

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

Cilt/Volume: VI

Sayı/Issue: 1

Yaz / Summer - 2006

Bornova - İZMİR

**Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun
14.12.2006 tarih ve 7/7 no'lu
kararı ile basılmıştır.**

Baskı : Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova- İZMİR
Telefon: 0.232.3881022
E-posta: bsmmd@rektorluk.ege.edu.tr

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

EDİTÖR / Editor

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

YAZI İŞLERİ / Editorial Secretary

Arş. Gör. Özgür AY

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence

Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
35100 Bornova – İZMİR

Telefon / telephone : 0.232.3880110 / 2958
Belgegeçer / fax : 0.232.3427496
Elmek / e-mail : gurer_gulsevin@yahoo.com

Dizgi / Composition: Arş. Gör. Özgür AY

Baskı / Print: Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova - İZMİR

Bornova – İZMİR
2006

YAYIN KURULU
Editorial Board

Prof. Dr. Metin EKİCİ
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Doç. Dr. Turan GÖKÇE
Doç. Dr. Alimcan İNAYET
Doç. Dr. Yüksel SAYAN
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN
Yrd. Doç. Dr. Ali EROL
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN

BU SAYININ
BİLİMSEL DANIŞMA KURULU
Advisory Board

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniv.)
Prof. Dr. M. Akif ERDOĞRU (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Mustafa ERGÜN (Afyon Kocatepe Üniv.)
Prof. Dr. İlhan GENÇ (Dokuz Eylül Üniv.)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Lütfi ÖZAV (Uşak Üniv.)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Kemal YÜCE (Çanakkale Üniv.)
Doç. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniv.)
Doç. Dr. Erdoğan BOZ (Afyon Kocatepe Üniv.)
Doç. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (Dokuz Eylül Üniv.)
Doç. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Turan GÖKÇE (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Turgay CİN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Türkmen TÖRELİ (Uşak Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI (Ege Üniv.)

E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

DERGİMİZİN YURT DIŞI HABERLEŞME ÜYELERİ

ABD - Uli Şamiloğlu; ALMANYA - Mark Kirchner; ALTAY - Napir Bailkan; AZERBAYCAN - Kemal Abdullayev; BULGARİSTAN - Cengiz Hakov; ÇİN-Turup Barat; FİNLANDİYA - Okan Daher; FRANSA - Remy Dor; GÜRCİSTAN - Elisabet Bjalava; HAKASYA - Viktor Yakovleviç Butanayev; HOLLANDA - F. De Jong; IRAK - Çoban Hıdır Uluhan; İNGİLTERE - Arthur Hatto; İRAN - Cevat Heyet; JAPONYA - Tadashi Suzuki; KAZAKİSTAN - Seyit Kaskabasov; KIBRIS - Mahmut İslamoğlu; KIRGIZİSTAN - Abdıldacan Akmataliyev; MACARİSTAN - Georgy Hazai; MAKEDONYA - Oktay Ahmed; MOLDOVA - Lubov Çimpoş; ÖZBEKİSTAN - Töre Mirzayev; ROMANYA - Tahsin Cemil; RUSYA - Dimitry Vasilyev; TATARİSTAN - Mirfatih Zekiyev; TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev; UKRAYNA - İsmet Zat; ÜSKÜP - Sevim Piličkova; YUNANİSTAN - Mücahit Mümin

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER

- İbrahim Kelağa AHMET, **Yunanistan’da (Batı Trakya’da) Azınlık Eğitim Sistemi İçinde İkidilli (Türkçe-Yunanca) Azınlık İlkokulları / Bilingual (Turkish–Greek) Minority Primary Schools Within the System of Minority Education in Western Thrace of Greece.....** 1-12
- Metin ARIKAN, **Türk Sözlü Kültür Geleneğinde Ayrıntılar-2: “Hayvan Ata Kültü mü? Atalar Kültü mü?” / Issues of the Turkish Oral Traditional Culture-2: “Cult of Animal Ancestor or Cult of Ancestors?”.....** 13-18
- Bülent BAYRAM, **Oğuz Epik Anlatmaları ve Çuvaş Alp Hikâyeleri’nde Kutsal Kurt ve Tepegöz / The Holy Wolf and Cyclop in Oghuz Epic Tales and Chuvash Alp Tales.....** 19-27
- İsmail ÇİFTÇİOĞLU, **Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde İlim Teşvik, İlim Adamlarını Himaye Etme Anlayışı / Scientific Tradition in Turkey Seljuks Period and Passing of This Tradition to The Principalities.....** 29-38
- Muvaffak DURANLI, **Leonid Pavloviç Potapov ve Sibirya Türk Topluluklarının İnançları Üzerine Çalışmaları / Leonid Pavlovich Potapov and His Works on the Belief of Siberian Turkic People.....** 39-50
- Turan GÖKÇE, **Bir Tahrir Üç Defter: 1697-1698 Tarihli Avâriz Defterlerine Göre Siroz (Serez) Şehri / One Tahrir Three Registers: The Town of Serres According to the Avâriz Registers of 1697-1698.....** 51-73
- Nejdet GÜLTEPE, **Türk Dünyasında Su ve Su Ürünleri ile İlgili Politikalar / Water and Aquaculture Politics in Turkish World.....** 75-80
- Alimcan İNAYET, **Doğrudan ve Dolaylı Olarak Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine / Studies on Turkish Words Passing Directly or Indirectly into the Chinese** 81-99
- Hasan KARA, **Orta Asya Ülkelerindeki Etnik Yapının Bölge Güvenliğine Etkileri / The Effects of Ethnic Structure in the Central Asia to the Region’s Security.....** 101-109
- Vildan KOÇOĞLU, **“An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)”ın Söz Dizini / The Word Index of the “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)”.....** 111-149
- Müslüme NARİN, **Avrasya Bölgesindeki Türk Cumhuriyetlerinin Enerji Kaynakları ve İletim Hatlarının Türkiye’ye Katkıları / Energy Sources and Pipelines of the Turkic Republics in the Euroasian Region Contributions to Turkey.....** 151-167
- Bahadır Bumin ÖZARSLAN, **Türkiye’nin Avrupa Birliğine Üyeliği Halinde Egemenlik Yetkisinin Devri / Transferring the Authority of Sovereignty in Turkey’s Membership into European Union.....** 169-180
- Sadettin ÖZÇELİK, **Dede Korkut Metinleri Üzerinde Yeni Düzeltmeler (1) / The New Corrections on Dede Korkut Manuscripties.....** 181-200

Faruk ÖZTÜRK, Kutadgu Bilig’de Bitki Adları / Names of herbs in “Knowledge for Wealth” (Kutadgu Bilig)	201-208
Döölötbek SAPARALIYEV (Aktaran: Ulanbek ALİMOV) Kırgızlar ile Orta Asya Halklarının Birlikte Cungar Hanlığının İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler (XVII Yüzyıldan XVIII Yüzyıla Kadar) / The Efforts of Kyrgyz and Central Asian Peoples To The Invasion of Junghar Khanate (From The Century of XVII to The Century of XVIII)	209-220
Nesrin SİS, Mahtumkulu Şiirlerinde Tasvirî Fiiller Üzerine Bir İnceleme / An Investigation on Descriptive Verbs in Mahtumkulu’s Poems	221-227
Mustafa TANÇ, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesinde Belirtme Durumu Ekinin İşlevlerine Dair/ A Study About Functions of The Accussatives in Old Turkish and Chagathay Turkish	229-234
Fikret TÜRKMEN, Er Töştük Destanı’ndaki Stereotype Motiflerin Analizi / Analysis of Stereotype Motives in “Er Töştük” Epos	235-239

ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

Jala GARİBOVA (Çeviren: Ali EROL), Arap mı Yoksa Lâtin Alfabesi mi? Bir Harp Gemisi Fiyatına Reform; 1926 ‘da Bakû’da Yapılan Birinci Türkoloji Kongresi’ndeki Müzakereler	241-245
Şakir İBRAEV (Aktaran: Metin ARIKAN), Ahmet Yesevi Yolu Veyahut Namık Kemal Zeybek Hakkında Birkaç Söz	247-250
L. S. LEVİTSKAYA (Çeviren: Bülent BAYRAM), Çuvaş Türkçesinde Oğuz Türkçesi Unsurları Var mı?	251-255
S. A. TOKAREV (Çeviren: Muvaffak DURANLI), Kültür Tarihinde Ateş Sembolü	257-262

DEĞERLENDİRMELER

Erhan AKTAŞ, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı (Editörler: Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN – Yard. Doç. Dr. Metin ARIKAN), Kanyılmaz Matbaası, İzmir, Aralık 2005, XLIX + 863 s.	263-271
Erhan AKTAŞ, M. Öcal Oğuz - Selcan Gürçayır, Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2, Geleneksel Yayınları: 2, Ankara 2005, 511 s.	273-275
Elbrus AZİZOV, Türk Dünyasına Değerli Hizmet	277-278
Ali EROL, Hocaların Hocası Kamal Talıbzade’nin Ardından	279-280
Gülcan GÜLMEZ, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı’ndan İzlenimler	281-283
Gülcan GÜLMEZ, Mustafa Gökçeoğlu, Toplu Masallar I-II, Gökçeoğlu Yayınları, Lefkoşa, Mayıs 2005, I. Cilt (537 s.) - II. Cilt, 543 s. ...	285-286

YUNANİSTAN'DA (BATI TRAKYA'DA) AZINLIK EĞİTİM SİSTEMİ İÇİNDE İKİDİLLİ (TÜRKÇE-YUNANCA) AZINLIK İLKOKULLARI

Bilingual (Turkish–Greek) Minority Primary Schools Within the System of Minority Education in Western Thrace of Greece

*İbrahim Kelağa AHMET**

Özet

Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesinde yaşayan Türk azınlık, Lozan Antlaşmasının azınlıklarla ilgili maddelerine göre anadilinde eğitim almaktadır. Bu eğitim bölgedeki ikidilli azınlık okullarında verilmektedir. Önceleri özerk olan bu okullar yıllar içinde çıkarılan yasalarla bu niteliğini bugün yitirmiştir. Bölgede yaşayan Türkler çocuklarını ikidilli azınlık okullarına ya da sadece Yunanca eğitim veren devlet okullarına gönderebilirler. Anadilinde eğitim hakkı sadece Batı Trakya'da yaşayan Türkler için tanınmıştır. Yunanistan'ın başka bölgelerinde yaşayan Türkler bu haktan yararlanamamaktadır. Yunan Milli Eğitim Bakanlığının 2001-2002 öğretim yılı verilerine göre Batı Trakya'da 223 azınlık ilkokulu bulunmaktadır ve bunlarda 7000 dolayında öğrenci öğrenim görmektedir. Azınlık ilkokullarında 417 Türk ve 437 Yunanlı öğretmen görev yapmaktadır. Bu okullarda Türkçe programdaki kitaplar Türkiye tarafından gönderilmektedir. Azınlık okulları eğitim programı 1957 tarihlidir ve yenilenmesi gerekmektedir. 2000 yılından beri azınlık okullarına devam eden öğrenci sayısında bir azalma görülmektedir. Yunanistan'da Türk azınlık öğrencilerine üniversiteye girişte tanınan kolaylık nedeniyle Yunan devlet okullarını tercih eden öğrencilerin sayısı sürekli artmaktadır. Araştırmalar azınlık okullarının yapılan düzenlemeler sonucunda her iki dili de etkili bir şekilde öğretmede başarısız kaldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Azınlık, Batı Trakya, İkidilli Eğitim, Anadili, Yunanca

Abstract

The minority population that is living in the Western Thrace region of Greece, is receiving education in their native language in accordance with the related acts of the Treaty of Lausanne. This education is being provided by the bilingual minority schools in the region. These schools that were self-administrated previously, they lost their autonomous characteristic by the acts that are passed. as the years passed. The Turkish population that live in the region, should only send their children to the bilingual minority primary schools or to the public schools that provide education only in Greek. The right of education in native language is granted only to the Turkish population that live in the Western Thrace. The Turkish population that live in the other regions of Greece don't have this right. According to the data by Ministry of Education of Greece related with the education years of 2001-2002 there are 223 Minority Schools in Western Thrace. At these schools approximately 7000 students are receiving education and at minority primary schools 417 Turkish and 437 Greek teachers are working. The books for the Turkish curriculum in these schools, are being send by the Turkish Government. The education programme of minority schools is from the year of 1957 and it is necessary to be restored. Since the year of 2000 there is a decrease in the number of the students that are attending to the minority schools. By reason of advantages that are provided by the Greek government for the Turkish Minority students that are graduated from the public schools when they are getting to university, the number of students that are choosing public schools are increasing day by day. The studies show that as a result of the legal arrangements the minority schools are unsuccessful in teaching both of the languages effectively.

Key Words: Minority, Western Thrace, Bilingual Education, Native Language, Greek

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.

Yunanistan'nın Batı Trakya bölgesinde yaşayan Türk toplumu Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili hükümleri çerçevesinde anadilinde eğitim hakkından yararlanmaktadır. Coğrafi olarak sınırlandırılmış olan ve sadece Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlık mensuplarına tanınmış olan bu anadilinde eğitim bölgede bulunan ilkokulların yanı sıra, Gümülcine ve İskeçe'de faaliyet gösteren birer azınlık ortaokulu ve lisesi ile altı yıllık eğitim veren birer medresede yürütülmektedir. Bu okullarda dersler hem Türkçe hem de Yunanca olarak yapılmaktadır ve okuma yazma eş zamanlı olarak her iki dilde verilmektedir.

Azınlığa tanınan anadilinde eğitim hakkının hukuki dayanağı her ne kadar Lozan Antlaşması olsa da ve bu Antlaşmaya aykırı iç hukuk düzenlemeleri yapılamayacağı belirtilmiş olsa da yıllar içinde çıkartılan yasalar, ilk zamanlar özerk olan bu eğitimi büyük ölçüde idarenin güdümüne sokmuştur ve son yıllarda azınlık okullarının içine sokulduğu durum nedeniyle işlevini yerine getiremediği yönündeki kaygılar daha yüksek sesle söylenir olmuştur. Biz burada sadece iki dilli azınlık ilkokulları üzerinde durmakla yetineceğiz.¹

İlkokulların durumunu düzenleyen başlıca üç kanun metni bulunmaktadır. Önce bu kanun metinleri irdelenecek ardından Batı Trakya'da şu anda faaliyette olan ilkokullar ve illere göre öğrenci sayıları ile ilgili bilgiler verilecektir.

Azınlık ilkokullarının işleyişini, kuruluşunu, idari yapılarını ve öğretmenlerin atanmasını düzenleyen ve azınlık okullarını resmi olarak "Türk" okulları olarak niteleyen ilk hukuk metni 3065/1954 sayılı "Batı Trakya'daki Temel Eğitim alanındaki Türk okullarının kuruluşu, işleyişi hakkında ve bunların denetlenmesi ile Batı Trakya'daki Türk Okulları Müfettişlerine dair" kararnamedir. Okulları Türk okulu olarak niteleyen bu ilk hukuk metni aynı zamanda bu tanımlamayı kullanan son metin olmuştur.

Albaylar Cuntası döneminde 1972 yılında çıkarılan bir sonraki kapsamlı düzenleme "Batı Trakya'daki Azınlığın Eğitimi ile ilgili 3065/1954 sayılı kararnamenin kimi maddelerini yeniden düzenleyen, değiştiren" 1109/1972 sayılı kanun hükmünde kararnamedir. Yeni yasa "Türk Okulları" adını resmen bırakarak "Azınlık Okulu" tanımlamasını benimsemektedir. Eski yasada Türkçe öğretmenleri okul encümenlerinin önerisi üzerine Azınlık Okulları Müfettişinin onayından geçtikten sonra Trakya Genel Valisi tarafından atanırken, yeni yasa atama sürecini Müfettişin önerisi ile başlatmaktadır (Madde 6/2). Ayrıca atanacak öğretmenlerin bir Yunanca sınavından geçmesi öngörülmektedir. (Madde 6/3)

Batı Trakya'daki Türk Azınlık okullarının özerk niteliğini tamamen ortadan kaldırıp bu okulları Yunan Devletinin tam anlamıyla güdümüne sokan kapsamlı düzenleme içeren son hukuki metni ise Albaylar Cuntasının ardından 1976 yılında gerçekleştirilen genel eğitim reformunun ardından 1977 yılında çıkarılan ve azınlık okullarının bugünkü statüsünü belirleyen 694/1977 sayılı "Batı Trakya'daki Müslüman Azınlığın Azınlık Okullarına Dair" yasadır. Bu yasa ile aynı tarihte çıkartılan 695/1977 sayılı "Azınlık Okulları ile Selanik Özel Pedagoji Akademisi Öğretim ve Denetim Kadrosu ile İlgili Konulara Dair" yasa oldukça önemlidir² çünkü bu yasanın 3. maddesinin 7. fıkrasında öğretmen atamalarında Selanik Özel Pedagoji Akademisi Mezunlarının tercih edileceği özellikle belirtilmektedir. Böylece okul encümenlerinin bu alandaki yetkileri ortadan kaldırılmaktadır. Bu yasal dayanak sonucu azınlık ilkokullarına öğretmen atanması sürecinde, Türkiye'den Eğitim Fakültelerinden mezun öğretmenlerin azınlık okullarında görev alması imkansız hale gelmiştir. Aşağıda eğitim kadrosundan söz ederken de değinileceği gibi Selanik Özel Pedagoji Akademisi mezunu öğretmenler azınlık ilkokullarında sayı itibarıyla çoğunluğu oluşturmaktadır.

Yunan eğitim sistemine göre zorunlu eğitim dokuz yıldır. Bu ilkokul eğitimi ile ortaokul eğitimini kapsar. Yapılan ayırmamada ilkokul ilk derece eğitimi olarak ortaokul ise liseyi de kapsayacak

¹ Azınlık eğitim ile ilgili daha kapsamlı bilgi için bkz.: Kelağa Ahmet I, **Yunanistan'da (Batı Trakya'da) İki dilli Eğitim Veren Azınlık Okullarında Türkçe ve Yunanca Öğrenim Gören Öğrencilerin Okuduğunu Anlama ve Yazılı Anlatım Becerilerinin Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

² Bu kanun metinlerinin tamamı K, Tsitselikes-L. Baltsiotes, **Meionitike Hekpedeuse tes Thrakes, Sylloge Nomothessias, Skholia** (Trakya Azınlık Eğitimi Mevzuat Derlemesi, Yorumlar), 2001 adlı çalışmada yer almaktadır.

şekilde orta dereceli yada ikinci kademe eğitim olarak adlandırılır. Temel eğitim dokuz yıl olmakla birlikte uygulamada Türkiye'de olduğu gibi ilk ve orta okulların birleştirilerek tek çatı altında eğitim verilmesi uygulaması yoktur. İlkokulu bitiren öğrencinin belgesi bu ilkokulun idari olarak bağlı olduğu ortaokula gönderilir. Öğrenci kayıt döneminde o ortaokula giderek kaydını yaptırıp zorunlu eğitimin ikinci kademesi olan ortaokula devam eder. Bu sistem Yunan okullarında aksamadan çalışır. Azınlık okullarında ise öğrencilerin tercihi tek dilli devlet okulları olabilir, Gümülcine ve İskeçe kent merkezlerinde bulunan ikidilli lise kısımları da olan azınlık ortaokulları olabilir, yine Gümülcine ve İskeçe'nin Şahin İlçesinde bulunan orta ile lise kısmı da olan ve 1998'e kadar eğitim süresi toplam 5 yılken bu tarihten sonra orta ve lise kısmı için eğitim süresinin 3+3 altı yıla çıkarıldığı medreselere devam edebilirler, Gümülcine'deki Türk Başkonsolosluğundan eğitim vizesi olarak Türkiye'deki bir ortaokula devam edebilir, ya da hiçbir orta dereceli eğitim kurumuna başvurmayarak ilkokuldan sonra eğitimi terk edebilirler.

Batı Trakya'da Azınlık öğrencileri ikidilli eğitim yapan azınlık ilkokulları ile tekdilli (eğitim dili sadece Yunanca olan) devlet okullarını seçme konusunda özgürdürler (Tsitselikes-Baltsiotes, 2001 s.55). Dolayısıyla azınlık okullarına devam etme yasal bir haktır fakat bir mecburiyet değildir. Uygulamada ezici çoğunluk çocuklarını ikidilli azınlık ilkokullarına göndermektedir. Türkçe sadece bölgedeki ikidilli azınlık okullarında eğitim dili olarak kullanılır. Azınlık çocuklarının sınırlı da olsa bir bölümünün öğrenim görmeyi tercih etmeye başladığı sadece Yunanca eğitim veren devlet ilkokullarında³ ve öğrenim çağındaki çocukların yarısından fazlasının devam ettiği devlet ortaokullarında Türkçe yabancı dil olarak bile okutulmaz⁴. Batı Trakya dışında bir bölgede bulunanlar buldukları yerlerdeki Devlet okullarına devam etmek zorundadırlar. Onlar buldukları yerlerde kendi anadillerinde eğitim hakkına sahip değildirler, devam ettikleri okullarda Türkçe ne seçmeli ders olarak ne de herhangi başka bir ad altında okutulur. Aynı şekilde Oniki Adalarda yaşayan Türkler de Lozan Antlaşmasına tabi olmadıkları için anadilleri Türkçede eğitim hakkından yararlanamamaktadırlar. O bölgede yaşayan okul çağındaki öğrenciler Türkçeyi aile içi ortamda sözlü dil olarak öğrenmektedirler.

Her azınlık okulunda biri Türkçe eğitim programı için diğeri de Yunanca eğitim programı için olmak üzere en az bir Türk ve bir Yunanlı öğretmen görev yapar. Okulların bulunduğu yerleşim birimindeki Azınlık nüfusun yoğunluğuna göre çok az öğrencisi olan okullar yanında öğrenci potansiyeli zengin olan okullar da vardır.

Mercator Education'nun Yunanistan'da Türkçe Eğitimi ile ilgili 2003 yılı raporunda Eğitim Bakanlığının 1997-98 verilerine göre Batı Trakya'da 223 azınlık ilkokulu bulunmaktadır. Bunlardan 175'i 2 öğretmenli, 1'i 3 öğretmenli, 36'sı 4 öğretmenli, 3'ü 5 öğretmenli, 9'u 6 öğretmenli, 2'si yedi öğretmenli, 2'si 8 öğretmenli, 1'i 9 öğretmenli, 1'i 10 öğretmenli, 1'i 11 öğretmenli, 1'i 12 öğretmenli, 1'i 24 öğretmenlidir. Bu sayılara beden eğitimi öğretmenleri, sanat, bilgisayar ve yabancı dil öğretmenleri dahil değildir.

Öğrenci sayısı çok düşük olan kimi okullar açık kalmalarının yarattığı maliyet düşünülerek Milli Eğitim yetkilileri tarafından kapatılmak istenmektedir ancak bu Azınlığın gösterdiği direnç nedeniyle uygulanamamaktadır.

Azınlık okulları devlet okullarının izlediği tatil programına uyarlar, ek olarak dini bayramlarda ve kandillerde de tatil yaparlar. Bunun sonucunda azınlık okullarının yıllık eğitim süresi genel olarak öngörülen 170 iş gününden diğer okullara göre 15 gün dolayında daha azdır. Bu süre azlığı nedeniyle doğal olarak azınlık okullarında o yıl için öngörülen eğitim programının tamamlanması olanaklı

³ Ancak son yıllarda (1995 ve sonrası) ilkokul 3. sınıfa kadar azınlık ilkokuluna 4. sınıftan itibaren Yunan devlet ilkokullarına geçen öğrencilerin sayısı çok hızlı bir şekilde artmaktadır. Daha da kötüsü ilkokul 1. sınıftan başlayarak devlet okullarına giden öğrencilerin sayısı da artmaktadır. Bu öğrencilerin anadili ediniminde kritik dönem olan ilkokul çağında, çok erken bir dönemde anadilinden farklı bir dilde (Yunanca) eğitim almaya başlamaları onların anadillerinin gelişim sürecini onarılmaz derecede sekteye uğratabacaktır.

⁴ Batı Trakya'da dillendirilen bir habere göre 2006-2007 öğretim yılından başlayarak bölgede Türk öğrencilerin yoğun olduğu bazı devlet ortaokulları ve liselerinde seçmeli haftada dört saatlik Türkçe dersleri okutulmaya başlanacaktır.

olmamaktadır. Bazı okullar hafta tatilini cuma, cumartesi günleri uygular ve pazar günleri de eğitime devam edilir. Vakalios'un (1997 s.51) verdiği bilgilere göre İskeçe ilinde 76 okul pazar günü de açık ve cuma kapalı, Rodop ve Evros (Meriç) illerinde ise 155 okuldan 109'u pazar günü açık ve cuma günü kapalı. Pazar günü açık olan okullara Yunanlı öğretmen kendine göre pazar resmi tatil olduğu için okula gitmemektedir ve o gün Yunanca dersler boş geçmektedir (Kanakidou, 1997 s.93). Böylece büyük bir ders saati kaybı yaşanmaktadır.

Batı Trakya'da 1994-95 öğretim yılında ilkokullara ilişkin Yunan Milli Eğitim Bakanlığına ait istatistiklere göre İskeçe ilinde 76, Rodop ilinde 134 ve Meriç (Evros) ilinde 21 olmak üzere toplam 231 ilkokul bulunmaktadır (Vakalios, 1997 s.41). Bu okullara devam eden öğrenci sayısı illere göre şöyle sıralanmaktadır: İskeçe 3795, Rodop 3076, Meriç (Evros) 511 öğrenci ve üç ilde ilkokula devam eden öğrenci sayısı 1994-95 öğretim yılında 7.382 olarak verilmektedir.

2001-2002 öğretim yılı için Yunan Milli Eğitim Bakanlığı verilerine göre okullardaki öğrenci ve öğretmen sayıları şöyledir.⁵

Tablo 1: İkidilli Türkçe Yunanca İlköğretim

İkidilli (Türkçe/ Yunanca) İlköğretimi	
Batı Trakya'daki Azınlık Okullarının sayısı	223
Öğrenci sayısı	6.842
Yunanlı öğretmen sayısı	437 (ayrıca 41 yabancı dil öğretmeni)
Türk öğretmen sayısı	417
Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Türkçe öğretmeni sayısı	7

Burada sözü edilen ilkokullardaki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı öğretmenler devletler arası karşılıklılık ilkesi gereği İstanbul'daki Rum azınlık okullarında görev yapan Yunan vatandaşı öğretmenlere karşılık olarak görev almaktadırlar. Batı Trakya'da ilkokullarda görev yapan Türk vatandaşı öğretmenlerin sayısı son yıllarda çok azalmıştır. Çünkü İstanbul'daki Rum azınlığın sayısında yaşanan azalma burada görev alan Yunanlı öğretmenlerin sayısını da azalmıştır.

1960- 2003 yılları için ilkokullara devam eden öğrenci sayısının⁶ neredeyse yarı oranında azaldığı görülür. Örnek olarak aşağıdaki rakamlar incelenebilir.

Tablo 2: Azınlık okullarındaki öğrenci sayısının yıllara göre değişimi

Öğr. Yılı	Öğr. Sayısı	Öğr. Yılı	Öğr. Sayısı	Öğr. Yılı	Öğr. Sayısı	Öğr. Yılı	Öğr. Sayısı
1960-61	11.268	1968-69	16.078	1984-85	11.295	1996-97	8.062
1964-65	13.040	1971-72	15.237	1988-89	9.931	1997-98	7.561
1965-66	13.646	1974-75	13.978	1992-93	9.090	1999-00	7.046
1966-67	14.276	1981-82	12.085	1993-94	8.665	2002-03	6.694

Rakamlar incelendiğinde öğrenci sayısının yıllara göre çok büyük dalgalanmalar gösterdiği görülür. Buna nüfus artış hızındaki düşüş dışında bir açıklama getirmek zordur.

Ders Araç ve Gereçleri

Ders araç ve gereçlerinin durumuna kısaca göz atarak geçmişten günümüze yaşanan gelişmeleri ve bu günkü durumu kısaca özetlemek gerek. Kitaplar önceleri hiçbir denetime tabi olmaksızın Türkiye'den getiriliyordu (Lozan'ın ilk yıllarında), daha sonra Yunanlı yetkililer ders kitaplarında Yunanistan aleyhinde ifadeler var gerekçesi ile kitapları denetime tabi tutmuş ve sakıncalı sayfaları yırtma yoluna gitmişlerdir. Bir ara Türkiye'den kitap gelişine izin verilmemiş ve kitaplar Yunanistan'da basılmış ancak 1951 Antlaşmasının imzalanmasından sonra ders kitapları tekrar Türkiye'den gelmeye başlamıştır. 1968 Protokolünde de kitaplarla ilgili bir bölüm bulunmaktadır. Bu IV. Bölümde bu konu çok ayrıntılı düzenlenmiştir. Kitapların veya taslaklarının diplomatik yolla her iki ülkenin konu ile

⁵ Bu bilgiler Mercator Education, **The Turkish Language in Education in Greece**, 2003 raporunda yer almaktadır.

⁶ Bu bilgiler Mercator Education, **The Turkish Language in Education in Greece**, 2003 raporunda yer almaktadır.

yetkilendirilmiş olan dairelere her yılın 30 Eylülüne kadar ulaştırılacağı ve metinlerin incelenmesinden sonra Şubat ayı sonuna kadar bunların geri gönderileceği ve her ülkenin kendi dilindeki kitabı kendi ülkelerinde basmakta serbest olduğu ve basılmış kitapların iki örneğinin aynı yılın temmuz ayı sonuna kadar kesin onay için diplomatik yoldan gönderileceği, bunun en geç 1 Eylülüne kadar bitirilerek onaylanan kitapların karşılıklı olarak konsolosluklar aracılığı ile yetkili makamlara gönderileceği ve bu makamların denetim mührünü bastıktan sonra kitapların 15 Eylülüne kadar azınlık okullarına dağıtılmış olacağı belirtilmektedir.

Türkiye ve Yunanistan arasında bu kadar ayrıntılı olarak düzenlenen bu kitaplar konusu için öngörülen prosedür protokolün imzalanmasından sonra belki bir defa tam olarak uygulanmış ve okullara kitaplar dağıtılmış ve ondan sonra bu kitapların yenilenmesi için 2000'li yılların başını beklemek gerek. Çeşitli bahanelerle her iki ülke birbirlerini suçlamış ve yeni kitapların gelişine bir türlü onay verilmemiştir. 2000 yılına kadar Türkçe programın kitapları bir kısmı 50'li yıllarda bir kısmı da 60'lı yıllarda basılmış kitapların eski ve yıpranmış fotokopileriydi. Bir ara Yunan yetkili makamları Türkçe programın Türkçe dersi kitaplarını kendileri basma yoluna gitmiş ve ilkokulun ilk üç sınıfı için Yunanistan'da Yunanlı Türkologlara kitap hazırlatmışlar ve bunları okullara göndermişlerdir. İkili antlaşmaların açık ihlali olan bu durum karşısında veliler çok sert tepki göstermiş ve bunlardan bazıları aleyhine davalar bile açılmıştır Sorunun çözüme kavuşması daha yenidir. Onaylanan yeni Türkçe kitaplar 1999-2000 öğretim yılının sonlarına doğru okullara dağıtılmış eğitim öğretimde en önemli değişkenlerden biri olan kitap konusu yıllarca sürüncemede bırakıldıktan sonra çözümlenmiştir. Türkiye'den gönderilen bu kitaplar dış ve iç yapı özellikleri bakımından Türkiye'de kullanılan kitaplarla aynı niteliktedir. Ancak bu kitaplarda Türk ulusal sembolleri yer almamaktadır.

Yunanca programındaki ders kitapları yıllarca (2000 yılına kadar) Yunan çocuklarına anadili olarak Yunanca için okutulanlarla aynı idi. Azınlık çocuklarının Yunancayı ikinci dil olarak öğreniyor olmalarının uzun süre gözardı edilmesi Yunancanın da istenen düzeyde öğrenilmesini engellemiştir. Bu gerçeği geç de olsa fark eden Yunan Milli Eğitim Bakanlığı azınlık eğitiminin Yunanca kısmı için kapsamlı bir çalışma başlatmıştır. Avrupa Birliğinin mali açıdan desteklediği bu proje "*Müslüman Çocuklarının Eğitimi Programı*" adını taşımaktadır ve bu program azınlık arasında projenin yürütülmesinden sorumlu olan Atina Üniversitesi öğretim üyelerinden Anna Frangudaki'nin adı ile anılmaktadır. Projede Atina Üniversitesinden ve diğer Yunan Üniversitelerinden eğitimciler ve farklı branşlarda akademisyenler akademik katkı ve destek sağlamışlardır. Bu proje kapsamında azınlık çocukları için ayrı bir Yunanca dil öğretim serisi hazırlanmıştır ve bunu hazırlayan ekip Yunancayı ikinci dil olarak düşünmüştür. Bu kitaplar 1999-2000 öğretim yılından beri okutulmaktadır. Program kapsamında Yunanlı öğretmenler de hizmet içi eğitime tabi tutulmaktadır.

On yıllarca ikidilli bir eğitim programında resmi dilin bu dili anadili olarak konuşanlar için hazırlanmış ders kitapları ile öğretilmeye çalışılması ve onun yanında bir dilin anadili olarak öğretimi ile ikinci dil olarak öğretimi farklı yöntem ve öğretim teknikleri gerektirirken bunu yok sayarak azınlık okullarında ders veren Yunanlı öğretmenlerin bu tür bir hizmet içi eğitimden geçirilmeden okullara gönderilmesi ve öğretim zorluklarını aşmayı deneme ve yanılma ile sınıf içi ortamlarda bireysel çabalara bırakmak bu ikidilli eğitime devletin yıllarca verdiği önemin derecesi ve bu ikidilli azınlık eğitime yaklaşımındaki ciddiyet için önemli bir veridir.

Yunanca programın kitapları bu program kapsamında yeniden basıldı ve kitaplar incelendiğinde kültürlerarası eğitim ilkelerini dikkate alarak hazırlandığı izlenimi uyandırmaktadır. Ancak Azınlık çevreleri kitaplarda kullanılan dilde bazı sorunlar olduğunu ileri sürmektedirler. Ders kitaplarında çocukların yaşadıkları kent ve çevreden motifler yer almaktadır.

Öğretim Programı

Lozan Antlaşmasınının 41. maddesinin 1. fıkrası uyarınca Yunan Devleti kamusal eğitim konusunda Müslüman olan vatandaşlarının önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, Yunan vatandaşı olan bu Müslümanların çocuklarına ilkokullarda anadilleri ile öğretimde bulunulmasını

sağlamak bakımından, uygun düşen kolaylıkları gösterecektir derken Türk azınlığın tümü için anadili olarak kabul edilmektedir. Bu madde ağırlıklı olarak öğretim programının Türkçe olacağını temin etmektedir. İkidilli eğitimde yer alan Yunanca dersler ise yasal dayanağını aynı maddenin devamında yer alan düzenlemede bulmaktadır. Bu hüküm 41. maddenin ilk fıkrasına atıfla anadilde eğitim hakkının Yunan Hükümetinin sözkonusu okullarda Yunan dilinin öğretimini zorunlu kılmasına engel olmayacağını belirtmektedir. Buna dayanılarak eğitim programındaki derslerin bir kısmı Türkçe bir kısmı da Yunanca olarak okutulmaktadır. 694/77 sayılı yasanın 7 maddesinin 1. fıkrası e. bendine göre azınlık okullarındaki müfredat programı ve programda yer alan Türkçe ve Yunanca derslerin saatlerinin dağılımından Milli Eğitim Bakanı sorumludur. Türkçe ve Yunanca derslerin programdaki ağırlığı yasa ile düzenlenmiş değildir. Yunanca programda yer alan Çevre Bilgisi dersi aslında daha önce Hayat Bilgisi olarak Türkçe okutulan dersin yerine Z2/15/9.1.1985 tarihli Bakanlık Genelgesi ile konulmuş ve bir genelge yıllarca Türkçe okutulan bir dersi ortadan kaldırmış ve hassas olan ders dağılımındaki dengeyi Türkçe aleyhine bozmuş ve 1968 protokolünün Azınlık Dili başlığı altındaki 1. bölümünün I.a' ve I. b. maddelerinde yer alan “Şimdiye kadar resmi dilde okutulan dersler bundan böyle de bu dilde okutulacaktır” ve “Bütün diğer derslerin öğretimi, istisnasız azınlık dilinde yapılacaktır” hükmünü yok saymıştır ve bunu açıkça ihlal etmiştir. Programda yer alan müzik ve beden eğitimi derslerinin yarımşar saat Türkçe ve Yunanca okutulduğu belirtilse de okullardaki uygulamaya göre bu dersler Yunanca verilmektedir. Ayrıca bilgisayar kullanımı ve yabancı dil derleri ile ilgili bir düzenleme olmamakla birlikte bunlar pek çok azınlık okulunda Yunanlı öğretmenlerce ve doğal olarak eğitim dili Yunanca olarak okutuluyorlar (Tsitselikes-Baltsiotes 1996, s.58).

Azınlık okulları eğitim programı 1957⁷ tarihlidir. Programın yürürlüğe girdiği tarihten bu yana 50 yıla yakın bir süre geçmiştir. Eğitim bilimleri alanında, kararnamenin yürürlük tarihinden beri geçen sürede meydana gelen gelişmeleri ve bilimsel birikimi görmezden gelen ve öğrencilerde eleştirel ve yaratıcı düşüncüyü, bilişsel ve psikomotor güçleri dengeli bir şekilde geliştirmeyi, onları içinde bulunduğumuz 21. yüzyılın gereklerine uygun kişilikler olarak topluma kazandırmayı amaçlamayan bu programın günün koşullarına cevap vermesi beklenemez⁸. Ayrıca eğitim programının uygulamaya konulduğu tarihte Cumartesi günleri de okullar faaliyette iken bugün haftalık eğitim süresi beş gündür. Bu programa göre öngörülen haftalık 1. sınıf için 27 saatlik, diğer sınıflar için sırasıyla 32, 32, 33, 33 ve 31 saatlik programın uygulanması öğrencilerin neredeyse hergün 7 saat ders görmeleri demek olmaktadır ki, bu yönü ile programın pratikte uygulanmasında güçlükler ortaya çıkmaktadır.

İlkokullarda uygulanan eğitim programına göre derslerin bir kısmı Yunanca bir kısmı Türkçe okutulmaktadır. Türkçe dil dersi, din dersi, matematik, tabiat bilgisi, teknik derslerinin eğitim dili Türkçedir Bu arada resmi eğitim programına göre Müzik dersi ½ saat Türkçe ve ½ saat Yunanca olarak öngörülmekte aynı durum Beden Eğitimi dersi için de geçerlidir. Uygulamada Müzik dersinin Türk öğretmen tarafından, her sınıfta haftada 1 saat olarak verildiği, Beden Eğitimi dersinin ise Yunanlı öğretmen tarafından her sınıfta haftada 2 saat olarak verildiği görülmektedir. Yunanca dil dersi, çevre bilgisi⁹, tarih, vatandaşlık bilgisi ve coğrafya dersinin eğitim dili Yunancadır. Yabancı dil İngilizce ilkökul eğitim programına yeni giren derslerdendir ve 3. sınıfta 2 saat, 4, 5, ve 6 sınıflarda haftada 3'er saat olmak üzere Yunanlı öğretmen tarafından verilmektedir.

Sınıflara göre dağılım aşağıdaki gibidir. Bu dağılım ile ilgili bilgiler Kanakidou'nun ¹⁰(1997) “*Batı Trakya'daki Müslüman Azınlıkta Eğitim*” adlı çalışmasından alınmıştır ancak bu bilgilerin yer aldığı çalışma 1997 yılına aittir. Okullarda fiilen uygulanan program iki ayrı azınlık ilkokulundan temin edilmiş ve derslerin saat dağılımı konusunda güncelleme yapılmıştır. Ancak maalesef her iki okuldan alınan haftalık ders programları bazı derslerin saatlerinde birbirini tutmamaktadır. Bu nedenle ağırlıklı

⁷ 149251/28-11-1957 sayılı Eğitim Bakanlık Kararnamesi ile azınlık okulları müfredat programı düzenlenmiştir.

⁸ Eğitim programının zamanın çok gerisinde kaldığı konusundaki yargıyı Yunanlı araştırmacılar kabul etmektedirler. “N. Panagiotides, *To Meionotiko Ekpedeutiko Systema tes Helladas* (Yunanistan'ın Azınlık Eğitim Sistemi), 1996, s. 68” adlı çalışmasında bu görüşü ileri sürmektedir.

⁹ Bu ders önceleri Hayat Bilgisi adı ile Türkçe verilmekteyken şimdi Yunanca programda yer almaktadır

¹⁰ E. Kanakidou, *He Hekpedeuse sten Mousoulmanike Meionoteta tes Thrakes*, Hellenika Grammata Yayını , Atina 1997.

olarak okullardan birinde uygulanan ders programı dikkate alınarak fiili durum aşağıdaki tablolara yansıtılmaya çalışılmıştır.

Tablo 3: 1. Sınıf Dersleri

Yunanca Dersler	Saat	Türkçe Dersler	Saat
Dil dersi	11	Dil dersi	8
Çevre Bilgisi	2	Matematik	3
Beden Eğitimi	2	Teknik	1
		Müzik	1
Toplam saat	15		13

Tablo 4: 2.Sınıf Dersleri

Yunanca Dersler	Saat	Türkçe dersler	Saat
Dil dersi	11	Din dersi	2
Çevre Bilgisi	2	Dil dersi	9
Beden Eğitimi	2	Matematik	3
		Teknik	3
		Müzik	1
Toplam saat	15		18

Tablo 5: 3.Sınıf Dersleri

Yunanca dersler	Saat	Türkçe dersler	Saat
Dil dersi	10	Din dersi	3
Tarih	2	Dil dersi	8
Çevre bilgisi	2	Matematik	3
Beden Eğitimi	2	Teknik	1
İngilizce	2	Müzik	1
Toplam saat	18		16

Tablo 6: 4.Sınıf Dersleri

Yunanca dersler	Saat	Türkçe dersler	Saat
Dil dersi	10	Din dersi	3
Coğrafya	2	Dil dersi	7
Tarih	2	Matematik	3
Vatandaşlık bilgisi	1	Tabiat Bilgisi	2
Beden Eğitimi	2	Teknik	1
İngilizce	3	Müzik	1
Toplam saat	20		17

Tablo 7: 5.Sınıf Dersleri

Yunanca dersler	Saat	Türkçe dersler	Saat
Dil dersi	10	Din dersi	3
Coğrafya	2	Dil dersi	7
Tarih	2	Matematik	3
Vatandaşlık Bilgisi	1	Tabiat Bilgisi	2
Beden Eğitimi	2	Teknik	1
İngilizce	3	Müzik	1
Toplam saat	20		17

Tablo 8: 6. Sınıf Dersleri¹¹

Yunanca dersler	Saat	Türkçe dersler	Saat
Dil dersi	10	Din dersi	3
Coğrafya	2	Dil dersi	7
Tarih	2	Matematik	3
Vatandaşlık Bilgisi	1	Tabiat Bilgisi	2
Beden Eğitimi	2	Teknik	1
İngilizce	3	Müzik	1
Toplam saat	20		17

Bu tablolarda verilen rakamlara göre Türkçe programda yer alan dersler 98 saat, Yunanca programda yer alan ve eğitim dili Yunanca olan dersler ise 108 saattir. Bu rakamlar altı derslikli okullar için geçerlidir ve altı derslikli yani her sınıf için ayrı bir dersliğin olduğu okul sayısı çok azdır ve okulların büyük çoğunluğu iki dersliklidir hatta tek derslikli olan okullar da vardır. Derslik sayısının azalması Türkçe derslerin saatlerini de azaltmaktadır. Öğrencilerin Yunancayı büyük oranda sadece okul ortamında kullanmaları onların bu dili öğrenmelerini olumsuz yönde etkilemektedir. Diğer taraftan ilkököl birinci sınıftan itibaren aynı anda iki dilde birden okuma yazmaya geçilmesi sadece bu olmamakla birlikte olumsuz bir etkidir. İkidilli eğitim modeli uygulayan Kanada ve başka ülkelerde ilk yıllarda sadece anadili verilirken resmi dil olan ikinci dile geçiş kademeli olmaktadır. Yunancanın öğretiminde yetersiz kaldığını Yunanlı araştırmacılar da hiçbir ölçme çalışması yapmaksızın peşinen kabul etmektedirler (Kanakidou, 1997 s.92vd.).

Öğretim Personeli

Öğretmen konusu azınlık eğitimi için hayati önem taşıyan bir konudur. Öğretmen eğitim öğretimde en önemli değişkenlerden biridir. Kitap değişkeni ilkökuller için çözülmüştür denebilir çünkü programın hem Yunanca ayağı hem de Türkçe ayağında yer alan ders kitapları ile ilgili uzun süredir ileri sürülen eleştiriler ve öneriler dikkate alınarak Yunanca kitaplar, Yunancayı ikinci dil olarak öğretmeyi amaçlayan bir niteliğe kavuşturulmuş, Türkçe kitaplar için de onay verilmesiyle çok önemli bir sorun ortadan kaldırılmıştır. Ancak öğretmen sorunu daha doğrusu donanımlı ve nitelikli öğretmen sorunu her zamankinden daha fazla gündemdedir. Resmi makamlara göre Türkçe programı uygulamakla görevli öğretmenler konusunda sorun yoktur. Fakat gerçek resmi açıklamaların yansıttığı kadar sorunsuz değildir.

Bugün azınlık okullarında dört tip öğretmen vardır. Görev yapan öğretmen kadrosu değişik okullardan mezun olmuş öğretmenlerden oluşmaktadır. Birinci grubu “*formasyonlu*” öğretmenler olarak adlandırılan ve Türkiye’deki Öğretmen Okullarından mezun Batı Trakyalı öğretmenler oluşturmaktadır. 1951 Antlaşması çerçevesinde Türkiye’de eğitim gören ilkököl öğretmenleri 1960’da ilk mezunların verilmesiyle 1960 –61 öğretim yılında göreve başlamışlardır. Bu öğretmenlerin maaşları sözleşmeli olarak çalıştıkları okullar tarafından ödenmektedir. Bu öğretmenler Türkiye’de eğitim almış olmaları nedeniyle eğitim yetkilileri tarafından iyi karşılanmamışlardır ve resmi çevreler kendilerine hep şüphe ile yaklaşmışlardır. Öğretmenlerin bir bölümü Albaylar Cuntası (1967-74) döneminde görevden alınmıştır (Aarbakke, 2000 s.146 ve Oran, 1991 s.144). Konu ile ilgili yapılan araştırmalara göre 1973 (Oran 1991:144) bir başka kaynağa göre 1971 (Gündem 81/07.04.1998¹²) yılından bu yana Türkçe ve Yunanca eğitim yapan ikidilli azınlık okullarında Türkiye’deki bir öğretmen okulu ya da eğitim fakültesi bitirmiş hiçbir Batı Trakyalı öğretmene çalışma izni verilmemiştir. Bunun istisnasını özel hukuka göre düzenlenmiş iş akdi ile Gümölcine ve İskeçe’deki azınlık ortaokul ve liselerinde 2000 yılından sonra çalışmaya başlamış sınırlı sayıda Türkiye çıkışlı Batı Trakyalı öğretmen oluşturmaktadır.

İkinci tip “*formasyonsuz öğretmenler*” olup, bunlar herhangi bir öğretmenlik eğitimi görmemişlerdir. Bu kişiler Gümölcine ve Şahin’de bulunan iki Medreseden ya da ortaokul veya lise

¹¹ Ders programında bir Azınlık ilkökölünün ders programı göz önünde bulundurulmuştur. Başka bir Azınlık ilkökölünün ders programında ise 4, 5, 6. sınıflarda Müzik dersi ve Teknik dersinin olmadığı gözlenmiştir.

¹² Gündem Gazetesi Gümölcine’de çıkan haftalık bir gazete.

mezunu olup şu ya da bu şekilde atanmışlardır ve bir öğretmen olabilecek düzeyde yeterli donanıma sahip oldukları söylenemez. Bunların maaşları da Azınlık tarafından verilmektedir.

Üçüncü grubu ise 1951 Kültür Antlaşması ya da 1968 Protokolü kapsamında Türkiye'den "kontejan öğretmeni" adıyla gönderilen Türk vatandaşı öğretmenler oluşturmaktadır. Bu öğretmenlerin sayısı oranında Yunan vatandaşı öğretmen de İstanbul'daki Rum Azınlık okullarında görev yapmaktadır. İstanbul'daki ihtiyacın Rum Azınlığının nüfusundaki düşmeye paralel olarak azalması ile Batı Trakya'daki okullarda görev yapan bu tip öğretmenlerin sayısı da oldukça azalmıştır ve 2001-2002 yılı resmi verilerine göre ilkokullardaki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı öğretmen sayısı 7 dir. Bu öğretmenler iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrine bağlı olarak bazen vize işlemlerinin amaçlı olarak geciktirilmesi sonucunda, çoğu zaman öğretim yılının ikinci yarısında göreve başlayabilmekteydi. Son dönemde ikili ilişkilerin iyi olmasından dolayı zamanında geldikleri gözlenmektedir.

Son grubu ise "Selanik Özel Pedagoji Akademisi" mezunu öğretmenler oluşturmaktadır. Bu öğretmenler Yunan devlet memuru statüsündedir ve bugün programın Türkçe ayağının okutulmasında sorumluluğun neredeyse tümü kendilerine verilmiştir denebilir. Bu öğretmenler Azınlık Yüksek Eğitim başlığı altında da değinileceği gibi, ağırlıklı olarak Gümülcine ve Şahinde bulunan medreseleri bitiren öğrenciler arasından seçilmekte ve bir yıllık bir hazırlık sınıfından sonra iki yıllık bir eğitim almaktadırlar. Bu öğretmenler Azınlık Okulları Koordinatörünün önerisi ile Vali tarafından atanmaktadırlar.

Türk öğretmenler arasında en önemli grubu aşağıda verilen rakamlardan da anlaşıldığı gibi, halk arasında "Akademili" öğretmenler olarak adlandırılan Yunanistan'ın yetiştirdiği öğretmenler oluşturmaktadır. Yunanistan'da sadece azınlık öğrencilerinin devam ettiği ve azınlık ilkokulları için öğretmen yetiştiren tek yüksek öğretim kurumu "Selanik Özel Pedagoji Akademisi'dir" (Eidiké Paidagogiké Akadémiá Thessalonikés-EPATH). Akademi 1990 yılına kadar 307 öğretmen mezun olmuştur (Stathé-Tressou 1997, s.68). Akademi dışında doğrudan azınlık öğrencileri için başka herhangi bir yüksek öğretim kurumu yoktur. Akademi, azınlık eğitim sistemi irdelendiğinde "Öğretmen Sorunu" başlığı altında mutlaka değinilen ve yetiştirdiği öğretmenlerin mesleki alt yapılarının standartların çok altında olduğu iddiaları nedeniyle çok tartışılan bir kurumdur. Bu öğretmenlerin nitelikleri yeterlilik düzeyleri konusunda kendilerine çok ciddi eleştiriler yöneltilmektedir. 1995-96 öğretim yılında azınlık ilkokullarında görev yapan Yunanlı Hıristiyan ve yukarıda yapılan sınıflamaya göre görev yapan Müslüman Türk öğretmenlerin dağılımı şöyledir (Panagiotidés, 1996 s.67).

Tablo 9: Azınlık ilkokullarında görev yapan Yunanlı ve Türk öğretmenler

Yunanlı Öğr.	Batı Trakyalı Türk Öğretmenler			Kontejan Öğr (Türk Vatand.)	Toplam
	SÖPA Mezunları	Türk Öğr.Okulu Mezunları	Formasyonsuz Öğretmenler		
348	247	93	81	9	778

Azınlık okullarında eğitim programının Yunanca derslerini veren Yunanlı öğretmenler Yunanistan'da değişik üniversitelerde bulunan eğitim fakültelerinden mezun olduktan sonra ülke çapında gerçekleştirilen sınavlardan geçerek Batı Trakya'daki azınlık okullarına diğer devlet okullarına atanmada geçerli kurallar doğrultusunda atanmaktadırlar. Ancak azınlık okullarında görev yapacak Yunanlı öğretmenler, Yunancanın yabancı dil olarak öğretimi konusunda ve azınlıklar eğitimi konusunda özel bir eğitim sürecinden geçirilmemektedir. Bu öğretmenler zaman zaman hizmet içi eğitimden geçirilmektedirler. 1995-96 öğretim yılı verilerine göre azınlık ilköğretim okullarında 358 Yunanlı öğretmen görev yapmaktadır (Panagiotidés, 1996 s.67) ve 2341/2.10.1995 sayılı yasanın 1/20 maddesi uyarınca azınlık okullarında görev yapan Yunanlı öğretmenlere özel bir görev tazminatı verilmektedir.

İkidilli azınlık ilkokulları son yıllarda artan bir ivme ile kan kaybı yaşamaktadır. Azınlık öğrencilerinin ikidilli azınlık ilkokulları yerine gittikçe daha çok Yunanca eğitim veren devlet ilkokullarını tercih etmeye başladığı gözlenmektedir. Bu tutum azınlık okullarının, azınlık mensuplarının

gözünde bir itibar erozyonu yaşadığını göstermektedir. 1991-92 yılına ilişkin olarak Batı Trakya bölgesinde egemen dilde eğitim veren devlet ilkokullarına giden Türk öğrencilerin sayısının 10 dolayında olduğu belirtilmektedir (Tsitselikés 1996 s.347). Bir başka Yunanlı eğitimci ve aynı zamanda araştırmacı Mavrommates (2003 s.592) Batı Trakya bölgesinde 7.000 dolayındaki ilkokul öğrencisinden Yunanca eğitim veren devlet ilkokullarına giden Türk öğrencilerin sayısının 100 dolayında olduğunu ileri sürmektedir¹³. Marangos-Kelesides (2004), 2001-2002 öğretim yılı için devlet ilkokullarına giden azınlık öğrencileri için İskeçe'de 44, Gümülcine'de 60 olmak üzere toplam 104 öğrenciden söz etmektedir. Resmi olmayan rakamlara göre devlet ilkokullarına giden azınlık öğrencilerinin sayısı 240 dolayındadır.¹⁴Yukarıdaki rakamlardan anlaşıldığı gibi on yıldan az bir sürede ilkokuldan devlet okullarını tercih eden öğrencilerin sayısı 10'dan 200'ün üzerine çıkmıştır bu da yüzde iki bin oranında bir artış demektir.. Bu gelişme, Yunanca eğitim veren devlet okullarına yönelişin ilkokuldan başlayarak artacağını göstermektedir.

Yunancanın ve devlet okullarının tercih edilmesinin en önemli, belki de tek nedeni azınlık öğrencilerine, Yunan üniversitelerinin kapılarını açan ve neredeyse lise mezunu tüm azınlık öğrencilerine sınavsız sayılabilecek kadar kolay şartlarda üniversiteye girme olanağı sağlayan ve azınlık eğitim tarihinde yeni bir dönemin habercisi olan üniversiteye girişte uygulanan binde beşlik kontenjandır. Azınlık öğrencileri 1995¹⁵ yılında bu yasa çıkartılana kadar yüksek öğrenime devam etme konusunda Türkiye'deki bir üniversiteye gitme alternatifi dışında başka hiçbir seçeneğe sahip değillerdi. Bu onları Türkçeyi daha iyi öğrenmeye itmekteydi ve bu nedenle Türkiye'de üniversiteye devam etmek isteyenler Yunan devlet okullarını tercih etmemekteydiler. Azınlık ilkokullarını bitirdikten sonra ikidilli azınlık ortaokullarına gitmek hem Yunancayı hem Türkçeyi öğrenme fırsatı sunmaktaydı. Oysa bugün Yunan üniversitelerine gitme olanağının doğmuş olması, bu olanaktan yararlanma ve Yunanistan'da bir üniversiteyi bitirme Yunancayı çok iyi derecede bilmeyi gerektirmektedir ve doğal olarak resmi dil Yunancanın bilinmesi başarının olmazsa olmaz koşulu haline gelmiştir. Bu uygulama ile 2003 yılı itibarıyla 1000 dolayında azınlık öğrencisinin Yunan üniversitelerine girme fırsatını yakaladığı belirtilmektedir (Marangos-Kelesides, 2004). İlginç olan uygulamanın daha yeni olmasına rağmen devlet okullarını tercih etmede azınlık üzerindeki etkisinin bu kadar çarpıcı boyutta olmasıdır. Uygulamanın azınlık üzerinde ve azınlığın Yunanistan'daki azınlık okulları ile devlet okullarına dönük tercihlerinde hatta Yunanistan ya da Türkiye'deki okullar arasında tercih yapmada bu kadar etkili olması irdelenmesi gereken bir gelişmedir.

Devlet okullarının anılan nedenlerle tercih sıralamasında ön plana çıkması durumu, azınlık ortaokullarına ve liselerine giden öğrencilerin sayısını önümüzdeki yıllarda olumsuz etkileyeceği düşünülebilir. Azınlık ortaokullarında ve liselerinde fen dersleri Türkçe yapılmaktadır. Bu dersleri Türkçe okuyan bir öğrencinin Yunan üniversitelerinde başarılı olmada zorlanacağı göz önünde bulundurulursa, azınlık ortaokul ve liselerinin prestij kaybının kaçınılmaz bir şekilde süreceği anlaşılır.

Azınlık okullarının yıllarca alınan idari kararlar ve yapılan yasal düzenlemelerle özerk niteliğini yitirmesi sonucunda bugün sahip olduğu yapısı ile öğrencilere Yunanistan'da bir üniversiteye devam etmeleri durumunda ideal olan dil düzeyini sağlamaktan uzak olması gerçeği bu okulların gözden düşmesine neden olmaktadır. Bu gelişmeler anadili olan Türkçeye inanılmaz boyutta bir itibar kaybettirmiştir. Yunancanın öğrenilmesinin yüksek öğretime devam etmede kazandığı hayati önem Türkçenin ve anadili eğitiminin kalitesinin düşmesinin yarattığı çok ciddi sakıncaları şu anda

¹³ Yazar 2005 yılında yayınlanan bir çalışmada bu sayıyı 450'ye çıkarmaktadır. İlkokuldan itibaren ikidilli azınlık okullarına değil de tekdilli (Yunanca) devlet ilkokullarına giden azınlık öğrencilerinin sayısı konusunda eğitimin içinde yer alan Türk öğretmenlerle yapılan görüşmelerde aktarılanlara göre devlet ilkokullarına giden azınlık öğrencilerinin sayısı yukarıda belirtildiği gibi 100 değil bunun çok üzerinde. Bu sayının 200'ün bile üzerinde olduğu söylenmektedir. Resmi bir bilgi olmadığı için sayılar spekülasyona açıktır.

¹⁴ <http://www.e21.gr/articles>

¹⁵ Bu karar 2341/95 sayılı yasa ile alınmıştır ve önceleri bu özel kontenjandan sadece düz liselerde okuyan öğrenciler yararlanırken 3 Kasım 2003 tarihinde Bakanlar Kurulu ile %0.5 kontenjandan meslek liselerinde okuyan azınlık öğrencilerinin de yararlandırılmasına karar vermiştir (Rodop Rüzgarı 05.11.2003/138).

gölgelemektedir. Fakat Türkçenin yeterince önemsenmemesi ve öğretimine gereken özenin gösterilmemesinin, Yunancanın öğrenilmesini olumsuz etkilediği gerçeği görmezden gelinmektedir. Eğitim bürokrasisi: “Çocuk okula başladığında anadilini konuşmaktadır, önemli olan onun Yunanca öğrenmesini sağlamaktır.” tezinden hareket etmektedir. Bu sakıncalı bir yaklaşımdır. Bir dili konuşuyor olmayı onu dört temel beceri anlamında bilmekle eşdeğer tutmak bilimsellikle bağdaşmaz. Konuşma dilsel becerilerden sadece biridir. Anlama becerisi olan okuma ve anlatma becerisi olan yazma öğrenmeye dayalı becerilerdir ve bu öğrenmenin gerçekleşeceği yer de öncelikle okuldur.

Yunanistan Milli Eğitim Bakanlığı Yunancanın azınlık okullarında yeterince öğrenilemediğinden hareketle yukarıda sözü edilen “Müslüman Çocuklarının Eğitimi” projesi ile 2000 yılından beri başlattığı uygulama ile programın Yunanca ayağını daha verimli ve işlevsel kılmaya çalışmaktadır ancak aynı duyarlılık anadili Türkçe için de gösteriliyor demek olanaksızdır. Yunanlı öğretmenler bu proje kapsamında hizmet içi eğitime tabi tutulurken aynı hizmet Türkçe programı yürüten öğretmenler için verilmemektedir. Ortaokul 1. sınıf öğrencileri üzerinde 2002-2003 öğretim yılında yaptığımız bir araştırma ilkokullardan mezun öğrencilerin yaşları ile orantılı bir dilsel gelişim göstermediklerini ortaya koymuş ve okuma anlama ile yazılı anlatım becerisinde gerek anadilleri Türkçe gerekse ikinci dilleri Yunancada çok düşük bir performans sergilediklerini ortaya koymuştur. Türk azınlık bugün üzülen belirmek gerekirse ikidilli azınlık ilkokullarının eğitim kalitesinin yükseltilmesi için çok ciddi bir çaba sarf etmemektedir. Kolay olanı seçmek ağır basmaktadır ve veliler bu okulların işlevsel ikidilli öğrenciler yetiştirecek bir modele sahip olmasına rağmen bunu neden gerçekleşmediğini sorgulamak ve bunun sağlanması için çalışmak yerine çocuklarını egemen kültürün dili olan Yunanca eğitim veren okulları tercih etmektedirler. Bu yüzden yakın bir gelecekte köylerdeki azınlık ilkokullarının öğrenci yokluğundan kapanmaya başladığına tanık olunacaktır.

Kaynaklar

- 📖 Aarbakke, V., (2000) “The Muslim Minority of Greek Thrace” Ph. D Thesis University of Bergen, University of Bergen Press, Norway.
- 📖 Batı Trakya Türk İlkokulları Müfredat Programı, (1963) Akın Gazetesi Yayını, Komotini (Gümülcine).
- 📖 Baker, C. (2001), *Heisagogé stén Diglossia kai Diglossé Ekpedeúsé* (İkidilliliğe ve İkidilli Eğitime Giriş), (çev. Arhontoula Aleksandropoulou) Gutenberg Yayınları, Atina.
- 📖 Baker, C.(1997), Bilingual Education in Ireland, Scotland and Wales in Bilingual Education, edited by Jim Cummins and David Corson, *Encyclopedia of Language and Education : V. 5. Bilingual Education*, Kluwer Academic Publishers, London.
- 📖 Baltiotés, L., (1992) “*He Hekpedeúsé tés Meionotétas tés Thrakés*” (Trakya'daki Azınlığın Eğitimi), *Periodiko Ekpedeutiké Koinotéta* içinde, sayı:15, s.18 vd.Atina.
- 📖 ----- (1997) “*Helleniké Dioikesé kai Meionotiké Ekpedeúsé sté Dytiké Thraké*” (Yunan Yönetimi ve Batı Trakya'da Azınlık Eğitimi), *To Meionotiko Fainomeno stén Ellada* (Yunanistan'da Azınlık Olgusu) içinde s. 315-348, Kritike Yayını, Atina.
- 📖 Baltiotés, L.,-Tsitselikés K., (2001), *He Meionotiké Ekpedeúsé tés Thrakés* (Trakya'daki Azınlık Eğitimi), Sakkoula Yayınları , Atina.
- 📖 Batı Trakya Türk Öğretmenler Birliği Ve Batı Trakya Azınlığı Yüksek Tahsililer Derneği, (2002) *Trakya'da Azınlık Eğitimi, 2002 Yılında Çözüm Arayışları İçin Yeni Bir Perspektif*, Bülten, Komotini (Gümülcine).
- 📖 Frangoudake, A., (2004) Anna Frangoudake ile “Müslüman Çocukların Eğitimini Destekleme Programı Konusunda bir Söyleşi” *Azınlıkça Dergisi*, Kasım sayısı içinde, s.70-75, Komotini (Gümülcine).
- 📖 Görgü, Ali N.,(1996) “Avusturya İlkokullarında 4.Sınıfta Eğitim Gören Türk Çocuklarının Türkçe Yazılı Anlatım Becerileri Üzerine bir Araştırma”, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- 📖 Herrman-Triarhe V., (2000) *He Diglossia stén Paidiké Helikia, mia Psihoglossologiké Prosengisé*, (Çocuklukta İkidillilik, Psikodilbilimsel bir Yaklaşım) Gutenberg Yayınları, Atina.
- 📖 Kanakidou, E., (1996) *To Diglosso Analytiko Programma kai he Parallélé Didaskalia sta Mousoulmanika Skholia tés Dytikés Thrakés* (İkidilli Eğitim Programı ve Batı Trakya'daki Müslüman Okullarında Birbirine Paralel Eğitim), *Syghroné Hekpedeúsé Dergisi*, sayı 89, s.47-54, Atina .
- 📖 ----- (1997) *He Hekpedeúsé stén Mousoulmaniké Meionotéta tés Dytikés Thrakés (Batı Trakya Müslüman Azınlığında Eğitim)*, Hellenika Grammata Yayını , Atina.
- 📖 Marangos, S. -Kelesides, G. (2004) *Apo ta Meionotika Skholia stén Meionotiké Ekpedeúsé, Ekpedeutiké Endaksé” he Provlématikes Opseis ton Diastaseon tés Mathitikés Diarroés kai Skholikés Apotyhiás* (Azınlık Okullarından Azınlık Eğitimine, Eğitim Açısından Katılım mı, yoksa Öğrenci Başarısızlığı ve Okulu Terkin

- Sorunlu Görünümlerinin Ulaştığı Boyutlar mı?) VI.-Kültürlerarası Eğitim ve Yabancı Dil ya da İkinci Dil olarak Yunanca konulu Uluslararası Kongre "Bildirileri, Patra
- ☞ Mavrommates, G., (2003) Paratereseis Pano stén Skholiki" Stadiodromia ton Thrakioton Mousoulmanon (Trakyalı Müslümanların Okul Kariyerleri Üzerine Gözlemler), *Hekpedeutikoi Miloun se Hekpedevtikous ya tés Hembiries tous- Hekpedeusé Glossikon Meionotiton* içinde, Paratérétés Yayını, Thessaloniki (Selanik).
- ☞ Mazi-Sella, E., (1999), La Minorite Musulmane Turcophone de Grèce: Approche sociolinguistique d'une communauté bilingue, Trochalia, Atina.
- ☞ Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), (1969) Protokol, Türk-Yunan Kültür Komisyonu Ankara-Atina Toplantıları, Ankara.
- ☞ Mümin, M., (1999) "Batı Trakya'da Türkçe yayın hayatı" *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitimi ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, Bildiriler*, içinde s..365-374 TDK Yayınları, Ankara.
- ☞ Onsunoglu, İ. (1997) "Kritike stén Meionotiké Hekpedeusé, he Matya tou Meionotikou"(Azınlık Eğitimine Eleştirisi, Azınlıktan Birinin Bakışı) *Syghrona Themata* dergisi, Nisan –Haziran sayısı içinde, s.61-64, Atina.
- ☞ Oran, B., (1991), *Türk Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara
- ☞ Özdemir, Ç. M., (1988), "Federal Almanya'daki Türk İşçi Çocuklarının Eğitim Sorunları Açısından İkidillilik ve İki Kültürlülük ile İlgili Eğitim Modelleri", yayımlanmamış Uzmanlık Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- ☞ Panagiotides, N., (1996) *To Meionotiko Hekpedeutiko Systéma tés Helladas* (Yunanistan Azınlık Eğitim Sistemi), Gnome Yayını, Aleksandroupoli (Dedeağaç).
- ☞ Papatheofilou, R.,-Vosniadou, S., (1998), He Diakope tes Foitésés stous Mousoulmanous Mathétes (Müslüman Öğrencilerde Eğitimi Terk), *He Hengatalipsé tou Skholiou* (Okulu Terk) içinde, s.189-205, Gutenberg Yayınları, Atina.
- ☞ Tressou, E. (1997) "Mionotiké Hekpedeusé sté Traké : Ta Aitia tés Apotyhias " (Trakya'da Azınlık Eğitimi: Başarısızlığın Nedenleri), *Syghrona Themata*, dergisi Nisan –Haziran sayısı, s.49-53, Atina.
- ☞ Tsitselikes K., (1996) *To Diethnes kai Heuropaiko Kathestos Prostatias ton Glossikon Dikaimaton ton Meionotéton kai he Helliniké Hennomé Taksé*, (Azınlıkların Dilsel Haklarının Avrupa'da ve Uluslararası Düzeyde Korunması Rejimi ve Yunan Hukuk Düzeni) Sakkoulas Yayınları, Atina.
- ☞ -----(1997), "Ta Dikaiomata ton Meionotéton, Apo tén Nomiké Katokhyrosé stén Hefarmogé", (Azınlık Hakları, Yasal Korumadan Uygulamaya), *Syghrona Themata*, dergisi Nisan –Haziran sayısı, s.26-31, Atina.
- ☞ Vakalios, T., (1997) *To Provlima tés Diapolitismikés Ekpedeusés stén Thraké*, Erevna (Trakya'da Kültürlerarası Eğitim Sorunu), Gutenberg Yayınları, Atina.

TÜRK SÖZLÜ KÜLTÜR GELENEĞİNDE AYRINTILAR-2:

“HAYVAN ATA KÜLTÜ MÜ? ATALAR KÜLTÜ MÜ?”

Issues of the Turkish Oral Traditional Culture-2: “Cult of Animal Ancestor or Cult of Ancestors?”

Metin ARIKAN*

Özet

Bu denememizde destan metinlerinde yer alan geleceğin kahramanına hamile olan annenin alışılmadık nesnelere (kaplan ciğeri, aslan yüreği, yılan-ejder başı, elmas madeni, kara taş vb.) “aş ermesi” ve buna bağlı olarak oluşan “Atalar” kültü, “Hayvan Ata?” kültü üzerinde durduk. Annenin aş erdiği nesnenin Gök ve Yer/su unsurlarıyla; dolayısıyla “Kutsal”la ilişkisinin göz önüne alınıp değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyor ve bununla birlikte Türk kültüründe “Hayvan Ata” diye bir kültün bulunmadığını; arkaik kültür insanlarının kökenlerini çeşitli hayvanlara bağlamasının bizim tarafımızdan “hayvan ata kültü” olarak adlandırılmasını meşru kılamayacağını ifade ettikten sonra sadece ve sadece “Kutsal”a bağlı olarak “Atalar Kültü” nün bulunduğunu söylüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Aş Erme, Atalar Kültü, Kutsallığın Yayılması

Abstract

In this article, we emphasize the mother subject of oral epic poetry who is pregnant to the hero of the future and craving for unusual objects such as tiger lung, lion heart, snake&dragon head, diamond, black stone, etc. and the related “Cult of Ancestors” and “Cult of Animal Ancestor”. We deem that the object craved by the mother is related with “Sky and Earth/Water” components and therefore with the Sacred and along with this thesis in Turkish Culture there is no such a thing as cult of Animal Ancestor. The humankind of archaic culture who ties their origin to a variety of animals does not constitute sound and strong base for us to put forward this event as the legitimate evidence of “Cult of Animal Ancestors” and therefore we strongly believe that there exists “Cult of Ancestors” solely related with the Sacred.

Key Words: Craving Certain Food, Cult of Ancestors, Deus Otious

Sözlü gelenek içinde yer alan anlatmaların esas itibarıyla insanoğlunun kendi dünyalarını anlamlı kılma çabalarının çeşitli edebî formlarda dışa vurumları olduğunu¹; bunun bütün toplumlar için geçerli olduğunu artık bilmekteyiz. Anlatmalardaki motif ve epizot benzerliğinin ve/veya farklılığının en önemli sebeplerinden biri de, bize göre “başlangıçta” bütün insanların maruz kaldığı, kendilerini ister istemez içinde buldukları bu “hayatı anlama, ona anlam kazandırma” ortak çabasıdır. Bu başlangıçta kaçınılmaz bir süreci ve hepimizin kabul edebileceği gibi bu süreç (en azından bazılarımız için) hâlâ devam etmektedir. İşte bu aşama sırasında ve sonrasında insanların ve içinde buldukları toplumun kainatı algılayışlarının çeşitli etkenler (tarihî, coğrafi, hatta genetik vb.) nedeniyle çeşitlenmesi sonucu oluşan birtakım değerler; “insana, hayata ve tabiata dair asırlar ve nesiller boyunca işlenmiş kültür kodları, çeşitli kelimelerle simgeleştirilmiş tecrübeler kendilerine ait geleneksel ve anonim bir dünya görüşünü”² oluşturmaktadırlar.

Bu denememizde destan metinlerinde yer alan geleceğin kahramanına hamile olan annenin alışılmadık nesnelere “aş ermesi” ve buna bağlı olarak oluşan “Atalar” kültü, “Hayvan Ata?” kültü üzerinde duracağız.

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Bk. Özkul Çobanoğlu, “Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halk Bilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi”, **Millî Folklor**, S. 45, Ankara 2000 s. 12-14

² Özkul Çobanoğlu, **agm.**, 12.

Türk sözlü anlatmalarında hamile olan annenin çeşitli nesnelere (kaplan ciğeri, aslan yüreği, yılan-ejder başı vb.) aş ermesine rastlıyoruz. Manas destanında Manas'ın annesi aslan yüreğine aş erer. Bin bir güçlkle aslan eti bulunup getirilir ve bunu yiyen anne bir süre sonra iyileşir. Alpamiş destanında da annenin kaplan etine aş erdiği görülmektedir. Destanlarımızdan bu konuyla ilgili olarak birkaç örnek³ verelim:

Kırım'ın Kırk Batırı (Murın Jırav) "Kıdırbay oğlu Koblandı Batır" destanında;⁴

"...
Günlerden bir gün
Hanımı aş erer.
Nasıldı aş ermesi?
Güçlü bir hayvanı kestirse de
Aş ermesi onunla geçmedi.
Her yerde yılan aratıp buldurdu,
Yılanın başını koparttı,
Ağzına yılan başını attı,
Kadının aş ermesi bununla geçti..."

(141-149)

Yine Kırım'ın Kırk Batırı adlı anlatması içinde "Akjonas Oğlu Er Kenes" destanında;

"...
Etrafındaki kadınlar,
Yılanları görünce kaçıştılar.
Diğer kadınlar kaçsa da
Arıvbiybi kaçmadı,
Gözlerini dikti,
Yılanları alıp getirmesi,
Arıvbiybi'nin işine yaradı.
Güzel Arıvbiybi'n,
Yılanları verdi aşı için.
Yılanın pişirmeden çiğ çiğ
Kafasını ağzına attı,
Çiğnemedden yuttu.
Aş ermesi o zaman geçti.
Yedi yılanın hepsinin başını,
Çiğnemedden yutuverdi. ..."

(162-176)

Hamile olan annenin aş ermeden kurtulması için genellikle yırtıcı, güçlü vb. hayvanların yakalanıp etinin anneye yedirilmesi gerekir ki bunun da genellikle araştırmacılar tarafından "hayvan ata"⁵ kültüyle ilişkilendirildiğini ve buna bağlı olarak açıklandığını görmekteyiz.

³ Destan metinlerinden örnekler verilirken Mehmet Aça'nın bu konuda daha önce yazdığı bir makaledeki destan sırası takip edilmiştir. Bk. Mehmet Aça, "Türk Destanlarında Aş Erme (Yerikleme) Motifinin Destan Kahramanları Üzerindeki Etkisi ve Hayvan Ata (Ecdat) İnançıyla Bağlantısı", **Millî Folklor**, S. 34, Ankara 1997, s. 78-81.

⁴ **Kırım'ın Kırk Batırı-Murın Jırav Anlatması**, TDK "Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi", Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Fikret Türkmen- Dr. Metin Arıkan (Yayın Aşamasında)

⁵ "Hayvan Ata" ve kurttan türeme ile ilgili çeşitli yorumlar hakkında bk. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 1982, s. 284, 316-320; Sencer Divitçioğlu, "Kurt Ongunu", **Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII. Yüzyıllar**, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s. 32-34; Mehmet Aça, **agm.**, s. 78-81. Jean-Paul Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 41-42, 59-60, 376. Mircae Eliade, **Zalmoksis'ten Cengiz Han'a**, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2003.

Yırtıcı hayvan etine aş ermenin yanında bazı destanlarımızda örneğin, Kazak Kubukul anlatmasında;

“Aş ermesine çare bulamayıp,
Ateşine dayanamayıp,
Dolaşmaya bir gün çıktığında,
Kökşetav’da bir elmas taş,
Çıkmış kadının karşısına,
Gönlü çelinip bu taşı,
Ağzına alıp çiğnemiş.
Taştan dişini alamamış
Sevincinden coşup,
Güzelleşip parlamış....”

Kubukul 374-383

şeklinde görülen elmasa aş erme üzerinde durulması gereken başka bir konu diye düşünüyoruz. Çünkü bunların “hayvan ata” kültürle ilişkilendirilemeyeceği ortadadır. Doktora çalışması sırasında karşılaştığımız bu ayrıntı bizleri bu konu üzerinde düşünmeye yöneltti ve bu konuda çeşitli kaynaklara başvurduk. İleride de göreceğiniz gibi çalışmamızı kendi kendimize sorular sorarak, çeşitli görüşleri sıralayarak geliştirmeye ve bir sonuç çıkarmaya çalıştık.

“Nesne onu kendi ortamından farklılaştıran ve ona anlam ve değer veren bir dışsal gücün zarfı olarak görünür; çünkü bizzat varoluşu kutsalın bir tezahürüdür, yok edilemez ve dayanıklıdır; yani insanın olmadığı bir şeydir, zamana karşı direnir, gerçekliği kalıcılığıyla pekiştirilir”⁶ diyen Mircae Eliade’ye göre madenler; varoluşun “Kutsal” olmayan unsurlarını” oluşturmamaktadırlar- dünya dışı alanlardan gelmektedirler. İster gökten düşmüş olsun, isterse toprağın bağrından çıkarılmış olsunlar, her durumda başka yerden gelmektedirler. Burada da arkaik kültürlerin mantığı tutarlılık göstermektedir. Doğal olarak insana ait olmayan her şey, onun yakınında olmayan her şey ‘Varoluşun ademî haline’ katılmayan her şey gizemli, kutsanmış ya da şeytanidir; çünkü bu onun doğasını değiştirir.⁷ Eliade’nin görüşlerini destekleyecek madenlerle ilgili olarak başka görüşlere de göz atacak olursak; V. Propp’un değerli bir maden olan “altın” hakkındaki düşünceleri Eliade’nin madenlerle ilgili düşüncelerinden farksız olduğunu görürüz. Ona göre; “Altın rengine boyanmış her şey, bununla kendisinin başka dünyaya ait olduğunu göstermektedir. Altın rengi bir başka dünyanın mührüdür.”⁸

Joseph Campbell’a göre de altın “..ölümsüzlüğü simgelemektedir; yani ölümsüzlük, güzelliğin gövdesi olan Tanrı’nın gizemli yaratıcı enerjisidir”.⁹

Şimdi de Türk kozmolojisinde unsurlar hakkında Emel Esin’in görüşlerini sıralayalım:

Türk kozmolojisine göre; “...unsurlar (yer/su) ve göksel cisimler çeşitli ailelerin kökleri sayılıyor ve bunlara kök, ruh veya aile anlamına gelen töz, oğuş (uguş) veya kut gibi isimler veriliyordu. Her canlı veya cansız varlık bu ailelerden birine aitti. Bunların kutunu bağlı olduğu unsur veya göksel cisim ailesi belirlemekteydi. Aynı şekilde; dağların, yerden kaynaklanan ırmak ve suların, ağaçların ormanların yani yer/su unsurlarının; insan ve hayvan şeklinde düşünülen ruhları olduğu sanılıyordu. Ölmüş şöhretli kişiler de bunların arasına katılıyordu.”¹⁰

Türk destanlarının kahramanların annesinin çeşitli nesnelere aş ermesini yukarıda söylenenleri göz önüne alarak; yani nesnenin hangi unsura dâhil olduğuna bakıp değerlendirmemiz gerekir, diye

⁶ Mircae Eliade, **Ebedi Dönüş Mitosu**, (Çev: Ümit Altuğ), İmge Kitabevi, İstanbul 1994, s. 18.

⁷ Mircae Eliade, **Babil Simyası ve Kozmolojisi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 54-55

⁸ Rüstem Soulteev, **Edige Destanının Tatar Anlatmaları Üzerinde Bir İnceleme**, 2 Cilt, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1998, s. 140. (Basılmamış Doktora Tezi)

⁹ Joseph Campbell, **Kahramanın Sonsuz Yolculuğu**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 150.

¹⁰ Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 78, 85.

düşünmekteyiz. Elmasın da altın¹¹ gibi parlaklığından dolayı yaruk, yani göksel unsurlar içinde yer aldığını görmekteyiz. Altun-Temür kazguk (Kutupyıldızı) ilişkisinden bu mücevher ve madenin gök unsur sayıldığı bilinmektedir. Kazak Koblandı Batır anlatmalarında¹² annenin önce kara taşı çiğnediğini ve daha sonra arslan yüreğini/ ayı veya kaplan etini yedikten sonra aş ermesinin geçtiğini görüyoruz. Özellikle bu anlatma, anlatmalardaki aş erme motifinin açıklanmasında neden nesnelere hangi unsura dâhil olduğuna bakılması gerektiğini anlamak için gayet iyi bir örnek teşkil etmektedir. Örneğimizde görüldüğü üzere önce kara taş; yani yer unsuru; daha sonra yırtıcı hayvan eti yenmektedir. Yırtıcı hayvanın gök unsuruna dâhil olma olasılığı oldukça yüksek ihtimaldir. Biri yer unsuruna biri gök unsuruna ait iki unsurun bir araya gelmesi aklımıza evrenselci dikotomi de denilen iki ilke düşüncesini; yani Emel Esin'e göre, proto-Türk ve Türklerin en eski belki de öz kozmolojisini getirmektedir. Bilindiği gibi bu düşünceye göre "kâinatın bütün tezahürleri gök ve yer-sub/v'un (yer-su yeryüzü) temsil ettiği birbirine zıt; fakat birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmaktaydılar."¹³ İki zıt ilkenin bir araya gelişi hayatın özünü oluşturmaktadır; yaşamın kendisini formüle etmektedir.¹⁴

Kubikul'un annesinin elması çiğnediğinde aş ermesinin sona erip rahatladığını düşündüğümüzde elmasın doğumu kolaylaştırıcı bir maden oluşunun yanında sağaltıcı özelliklerinin oluşu da dikkatimizi çekmektedir. Ama bu yine de onun "Kutsal"la olan ilişkisine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Eliade, bizler doğurganlığı artırıp doğumu kolaylaştırma özelliğine sahip "doğurtucu taşları Babilliler, eski Yunanlılar, Araplar ve kimi arkaik halkların bildiklerini ve bunları farklı nedenlerle de olsa kullandıkları" haberini vermektedir.¹⁵

Madenlerin sağaltıcı yönüne gelecek olursak; "..hastalıkların normlarda uzaklaşmayı, uyumun uzlaşımın bozulmasını, başıbozuk bir eylemi ifade ettiğini ve hastalıkların başıbozukluğu, kötülük düşüncesinin kişileşmesi olduğunu" söyleyen Eliade, "hastalıklarla büyü (uyumun büyü yoluyla eski hale getirilmesi) ya da mineral kökenli ya da bitkisel kimi ilaçlar aracılığıyla savaşıldığını, ilaçların işlevinin büyüsel olduğunu; çünkü onların örtük erdemleri sayesinde (biçim, renk, tat) etkili olduklarını ve hasta bedendeki organik düzensizliğe görünmez gerçeklikten aldıkları güçlerle müdahale ettiklerini belirttikten sonra örnek olarak da işe yarar (kök) rengi olan bir taşın hastanın bedenindeki düzeni yerine koymaya yetecek büyü enerjisiyle sahip olduğunu" bildirmektedir.¹⁶ Burada Eliade'nin görünmez gerçeklik dediği "Kutsal" olandır, Gök Tanrı'dır, Tengri'dir. "...arkaik zihniyete göre gerçeklik, bir güç, etkenlik ve süre olarak tezahür etmektedir. Dolayısıyla asıl gerçeklik kutsal olandır; zira yalnızca kutsal olan mutlaktır, etkindir, şeyleri yaratır ve onları sürdürür."¹⁷ Bu ifade bir yönüyle Fransız dilbilimci ve Hint-Avrupa uzmanı George Dumézil'in üçlü sisteme dayanan fonksiyonel teorisine benzemektedir. Ona göre Hint-Avrupa kavimlerinde şu üçlü fonksiyon vardır: Kutsallık, Güç, Üretkenlik. Orkun Kitabelerinden de anlaşıldığı üzere Türklerde de Kut (Kutsallık), Küç (Güç), ve Ülüg (Üretkenlik) ilk başlarda Tanrı'nın iyeliğindedir.¹⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere üretkenliğin doğrudan doğruya Tanrı'dan başka birine, nesneye veya hayvana bağlanmasının doğru olmayacağı açıkça görülmektedir. İlk başlarda diyoruz; çünkü daha sonraları insanoğlu bu kutsallığı kendisine Tanrı'dan *daha yakın, daha etkin* hissettiği

¹¹ Altın ile ilgili özellikle bk. Mircae Eliade, *Asya Simyası*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.

¹² Mehmet Aça, *agm.*, s. 79

¹³ Bk. Emel Esin, *Türk Kozmolojisi*, s. 19.

¹⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Metin Arıkan, "Bursa Halk Kültüründe Eski Türk İnançlarının İzleri ve Bunların Türk Dünyası Sözlü Anlatmalarındaki Yansımaları", *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, C. II, 20-22 Ekim 2005 Bursa, s. 410.

¹⁵ Mircae Eliade, *Babil Simyası*, s. 66-67.

¹⁶ Mircae Eliade, *Babil Simyası*, s. 77.

¹⁷ Bk. Mircae Eliade, *Ebedî Dönüş*, s. 25.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Sencer Divitçioğlu, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII. Yüzyıllar*, İmge Kitabevi, s. 65-85. Kut, Ülüg ve Küç'ün üçlü fonksiyon olarak değerlendirilmesi için ayrıca bk. Saadetin Gömeç, "Türklerde Siyasi Hakimiyet ve İdari Yapının Özellikleri-Siyasi Hakimiyet", *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2006, s. 39-42.

güçlere, kişiliklere yaymış ve bunun sonucunda da bizler; aslında Tanrı'nın iyeliğinde olan üç fonksiyonu başkalarına yüklenmiş olarak gördüğümüzden, hatalı çıkarımlarda bulunmuş ve sonuçlar elde etmişiz.¹⁹

Köken mitlerinde gördüğümüz kurttan, ayıdan vb. gibi hayvanlardan türeme ile ilgili anlatmaların ortaya çıkış sebebi öyleyse ne idi? Şimdi isterseniz bunun üzerinde duralım: Arkaik kültür insanı; Roux'un da belirttiği üzere²⁰, kendilerini, şimdiki gibi, varlıkların en üstünü olarak görmüyorlardı; onlar "kendilerini çevreleyen unsurların gücünü, verimliliklerini ve başarılarını sürekli fark etmekteydiler" ve "gerçeğe, gerçek olana" ulaşmak amacıyla, Dumézil'in üçlü fonksiyonunu aklımızdan çıkarmayalım, güç ve verimliliğiyle kendinden daha üstün saydıkları bu varlıklara dönüşme ihtiyacı hissediyorlar²¹ veya kökenlerini bunlara bağlıyorlardı. Kök Türk hanedan soyunun Aşina (A-sih-na) -Börülüler²², neslinden geldiğinin kabul edilmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Köken mitlerinde ve çeşitli anlatmalarda; "Göktürklerin Bozkurt'tan Türeyiş Destanları" ve "Oğuz Kağan"²³ anlatmalarında, üretken veya rehber²⁴ olarak karşımıza çıkan kurdun renginin "Boz-Kök" oluşunu onun Kutsal'la (Tanrı) ile ilişkilendirilebileceğinin ve onun tarafından gönderildiğinin bir işareti olarak görmek mümkündür. "Göktürklerin Bozkurt'tan Türeyiş" destanlarında yok olmak üzere olan bir halkın Tanrı tarafından gönderilen bir hayvan (kurt) sayesinde yok olmaktan kurtulduğunu görüyoruz. Bu anlatıyla halkın da kendini "kut" sahibi olanlar sınıfına soktuğunu ve soyun, neslin devamının Tanrı tarafından devam ettirildiği inancına sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Onlar için artık korkacak bir şey yoktur; çünkü yok olmalarını Tanrı istememektedir, Tanrı'nın "kut"u onlardır ve bu onlar için bu yeni bir doğumdur, yeni bir başlangıçtır. Bu yüzden de belirli aralıklarla neslin devamını sağlayan bu olayı hatırlamakta ve "Atalar Mağarasına" giderek kurbanlar sunmaktadırlar. Arkaik toplum insanının sürekli olarak örnek modelleri tekrarlamasının veya taklit etmesinin sebebi üzerinde Eliade'nin fikirlerinden yararlanarak bir başka makalemizde durmuştuk.²⁵

¹⁹ Kutsallığın yayılması hakkında bk. Mircae Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 61-78; **Mitlerin Özellikleri** (Çev: Sema Fırat), Om Yayınevi, İstanbul 2001, s. 126-131. "İlkel kavimlerin hemen hemen hepsinde gökte oturan Kadiri mutlak yüce bir varlığa inancın var olduğu; ama bununla birlikte bu yüce varlığın zamanla kutsal hayatın kısıpına itildiğini, bunun yerini insana daha yakın, daha etkin ve kolay ulaşılabilir kutsal güçlerin (totemler, ata tapımı, ay ve güneş mitleri) aldığı, başka şekilde söylersek kutsal olanın aşamalı bir biçimde somut olana indirildiğini (Eliade 2001, 2003: 126-131,61-78) ve bu evrensel gerçeğin Türklerin Gök-Tanrısı için de geçerli olduğunu, Gök -Tanrısının "deus otiosus" duruma gelişinin zoomorfik ve antropomorfik anlayışları da beraberinde sürüklediğini (Günay-Güngör 1998: 44-49) din tarihi araştırmacılarının çalışmalarından öğrenmekteyiz." Bk. Metin Arıkan, "Kahramanın Dönüşümü", **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, Kanyılmaz Matbaası, İzmir 2005, s. 55. (Ünver Günay-Harun Güngör, **Türk Din Tarihi**, Laçın Yayınları, Kayseri 1998)

²⁰ Bk. Jean Paul Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 59.

²¹ Eliade, bu dönüşüm ritüelini "Ebedi Dönüş Mitosu"na dayandırarak açıklamaya çalışır: "...bu yaratımların ilk kaynağı ilkel avcının dinsel evreninde bulunur: Bu evren, avcı ile avı arasındaki mistik dayanışmanın hâkimiyetindedir. Çoğu zaman bu dayanışmayı bir hayvanlar efendisi (anası) ortaya çıkarır (veya) yönetir. Göçebe bir halkın yırtıcı bir etoburun (kurt, aslan, leopar vb) soyundan gelmesine ilişkin mitleri izah eden, işte bu dinsel anlayıştır. Söz konusu yırtıcı örnek avcıdır. İlk başlangıçta var olan bir hayvan, insanları önce öldürür, sonra erginlenmiş bir halde; yani yırtıcı etoburlara dönüştürerek diriltir; en sonunda bu hayvan öldürülmüştür ve erginleme törenleri sırasında bu hadise ritüel biçiminde yeniden güncellenir. Ama sırtına yırtıcı bir hayvan postu geçiren erginleyici, bir insan olarak değil, gizemin (mysterion) kurucusu olduğu varsayılan ilk hayvan olarak törene katılanları diriltir. Başka bir deyişle mitsel hayvan da erginleyiciyle birlikte diriltme işlemine katılır..... İnsan kendi benliğinden ve şimdiki zamandan çıkıp mitsel olayın çağdaşı olabildiği oranda kurda dönüşmeyi başarabilir..... Bir erginleme biçimi olarak büyük av veya savaş ya da bir toprağın istilası ve işgali, mitsel modellere sahip faaliyetlerdir; hatırlanamayacak kadar eski devirlerde, doğaüstü yırtıcı bir etobur bunları ilk kez gerçekleştirmişti. Dolayısıyla bu mit yeniden güncellendiği ölçüde yani yırtıcı etoburun davranışları paylaşılıp o ilk hadise yenilenirse ünlü bir avcı, türkütücü bir savaşçı, bir fatih olunur" Mircae Eliade, **Zalmoksis'ten Cengiz Han'a**, s. 32-36.

²² Saadetin Gömeç, **age.**, s. 251. Diğer örnekler için (dişi kurdunki, dişi kurttan doğan vb.) bk. Eliade, **age.**, s. 17-18.

²³ Özkul Çobanoğlu, "Sözlü Edebiyat", **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, AKM Yayınları, Ankara 2001, s. 222 -229.

²⁴ Rehber olarak geyik ve geyikle ilgili inançlar için bk. Metin Arıkan, "Bursa Halk Kültüründe Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 410.

²⁵ Bk. Metin Arıkan, "Kahramanın Dönüşümü", **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, Kanyılmaz Matbaası, İzmir 2005, s. 60-61.

Yine bazı anlatmalarımızda annenin aş ermeden doğumu gerçekleştirdiğini; ama daha sonra doğan çocuğa, aş eren anneye yedirildiği gibi, alışıksız olmadığımız türden hayvan eti yedirilip, yedirilen hayvanın özelliğine göre çocuğun o sıfatlara haiz olması arzulanmaktadır:

“....
Kırklar sırayla kırk gün bekler,
Elma, nar karışık anne sütlü.
Getirip meyveleri yer dibinden,
Yüreğini de kaplanın yedirirler.

Bindirdiler alıp gelip aslanı,
Kamçı edip yılanı da kavradı.
“Aslan ve kaplanın gücünde,
Pehlivan olup yık dedi tutuştuğunu...”

*Kazak Köroğlu Anlatmaları- 1307-1314*²⁶

İleride kahraman olacak çocuğa yedirilen hayvanın çocuk üzerindeki etkisini veya bir başka şekilde ifade edecek olunursa “..kahraman ve yırtıcı hayvan arasında alegorik olarak kurulan bu ilişki; bir kez temasa geçen unsurların sürekli birbirini etkilemesi olarak bilinen büyüsel işlemin”²⁷ yanı sıra kutsallığın yayılması sonucu “hafızalarda zayıflamaya başlayan Kutsal’ın anısının simgeler vasıtasıyla örtük ve önemini yitirmiş bir biçimde varlığını sürdürmesi”²⁸ şeklinde açıklanabileceği görüşünü savunuyoruz.

Kahramanın annesinin hayvan ciğerine, kalbine aş ermesinin yanı sıra kara taşa veya elmasa aş erdiğinin görüldüğünü söylemiştik. Hayvan olarak görülenlerin de aslında belli bir bölgenin, dağların, göllerin; yani yer-su unsurlarının ruhları olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Hayvan ciğerine, kalbine aş ermenin hayvan ata kültürüne bağlı olarak açıklanması annenin elmasa, kara taşa aş ermesinin açıklanmasına yeterli olmayacaktır. Hamile olan anne adayını hayvan etine aş erdiğinde, bunu “Hayvan Ata” kültü ile ilişkilendirip açıklamaya çalışırsak annenin elmasa, kara taşa aş ermesini de “maden ata” veya “elmas ata” diye mi açıklayacağız. Annenin aş erdiği nesnenin Gök ve Yer/su unsurlarıyla, dolayısıyla “Kutsal”la ilişkisinin göz önüne alınıp değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyor ve bununla birlikte Türk kültüründe “Hayvan Ata” diye bir kültürün bulunmadığını; arkaik kültür insanların kökenlerini çeşitli hayvanlara bağlamasının, bizler tarafından “hayvan ata kültü” olarak adlandırılmasını meşru kılamayacağını ifade ettikten sonra, sadece ve sadece “Kutsal”a bağlı olarak “Atalar Kültü” nün bulunduğunu söylüyoruz.

²⁶ **Kazak Köroğlu Anlatmaları**, TDK “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi”, Yayına Hazırlayan: Dr. Metin Arıkan (Yayın Aşamasında)

²⁷ Özkul Çobanoğlu, **age.**, s. 138. Büyüsel işlemlerin de George Dumezil’in üçlü işlevindeki “Kutsallık” içerisinde yer aldığını burada belirtmekte fayda var sanırım. Bunlardan bahsedecek olursak şöyle bir sıralama karşımıza çıkar: 1) Kutsallık: İbadet, büyü, hukuk, yönetim, egemenlik (hükümdarlık) 2) Fiziki Güç, Savunma, saldırı 3) Doğurganlık, Mal ve Nüfus (Sencer Divitçioğlu, **age.**, s. 65,66.)

²⁸ “Kutsalın anısı, mitlerde ve en eski Cennet ile ilgili masallarda, inisiyasyon törenlerinde ve şamanların, sihirbaz-hekimlerin anlatılarında, dinsel simgeler bütününde (Dünyanın merkezinin, büyülü uçmanın ve göğe yükselmenin simgeleri, gökle ışıkla ilgili simgeler...örtük ve önemini yitirmiş bir biçimde varlığını sürdürür”. Ayrıntılı bilgi için bk. Mircae Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, s. 130.

OĞUZ EPİK ANLATMALARI ve ÇUVAŞ ALP HİKÂYELERİ'NDE KUTSAL KURT VE TEPEGÖZ

The Holy Wolf and Cyclop in Oghuz Epic Tales and Chuvash Alp Tales

Bülent BAYRAM*

Özet

Uygur harfli Oğuz Destanı ve Dede Korkut Kitabı, Türk edebiyatının temel eserlerinden ikisidir. Alp anlatmaları da klasik anlamda destan türüne sahip olmayan Çuvaş Türklerinin halk edebiyatı eserleri içinde epik özellikler gösteren eserlerdir. Epik kahramanların birçok özelliğini ve faaliyetlerini, müstakil anlatmalarda aktarmaktadır. Adı geçen eserlerde, “kutsal kurt” ve “Tepegöz”ün bu anlatmalardaki yer alışı dikkat çekicidir. Çuvaş alp anlatmalarında ve Oğuz epik anlatmalarındaki yukarıdaki benzerlikler tesadüfî bir benzerliğin değil, bir kültürel birlikteliğin işaretidir.

Anahtar Kelimeler: Çuvaş, Oğuz Destanları, Tepegöz, Kutsal Kurt

Abstract

The “Oghuz Epic” with Uighur letters and the “Book of Dede Korkut” are two of the basic works of Turkish literature. The “Alp tales” are the works which have epic peculiarities among the folk literature works of Chuvash Turks who don't have epics in classical meaning. They quote many peculiarities and activities of the epic heroes in separate tales. The “holy wolf” and “cyclops” attract attention in these tales in question. The similarities in Chuvash alp tales and Oghuz epic tales are not by coincidence, they are the marks of a cultural unity.

Key Words: Chuvash, Oghuz Epics, Cyclops, Holy Wolf

Oğuzlar, tespit edilebilmiş en eski dönemlerinden beri, Türk tarihi içerisinde önemli rol oynamış bir Türk boyudur. Oğuz adı genel anlamda, eski Türkçe yazılı metinler olarak kabul edilen Orhun Abideleri'nde ilk defa (Dokuz Oğuz) kaydedilmiştir. Türk tarihinin daha sonraki dönemlerine ait birçok kaynaktan da Oğuz adı yer almaktadır. Oğuz adı, XI. yüzyılda Türkmen adı ile birlikte anılmaya başlanmıştır. Oğuz Türk boylarının hareketleri, tarihî dönem içinde batıya doğru olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük imparatorlukların ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu da Oğuz boyudur. Günümüzde Türkiye, Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Kuzey Irak, Kıbrıs, Balkanlar, Suriye ve Moldova'da (Gagauzlar) yaşayan Türkler, büyük oranda Oğuz boyuna mensupturlar.¹ Günümüzde Oğuz boyları, gerek tarihî sürecin gerekse coğrafi ayrılıkların sonucu olarak, son dönemlerde kendilerine has bir kültür ortamına girmişlerdir. Kültürel konularda küçük farklılıklar ortaya çıkmışsa da bütün bu Oğuz-Türk boylarının ortak bazı kültürel mirasları vardır. Oğuz Destanı, Şecere-i Terakime, Şecere-i Türk, Dede Korkut Kitabı gibi eserler, Oğuz boylarının ortak değerleri arasındadır. Bu eserler arasında yer alan Oğuz Destanı ve Dede Korkut Kitabı, diğer eserlerle karşılaştırıldığında, epik dönem özelliklerini daha fazla taşımaktadır. Bu sebeple, Çuvaş alp anlatmaları ile yapılacak olan karşılaştırmalarda, Oğuz Destanı'nın eski Uygur Türkçesi ile yazılmış olan metni ve Dede Korkut Hikâyeleri kullanılacaktır.

Uygur yazısıyla yazılmış olan Oğuz Destanı, tek nüshadır ve eksiktir. Bu nüsha Rıza Nur tarafından keşfedilmiş, ilmî olarak W. Bang ve R. R. Arat (G. R. Rahmeti) tarafından önce Almanya'da (1932) daha sonra ise Türkiye'de “Oğuz Kağan Destanı” adı ile yayımlanmıştır.² En erken 13, en geç 15.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Oğuzların tarihi, kültürü, gelenekleri, yaşadıkları coğrafya hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

² Mehmet Kaplan, **Oğuz Kağan Destanı**, Dergah Yay., Ankara 1979, s. 22, Bang ve Arat neşrinin Türkiye baskısı için ayrıca bk. Reşid Rahmeti Arat, **Makaleler**, C 1, (hzl. Osman Fikri Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 605-672.

yüzyılda yazıya geçtiği tahmin edilen bu varyant, Uygur harflidir ve İslam muhitinin dışında yazılmıştır. Araştırmacılara göre en eski varyant budur ve Türklerin Müslümanlığından önceki hayatı yansıtılmıştır.³

“Dede Korkut Kitabı”, Türk edebiyatı tarihinin en çok ilgi çeken ve üzerinde en fazla çalışma yapılan eserlerinden biridir. “*İlim âleminde ve Türk dili ve edebiyatı alanında Dede Korkut Kitabı yahut kısaca Dede Korkut adı ile tanınan eser bir destanî Oğuz hikâyeleri mecmuasıdır. Biri Dresden’de, öteki Vatikan’da olmak üzere iki nüshası bulunan bu eserin Dede Korkut adı ile anılmasına sebep, Dede Korkut adındaki ozanlar pirinin eserin bir nevi müellifi bulunması, eserde toplanmış olan Oğuz destanlarının onun tarafından düzenlenmiş gösterilmesidir.*”⁴

Dede Korku Kitabı’nın Dresden’de bulunan nüshasında bir giriş ve on iki destanî hikâye yer almaktadır. Vatikan nüshasında ise giriş ve Dresden nüshasında bulunan on iki hikâyeden altısı yer almaktadır. Bu kitapta yer alan hikâyeler, birbirinden bağımsız tek başlarına birer hikâye gibi karşımıza çıkmaktadır. Ancak hepsi birden bir bütünlük arz etmektedir. Bu bütünün konusu, Oğuz toplumdur. Konuları, yaşanan maceralar, yaşam tarzı ve hayat görüşleri ile Oğuz toplumu yansıtılmaktadır.⁵ Muharrem Ergin, dil özellikleri göz önünde bulundurulduğunda her iki nüshanın da XVI. yüzyılda kaleme alındığını belirtmektedir.⁶

Oğuz destanları ile karşılaştırmalı olarak ele alacağımız “alp anlatmaları” ise Çuvaş halk edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. “Ulîp Halapsem” ile Çuvaş halk edebiyatı içerisinde önemli bir yer işgal eden anlatmalar, küçük nazım parçacıkları dışında tamamen nesirdir. Bu anlatmalar; Çuvaş Alplarının doğuşunu, yaşamını, yaptıkları işleri, özelliklerini, Alpların arkadaşlarını, Alplarla ilgili bazı inançları, alp tepelerinin oluşumu vb. konuları içermektedir. Alplarla ilgili anlatmalar, bütün bir eserin parçaları gibidir. Çuvaş alplarının konu edildiği anlatmalar, edebi tür açısından bir bütünlük göstermemektedirler. Anlatmaların bazıları efsane, masal; bazıları bir tarihi bilgi; bazıları da bir destanın, hikâyenin küçük bir parçası durumundadır.⁷ Buna karşılık “Dede Korkut Kitabı”nda yer alan anlatmalar, çok gelişmiş bir edebi üsluba ve tür özelliklerine sahiptir. Her anlatma, kendi içinde konu ve olayların gelişimi bakımından bir bütünlük göstermektedir. Çuvaş alplarının doğumdan ölüme kadar neredeyse bütün hayatı farklı anlatmalarda ele almırken; Dede Korkut Kitabı’nda yer alan anlatmalarda, olaylar bir bütün içerisinde yer almıştır. Çuvaş alp anlatmaları, bir bütünlük içerisinde olmasa bile, bir destan kahramanı olarak alpin bütün özelliklerini bizlere farklı anlatmalarda vermektedir.

Türkiye’deki Türkoloji alanında Çuvaşlarla ilgili çalışmalar, diğer Türk boyları üzerine yapılan çalışmalarla karşılaştırıldığında oldukça azdır. Türkiye Türklerine dil ve kültür olarak en uzak iki Türk topluluğu olarak Çuvaşlar ve Sahalar işaret edilmektedir. Her iki bölgede de iki Türk boyunun kültürel mirası üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yok denecek kadar azdır. Yukarıdaki eserlerde tespit edilen iki nokta, iki Türk topluluğu arasında şu ana kadar çok fazla ele alınamamış bir ilişkiyi bize göstermektedir. Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış Oğuz Kağan Destanı’nda bir kurdun Oğuz’a yol göstermesi olayı ve Dede Korkut anlatmalarında yer alan Basat’ın Tepegöz’ü öldürmesi, Çuvaş alp anlatmalarındaki paralelleri ile ele alınacaktır. Elbette öncelikle, bütün halkların epik eserlerinde birbirine benzer noktaların bulunduğunu kabul etmek gerekir. Fakat yukarıdaki iki konu, bir benzerlikten daha çok bir aynılığı işaret etmektedir. Öncelikle Oğuz Destanı’nda Oğuz’a kutsal bir kurdun yol göstermesi, destanın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Oğuz destanı içerisinde bir bölüm teşkil eden bu olay, Alp anlatmaları içerisinde müstakil bir şekilde yer almaktadır. Her iki olay, Uygur harfli Oğuz Kağan destanı ile Çuvaş alp anlatmalarında şu şekillerde anlatılmaktadır:

³ Ahmet Bican Ercilasun, **Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 58.

⁴ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 1.

⁵ Ergin, **age.**, s. 23.

⁶ Ergin, **age.**, s. 67.

⁷ Edebi tür bakımından farklılık göstermeleri sebebiyle Alp anlatmaları, farklı adlar altında neşredilmişlerdir. 1987 yılında Çuvaş Halk Yaratıcılığı serisinin VI. cildinde “Mifsempe, Halapsem” (Mitler, Hikâyeler) arasında alp anlatmaları yayınlanmıştır. Daha sonra ise 2004 yılında halk yaratıcılığı eserlerinin yeniden yayınlanması çerçevesinde Halih Eposı (Halk Eposu) adlı eser içerisinde bu anlatmalar yayınlanmıştır. Bu eserlerin eposlar içerisine sokulmasının sebebi, onların alpları ve onların hayatlarını ele almış olmasıdır.

Oğuz Destanı:

Oğuz Kağan'ın Urum Seferi

(Oğuz, Kağan olduktan sonra dünyayı ele geçirmek için seferlere çıkar. Bu seferlerinden birisini Urum adlı bir kağan üzerine yapar.)

Sol yanında Urum adında bir kağan vardı. Bu kağanın askeri ve şehirleri pek çoktu. Bu Urum Kağan Oğuz Kağan'ın emrini dinlemezdi. Onun arkasından gitmezdi. Ben onun sözünü tutmam diyerek emrine bakmadı. Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi; bayrağını açarak, askeriyle ona karşı yürüdü.

Kırk gün sonra Buz Dağ adında bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve uyudu. Tan ağarınca Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağan'a hitap etti ve: Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ey Oğuz, ben senin önünde yürümek istiyorum dedi.

Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdü ve gitti. Gördü ki, askerin önünde gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir.

Gök tüylü ve gök yeveli bu büyük erkek kurt bir kaç gün sonra durdu. Oğuz Kağan da askeri ile durdu. Burada İtil Müren adında bir deniz vardı. Bu İtil Müren'in kenarında bir kara dağın önünde savaş başladı. Okla, kargı ile ve kılıçla vuruştular. Askerlerin arasında vuruşma çok oldu, halkın gönüllerinde kaygı çok oldu. Boğuşma ve vuruşma öyle yaman oldu ki, İtil Müren'in suyu zencefile gibi baştanbaşa kıp kırmızı oldu. Oğuz Kağan yendi ve Urum Kağan kaçtı. Oğuz Kağan Urum Kağan'ın hanlığını ve halkını aldı. Onun ordugâhına pek çok cansız ve pek çok canlı ganimet düştü.⁸

Çuvaş Alp Anlatması:

Alp'ı Kurt Götürüyor

Dostlarım siz kutsal kurdun şarkısını duydunuz mu? Duymuşsunuzdur. O bugün de, Alp'ı götürdüğü zamandaki gibi söylüyor. Bize, Aşa Pihambar'ın duygularını ulaştırıyor.

Atalarımız zamanında, uzakta Altın Dağları tarafında, Alp yiğit milletiyle yaşamış. Sürü sürü hayvan beslermiş. Onların atları, kırlarda özgürce gezermiş. Semiz öküzler böğürüp yüksek dağları titretirmiş. Günler geçmiş. Yıllar bitmiş. Alp yiğit bir gün batıdaki bereketli kırlar tarafına göç etmeyi düşünmüş. Boyların yöneticileri bir yere toplayıp amacını söyleyerek konuşmuşlar. Boyların yöneticileri onunla anlaşmışlar. Sonra, Alp de o akşam gece yarısı olunca, Tanrılarla konuşmak için dağa çıkmış. Dualarını edip bitirince Alp'in önünde aniden bir kurt görünmüş. Onun çevresi ışıkla kaplıymış. İnsan gibi konuşarak o, büyük yiğide şöyle demiş.

"-Büyük Alp, büyük Tanrının emriyle ben seni arkamdan batıya doğru götüreceğim. Sen endişelenme! Benim peşimden korkmadan yürü. Ben hep seninle birlikte, senin önünde olacağım. Senin hayvanlarını, halkını koruyacağım." demiş.

Sonra Alp'in halkı sabahleyin erkenden batıya doğru göç etmek için hareket etmiş. Onun önünde zaman zaman mavi kurt görünmüş. Durup durup ulumuş. Peygamber köpeğinin uluması Alp'in halkına şarkı gibi işitilmiş. Onun vücudu gece daima, çepeçevre aydınlık içinde görünmüş.

Yaşlıların söylediğine göre bu kurt, Alp'in milletini, Aramaşı Dağı'na doğru götürmüş. Bizim büyük atalarımızın bu çevredeki hayatı böyle başlamış.⁹

Bu konu, "Oğuz Destanı"nda daha ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Epik özellikler, "Oğuz Destanı"nda daha fazla yer almaktadır. Burada dikkat çeken diğer bir husus da Oğuz'un İdil boyuna yapacağı seferden önce, kurdun ortaya çıkışıdır. Çuvaş Alp anlatmalarında, Çuvaş alplarının ve Çuvaşların İdil boylarına gelişlerini ele alan anlatmaları da gözden uzak tutmamak lazımdır. İdil ırmağı, Çuvaş anlatmalarında büyüklüğü ve genişliği ile de önemli bir yer tutar. Oğuz Kağan destanında da bu konuya değinilmektedir. Elbette destanlar, tam anlamıyla tarihî hadiseleri yansıtmamaktadır. Buna rağmen, destanların tamamıyla tarihî hadiselerden ayrı olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Bugün Balkanlar'da ve Türkiye'de yaşayan bazı Oğuz boylarının, Karadeniz'in kuzeyinden bu bölgelere geldikleri bilinmektedir.

⁸ Muharrem Ergin, **Oğuz Destanı**, Hülbe Yayınları, Ankara 1998, s.18-19.

⁹ Çıvaş Halih Pultarulihi, **Çıvaş Halih Eposi**, s.41-42.

Kurt, Türk folklorunun her sahasında karşımıza sıkça çıkan bir motiftir. Eski Türk boylarının türeyişleri ile ilgili efsanelerden başlayarak folklor ürünleri içerisinde gücün, bağımsızlığın, asaletin vb. simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Göktürklerde kurt, “*tuğlar ve bayrakların tepesinde yer alma yolu ile bir devlet sembolü olmuştu.*”¹⁰ Türk boylarının birçok halk edebiyatı eserinde kurt, çeşitli özellikleriyle yer almaktadır. Burada bizim için önemli olan nokta, kurdun yol göstericiliğidir. Yukarıdaki metinlerde de kurdun kutsallığı ve yol göstericiliği ön plana çıkmaktadır.

Her iki örnekte de kurt, kutsal bir özellik göstermektedir. Âdeta kahramanları doğru yere götürmekle görevlendirilmiştir. Her iki örnekte de bu kutsallık açık bir şekilde görülmektedir. Türk mitolojisi üzerine önemli çalışmalar yapan Bahaeddin Ögel, “Oğuz Destanı”ndaki bu kurt motifi hakkında şunları söylemektedir:

“*Oğuz destanında, Oğuz Han’a zaman zaman klavuzluk edip yol gösteren ve Tanrı tarafından gönderilen kutsal kurttan söz açılırken, hep ‘gök tüylü, gök yeveli’ deyimi de kullanılır. Burada kurda, ‘gök’ sıfatının verilmesi, onun kutsallığını ve Tanrı ile ilgisini göstermeden başka bir mana taşımamalıdır. Sonraları, bu ‘gök’ sıfatı, ihtiyarlık ve tecrübeliliğin ifadesi ve karşılığı olarak kullanılmıştır.*”¹¹

“Oğuz Destanı”nda ve Çuvaş alp anlatmasında her iki kurdun da ilahi bir özellik taşıdığı açıktır. Zaten Çuvaş anlatmasında, Tanrı’ya yalvarma sonucu kurt ortaya çıkmaktadır. Her iki kurt da bir ışık içerisinde ortaya çıkmakta, her ikisinin de kahramanlara hitabı aynı şekildedir. Kurt, “Oğuz Destanı”nın ilerleyen bölümlerinde zaman zaman ortaya çıkmış ve ordunun önünde yürümüştür.

Bir diğer araştırmacı Abdülkadir İnan, Türk rivayetlerinde bozkurt konusunu ele alan makalesinde Eski Romalılarda ve Araplarda, kurdun efsanevi bir mevkii olmasına rağmen onun, Türk millî kültürü olduğunu ileri sürer. Bunun yanında Fin ve Moğol halklarında da bu kurt motifine rastlanıldığını da zikretmektedir.¹² Abdülkadir İnan, bu halklar arasında bozkurtla ilgili rivayetleri ele aldıktan sonra, günümüzde Şamanist Türklerin kurda bir kutsallık atfettiklerini belirtir ve “Bozkurt”un yol göstericiliği konulu efsanelerin en çok Başkurtlar arasında yaygın olduğunu söyler. Abdülkadir İnan, eski dönemlerde Başkurtların “börü” kelimesini kullanmadığını; “kurt” kelimesini kullandığını belirtir. Rickov ve Vitevskiy’den faydalanarak verdiği bilgilere göre, Rus kaynaklarında bu kelime “Glavny Volk: Başkurt” şeklinde geçmektedir ve “kurdoğlu” olmaları sebebiyle de idareye karşı ayaklanmaktadırlar. Aynı zamanda bu kavim, eski dönemlerde bayraklarında kurt başı taşımıştır. Bu sebeple de Başkurt adını almışlardır.¹³

İnan, kurdun yol göstericiliği konusunda iki önemli rivayeti daha zikretmektedir:

“*Peygamber, sahabelerinden üç zatı 'Ural' dağlarına İslâm dini öğretmek için yollamıştı. Bu sahabelere Ural dağlarına kadar bir Bozkurt rehberlik etmiştir. Ural dağlarında bulunan kavim de, islâmiyeti kabul ettikten sonra "Başkurt" diye adlanmıştır.*”¹⁴

Eski zamanlarda uzak şarkta yüksek, karlı dağlarda 'Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız' kavimleri bir tek babanın evlâdı olarak yaşıyorlardı. O vakit 'Başkurt' Nogay, ve başka.. isimler yoktu. Bir zaman bunlar arasında ihtilâf ve mücadele zuhur etti. Günlerin birinde bu kabile reisi ava giderken önünde bir kurt peyda oldu. Reis, bu kurdu takip ede ede, cennet gibi ormanları ve nehirleri olan bir azametli dağlara geldi. O vakit Kurt birden bire kayboldu. Reis anladı ki, bu rehberlik eden Kurt, Tanrımdan bu kavme tayin edilmiş "Kut: talih"dir. Reis geriye, şark diyarına vardı. Kavim ve

¹⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)**, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.115.

¹¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)**, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 134.

¹² Abdülkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, **Makaleler ve İncelemeler**, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 69–70.

¹³ Abdülkadir İnan, **agm.**, s. 73–74. İnan bu bilgileri Riçkov, **Orenburg Vilâyeti Topografyası**, 1887, s. 58-59 ve Vitevskiy, **Neployev ve Orenburg Vilâyetinin 1758 Senesine Kadar Ahalisi**, s. 124–128’den almıştır.

¹⁴ Nazarov, **Sovremennik Dergisi**, 1862, No: 11, s. 66’dan Abdülkadir İnan, **agm.**, s. 74.

kabilesini beraber alıp Ural dağlarına getirdi. İşte diğer kardeşlerinden ayrılan bu kabileye "Başkurt" denildi ki, "Kurdun baş olup getirdiği kavim" demektir.¹⁵

İnan, çalışmasında kurtla ilgili başka konulara da temas etmektedir. Ayrıca Oğuz Destanı'nda yer alan bu kurdun yol göstermesi hadisesinin, destanın İslâmi dönem metinleri olarak kabul edilen metinlerde yer almaması da dikkat çeken diğer bir önemli noktadır. Bu, motifin, İslam öncesi Türk inanış sistemiyle ilgili olduğunun bir göstergesidir. İslam öncesi Türk inanış sistemi içerisinde gördüğümüz birçok noktayı, günümüzde eski dinlerini yaşatan Çuvaşlarda görmek mümkündür.

Tepegöz-Altırkuş

Alp anlatmalarında, Çuvaş Alp'nin mücadele ederek yendiği "Altırkuş"la biz,"Dede Korkut Kitabı" içerisinde yer alan Basat'ın "Tepegöz"ü öldürmesini içeren anlatmada karşılaşılıyor. "Dede Korkut Kitabı"nda yer alan anlatma, Çuvaşlar arasından derlenen anlatmaya göre daha ayrıntılıdır. Her iki anlatmayı burada verdikten sonra değerlendirme yapmak daha doğru olacaktır.

Dede Korkut'ta Tepegöz:

Basat'ın Depegöz'ü öldürdüğü boydan:

Oğuzlardan Aruz baskından kaçarken çocuğunu düşürür. Çocuğu bir aslan büyütür. Oğuzlar yurduna döndüğünde çocuk büyümüştür. Onu yanlarına alsalar da o sürekli aslan yanına kaçar. Sonra Dede Korkut, çocuğa Basat adını verir. Sarı Çoban adlı bir Oğuz, pınar başında bir peri kızıyla münasebette bulunur ve peri kızının bir oğlu olur. Bayındır Han, tel gözü olan çocuğu görür ve Basat'la birlikte büyütmesi için Aruz Koca'ya verir. Fakat tepegöz birkaç dadının canını alır, ona bir kazan süt yetmez. Oynadığı arkadaşlarının burunlarını, kulaklarını yemeye başlar. Tepegöz'ü Aruz evden kovar. O da dağlara çıkar. Annesinin verdiği yüzük sayesinde ona kılıç vb. hiçbir şey işlememektedir. Tepegöz Oğuzlara çok zarar vermeye başlar ve ona hiç kimse karşı çıkamamaktadır. Bunun üzerine Oğuzlar Tepegöz'le anlaşmak zorunda kalırlar. Oğuzlar ona her gün iki adam, beş yüz koyun vermeye razı olurlar ama zaman geçtikçe sıkıntı daha da büyür. Tepegöz'e adam ve koyun yetmemektedir. Bunun üzerine Oğuzlar Basat'ı yardıma çağırırlar. Basat Tepegöz'ün eline düşer. Sonra Basat onun çizmesini keserek oradan çıkar ve onun sadece gözüne kılıç işlediğini öğrenir. Ateşte süngüsünü ısıtarak o uyurken gözüne sokar. Yaralanan Tepegöz onu öldürmek istese de başaramaz ve Basat onunla yaptığı mücadeleyi kazanır ve Tepegöz'ün kellesini keser. Oğuzlar buna çok sevinirler.¹⁶

Çuvaş Anlatmasında Tepegöz:

Alp Altırkuş'u (Kepçegöz'ü) Yeniyor

Alama ülkesinde tek gözlü, kıllı vücutlu, kibirli aç gözlü Altırkuş yaşamış. Sadece bir gözü olmasına rağmen o, uzakları, her şeyi görmüş. Onun midesine bir yiyeşte yetmiş öküz, otuz fıçı şerbet girermiş. Alama ülkesindeki bütün halk, bu altırkuş için çalışıp yaşamış, Altırkuş'u doyurmuş.

Altırkuş'a, Alama ülkesinde sadece hükümdar olarak yaşamak yetmemiş. Onun aklına, alp yiğidin ülkesini işgal etmek aklına gelmiş.

"—Gelecekte alp yiğit de benim çobanım olsun, benim sürümü gütsün! Bana güçlü çoban gerek." diye bağırmağa başlamış.

Alp bu sözleri duyunca hiç umursamamış.

"—Aç gözlünün çobanı olmam, adımı kötületmem. Esremet'ten korkup ateş yakıp kaçmak yok. Karşılaşmak istiyorsan haydi çık kır ortasına." diye söylemiş. Alp yiğit, Altırkuş'a karşı böyle söylemiş ve İdil'e kenarına bozkır ortasına çıkıp durmuş. Diğer kötü gelip yetişir yetişmez birbirine girmişler. Birbirlerini sarsıyorlarmış, birbirlerini eziyorlarmış. Güreşe güreşe, eze eze Alp sonunda son gücünü toparlayıp, diğer kötüyü sıkıca kavrayıp göğe kaldırmış. Diğerinin kokan nefesi "pof!" diye çıkmış.

Altırkuş'un gücü, sadece bu kötü nefesteymiş. Alp de aç gözlüyü yedi denizin öbür tarafına fırlatmış.¹⁷

¹⁵ Abdülkadir İnan, **agm.**, s.74. İnan bu bilgileri M. Bayışoğlu, (1895) **Rusya Coğrafya Cemiyeti Orenburg Şubesi Haberleri**, Bölüm 7, s. 11-13'ten almıştır.

¹⁶ Ergin, **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)**, s. 206-215'ten özetlenerek aktarılmıştır.

¹⁷ Çıvaş Halih Pultaruluhi, **Hahh Eposi**, s. 61-62.

“Tepegöz” şeklinde adlandırılan yaratık, sadece Türk boyları arasında değil aynı zamanda Samoyed-Ostyaklar’da¹⁸ ve eski Yunan mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır. “Tepegöz”ün kökeni konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

“Dede Korkut Kitabı”nın Dresden nüshasının H. O. Fleischer tarafından bulunmasından sonra, onu ilk tanıtan ve kullanan H. F. Von Diez olur. O, “Tepegöz” anlatmasını Almanca tercümesiyle yayınlar ve Dede Korkut konusu üzerinde durur. Burada Diez, Tepegöz’le Homeros’un Odyssea’sındaki “Polifem”i karşılaştırır ve Dede Korkut’taki hikâyenin daha geniş olmasına dayanarak bunu Yunanlılar’ın doğudan aldığına hükmeder.¹⁹

Walter Ruben’in “Tepegöz”ü yalnızca Yunan mitolojisinin değil Hindistan ve dünyanın diğer yerlerinde görülen örneklerle karşılaştırır.²⁰

“Tepegöz” bir folklor unsuru olarak çok önceden beri araştırmacıların dikkatini çekmektedir, fakat eldeki literatür ‘Odissiya’nın polifemini esas olarak almaktadır, bugün Ural dağlarının ardında, Sibirya ve Kazak steplerinde tek gözlü devler üzerine büyük bir materyal toplanmıştır.”²¹ diyen Halık Köroğlu Tepegöz ile ilgili anlatımların Osetinler, Çeçenler, Dağıstanlılar, Kumuklar, Kazaklar, Balkanlar’daki varyantlarını, Şehname, Odissia ve Dede Korkut’taki varyantını da ele alarak geniş bir değerlendirme yapar.

Halık Köroğlu’na göre Oğuzların tek gözlü dev hakkındaki efsanesi, detaylı bir konuyla epik bir anlatıma dönüşmüştür. Canavarın doğumu, onun büyümesi, Oğuzlara saldırısı, daha sonra devle mücadele edecek olan kahramanın çocukluğu, kökeni ile ilgili anlatılanlar, destanlar için karakteristik bir özelliktir. Tek göz ile ilgili Oğuz efsanelerinin erken dönemlerine bakılarak, bu konunun iskeletini Oğuzların Orta Asya’dan getirmiş olabileceğini ileri sürer.²²

Köroğlu bu ayrıntılı makalesini şu açıklamalarla tamamlar: “Türk dilli halklarda tek gözlü dev tipi toplum yapısının gelişmesine göre çeşitli türlerde gelişmiştir. İnsan yiyen dev hakkındaki düşünce ilkel toplum düzeyinde olup avcılıktan hayvan yetiştiriciliğine geçen Türk Halklarının geçiş döneminde oluşmuştur. Kazak varyasyonunun başkahramanı, kendi karşısı tek gözlü devi yenen, onun hayvanlarıyla bile ilgilenmeyen avcı bunu kanıtlamaktadır. Depegöz tipinin son şekli Oğuzların hayvan yetiştiriciliği düzenine tam anlamıyla geçiş döneminde oluşmuştur. Oğuzların yeni vatanındaki tarihî şartlar, onların komşularıyla olan karşılıklı ilişkileri Depegöz’e pek çok arkaik elementin yerine geçen yeni çizgileri vermiştir: O artık (Kazak varyasyonundaki fantastik güçlerle donanmış barışçı çoban-dev değil, bütün Oğuz ili ülkelerine korku salan bir hayduttur.

Böylelikle, henüz VII.-VIII. yüzyıllarda Bizansla Oğuzların sıkı ilişkide bulunmalarına karşın Depegöz adlı tek gözlü Oğuzun “Odissiya”nın polifeminin etkisi altında şekillendiği şüphelidir. Bizim buradaki amacımız çeşitli halkların destanlarında benzer tipolojik gelişimlerin olduğudur. Fakat Herodot’un doğudaki epik menkıbede geç dönemde şekillenen tek gözlü dev tipinin doğudan Eski Yunan’a geçtiği tezinde göz ardı edemeyiz. Bu hipotezden öteye gidemez.”²³

¹⁸ İnan, **agm.**, s.70.

¹⁹ Ergin, **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)**, s.57.

²⁰ Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)**, C. 2, s.65.

²¹ Halık Guseynoviç Köroğlu, “Depegöz ve Polifem” (Çev. Muvaffak Duranlı), **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1988**, Ankara 1994, s. 43.

²² Köroğlu, **agm.**, s.49. “Tepegöz”ün özellikle Moldova’da yaşayan Oğuz boylarından birisi olan Gagauz Türkleri arasından derlenmiş üç metni de karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rabia Uçkun, “Gagauzlar’da Üç Tepegöz Versiyonu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I**, İzmir 1996, s. 59–72., Saim Sakaoğlu da Basat’ın Tepegöz’ü öldürdüğü boyun günümüzde yaşayan bazı varyantlarını yayınlamıştır. Bunlar şu varyantlardır: Teç Cözli Dev (Erzurum-Kumlyayazı Köyü, Münevver Tüfekçi Derlemesi), Tepegöz (Konya-Hasan Özücan Derlemesi), Tekgöz (Gökpınar-Çeltik, Bekir Şenyıldız Derlemesi), Tepegöz Masalı (Konya-Ayşe Kofal Derlemesi), Tepegöz (Konya-Karatay, İlhan Gültepe Derlemesi), Tepegöz (Aydın, Mehmet Özkaya Derlemesi), Tepegöz Masalı (İstanbul-Kartal, Sabiha Ocak Derlemesi), Tepegözler (Kırklareli-Babaeski/Karahalil Köyü). Saim Sakaoğlu, **Dede Korkut Kitabı İncelemeler-Derlemeler-Araştırmalar I (İncelemeler-Derlemeler)**, Sel-ÜN Yayınları, Konya 1998, s.445-472.

²³ Köroğlu, **agm.**, s. 52.

Tepegöz'ün kökeni konusundaki görüşler farklılık gösterse de Türk boyları arasında Tepegöz'le ilgili anlatmaların çok yaygın olduğu bilinmektedir. Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN, bu konu ile ilgili olarak Dede Korkut Hikâyeleri içinde yaygınlık bakımından, Bamsı Beyrek'ten sonra ikinci sırayı, Tepegöz'ün aldığını söyler. Bu hikâye, masallaşmış bir şekilde Kellegöz, Depegöz şeklinde yaşamaktadır. Masal olarak anlatılan hikâyenin tipik özelliği, mitik olmasıdır. Bu nedenle de birçok ülkede, tek gözü olan devlerle mücadeleyi anlatan masalların olduğu noktasına dikkat çeker.²⁴

Yukarıda verilen metinler karşılaştırıldığında, Dede Korkut'taki Tepegöz anlatmasının tam bir bütünlük arz ettiği görülmektedir. Basat'ın Tepegözle olan mücadelesi, gelişmiş bir edebi üslupla ele alınmıştır. Özellikle Tepegöz'ü öldüren Basat'ın büyümesi, dikkat çekmektedir. Düşman baskınından kaçarken düşürülen Basat'ı bir aslan alıp götürür ve besler. Bu şekilde Basat, sıradan insanlardan ayrılmaktadır. Anlatmanın ilerleyen bölümlerinde görülüyor ki, Tepegöz'ü sıradan insanlar yenememektedir. Çünkü Tepegöz'ün kendisi de normal insanlardan farklıdır. O, Oğuz toplumunun kabullenemeyeceği bir yasak ilişki sonucu dünyaya gelmiştir ve annesi bir peri kızıdır. Annesinin ona taktığı yüzük sayesinde de ona kılıç işlememektedir. Onunla mücadele edip, onu ortadan kaldırılabilecek kahraman da diğer insanlardan farklı olmak zorundadır.

Yukarıda belirtilen epik kahramanın diğer insanlardan farklılığı ile ilgili husus, Çuvaş alp anlatmalarında da karşımıza çıkmaktadır.

"Entip adlı biri ormana gitmiş. Yaşlı meşe ağaçlarını keserken bir inilti işitmiş. 'Kim acaba bu? Sıkıntıdan şaşırılmış adam değil mi?' diye düşünmüş. Sesin geldiği tarafa gitmiş ve ormanın açık bir yerine varmış. Entip bakmış ve şaşırıp kalmış. Bu açıklık yer ortasında çok güzel bir kadın yatıyormuş. Önünde de on dirsek büyüklüğünde bir erkek çocuk yatıyormuş.

Büyük kadın, Entip'i görmüş ve şöyle demiş:

'-Adam, bu çocuğu bırakma! Çok zor bir doğum yaptım. Öleceğimi hissediyorum. Çocuğun adını Alp koy. Kurtların ortasına varınca bırak. Vahşi hayvanlar emzirerek büyüsunler. On iki ihlamur ağacı kabuğundan çarık yapıp ver.' demiş, gözlerini yummuş.

Entip beş batmandan daha ağır olan Alp'ı zorla sırtlamış ve kurt ormanına alıp götürmüştü. On iki ihlamur ağacı kabuğundan çok sağlam bir çarık yapıp ona vermiş.

Entip sonra, köye gidip köylüleri çağırmış ve Alp'in annesini gömmüşler. Bu yere şimdi, 'Alp Tepesi' diyoruz.²⁵

Bu Çuvaş anlatmasında, Çuvaş Alp'mın büyümesi ile Basat'ın büyümesi arasında temelde bir fark yoktur. Kahraman, diğer insanlardan farklı olarak güçlü, vahşi bir hayvan tarafından büyütülmektedir. Zaten onun Alp-Kahraman olmasının sebebi budur.

Türk mitolojisinde kahramanın vahşi hayvanlar, özellikle de kurtlar tarafından büyütülmesi, sıkça rastlanılan bir durumdur. Türklerin türeyiş efsanelerinde kurt, bahsedilen fonksiyonları birçok anlatmada üstlenmiştir.

Bu konuya örnek olarak, "Wu-sun" larla ilgili olarak Bahaeddin Ögel'in sunduğu şu anlatmayı göstermek mümkündür:

"Wu-sunaların Kralına Kun-mo derler. İşittiğimize göre, hu kiralın babasının, Hunların batı sınırında küçük bir devleti varmış. Hun hükümdarı, bu Wu-sun Kralına taarruz etmiş ve Kun-mo'nun babası olan bu kiralı öldürmüştü. Kun-mo da, o sıralarda çok küçükmiş. Hun Hükümdarı ona kıyamamış. Çöle atılmasını ve ölümü ile kalımının, kendi kaderine bırakılmasını emretmiş. Çocuk çölde emeklerken, üzerinde bir karga dolaşmış ve gagasında tuttuğu eti, ona yavaşça yaklaşarak vermiş ve uzaklaşmış. Az sonra çocuğun etrafında, bu defa da bir dişi kurt dolaşmağa başlamış. Kurt da çocuğa yanaşarak

²⁴ Fikret Türkmen, "Dede Korkut Hikâyelerinin Anadolu ve Rumelinde Yaşayan Kolları", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1988**, Ankara 1994, s. 161.

²⁵ Çuvaş Halih Pultarılıhı, **Halih Eposi**, s. 25.

memesini çocuğun ağzına vermiş ve iyice emzirdikten sonra yine oradan uzaklaşmış. Bütün bu olan biten şeyleri, Hun Hükümdarı da uzaktan seyredermiş. Bunları görünce, çocuğun kutsal bir yavru olduğunu anlamış ve hemen alıp adamlarına vermiş. İyi bir bakımla da büyütülmesini emretmiş. Çocuk büyüyerek bir yiğit olmuş. Hun Hükümdarı da onu ordularından birine komutan yapmış. Gittikçe gelişen ve başarı kazanan çocuğa gönül bağlayan Hun Hükümdarı, babasının eski devletini ona vererek, onu Wu-sun Kralı yapmış..."²⁶

Çuvaş Alp anlatmaları arasında yayınlanan aşağıdaki anlatmanın, kurttan türeme hadisesinin yüzyıllar geçmesine rağmen halk hafızasında basit bir şekilde de olsa korunmuş bir örneği olduğunu düşünmek herhalde yanlış olmaz.

Biz kurtlarız. Bizim neslimiz Alşih'te en eski diye bilinir. O, kurt soyundan türemiştir.

Memurlar, bizim soyadımızı din değiştirdiklerinde Rusça "volkov" diye yazmış. Atalarımızın büyük büyük babası bunun yüzünden çok sinirlenmiş.

—Biz nasıl kurtoğulları oluruz?! Biz kurduz, demiş. Alp'a halkını buraya tanrının kurdu idare edip gelmiş. Biz, o kurdun, o halkın neslindeniz. Şeklinde alp hakkında hikâye anlatıyormuş.

*Böylelikle, biz kurtlar, kutsal canın neslindeniz.*²⁷

Sonuç

Çuvaş Alp anlatmaları ile Oğuz epik anlatmaları arasındaki benzerlikler, sadece "Kutsal kurt" ve "Tepegöz" ile sınırlı değildir. Fakat "Kutsal Kurt" ve "Tepegöz" örnekleri de bize bu iki Türk boyu arasındaki kültürel ilişkilerin, uzun süreli coğrafi ve siyasi ayrılıklara rağmen zayıf olmadığını göstermektedir. Halk hafızası, bu eserlerde bu ilişkiyi korumayı başarmıştır. Temel Türk grubundan çok eski dönemlerde ayrılmış olmasına rağmen Çuvaşlar arasında Oğuzlarla ortak bu unsurların bu kadar net bir şekilde korunmuş olması dikkat çekicidir. Bunlar çok farklı sebeplerle açıklanabilir. Yapılacak çalışmalar, Ogur-Oğuz ilişkileri içerisinde bunu daha fazla açıklayabilir. Belki de Çuvaş Türklerinin yazılı edebiyata çok geç dönemde geçmiş olması sebebiyle sözlü geleneğin çok daha güçlü olması ve bu Türk gurubunun kültürel olarak dışa daha kapalı olmaları sebebiyle arkaik unsurların daha iyi korunması, bunun en önemli sebebi olabilir.

İleride yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, bu eserler arasındaki ilişkilerin daha iyi bir şekilde ortaya koyulmasını sağlayacaktır. Aynı zamanda Çuvaş folklor araştırmalarında, epos konusunda yapılacak araştırmalara sağlayacağı katkı da az olmayacaktır. Aynı şekilde Türk kültürünün bazı konularda en arkaik unsurlarını günümüze taşıdığını düşündüğümüz Çuvaşların, edebî ve folklor birikimleri ile ilgili yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, genel anlamda Türk kültürünün karanlıkta kalmış noktalarının aydınlatılmasında önemli rol oynayacaktır.

Kaynaklar

- Bayışoğlu, M., *Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Orenburg Şubesi Haberleri Mecmuası*, 7. Cüz, 1895.
- Çıvaş Halih Pultarılıhı, *Halih Eposi*, (Haz. G. Yumart, İ. G. Trofimova) Şupaşkar 2004.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2004.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- _____, *Oğuz Destanı*, Hülbe Yayınları, Ankara 1988.
- İnan, Abdülkadir, "Türk Rivayetlerinde Bozkurt", Makaleler ve İncelemeler, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Kaplan, Mehmet, *Oğuz Kağan Destanı* Dergah Yayınları, Ankara 1979.

²⁶ "Bahaeddin Ögel bu örneği kurttan türeyişin Orta Asyada'ki ilk örnekleri arasında değerlendirir. Wu-sunlar M.Ö. 174'ten önce Çin'in batısında Kansu eyaletinde oturmaktadırlar. Batılarında Yüeciler oturmaktadır. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Hın hükümdarı saldırarak Wu-sun kralını öldürmüştür. Bu efsanenin dışında Bahaeddin Ögel Koaçı (Töles)'ların ve Göktürklerin türeyişi ile ilgili efsaneleri de eserinde yayınlamıştır. Bunların tamamında kurt türeyişin kaynağı olarak yer almaktadır." Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)**, C.I. s. 13–29.

²⁷ Çıvaş Halih Pultarılıhı, **Çıvaş Eposi**, s. 41.

- 📖 Kögoğlu, Halık Guseynoviç, “Depegöz ve Polifem” (Çev. Muvaffak Duranlı), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1988*, Ankara 1994.
- 📖 Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar) C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- 📖 _____, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar), C.II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- 📖 Reichl, Karl, *Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)*, (Çev. Metin Ekici), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- 📖 Riçkov, *Orenburg Vilayeti Topografyası*, Orenburg 1887.
- 📖 Sakaoğlu, Saim, *Dede Korkut Kitabı İncelemeler-Derlemeler-Araştırmalar I (İncelemeler-Derlemeler)*, Sel-Ün Yayınları, Konya 1998.
- 📖 Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- 📖 Togan, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.
- 📖 Türkmen, Fikret, “Dede Korkut Hikâyelerinin Anadolu ve Rumelinde Yaşayan Kolları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1988*, Ankara 1994.
- 📖 Uçkun, Rabia, “Gagauzlar’da Üç Tepegöz Versiyonu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I*, İzmir 1996.
- 📖 Vitevskiy, Nepolyef ve Orenburg Vilayetinin 1758 Senesine Kadar Ahalisi.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE İLMİ TEŞVİK, İLİM ADAMLARINI HİMAYE ETME ANLAYIŞI

Scientific Tradition in Turkey Seljuks Period and Passing of this Tradition to the Principalities

*İsmail ÇİFTÇİOĞLU**

Özet

Türkiye Selçuklularında ilmi teşvik ve ilim adamlarını himaye etme anlayışı, Büyük Selçuklulardan bu devlete intikal eden “Türk devlet geleneği” bünyesinde şekillenmiştir. Bu anlayış, ilim ve fikir adamlarını destekleyen devlet yöneticilerinin, kendi adlarına ilmi eserler te’lif ettirmeleri ve medreseler kurulmasına ağırlık vermeleri şeklinde devam ettirilmiştir. Türkiye Selçuklularının yıkılmasıyla beyliklere geçen bu gelenek, dönemin siyasî, sosyal ve kültürel şartları gereği, beylikler arası rekabet unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu durum, söz konusu dönemde çok sayıda ilim, kültür ve sanat eserlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, dolayısıyla da XIV ve XV. yüzyıl Anadolu Türk kültür ve medeniyetinin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlim, İlim ve Fikir Adamları, Medreseler.

Abstract

The tradition of encouraging scientific studies and protecting the scientists in Turkey Seljuks was shaped under the construction of Turkish State Tradition taken from Great Seljuks. This tradition continued with the sultans’ supporting scientists and their reconciling scientific works or founding medressehs. With the fall of Turkey Seljuk State, the above mentioned tradition passed to the Anatolian Principalities and became one of the rivalry elements among the Principalities due to the political, social and cultural situation of the period. This led to lots of scientific, cultural and artistic works to appear and Anatolian Turkish Culture and Civilization to develop in the 14th and 15th century.

Key Words: Great Seljuks, Turkey Seljuks, Anatolian Principalities, Science, Scientists and Intellectuals, Medressehs.

Giriş

Türklerin tarih boyunca çok sayıda devlet kurmuş olmaları, teşkilât ve müesseseler yönünden zengin bir birikimi beraberinde getirmiştir. Türk devletleri, muhtelif zamanlarda ömrünü tamamladıkları hâlde, teşkilât ve müesseselerinin çoğu, varlıklarını sürdürmeyi başarabilmiştir¹. Bu da, ancak Türklerde devamlılık fikrinin şekillenmesinde rol oynayan gelenekçilik sayesinde mümkün olmuştur. “Türk devlet geleneği” diye tabir edilen bu anlayış, kendilerinin Hunlardan geldiğine inanan Göktürklerden itibaren teşekkül etmeye başlamış, müteakiben Uygurlarda ve Türk-İslâm Devletleri’nde de devam etmiştir². Nitekim Büyük Selçukluların, askerî, idarî ve malî teşkilâtta bilhassa Gaznelileri örnek aldığı, bununla beraber Harzemşah hükümdarlarının da, Büyük Selçuklu sultanlarının izinde yürüdükleri öteden beri bilinmektedir.

Türk devlet geleneğinin Anadolu’ya intikali ise, başlangıçta Büyük Selçuklulara bağlı iken, daha sonra bağımsız bir konuma gelen Türkiye Selçukluları vasıtasıyla mümkün olmuştur. Bu dönemde, Büyük Selçuklu teşkilât ve müesseseleri, Anadolu’nun siyasî, coğrafi, sosyal ve kültürel şartları içinde geliştirilmiş, ihtiyaç duyulan alanlarda da, yenileri oluşturulmuştur. Türkiye Selçuklularının

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

¹ Bu konuda bkz. Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982; Aydın Taneri, **Türk Devlet Geleneği**, İstanbul 1993, s. 190-191; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, **Genel Türk Tarihi**, C. 2, Ankara 2002, s. 316 vd.

² Bkz. Taneri, **age.**, s. 190-191.

yıkılmasından sonra ise söz konusu gelenek, bu devletin birer vârisi konumunda olan beyliklere geçmiş ve yine dönemin şartları içinde şekillenerek varlığını muhafaza etmiştir.

Araştırmamızın esasını teşkil eden Türkiye Selçukluları ve beylikler döneminde ilmi teşvik ve ilim erbabını himaye etme anlayışının, yukarıda sözü edilen bu Türk devlet geleneği bünyesinde³ değerlendirilmesi gereken bir husus olduğu aşikârdır. Zira, Türk hükümdarlarının ülkelerinde ilim ve kültürün gelişmesine yönelik uygulamaları, aslında devlet hayatında zamanla gelenekleşen politikalardan başka bir şey değildir. Her ne kadar İslâm öncesi Türk devletlerinde bu konuda geniş bilgiye sahip değilsek de⁴, özellikle ilk Türk-İslâm devletlerinden olan Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklularda öteden beri böyle bir telakkinin mevcudiyeti bilinmektedir⁵. Devlet adamları tarafından ilim erbabının desteklenmesi, buna bağlı olarak ilmî eserler te'lif edilmesi ve ülke genelinde medreseler kurulması gibi yollarla tatbik edilen bu anlayışın Anadolu'ya intikali, Türkiye Selçukluları vasıtasıyla olmuştur. Büyük Selçuklulardan devralınan gelenek, bu dönemde de aynı yollarla hayatıyete geçirilmiştir. Beylikler zamanında ise, aynı mahiyetini korumakla beraber, bu dönemde yaşanan ilmî ve kültürel rekabetin temel unsurunu oluşturmuştur. Aşağıda, söz konusu anlayışın gerek Türkiye Selçukluları, gerekse beylikler dönemindeki durumu, ilim ve fikir adamlarının himayesi; devlet yöneticileri adına ilmî eserler te'lif ve tercüme edilmesi ve medrese kurma faaliyetleri ekseninde ele alınacaktır.

A. İlim ve Fikir Adamlarının Himaye Edilmesi

Türk devlet geleneğinin bir gereği olarak, devlet yöneticilerinin hassas davrandığı en önemli prensiplerden biri de, ülkedeki ilim ve fikir adamlarına sahip çıkılması ve bu zümrenin desteklenmesi hususudur. Böyle bir tutum, bir taraftan devlet yöneticilerinin ülkedeki siyasi hâkimiyetlerini güçlendirmelerine yardımcı oluyor, diğer taraftan da ilmin gelişmesine, ilmî ve kültürel müesseselerin yaygınlaşmasına katkıda bulunuyordu. Karahanlılarda: Yusuf Has Hacıp, Kaşgarlı Mahmud, Ahmed Yüknê, Emîr Am'ak Buhârî, Necibî Ferganî, Reşidî Semerkandî ve Muhammed b. Ali el-Semerkandî gibi değerli bilgin ve ediplerin yanında, Gaznelilerde: Birunî, Ebû Nasr İbn İrâk, Abdüssamed İbn Abdüssamed el-Hakîm, Ebü'l-Hayr İbnü'l-Hammâr, Beyhâkî, Ebü'l-Feth Bustî, Gazâ'irî, Râzî, ve Firdevsî gibi ilim ve edebiyat mensuplarının yetişmesi⁶ şüphesiz bu devletlerin hükümran olduğu topraklarda tesis edilen ilmî ve kültürel ortam sayesinde mümkün olmuştur. Bu devletlerin yanı sıra, özellikle Büyük Selçuklular dönemi de, söz konusu uygulamalar bakımından oldukça zengin örnekleri ihtiva etmektedir.

Tuğrul Bey zamanında, devletin kuruluş safhasını henüz tamamladığı 1040 yılında, Nişapur'da inşa ettirilen medresede, müderrislik görevinde bulunmuş olan dönemin tanınmış âlimlerinden Hibetu'llah Sû'lükî, adı geçen Selçuklu sultanı tarafından büyük saygı görmüş ve desteklenmiştir⁷. Selçuklu ilim ve kültür hayatının gelişmesinde önemli bir yer işgal eden Alparslan döneminde, ilim ve fikir adamlarının devlet nezdindeki itibarı daha da artmıştır. Gelirinin onda birini ilim adamlarına sarf eden⁸ sultanın iktidarında, Ebul Kasım Kuşeyrî ve Cüveynî adlı âlimler büyük saygı görmüş ve refah içinde yaşamışlardır. Yine Alparslan'ın müsaadesiyle Nizamiye Medreselerini inşa ettiren Nizamülmülk'ün de, aynı şahıslara hürmette kusur etmediği bilinmektedir. Ünlü vezirin bundan başka, Bağdat'taki Selçuklu Medresesi'nde uzun yıllar müderrislik yapan Ebu İshak Şirâzî'ye olan saygısı

³ N. Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, İstanbul 1971, s. 375.

⁴ İslâm öncesi Orta Asya ilim ve kültür hayatının, ayrıca ilk Türk-İslâm devletlerindeki ilmî geleneğin şekillenmesinde etkili olduğu anlaşılmalı birlikte, bu etkinin hangi vasıtalarla ve ne şekilde gerçekleştiğinin tespiti de oldukça zordur. Bu konuda bkz. Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi**, İstanbul 1973, s. 3-4; Ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlı Ulemâsı", **Osmanlı**, C. 8, Ankara, 1999, s. 71-72.

⁵ Hz. Peygamber döneminden itibaren başlayan ilme ve âlimlere değer verilmesine yönelik uygulamalar, tarihî seyir içinde yeni boyutlar kazanarak İslâm kültür ve medeniyetinin etkisinde kalan devletlerde zamanla gelenek hâlini almıştır. Dolayısıyla, İlk Türk-İslâm devletlerindeki anlayışın da, daha ziyade bu süreç dahilinde teşekkül ettiği görülmektedir. Bu konuda bkz. İpşirli, agm., s. 71-72.

⁶ Bkz. Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1991, s. 30-31, 40-41; Esin Kahya-Hüseyin Gazi Topdemir, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", **Genel Türk Tarihi**, C. 3, Ankara 2002, s. 575-581.

⁷ M. Altay Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, II, Ankara 1983, s. 396.

⁸ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, (Kısaltma: *Türk-İslâm Medeniyeti*) İstanbul 1980, s. 330.

nedeniyle, bu şahsın ölümünden sonra yerine atanan müderrisi azlettiği ve medreseyi bir yıl kapalı tuttuğu da kaydedilmektedir⁹.

İlmin ve ilim adamlarının desteklenmesine yönelik uygulamalar elbette Alparslan dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Sultan Melikşah zamanında Ebu'l Kasım Kuşeyrî, Ebu İshak Şirâzî ve Cüveynî'nin yanında, Ömer Hayyam, Ebu Muzaffer İsfârâyînî ve Gazâlî, gibi âlimler de devlet nazarında büyük saygı ve itibar görmüşlerdir¹⁰. İlim erbabı için yıllık 300 bin dinar sarf eden¹¹ sultanla ilgili olarak Aksarayî: "Sultan Melikşah halka karşı adalet ve ihsan yolunu tutmuş, âlimleri, şeyhleri bol nimetleriyle okşamakta devam ediyordu... saltanat dergâhına gelen bütün âlim ve feylezoflara büyük ikramlarda bulunurdu" demektedir¹². Sultan Sancar da aynı geleneğin takipçisi idi. Şehristânî, Zemahşerî, Harizmî ve es-Sâvî gibi ilim adamları sultandan büyük saygı görmüş ve onun himayesinde bulunmuşlardır. İlmî çevrelere karşı oldukça cömert davranan Selçuklu hükümdarının, ülkedeki ilim erbabı için yıllık 700 bin dinar sarf ettiğini Ahmed b. Mahmud nakletmektedir¹³.

Büyük Selçuklularda kökleşen bu geleneğin zamanla Anadolu'ya da intikal ettiği ve ilk ilmî faaliyetlerin Danişmendoğulları döneminde, Danişmendiye bölgesinde başladığı görülmektedir. Anadolu'da ilmî anlamda ilk eserin bu beylik zamanında te'lif edildiği bilinmektedir. *Keşfü'l-akabe* adındaki eser, hey'et (astronomi) ilmiyle ilgili olup, Danişmendlilerin Kayseri şehir muhafızı İbnü'l Kemal İlyas b. Ahmed tarafından kaleme alınmış ve Danişmendli hükümdarı Melik Ahmet Gazi'ye sunulmuştur¹⁴. İbnü'l-Kemal eserinde, Ahmed Gazi'nin astronomi ve felsefeye ilgi duyduğunu ve bu hükümdar için: "O yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozoflardır. Dünyanın her yanından bilge kişiler o hazrete yöneldiler. Her biri ilmini yayması nispetinde itibar görüp, O hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar" ifadelerine yer verir¹⁵.

Danişmend İli'ndeki bu faaliyetlerin yanı sıra, Türkiye Selçuklularında da durum farklı değildi. Her ne kadar siyasî istikrarın henüz tesis edildiği II. Kılıçarslan zamanına kadar ülkede ciddî anlamda ilmî ve kültürel faaliyetler görülme de, bu dönemdeki hükümdarların yine aynı geleneğe sahip çıktıklarını tahmin etmek mümkündür. Nitekim, İbnü'l Esir'de¹⁶; Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın babası Kutalmış'ın, astronomi ve kavimler ilmini çok iyi bildiğinden, ayrıca oğullarının da bu ilimlere rağbet ederek, bu sahada ön plana çıkan ilim adamlarını koruduğundan bahsedilmesi, bunu teyid etmektedir.

Sultan II. Kılıçarslan döneminde ilmî ve kültürel faaliyetler hız kazanmaya başlamıştır. Konya ve Aksaray'da medreseler inşa ettirilmiş ayrıca ilim erbabı himaye edilmiştir¹⁷. Kendisi tahsil görmemiş olmasına rağmen ilim adamlarına son derece itibar gösteren sultan, Malatya'da Süryani Patriği'nin de dahil olduğu meclislerde, âlimlere dinî ve felsefî tartışmalar yaptırmıştır. O, Kemaleddin adlı bir filozofu daima yanında bulundurmıştır. Bir defasında yine Malatya'daki Süryani Patriği ile dinî meseleler ve *Kitab-ı Mukaddes* üzerine fikir teatisinde bulunmuştur¹⁸. Danişmend İli'nde (Tokat) eğitim gören Rükneddin Süleyman Şah da, babası Kılıçarslan gibi felsefeye ve ilmî tartışmalara ilgi duyan bir kişiliğe sahipti. İbnü'l Esir onun çeşitli mezheplerden ilim adamlarını, huzurunda münakaşa ettirdiğini

⁹ Köymen, *age.*, s. 397.

¹⁰ Merçil, *age.*, s. 181; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1992, s. 116.

¹¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, (Haz. E. Merçil), İstanbul 1977, s. 143.

¹² *Müsâmeretü'l Ahbâr*, (Çev. M. N. Gençosman), Ankara 1943, s. 116.

¹³ *Selçuk-nâme*, II, s. 81.

¹⁴ Mikâil Bayram, *Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser "Keşfü'l-Akabe"*, Konya 1981, s. 10 vd; Esin Kahya, "Türkiye Selçuklularında ve Anadolu Beyliklerinde Bilimsel Çalışmalar", *Genel Türk Tarihi*, C. 4, Ankara 2002, s. 531-532.

¹⁵ Mikâil Bayram, "Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler", *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi ve Selçuk Üniversitesi*, Konya 1999, s. 9.

¹⁶ *El-Kâmil fi't-Tarih*, C. 10, (Çev. A. Özeydin), İstanbul 1991, s. 49.

¹⁷ Astronomi ve tıbbı dair değerli eserler te'lif eden Hubeş b. İbrahim et-Tiflisî adlı bir ilim adamı, Kılıç Arslan zamanında Kayseri'ye gelmiş ve bu sultanın himayesine girmiştir (Bayram, *agm.*, s. 11; Kahya, *agm.*, s. 535-536).

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (3. baskı), İstanbul 1993, s. 230-231.

bildirmektedir¹⁹. Danişmendliler zamanında Tokat çevresinde başlayan gelenek, bu Selçuklu sultanı tarafından devam ettirilmiştir²⁰.

II. Kılıçarslan'ın bir diğer oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev de, iyi bir tahsil ve terbiye ile yetişmişti. Hür düşünceye ve geniş hoşgörüyü sahipti. Dönemin âlimlerini ve kadılarını himaye eder, onlara hil'at ve hediyeler gönderirdi. Onun hocası ve dostu olan Meceddin İshak, dönemin meşhur âlimlerindendi. Gıyaseddin Keyhüsrev'den sonra başa geçen İzzettin Keykâvus, şiire karşı ilgisiyle tanınan bir hükümdardı. İbn Bibi'ye göre, sarayı, dergahı, eğlence sofrası ve meclisleri bilginler ve sanatkarlarla dolup taşardı. Edebî risâlelere ve şairlerin kasidelerine tenkit ve eleştirilerde bulunurdu. Üslubu, belâgatı son derece başarılı, nazım ve nesirde kelime ve deyimler kullanışı övgüye değer ustalıkta idi²¹.

Nihayet Türkiye Selçuklu Devleti'nin ikbal devri sultanı Alâeddin Keykubâd, yüksek kültürü, bilgisi, ilim erbabına karşı son derece himayeci tutumu ile tanınıyordu. Onun zamanında Moğol istilâsı önünden kaçan Türkistanlı ve İranlı âlimler, şairler, edipler ve sanatkarlar Anadolu'ya gelmiş ve sultanın himayesine girmişlerdir²². Nitekim, ünü asırlar ötesine taşan Mevlânâ Celaleddin-i Rumî'nin ailesi de, sultanın daveti üzerine Konya'ya gelip yerleşmişti. Ülkedeki ilim ve fikir adamları için çok sayıda medreseler ve zaviyeler kuran sultanın, kendisi de ilimle iştigal etmekte idi. Onun özellikle hey'et ilmîne vâkıf olduğu, Nizamülmülk'ün *Siyasetnâmesi* ile Gazalî'nin *Kimya-i Saadet*'ini, ayrıca Kâbus-i Veşmgir'in *Siyasetnâmesi*'ni sıkça okuduğu bilinmektedir²³. Anadolu'da Ahi Teşkilâtı'nın kurucusu Ahi Evren'e ait *Yezdan Şinaht* ve *Mürşidü'l-Kifaye* adlı eserler ile Necmeddin-i Daye'nin *Mirsâdü'l-ibâd*'ı Alâeddin Keykubâd namına kaleme alınmıştır²⁴. Sultan, *Mirsâdü'l-ibâd*'ın her harfine karşılık, müellifine büyük ihسانlarda bulunmuştur²⁵.

Türkiye Selçuklularında ilim, edebiyat ve sanat erbabı için bazen resmî makamların ihdas edildiği de vâkiydi. Mesela, Divan-ı İstifa tarafından Muhiddin Ebu'l-Fezail adlı bir şaire "Melik uş-şu'âra" beratı verilmiş ve kendisine maaş bağlanmıştı²⁶. Yine, Erzincanlı Nizameddin Ahmed ile Bahaeddin Kanici de bu makamda bulunanlardandı²⁷. Sarayda âlim ve fazıl kimselerin bulunmasını arzu eden Selçuklu sultanlarının tayin ettiği bir başka makam ise, "Üstad us-saltanat" idi. Bu makama gelenlerden biri de ilim, lisan ve yazı fenlerinde imtiyaz kazanıp sultanın daima meclis ve sohbetlerinde bulunmuş olan Nizameddin el-Hucendî idi. Selçuklu sultanlarının bu uygulamalardan başka, ulemâ ve meşâyihden uygun gördükleri zatlara, sıkıntıya uğramadan hayatlarını idame ettirebilmeleri için, zaman zaman maaş tayin ettikleri bilinmektedir²⁸.

Yukarıda, ilme ve ilim adamına karşı tutumlarıyla ilgili olarak bazı örnekler sunduğumuz Selçuklu sultanlarındaki anlayışın, Anadolu Beylikleri döneminde, dolayısıyla Osmanlılarda da devam etmesi son derece tabîi idi. Nitekim, Türkiye Selçuklularının yıkılışını müteakip Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan Türkmen beyliklerinin siyasi ve askerî bakımdan olduğu kadar ilim, kültür ve sanat alanlarında da birbirleriyle rekabete girişmeleriyle, sözünü ettiğimiz Selçuklu geleneğinin idamesi daha da zarurî hâle gelmiştir. Bu itibarla Türkmen beyler hükümler oldukları topraklarda ilim ve kültürün gelişmesi için bir takım tedbirler almış ve teşvik edici yollara başvurmuşlardır. Bunlardan, ilmî müesseselerin yapımına ağırlık verilerek çevre beyliklerden ve civar memleketlerden ilim erbabının davet

¹⁹ **El-Kâmil fi't -Tarih**, C. 12, (Çev. A. Özyayın-A. Ağırakça), İstanbul 1987, s. 163. İbn Bibi'de (**El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l -Umuri'l-Ala'ıye**, C. I, (Haz. M. Öztürk), Ankara 1996, s. 80-82) bu sultanın şiire oldukça düşkün olduğu, hatta ünlü şair Faryabl Zâhireddin'in gönderdiği bir kasidenin caizesi (ödülü) olarak 2 bin dinar, 10 baş at, 10 baş katır, 12 deve, 5 erkek köle ve 5 güzel yüzlü Rum câriye ile değerli kumaşlardan yapılmış 50 takım elbise gönderdiği kaydedilmektedir.

²⁰ Bayram, **agm.**, s. 9.

²¹ **age.**, C. I, s. 149.

²² Hilmi Ziya Ülken, "Konya'da Anadolu Selçukluları Devrinde İlim ve Felsefe", **Konya Dergisi**, sy. 8, (1937), s. 490 vd.

²³ **age.**, C. I, s. 246-247.

²⁴ Yine Ahi Evren'in, Alâeddin Keykubâd'ın emriyle İbn Sina'nın bazı eserlerini Farsça'ya tercüme ettiği bilinmektedir (Bayram, **agm.**, s. 11-12).

²⁵ İbn Bibi, **age.**, C. I, s. 253.

²⁶ Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, (Kısaltma: *Vesikalar*) Ankara 1988, s. 57-58.

²⁷ İbn Bibi, **age.**, C. I, s. 6, 147, 220.

²⁸ Turan, **Vesikalar**, s. 58-59.

edilmesi²⁹ veya bunların transferi, beylerin genelde rağbet ettikleri usullerdendi. Bu tür uygulamaların bir sonucu olarak, özellikle saraylarda, hükümdarların meclislerinde bulunan veya ilmî müesseselerde faaliyet gösteren ilim ve fikir adamları, Türkmen beylerin iltifatına ve ihsanlarına mazhar oluyor³⁰, bunun karşılığında da, bir takım eserler te'lif veya tercüme ediyordu. Bir kısım ilim erbabı ise, kendilerine ihdas edilen müderrislik, kadılık ve müftülük gibi görevleri yerine getiriyordu.

Beylikler döneminde hükümdarlarının çevresinde değerli ilim ve fikir adamlarına rastlamak mümkündür³¹. Osmanlılarda ilk dönemlerde yetişen: Dâvud-ı Kayserî, Molla Fenârî, Emîr Sultan, Kudbüddîn İznîkî ve Molla Yeğan; Aydınogullarında: İbn Melek, Kul Mesud, Fahrî ve Hacı Paşa; Germiyanlılarda: Ahmedî, Şeyhî, Ahmed Daî ve Şeyhoğlu Mustafa; Karamanlılarda: Allâme Feyzullah, Hoca Fakih, Fehhâr, Halimî ve Nizamî; Candarogullarında: Niksarlı Muhyiddin, Hamidî, Senayî, Hâki, Kastamonulu Türâbî ve Kemaleddin; Menteşeoğullarında: Şirvanlı Mahmud oğlu Mehmed ilk akla gelen âlim ve ediplerdendir. Germiyanlı sarayında yetişen şairlerden bir kısmı, aynı zamanda Osmanlı sarayında da bulunmuş ve özellikle Yıldırım Bayezid, Süleyman Çelebi ve Mehmed Çelebi gibi hükümdarlar adına değerli eserler kaleme almışlardır.

Anadolu beylerinden bazıları ilmî hüviyete sahip idiler³². Osmanlı hükümdarı II. Murad; Kastamonu hükümdarı Muzafferuddin Yavlak Arslan ve İsmail Bey; Aydınoglu Mehmed³³ ve İsa Bey; Sivas hükümdarı Eratna ve Kadı Burhaneddin Ahmed; Amasya beyi Hacı Şadgeldi Paşa ve Saruhanoğlu İshak beyler bunlardandır. Hükümdarlardan özellikle Sultan Eratna'nın ilmî tartışma meclislerine eşini de iştirak ettirdiği bilinmektedir³⁴. Genç yaşta müderrislik, kadılık gibi görevleri müteakip devlet idaresine girerek kendi adıyla tanınacak olan devletin başına geçen³⁵ Kadı Burhaneddin Ahmed ise, haftanın üç gününü ilim adamlarıyla sohbet ayırmıştır³⁶. Şair olduğu kadar, muasırlarına reddiyeler yazacak derecede ilmî yeterliliğe sahip bulunan hükümdar, bir *Divan* ile *Tercihü't-Tavzih* ve *İksirü's-Saade* adlı eserleri kaleme almıştır³⁷.

B. Devlet Yöneticileri Adına İlmî Eserler Te'lif ve Tercüme Edilmesi

Türk-İslam devletlerinde yöneticiler adına ilmî eserler te'lif edilmesine ilişkin teamül, yukarıda sözünü ettiğimiz, ilme ve ilim adamlarına karşı sürdürülen pozitif tutumun paralelinde ortaya çıkmıştır. Karahanlılar devrinde, Kaşgar hükümdarı Harun Buğra Ebu Hasan Ali Han adına, Yusuf Has Hacip tarafından *Kutadgu Bilig*'in kaleme alınması; Firdevsî'nin, meşhur *Şehnâme*'sini Gazneli Mahmud'a sunması; Büyük Selçuklularda Melikşah namına *Risâle-i Melikşahiye* adlı eserin yazılması, yine bu sultan

²⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu - Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi", **Genel Türk Tarihi**, C. 6, Ankara 2002, s. 490-491.

³⁰ Yabancı bilgilerden bazen beylerin himayesine giren ve ihsanlarına mazhar olanlar da vardı. Nitekim, ünlü Bizans Vekayinâmesi'nin yazarı Dukas'ın âlim bir kişi olan büyük babası Mihail Dukas, Bizans'tan kaçarak Aydınoglu İsa Bey'in yanına gelmiş ve bu beyden himaye görmüştür (Bkz. Dukas, **Bizans Tarihi**, (Çev. M. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 12).

³¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1988, s. 211-223; İbn Batuta Seyehatnâmesi'nde, Türkmen beylerin ilim adamlarına karşı hürmetkâr ve himayeci tutumları çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir (Bkz. İbn Batuta, **Seyehatnâme**, C. I, (Terc. M. Şerif), İstanbul 1333, s. 319-321, 331-332, 334, 352).

³² Uzunçarşılı, **age.**, s. 219.

³³ Tire'de bir medrese yaptıran Mehmed Bey'in, dönemin ünlü âlimi İbn Melek'in, babası Kadı İzzeddin Ferişt'e'den dersler aldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Mustafa Baktır, "Beylikler Döneminde Anadolu'da Ulema-Ümera Münasebetleri", **Türkler**, C. 7, Ankara 2002, s. 564.

³⁴ İbn Batuta, Emîr Eratna'nın Arapça'yı fesâhatle konuştuğunu kaydeder. Bkz. **Seyahatnâme**, C. I, (Çev. M. Çevik), İstanbul 1993, s. 203.

³⁵ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm-u Rezm**, (Çev. M. Öztürk), Ankara 1990, s. 70-73, 81-86, 134-140, 210 vd.

³⁶ Uzunçarşılı, **Beylikler**, s. 219; Kadı Burhaneddin Ahmed'in ilmî yönü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Baktır, "Kadı Burhaneddin Ahmed'in İlmî ve Hukukî Yönü", **XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kayseri'de Bilim ve Din Sempozyumu**, Ankara 1998, s. 143-152.

³⁷ Esterâbadî'ye göre (**age.**, s. 486-487), 1395 yılının kışında tamamlanan İksirü's-Saade'yi yazabilmek için ilmin bütün dallarında ileri bir seviyeye ulaşılması gerekmektedir. 10 Şaban 798'de (20 Mayıs 1396) başlanıp, 4 Şaban 799'da (4 Mayıs 1397) bitirilen Tercihü't-Tavzih ise, hiçbir kitaba müracaat edilmeden kaleme alınmıştır.

için *Takvim-i Melikşahî* adıyla yeni bir takvim tanzim edilmesi; Sultan Sencer adına ise, *Siyer-i Fütuh-i Sultan Sencer ve Risâle-i Sancâriyye* adlı eserlerin telif edilmesi³⁸ bu kabil örneklerdendir.

Söz konusu teamülün Anadolu'da ilk olarak hayata geçirilmesi, Danişmendoğulları dönemine tekabül etmektedir. Daha öncede ifade edildiği gibi, Anadolu'da te'lif edilen ilk bilimsel eser olan *Keşfü'l-akabe*, Danişmendli hükümdarı Melik Ahmed Gazi'ye sunulmuştu. Türkiye Selçuklularında bu tür eser te'lifi, özellikle II. Kılıçarslan'dan sonra görülmeye başlanmıştır. İbn Bibi'ye göre, Şihabeddin Sühreverdî el-Maktul adlı bir âlim, *Pertevnâme* adlı eserini Rükneddin Süleyman Şah'a sunmuştur³⁹. Ravendî *Rahat'us-sudûr* adlı Selçuklu tarihini, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ithaf etmiş, Kadı Burhaneddin Anevî ise, *Enîs'ül-kulûb'u* I. İzzeddin Keykâvus adına kaleme almıştır⁴⁰. Yine, ünlü âlimlerden Necmeddin Razî (Dây) *Mirsâdü'l-ibâd'ı* Alâeddin Keykubâd'a takdim etmiş⁴¹, Ahi Evren (Şeyh Nasıreddin Mahmud) aynı hükümdar için *Yezdan Şinaht ve Mürşidü'l-kifâye* adlı eserlerini te'lif etmiştir⁴². Şair Kâni'î ise, II. İzzeddin Keykâvus namına *Kalile ve Dimne* hikâyelerini Farsça manzum olarak yazmıştır. Ayrıca, III. Alaaddin Keykubâd'ın emriyle Hoca Dehhanî tarafından Farsça bir *Selçuknâme* kaleme alınmıştır⁴³.

Eserlerin tamamının Arapça ve Farsça olarak te'lif edilmiş olması, bu dillerin ilmî ve edebî sahalardaki ağırlığı ile beraber, Selçuklu sultanlarının özellikle Fars kültürüne karşı ilgilerini de göstermektedir. Fars kültürünün gerek devlet kademelerinde gerekse ilmî çevrelerde bu kadar yaygın bir etkiye sahip olması, şüphesiz idareciler, aydınlar, tüccarlar ve sanatkârlar arasında İran bölgesinden gelen kimselerin sayıca çok olmalarından kaynaklanmıştır⁴⁴. Öyleki bu zümre, Moğol istilası döneminde devletin askerî mevkilerini dahi ellerine geçirmiştir.

Fars kültürünün ilmî ve edebî sahadaki etkisi XIII. yüzyıldan itibaren kısmen azalmaya başlamıştır. Zira, bu dönemde Anadolu'da bir Türk münevver zümresi meydana geldiği gibi, Türkistan ve İran bölgesinden de pek çok Türk asıllı ilim ve fikir adamı Anadolu'ya gelmiş, ayrıca yoğun bir Türkmen iskânı da kendini göstermiştir⁴⁵. Türkmen kitlelerinin kesafetle arttığı bu dönemde, Türkçe yazıp, söylemek artık bir anlamda mecburiyet hâlini almıştır. Mevlânâ dahi muhtemelen dönemin şartları gereği Türkçe şiirler söylemiş⁴⁶, Şeyyad Hamza, Dehhanî, Sultan Veled ve Yunus Emre gibi ilim ve edebiyat mensupları ise Türkçe eserler te'lif etmişlerdir.

Türkçenin esas inkişaf devresi ise, Anadolu Beylikleri dönemine rastlar. Bu dönemde özellikle hükümdarlar adına te'lif ve tercüme edilen eserlerin ekseriyetle Türkçe olması son derece anlamlıdır. Böyle bir eğilimin Anadolu'da özellikle Farsçanın hâkimiyetine karşı gösterilen bir tepki olduğu kabul edilmektedir⁴⁷. Zira, Türkmen beyler, Arap ve Fars kültürüne karşı yabancı idiler. Bunlar daha çok orduda yetişmiş, hayatları savaşmakla geçmiş asker hükümdarlardı. Türkçe'den başka diğer lisanlara pek vâkıf olmamaları, onların kendi namlarına yazılacak olan eserlerin de, Türkçe olmasını gerekli kılmıştır. Bu itibarla, beylerin hizmetinde bulunan dönemin ilim erbabı, mutasavvıfları ve şairleri, Arap ve Acem dilleri yerine, Türk Dili ile eserler vermeyi bir bakıma millî bir ideal hâline getirmişlerdir⁴⁸.

³⁸ Kafesoğlu, *age.*, s. 116-117; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 262-265.

³⁹ *El-Evahirü'l-Ala'îye*, (Neşr. A. S. Erzi), Ankara 1956, s. 25.

⁴⁰ M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, VII/27 (1943), s. 388.

⁴¹ Merçil, *age.*, s. 182

⁴² Bayram, *agm.*, s. 11.

⁴³ Bkz. İsmail Çiftçioğlu, "Karamanoğulları Dönemi Şehnâme Yazarları ve Eserleri Üzerine", *AKÜ, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IV, sy. 2, Afyon 2002, s. 61-62.

⁴⁴ Faruk Sümer, "Türkiye Kültür Tarihine Umumî Bir Bakış", *DTCFD*, C. XX, Ankara 1962, 225-226; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Y. Moran), İstanbul 1984, s. 337.

⁴⁵ Söz konusu Türkmen muhacereti ve iskânıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 505-513.

⁴⁶ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 336; Aynı yazar, *Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi XIII ve XIV. Asır*, İstanbul 1949, s. 5; Banarlı, *age.*, C. I, s. 352.

⁴⁷ Sümer, *agm.*, s. 225.

⁴⁸ Banarlı, *age.*, C. I, s. 375-376.

Türkmen beylerin teşvikleri ile bu dönemde; tasavvuf, tefsir, akâid, hey'et, riyâziye, tıp, edebiyat, tarih, hatta avcılık gibi ilim dallarında pek çok eserler yazılmış ve tercümeler yapılmıştır. Bunlardan beyler adına kaleme alınanlardan bazılarının adları şöyledir⁴⁹: Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa namına yazılan *Sûretü'l-Mülk Tefsiri*, Sultan I. Murad adına yeniden kaleme alınan *Dânişmendnâme*; Germiyanoglu Süleyman Bey namına tercüme edildiği anlaşılan *Kabusnâme* ve *Merzibannâme*; Hamitoğullarından Dündar Bey'in oğlu Hızır Bey namına te'lif edilen *Sûre-i Mülk Tefsiri*; Menteşeoğullarından Mehmed Bey adına tercüme edilen *Baznâme*; Aydınoglu Mehmed Bey namına çevrilen *Kıyas-ı Enbiyâ* ile aynı hükümdar adına yazılan *Tezkiretü'l Evliya Tercümesi*, Mehmed Bey'in oğlu Umur Bey'in emri ile tercüme edilen *Kelile ve Dimne*; İnançoğlu Murad Arslanbey'in emriyle yazılan *İhlas Tefsiri*; Kastamonu Beyi Hüsameddin Çoban'ın oğlu Muzaffereddin Yavlak Arslan'a ithaf edilen *İhtiyatratü'l-Muzafferî*; Candaroglu İsfendiyar Bey'in emriyle yazılan *Cevâhirü'l-Esdâf*; Karamanoglu Mehmed Bey namına kaleme alınan *Aynü'l-Âyan*.

C. Medrese Kurma Faaliyetleri

Medreselerin İslâm dünyasında doğuşunun, daha XI. yüzyıldan itibaren başladığı bilinmektedir⁵⁰. Başlangıçta daha çok Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde kurulan medreseleri⁵¹, Sultan Alparslan'ın veziri Nizamülmülk tarafından tesis ettirilen ve "Nizamiye Medreseleri" adıyla bilinen müesseseler takip etmiştir. Zamanla, Amul, Bağdat, Basra, Belh, Herat, İsfahan, Merv, Musul, Neşapur ve Tus gibi merkezlerde, Nizamiye ismini taşıyan çok sayıda medrese inşa edilmiştir⁵².

Nizamiye Medreseleri Şîî propagandalarına karşı, Sünnîliği korumak ve yaymak, İslâmiyet'i yeni benimseyen Oğuz topluluklarının dinî ihtiyaçlarını karşılamak, devlet memuru ve din adamı yetiştirmek, yoksul ve yetenekli öğrencileri topluma kazandırmak, fethedilen ülkelerin mânen de fethini sağlamak için gerekli insan unsurunu yetiştirmek, bilginleri maaşa bağlayarak gerekli organizasyonu sağlamak gibi maksatlarla kurulmuştur⁵³. Söz konusu müesseselerde genellikle; din, hukuk ve dil öğretimine ağırlık verilmekle birlikte, müspet bilimler de okutulmuştur. Ünlü bilgin Gazâlî Bağdat Nizamiye Medresesi'nin müderrislerindendi. Bu medrese pek çok yönden dünyada kurulan ilk üniversite olarak kabul edilmektedir⁵⁴.

Nizamiye Medreseleri, teşkilât, eğitim sistemi ve mimarî yönden Anadolu medreselerine kaynaklık etmiştir⁵⁵. İlk Anadolu medreseleri Danişmendoğulları döneminde Niksar, Tokat, Sivas ve Kayseri'de kurulmuştur⁵⁶. Sayıları 13 olarak tespit edilen⁵⁷ medreselerin çoğu, Danişmend hükümdarları tarafından inşa ettirilmiştir.

Türkiye Selçuklularında ilk medreseler, siyasî istikrarın tesis edildiği II. Kılıçarslan döneminde yaptırılmıştır. Bu hükümdardan sonra medrese yapımına daha da önem verilmiş, nihayet Alâeddin

⁴⁹ Söz konusu eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 340-344; Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 212-223; Banarlı, *age.*, C. I, s. 377.

⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. Nâfi Âtuf Kansu, *Türkiye Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1930, s. 426-427; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996, s. 230-231; Câhit Baltacı, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 6; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 3.

⁵¹ Nişâpur'da, Gazneli Mahmud'un kardeşi Sebüktekin'in 1033'de, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1040'larda, tarihçi Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhâkî'nin de 1049'da birer medrese inşa ettirdikleri bilinmektedir (Bkz. Kansu, *age.*, s. 427; Kazıcı, *age.*, s. 231; Ayrıca bkz. Köymen, *age.*, C. II, s. 365). Karahanlılar döneminde, Tamgaç Buğra Han İbrahim tarafından, Semerkant'ta 1056 yılında bir medresenin yaptırıldığı da tespit edilmiştir (Bkz. Reşat Genç, "Karahanlılar Devri Kültürü", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 283).

⁵² Bkz. Hisham Nashabe, *Muslim Educational Institutions A General Survey Followed By a Monographic Study of Al-Madrasah Al-Mustansiriyyah in Baghdad*, Beyrut 1989, s. 23 vd; Abdünnaim Muhammed Hasaneyn, *İran ve Irak fi Asr-ı Selçuk*, Beyrut 1986, s. 182-183.

⁵³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (8. baskı), İstanbul 2001, s. 42.

⁵⁴ Kafesoğlu, *age.*, s. 115-116.

⁵⁵ Bkz. Semavi Eyice, "Mescid", *İA*, C. VIII, İstanbul 1979, s. 112; Oktay Aslanapa, "Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri", *Türk Kültürü*, sy. 12, Ankara 1963, s. 34 vd.

⁵⁶ Bayram, *agm.*, s. 9.

⁵⁷ Akyüz, *age.*, s. 45.

Keykubâd zamanında doruk noktasına ulaşmıştır. Bu medreselerden bazılarının kuruluş yerleriyle beraber isimlerini şöyle sıralamak mümkündür⁵⁸. Konya⁵⁹: Sultaniye, Altun Aba, Karatay, Sırçalı, İnce Minareli, Atabekiyye Medreseleri; Kayseri: Hond Hatun, Sahibiye ve Çifte Medrese; Sivas: Gök Medrese, Burciye ve Çifte Minareli Medrese; Erzurum: Gök Medrese; Kırşehir: Cacabey Medresesi; Tokat: Gök Medrese; Antalya: Ertokuş Medresesi; Ankara: İzzeddin Keykâvus Medresesi.

Selçuklular döneminde Anadolu'da dârüşşîfa kurma faaliyetlerine de ağırlık verildiği görülmektedir⁶⁰. Konya'da Alâeddin Keykubâd, Sivas'ta I. İzzettin Keykâvus, Kayseri'de Gevher Nesibe, Çankırı'da Atabey Ferruh, Divriği'de Turan Melek, Tokat'ta Muineddin Pervane, Amasya'da Torumtay, Kastamonu'da Pervaneoğlu Ali dârüşşifaları bu dönemde inşa edilen başlıca müesseselerdendir.

Selçuklu medreselerinde naklî ilimlerin yanında, aklî ilimler de okutulmakta idi. Bazı medreselerde ise, hey'et ilminin okutulduğu, hatta bazı rasatların yapıldığı bilinmektedir. Nitekim, 1272 tarihli Kırşehir'deki Caca Bey Medresesi bu amaçla inşa edilen bir müessese idi⁶¹. Konya'daki medreselerde dinî eğitim-öğretim faaliyetleri belli bir itikâdî ve fikhî mezhebe göre yürütülmekteydi⁶². Medreselerin çoğu Eş'arî ve Şâfiî mezhebini esas almakla birlikte, Hanefî ve Maturidî çizgisinde olanlar da vardı. Ünlü Şâfiî mezhebi bilginlerinden Kazvinli Necmeddin'in *el-Hâvî* adlı eseri, Konya medreselerinde okunan kitaplar arasındaydı. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ümerâsından olan Emîr Bedreddin Muslih ise, Sırçalı Medrese'yi Hanefî mezhebi fakihlerine tahsis etmişti.

Selçuklularda, hükümdarlar ve diğer devlet adamları nezdinde teamül hâline gelen medrese kurma faaliyetleri, Anadolu Beylikleri zamanında da aynen devam etmiştir. Bu dönemde, daha önce Danişmendîler ve Selçuklular tarafından belirli merkezlerde inşa edilmiş olan medreseler yine aynı işlevlerini sürdürdüler. Ancak bu medreselerin sayıca az ve sadece bir kısım beyliklere intikal etmiş olması, yeni medreselerin de kurulmasını gerekli kılmıştır. Bununla beraber beylikler arasında vuku bulan ilmî ve kültürel rekabet de, yine yeni medreselerin tesisini zarurî hâle getirmiştir. Böylece beyliklerin hâkim olduğu önemli merkezlerin yanı sıra, bazı orta ölçekli yerleşim birimlerine varıncaya kadar, Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde Selçuklu dönemine kıyasla çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Hükümdarların yanında, ileri gelen bazı devlet adamları ve bir kısım ulema tarafından da kurulan bu medreselerde, teşkilât ve işleyiş bakımından Selçuklu geleneği hâkim olmuştur. Medreselerin giderleri daha ziyade Türkmen beylerin tahsis ettiği vakıf gelirleri vasıtasıyla karşılanmıştır. Vakfiyelerde gerek bu gelirler, gerekse eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgili şartlar ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Selçuklu geleneği, medreselerin teşkilât ve işleyişinden başka, mimarî özelliklerinde de yer yer kendisini hissettirmiştir. Ancak bu etkileşim aynen gerçekleşmemiş, söz konusu yapılarda beylikler dönemine has bazı mimarî üsluplar da hâkim olmuştur. Mesela, kitle ve plan kuruluşu bakımından Selçuklu medreselerine oldukça benzerlik gösteren Karamanlı medreselerinde, beyliğin kendine has bazı mimarî özelliklerine de rastlanmaktadır. Bu özellikler daha çok portal ve ana eyvanların büyüklüğünde, süsleme ve işçilik gibi hususlarda göze çarpmaktadır⁶³. Bu dönemde tesis edilen medreselerden bazılarının adları şöyledir⁶⁴:

⁵⁸ Türkiye Selçukluları Devri medreseleri hakkında geniş bilgi için bkz. Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri -Açık Medreseler-*, C. I, İstanbul 1970; Aynı yazar, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri -Kapalı Medreseler-*, C. II, İstanbul 1972.

⁵⁹ Konya'daki medreselerle ilgili olarak ayrıca bkz. Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 88-90.

⁶⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz, Süheyl Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 9-31; Aynı yazar, "Anadolu Selçuklu Laik Hastahaneleri ve Ruh Sağlığı Hizmetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV (1975), s. 209-221; Şerare Yetkin, "Anadolu Selçuklu Şifahaneleri", *Türk Kültürü*, sy. 10, 1963, s. 23-31.

⁶¹ Kahya, *agm.*, s. 528.

⁶² Bayram, *agm.*, s. 41-53.

⁶³ Karamanlı Beyliği örneği için bkz. Aptullah Kuran, "Karamanlı Medreseleri", *VD*, C. VIII, Ankara, 1969, s. 210-223.

⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Beylikler*, s. 229-231; Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri -Açık Medreseler-*, C. I; Aynı yazar, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri -Kapalı Medreseler-*, C. II; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, Ankara 1969; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984; Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl*, Ankara 1989.

Osmanlılar: İznik'te Süleyman Paşa Medresesi, Bursa'da Hüdâvendigâr, Yıldırım, Âli Paşa, Ebu İshak, Molla Yeğan, Hacı İvaz Paşa ve Muradiye Medreseleri; Karamanoğulları: Karaman'da Hâtuniye ve Emir Musa Medreseleri, Ermenek'te Tol Medrese, Niğde'de Ak Medrese, Aksaray'da Zinciriyeye Medresesi, Alanya'da Oba Medresesi, Ürgüp'te Taşkın Paşa Medresesi; Germiyanogulları: Kütahya'da Vâcidiye, İshak Fakih ve Yakub Bey Medreseleri; Candarogulları: Taşköprü'de Muzaffereddin Yavlak Arslan Medresesi; Menteşeoğulları: Milas ve Peçin (Balat) Medreseleri; Saruhanogulları: Demirci'de Yakub b. Devlet Han Medresesi; Aydınoğulları: Birgi'de Mehmed Bey Medresesi; Hamitoğulları: Eğirdir'de Dündar Bey Medresesi, Burdur'da Muzafferiye, Korkuteli'nde Sinaneddin Bey Medreseleri; Eşrefoğulları: Beyşehir'de Süleyman Şah ve İsmail Aka Medreseleri; Ramazanoğulları: Adana ve Tarsus'da Halil, Piri Mehmed ve İbrahim Beyler'e ait Medreseler; Dulkadiroğulları: Kayseri'de Hâtuniye Medresesi; Eratnalılar: Kayseri'de Köşk Medrese, Zile'de Kadı Burhaneddin Ahmed Medresesi.

Sonuç

Türkiye Selçuklularında ilmî teşvik ve ilim erbabını himaye etme anlayışı, esas olarak Büyük Selçuklulardan bu devlete intikal eden Türk devlet geleneği ekseninde şekillenmiştir. Dönemin siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel şartları içerisinde orijinal bir hüviyete kavuşan bu geleneğin, fiiliyata yansımaları ise, genel olarak şu yollarla mümkün olmuştur:

1. İlim adamlarının maddî ve manevî bağlamda desteklenmesi: II. Kılıçarslan'dan itibaren çoğu Selçuklu yöneticilerinin son derece önem verdikleri bu anlayışın bir sonucu olarak, ilim ve fikir adamları büyük saygı ve itibar görmüşlerdir. Kendilerine maddî planda beklenenin ötesinde imkânlar sunulmuş, ayrıca ilmî yönden geniş bir hoşgörü ortamı sağlanmıştır.

2. Devlet yöneticileri adına ilmî eserler te'lif edilmesi: Yukarıda ifade edilen anlayışın sonucunda dönemin ilim erbabı, başta hükümdarlar olmak üzere, ileri gelen bazı devlet adamları adına değişik alanlarda ilmî eserler kaleme almışlardır.

3. Medrese kurma faaliyetleri: İlmî hayatın gelişmesi noktasında, ağırlık verilen önemli icraatlardan biri de medrese kurma faaliyetleri olmuştur. Bu amaçla başta Konya olmak üzere, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi şehirlerde çok sayıda medreseler yaptırılmıştır.

Selçukluların yıkılışından sonra sözü edilen gelenek, tabii olarak bu devletin siyasî, sosyal ve kültürel anlamda birer vârisi konumundaki beyliklere geçmiş ve bu dönemde, beylikler arası rekabet unsurlarından biri haline gelmiştir. Türkmen beyler, ilim ve kültür yarışında üstün duruma gelebilmek için yoğun faaliyetlere girişmişlerdir. Bu bağlamda; ilim adamlarına cazip imkânlar sunulmuş ve başta beylik merkezleri olmak üzere, muhtelif şehirlerde çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Selçuklulardan farklı olarak bu dönemde Türkmen beyler ilmî eserlerin Türkçe olarak kaleme alınmasına ağırlık vermişlerdir. Böylece, XIV. ve XV. yüzyıl Anadolu'sunda Türk Dili dinamizm kazanmış, ilim, kültür ve sanat hayatında önemli ilerlemeler sağlanmıştır.

Kaynaklar

- 📖 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, I-II, (Haz. E. Merçil), İstanbul 1977.
- 📖 Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (4. baskı) C. 1-2, İstanbul 1987.
- 📖 Aksarayî, *Müsameratü'l-Ahbâr*, (Terc. M. N. Gençosman), Ankara 1943.
- 📖 Aksarayî, *Müsameratü'l-Ahbâr*, (Yay. O. Turan), Ankara 1944.
- 📖 Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 2001.
- 📖 Aslanapa, Oktay, "Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri", *Türk Kültürü*, sy. 12, Ankara 1963, s. 34-43.
- 📖 Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1984.
- 📖 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm-u Rezm*, (Çev. M. Öztürk), Ankara 1990.
- 📖 Baktır, Mustafa, "Beylikler Döneminde Anadolu'da Ulema-Ümera Münasebetleri", *Türkler*, C. 7, Ankara 2002, s. 560-568.
- 📖 Baktır, Mustafa, "Kadı Burhaneddin Ahmed'in İlmî ve Hukukî Yönü", *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Kayseri'de Bilim ve Din Sempozyumu*, Ankara 1998, s. 143-152.
- 📖 Baltacı, Cahit, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- 📖 Banarlı, N. Samî, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I, Ankara 1971.

- Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.
- Bayram, Mikâil, "Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler", *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi ve Selçuk Üniversitesi*, Konya 1999, s. 1-57.
- Bayram, Mikâil, *Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser "Keşfü'l-Akabe"*, Konya 1981.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Y. Moran), İstanbul 1984.
- Çiftçioğlu, İsmail, "Karamanoğulları Dönemi Şehnâme Yazarları ve Eserleri Üzerine", *AKÜ, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IV, sy. 2, Afyon 2002, s. 57-66.
- Dukas, *Bizans Tarihi*, (Çev. M. Mirmiroğlu), İstanbul 1956.
- Genç, Reşat, "Karaahnlılar Devri Türk Kültürü", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 283.
- Hasaneyn, Abdünnaim Muhammed, *İran ve Irak fi Asr-ı Selçuk*, Beyrut 1986.
- İbn Batuta, *Seyahatnâme*, I, (Haz. M. Çevik), İstanbul 1993.
- İbn Batuta, *Seyahatnâme*, C. I, (Terc. M. Şerif), İstanbul 1333.
- İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, I-II, (Haz. M. Öztürk), Ankara 1996.
- İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'îye*, (Neşr. A. S. Erzi), Ankara 1956.
- İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C. 10 (Çev. A. Özeydın), İstanbul 1991, C. 12, (Çev. A. Ağırakça-A. Özeydın), İstanbul 1987.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin - Kaçar, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi", *Genel Türk Tarihi*, C. 6, Ankara 2002, s. 489-521.
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Ulemâsi", *Osmanlı*, C. 8, Ankara 1999, s. 71-79.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Ankara 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.
- Kahya Esin-Topdemir Hüseyin Gazi, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", *Genel Türk Tarihi*, C. 3, Ankara 2002, s. 565-617.
- Kahya, Esin, "Türkiye Selçuklularında ve Anadolu Beyliklerinde Bilimsel Çalışmalar", *Genel Türk Tarihi*, C. 4, Ankara 2002, s. 521-555.
- Kansu, N. Âtuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1930.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996.
- Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Genel Türk Tarihi*, C. 2, Ankara 2002.
- Köprülü, M. Fuad, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27 (1943), s. 379-458.
- Köprülü, M. Fuad, *Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi XIII ve XIV. Asır*, İstanbul 1949.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981.
- Köymen, M. Altay, *Alparslan ve Zamanı*, I, Ankara 1983.
- Kuran, Aptullah, "Karamanlı Medreseleri", *VD*, VIII, Ankara 1969, s. 209-223.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, I, Ankara 1969.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991.
- Nashabe, Hisham, *Muslim Educational Institutions A General Survey Followed By a Monographic Study of Al-Madrasah Al-Mustansriyah in Baghdad*, Beyrut 1989.
- Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982.
- Öney, Gönül, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl*, Ankara 1989.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri -Açık Medreseler-*, C. I, İstanbul 1970.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri -Kapalı Medreseler-*, C. II, İstanbul 1972.
- Sümer, Faruk, "Türkiye Kültür Tarihine Umumî Bir Bakış", *AÜ. DTCFD*, C. XX, Ankara 1962, s. 213-244.
- Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul 1993.
- Tekindağ, Şehabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.
- Ülken, H. Ziya, "Konya'da Anadolu Selçukîleri Devrinde İlim ve Felsefe", *Konya Dergisi*, sy. 8, Konya 1937, s. 490-497.
- Ünver, Süheyl, "Anadolu Selçuklu Laik Hastahaneleri ve Ruh Sağlığı Hizmetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV (1975), s. 209-221.
- Ünver, Süheyl, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 9-31.
- Yetkin, Şerare, "Anadolu Selçuklu Şifâhaneleri", *Türk Kültürü*, sy. 10, 1963, s. 23-31.

LEONİD PAVLOVİÇ POTAPOV VE SİBİRYA TÜRK TOPLULUKLARININ İNANÇLARI ÜZERİNE ÇALIŞMALARI

Leonid Pavlovich Potapov and His Works on the Belief of Siberian Turkic People

*Muvaffak DURANLI**

Özet

Bu makalede, Rus etnograf L. P. Potapov'un hayatı ve onun Sibiry Türk topluluklarının inançları üzerinde yaptığı çalışmalar yıllara göre verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Leonid Pavloviç Potapov, Altay, Hakas, Tuva

Abstract

In this article has been insist on biography of L. P. Potapov and his researches on beliefs in Turcic people of Sibir.

Key Words: Leonid Pavloviç Potapov, Altay, Hakas, Tuva.

Türk kültürü, özellikle Sibiry Türk toplulukları üzerine yaptığı çalışmalarla ülkesinde haklı bir ün kazanmış olan Leonid Pavloviç Potapov, Türkoloji literatüründe seçkin bir yer almıştır. Doksan beş yıllık ömrünü Türk inanç sistemini araştırmaya adanmış bilim adamı, sayısız öğrenci yetiştirmesinin yanı sıra her biri kendi alanında ilk sayılabilecek pek çok esere de imza atmış bir araştırmacıdır. L. P. Potapov'u değerlendirirken onun yaşadığı çağ da dikkate alınmalıdır. Hızlı sosyal değişimlerin yaşandığı bu dönemin, bilimsel çalışmalar için ne derecede elverişli olduğu tartışmalıdır. Yeni kurulan kurumlar, her kavramın ideolojiye hizmet bazında ele alındığı bir ortam. Böylesi bir ortamda milli kimlik, farklı bir kültürel geçmişe sahip halklar üzerinde çalışmanın çok da kolay olmayacağı bilinmektedir.

Kendini siyasi çekişmelerin dışında tutan, hayatını Hakas, Şor, Tuva ve Altay Türklerinin inançlarını ve kültürlerini araştırmaya adanmış L. P. Potapov, ülkesindeki seçkin etnografilerden her zaman saygı görmüştür. Rus etnografisinin kurucuları arasında yer alan Sergey Aleksandroviç Tokarev, Rus bilim adamlarının etnografi bilimine katkılarını değerlendirdiği makalesinde diğer bilim adamlarıyla birlikte L. P. Potapov'un da adını zikreder¹.

S. A. Tokarev, 1964 yılında VII. Uluslar arası Antropoloji ve Etnografi Bilimleri Kongresinde (Ağustos, 1964, Moskova) sunduğu tebliğde "Sibiry halklarının avla ilgili inanç ve törenleri başta Şternberg ve Bogoraz olmak üzere daha genç kuşak Sovyet etnografileri tarafından çok detaylı bir şekilde incelenmiştir: bu etnografiler arasında A. A. Popov, G. M. Vasilyeviç, V. N. Çernetsov, E. A. Kraynoviç, L. P. Potapov'un adlarını saymak gerekir"² demiştir.

Hayatının belirli bir bölümünü Sibiry Türk topluluklarının arasında geçiren Leonid Pavloviç Potapov, 6 Temmuz 1905 yılında Altay Bölgesi Barnaul şehrinde doğdu. Orta öğrenimini bu şehirde tamamlayan L. P. Potapov babasının tedavisi nedeniyle sık sık sıcak su kaynaklarıyla ünlü Belokuriha'ya gider. Burada Altaylı çocuklarla oynayan araştırmacı daha küçük yaşlarda bölge değerlerini öğrenmeye başlar. Küçük çocuk için bu dönemde etnografi ilgi alanı değildir. O, etnografiden daha çok botanik bilimine ilgi duymakta ve ileride botanikçi olmayı düşünmektedir. Genç L. P. Potapov, doğayı incelemek ve ot toplamak için çıktığı gezilerinden birinde Andrey Viktoroviç Anohin'le tanışır. Bu dönemde

* Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

¹ S. A. Tokarev, "Vklad russkih uçenih v mirovuyu etnografiçeskuyu nauku", **Oçerki istorii russkoy etnografii, folkloristiki i antropologii**, Moskova, Sayı 1, 1956.

² "Problemi izuçeniya i rannih form religii v Sovetskoy nauke", **VII. Uluslararası Antropoloji ve Etnografi Bilimleri Kongresi**, (Ağustos, 1964, Moskova).

Anohin, Barnaul'daki bir okulda müzik ve yurt bilgisi öğretmenidir. Bu tanışma, Potapov'un etnografiye ilgi duymasına neden olur.

Bu yılları L. P. Potapov, V. A. Tişkov'un kendisiyle yaptığı görüşmeyi şu şekilde anlatır.

“Belokuriha, Altay'ın eteklerinde yer alan Biysk'ten altmış kilometre uzaktaydı... Babam tedavi banyolarına girerken ben de bölgedeki Altaylı çocuklarla Belokuriha nehrinde balık tutardım. Burada Altayca konuşmayı öğrendim. Bu yerler hoşuma gidiyordu, Altay'ın doğasına aşık olmuştum. O zaman botanikçi olmaya karar vermişim”³.

1922 yılında L. P. Potapov, A. V. Anohin'le birlikte Altay bölgesinde araştırma gezisine çıkar. Bu araştırma gezisi sırasında araştırmacı hayatında ilk kez bir şaman duasının tanığı olur. 1924 yılında Altayskiy Kooperator adlı küçük bir dergide L. P. Potapov'un ilk makalesi olan “Na kamlanii” (Duada) yayınlanır. Oldukça kısa (bir buçuk sayfa) olan bu yazı bir makaleden çok genç bir insanın çıkış noktasını göstermektedir. Makalede Sanavay adlı Altaylının yeni çadırına geçiş sırasında yapılan tören kısa, fakat kısa olduğu kadar açık ve yalın bir dille anlatılmaktadır. L. P. Potapov daha sonraki yıllarda karşılaştırma yapıp kökeni üzerinde duracağı kelimeleri yazısında parantezler içinde vermektedir⁴.

L. P. Potapov'un bu çalışması onun etnografiye yaklaşımını, N. P. Dırenkova, L. E. Karunovskaya ve V. G. Bogoraz'la tanışması ise 1924 yılında Etnografi fakültesine girmek için Leningrad'a gitmesini sağlar.

1928 yılında L. P. Potapov Leningrad Devlet Üniversitesi Coğrafya Fakültesi “Etnografi” bölümünü başarıyla bitirir. Üniversiteyi bitirdikten sonra genç etnograf, Özbekistan SSC Halk Komiserliği bünyesinde görevlendirilir. Bir süre sonra Özbekistan Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde uzman olarak çalışmaya başlar.

İki yıl sonra, 1930 yılında L. P. Potapov SSCB Bilimler Akademisi bünyesinde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başlar. 1939 yılında Leningrad Devlet Üniversitesi Bilim Kurulu L. P. Potapov'a “Perejitki pervobitnoobşçinnogo stroya narodov Altaya” [Altay Halklarının İlkel Toplum Yapısının Kalıntıları] adlı tezini başarıyla savunmasından dolayı tarih bilimleri adayı olarak kabul eder.

1942 yılına kadar Leningrad'da çalışan L. P. Potapov bu tarihten sonra Leningrad'dan ayrılır ve Novosibirsk'e gider. Bilim adamı 1943 yılından itibaren çalışmalarını SSCB Bilimler Akademisi Mikluho- Maklay Etnografi Enstitüsü bünyesinde sürdürür. 1943- 1946 yılları arasında Enstitü'de “Altaylılar” adlı çalışmasıyla doçent, daha sonra profesör olur. Bundan sonra Enstitü'nün Sibirya Sektörü bilim çalışanı, 1947'de ise bu sektörün başkanıdır. 1948 yılından itibaren Etnografi Enstitüsü'nün müdür yardımcılığı görevine getirilir ve aynı zamanda SSCB BA Antropoloji ve Etnografi Müzesi'ndeki çalışmasına devam eder.

1949 yılından itibaren L. P. Potapov, Sayan- Altay Araştırma Grubunun çalışmasını yönetir.

1957 yılında L. P. Potapov'un girişimleriyle Tuva Arkeoloji- Etnografi Araştırma Grubunu oluşturulur.

Bu tarihten sonra L. P. Potapov, Türk Topluluklarının özellikle de Güney Sibirya bölgesini temel olarak pek çok çalışma yayınlar. Bu çalışmalar arasında “Altayskiy Şamanizm” farklı bir yere sahiptir. Bu çalışma yazarın uzun yıllar sahada yaptığı araştırmalar ve onun Şamanizm hakkındaki düşüncelerin özeti niteliğindedir.

Yazar, çalışmasının başlarında Şamanizm adlandırması üzerinde durmaktadır.

“Altay- Sayan halkları da inançlarını Şamanizm olarak adlandırmamışlardır. Onlarda bunun için hem “din” hem de “inanç” anlamına gelen (elbette dini inanç) “yang” kelimesi bulunmaktadır. V.

³ V. A. Tişkov, “Eto bıla nauka, i eşçö kakaya!”, *Etnografiçeskoe obozrenie*, 1993, No1, s. 106- 114.

⁴ L. P. Potapov, “Na kamlanii”, *Altayskiy Kooperator*, 1924, No 5, s. 36- 37.

Verbitskiy bu kelimenin “kanun” anlamı taşıdığını belirtmiştir. Burhanizm ortaya çıktığında Altaylılar onu ak yang “beyaz inanç” olarak adlandırdılar. Şamanizm ise kara yang “kara inanç” sayıldı⁵.

Bilim adamı çalışmalarında sadece alan araştırmalarına başvurmakla kalmamış aynı zamanda yazılı kaynakları da dikkate almıştır. L. P. Potapov, S. M. Abramzon’la birlikte yazdığı ortak çalışmada Reşideddin’i kaynak olarak kullanır⁶.

Potapov’un çalışma alanı oldukça geniştir. O Türk halklarının inançları üzerinde çalışırken eski anıtları da kaynak olarak kullanmıştır. Bu tür çalışmalarda V. V. Radlov ve S. E. Malov’un çalışmaları onun kaynak kitapları arasındadır. Burada özellikle yazarın Yenisey kitabelerindeki ünvanlardan hareketle oluşturduğu makalesi dikkate değerdir⁷.

L. P. Potapov’un Altay’daki dağ kültürüyle ilgili makalesi yargıları açısından da oldukça ilgi çekicidir. Yazar “Bütün bunlar Şamanlıkla karşılaştırıldığında Altaylılardaki dağ kültürünün daha eski olduğu tezimizi doğrulamaktadır”⁸ diye yazmıştır.

L. P. Potapov’un çalışmaları her zaman çağdaşı bilim adamları tarafından ilgiyle izlenmiştir. Araştırmacının 1969 yılında yayınlanan “Etničeskiy sostav i proishojdenie altaytsev. İstoriko-etnografiçeskiy oçerk” adlı çalışmasını S. M. Abramzon şöyle değerlendirmiştir. “Son on beş yirmi yıl içinde Türk halklarının dahil olduğu SSCB halklarının etnik kadrosuna, etnik tarihine ve etnogenezine yönelik çalışmalarla etnografi bilimi zenginleşmiştir. Bu çalışmalar arasında L. P. Potapov’un Sayan-Altay halklarına yönelik çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır”⁹. Yazarın tanıtımının sonunda “Bu çalışma Sayan-Altay halklarının etnografisi ve etnogenez incelemesine büyük bir katkı getirmektedir”¹⁰ denilmektedir.

L. P. Potapov, Şamanizm üzerine yazdıklarıyla gerek ülkesinde gerekse ülkesi dışında haklı bir ün kazanmış, 39. Uluslar arası Altaistik Kongresi’nde (16- 21 Haziran 1996- Macaristan) alanındaki değerli çalışmalarından dolayı PIAC Altın Madalyasıyla ödüllendirilmiştir.

L. P. Potapov, 09 Ekim 2000’de Leningrad bölgesi Komarovo köyünde doksan altı yaşında öldü. Bilim adamı 13 Ekim’de devlet töreniyle Komorova köyünün mezarlığına defnedilmiştir.

1995 yılında Rus etnografiler L. P. Potapov’un doksan yaşı için bir armağan kitap çıkardılar. “Şamanizm i rannie religioznie predstavleniya. K 90-letiyu doktora istoričeskih nauk, professora L. P. Potapova” adlı bu hatıra kitabında. M. M. Balzer, V. N. Basilov, S. İ. Vaynşteyn, N. P. Moskalenko, N. L. Jukovskaya, E. V. Revunenkov, A. L. Batyanova, A. M. Rešetov ve S. P. Tyuhteneva gibi bilim adamlarının Şamanizm üzerine yazıları yer almıştır. D. A. Funk, hocasına adanmış bu kitaba yazdığı önsözde bilim adamından övgüyle bahsetmiştir.

“Bu şaşırtıcı insanla 1982 yılında başlayan tanışıklığım benim sadece Türk etnografisi alanındaki bilgilerimi tamamlama, problemleri görme ve formüle etme, problemlerin çözüm metodığı geliştirme imkanı sağlamakla kalmadı. Bu tanışma bana gerçek bir profesör olan eğitimli aydın bir insanla temas kurma sevicini de verdi”¹¹.

D. A. Funk’un da belirttiği gibi, L. P. Potapov çevresinde sadece bir bilim adamı olarak değil, aynı zamanda yapıcı bir insan olarak da saygı görmüştür.

⁵ L. P. Potapov, **Altayskiy şamanizm**, 1991 Leningrad, s. 18.

⁶ (S. M. Abramzon ile), “Narodnaya etnogoniya kak odin iz istočnikov dlya izučeniya etniçeskoj i sotsial’noy istorii (na materiale tyurkoyazıcnıh köçevnikov)”, **Sovetskaya Etnografiya**, 1975, No 6.

⁷ L. P. Potapov, “Tyulberi yeniseyskih runičeskih nadpisey”, **Tyurkologičeskiy sbornik 1971**, Moskova, Nauka, 1972, s. 145-166.

⁸ L. P. Potapov, “Kult gor na Altaye”, **Sovetskaya Etnografiya**, 1946, No 2, s. 160.

⁹ S. M. Abramzon, “I. P. Potapov. Etničeskiy sostav i proishojdenie altaytsev. İstoriko-etnografiçeskiy oçerk. L., 1969, 196 str”, **Sovetskaya Etnografiya**, 1971, No 5, s. 173.

¹⁰ S. M. Abramzon, **age.**, s. 176.

¹¹ D. A. Funk, “Predislovie”, **Şamanizm i rannie religioznie predstavleniya. K 90-letiyu doktora istoričeskih nauk, professora L. P. Potapova**, 1995 Moskova, s. 5.

Leonid Pavloviç Patapov'un Türk kültürüne katkısının gösterilmek istendiği bu yazıda araştırmacının makalelerinin yıllara göre dağılımını gösteren bir bibliyografya hazırlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada L. P. Potapov'un gerek ülkesi gerekse yurt dışı bilimsel toplantılarda sunduğu bildiriler, ayrıca ülkesindeki çalışmaları tanıtıcı yazıları yer almamaktadır.

1924

1. "Na kamlani" [Duada], *Altayskiy Kooperator*, 1924, No 5, s. 36- 37.

1928

2. "Perejitki kul'ta medvedya u altayskih tyurkov" [Altay Türklerinde Ayı Kültünün Kalıntıları], *Etnograf- issledovatel'*, 1928, No 2-3, s. 15- 21.

1929

3. (N. P. Drenkova ile) "Abıl i ozup- hozyaystvennie orudiya şortsev Kuznetskoy taygi (iz oblasti pervobitnoy kul'turu turetskih plemen)" [Kuznets Taygasındaki Şorların Tarım Araçları, Abıl ve Ozup (Türk Kabilelerinin İlkel Kültürü Alanından)], *Kul'tura i pis'mennost' Vostoka*, Bakü, 1929, kn. III, s. 103- 123.

4. "Ohotniç'i pover'ya i obryadı u altayskih turkov" [Altay Türklerinde Avla İlgili İnanç ve Törenler], *Kul'tura i Pis'mennost' Vostoka*, Bakü, 1929, Kn. 5, s. 123- 149.

1930

5. "Materialı po semeyno- rodovomu stroyu uzbekov- kungrad" [Kungrad Özbeklerinde Aile- Kabile Yapısıyla İlgili Materyaller], *Nauçnaya Mısl'*, Taşkent, 1930, No 1.

1932

6. "Sayano- Altayskaya vıstavka (Leningrad)" [Sayan- Altay Sergisi (Leningrad)], *Sovetskaya Etnografiya*, 1932, 1932, No 3.

7. "Etnografiçeskaya poyezdka v altayskie natsional'nie kolhozi" [Altay Milli Kolhozlarına Etnografik Bir Araştırma Gezisi], *Vestnik AN SSSR*, 1932, No 1.

1933

8. "Zaysanı, bai i krest'yanstvo u oyrotov do Oktyabrya" [Ekim Devrimine Kadar Oyrotlarda Zaysanlar, Beyler ve Köylülük], *Sibirskie ogni*, 1933, No 9- 10.

9. "Sotsialistiçeskoe pereustroystvo kul'turu i bita tuvintsev" [Tuvalıların Kültür ve Yaşayışında Sosyalist Yapılaşma], *Sovetskaya Etnografiya*, 1933, No 2.

1934

10. "Klassovıe vzaimootnoşeniya u altaytsev do Oktyabrya" [Ekim Devrimine Kadar Altaylılarda Sınıfsal Karşılıklı İlişkiler], *Bor'ba klassov*, 1934, No 4.

11. "Luk i strela v şamanstve u altaytsev" [Altaylıların Şamanlığında Yay ve Ok], *Sovetskaya Etnografiya*, 1934, No 3, s 64- 76.

1935

12. Razlojenie rodovogo stroya u plemen Severnogo Atlaya [Kuzey Altay Kabilelerinde Kabile Yapısının Oluşumu], Moskova-Leningrad., OGİZ, 1935, 122 sayfa.

13. "Sledı totemistiçeskih predstavleniy u altaytsev" [Altaylılarda Totemistik Görüşlerin İzleri], *Sovetskaya Etnografiya*, 1935, No 4- 5, s. 134- 151.

1936

14. *Oçerki po istorii Şorii* [Şor Bölgesi Tarihi Üzerine Yazılar], Moskova- Leningrad., 1936, 260 sayfa (Trudi İn-ta vostokovedeniya, c. 15).
15. “Gosudarstvennyy muzey etnografii” [Devlet Etnografi Müzesi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1936, No 2.
16. “Ekspeditsiya Gosudarstvennogo muzeya etnografii” [Devlet Etnografi Müzesinin Araştırma Gezisi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1936, No 1.

1937

17. *Perejitki rodovogo stroya u altaytsev* [Altaylıların Kabile Yapısının Kalıntıları], Leningrad, Gosudarstvennogo muzeya etnografii, 1937.

1939

18. (S. V. Kiselev ile) “Uygurskoe hanstvo” [Uygur Hanlığı], *İstoriya SSSR*, c. 1, bölüm 4, 1939.
19. (S. V. Kiselev ile) “Kırgızı”, [Kırgızlar], *İstoriya SSSR*, c. 1, bölüm 4, 1939.

1942

20. *Vozrojdennyi narod (Kratkie oçerki po istorii altaytsev)* [Yeniden Doğmuş Halk (Altaylıların Tarihiyle İlgili Kısa Yazılar)], Novosibirsk, OGİZ, 1942.

1946

21. “Aynı- jiteli Yujnogo Sahalina i Kuril’skih ostrovov” [Güney Sahalin ve Kuril Adalarının Sakinleri Aynular], *Sovetskaya Etnografiya*, 1946, No 2.
22. “Kul’t gor na Altae” [Altay’da Dağ Kültü], *Sovetskaya Etnografiya*, 1946, No 2, s. 145- 160.
23. “Religioznye i magičeskie funktsii şamanskih bubnov” [Şaman Teflerinin Dini ve Majik Fonksiyonları], *Kratkie soobşçeniya İnstituta Etnografii*, Moskova, 1946, Sayı 1, s. 41- 45.
24. “Etnografiçeskiy obzor plemen Altaya v Djungarskiy period” [Jungar Döneminde Altay’daki Kabilelerin Etnografik Analizi], *İzvestiya vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva*, Leningrad, 1946b, c. 78, Sayı 2, s. 220- 234.

1947

25. “K voprosu o patriarhal’no- feodal’nih otnoşeniyah u kočevnikov” [Göçebelerde Ataerkil- Feodal İlişkiler Sorunu], *Kratkie soobşçeniya İnstituta etnografii AN SSSR*, Sayı 3, 1947.
26. “Novie svedeniya po etnografii kamasintsev” [Kamasinlerin Etnografisiyle İlgili Yeni Bilgiler], *Zapiski Hakaskogo NİİYaLİ*, Sayı 1, Abakan, 1947.
27. “Etniçeskiy sostav sagaytsev” [Sagayların Etnik Kadrosu], *Sovetskaya Etnografiya*, 1947, No 3.
28. “Etnografiçeskaya poyezdka na yug Hakasii v 1946 g.” [1946 Yılında Hakasya’nın Güneyine Yapılan Etnografya Araştırma Gezisi], *Zapiski Hakaskogo NİİYaLİ*, Sayı 1, Abakan, 1947.
29. “Obryad oživleniya şamanskogo bubna u tyurkoyazıçnih plemen Altaya” [Alay’ın Türk Halklarında Şaman Tefini Canlandırma Töreni], *Trudi İnstituta enografii AN SSSR, Novaya seriya*, c. 1, Moskova - Leningrad, 1947, s. 159- 182.
30. “Rannie formı feodal’nih otnoşeniy u kočevnikov” [Göçebelerde Feodal İlişkilerin Erken Formları], *Zapiski Hakaskogo NİİYaLİ*, Sayı 1, Abakan, 1947.

1948

31. *Kratkiy oçerk kul’turi i bita altaytsev* [Altaylıların Kültürü ve Yaşantısının Kısa Yorumu], Gorno-Altaysk, Gorno- Altayskiy Natsizdat, 1948

32. *Oçerki po istorii altaytsev* [Altaylıların Tarihi Üzerine Kısa Yazılar], Novosibirsk, OGİZ, 1948, 506 sayfa.
33. “İz poyezdki k sagaytsam”, *Kratkie soobşçeniya İnstitutu etnografii AN SSSR*, 1948, Sayı 4.
34. “Ekspozitsiya po slavyanskim narodam v Gosudarstvennom muzee etnografii”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1948, No 2.
35. “Opit izuçeniya sotsialistiçeskoy kul’turi i bita altaytsev”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1948, No 1.

1949

36. “Buben teleutskoy şamanki i ego risunki” [Teleut Şamanının Tefi ve Bu Tefin Resimleri], *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, Leningrad, 1949, c. X, s. 191- 200.
37. “Geroiçeskiy epos altaytsev” [Altaylıların Kahramanlık Destanı], *Sovetskaya Etnografiya*, 1949, No 1, s. 110- 132.
38. “Opit datirovki şorskogo predaniya o proishojdenii zemledeliya”, [Tarımın Kökeniyle İlgili Bir Şor Efsanesini Tarihlendirme Denemesi], *İzvestiya Vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva*, 1949, Sayı 4, c. 81.
39. “Novie materialı po eposu altaytsev” [Altaylıların Destanıyla İlgili Yeni Materyaller], *Sibirskie ogni*, 1949, No 2.
40. “Osobennosti material’noy kul’turi kazakov, obuslovlennye koçevım obrazom jizni” [Göçebe Hayat Tarzından Kaynaklanan Kazakların Maddi Kültürünün Özellikleri], *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 1949, c. 12.
41. “Çerti pervobitnoobşçinnogo stroya v ohote severnih altaytsev” [Kuzeyli Altaylıların Avında İkel Toplumsal Yapının Çizgileri], *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 1949, c. 11.

1950

42. “Şortsı na puti sotsialistiçeskogo razvitiya” [Sosyalizmin Gelişme Yolunda Şorlar], *Sovetskaya Etnografiya*, 1950, No 3.

1951

43. “Drevniy obiçay, otrajayuşçiy pervobitno- obşçinniy bit koçevnikov” [Göçebelerin İkel- Toplum Yaşamını Yansıtan Eski Bir Gelenek], *Tyurkologiçeskiy sbornik*, 1951, Sayı 1, Moskova- Leningrad, 1951, s. 164- 175.
44. “İstoriçeskiy put’ razvitiya hakasov” [Hakasların Gelişiminin Tarihi Yolu], *İzvestiya VGO*, 1951, c. 83, No 5, s. 485- 499.
45. “Nauçnaya sessiya v Hakasii” [Hakasya’da Bilimsel Oturum], *Sovetskaya Etnografiya*, 1951, No 1.
46. “Odejda altaytsev” [Altaylıların Giyimi], *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 1951, Sayı 13, s. 5- 59.
47. “Osnovnie voprosı etnografiçeskoy ekspozitsii v sovetskikh muzeyah” [Sovyet Müzelerinde Etnografik Sergilemeyle İlgili Temel Sorunlar], *Sovetskaya Etnografiya*, 1951, No 2.

1952

48. “Etnografiçeskiy oçerk zemledeliya u altaytsev” [Altaylılarda Tarım üzerine Etnografik Yorum], *Sibirskiy etnografiçeskiy sbornik* (TİE, novaya seriya- c. XVIII), L., 1952, Sayı 1, s. 173- 198.
49. “Oçerki etnogeneza yujnih altaytsev” [Güney Altaylıların Etnogenezi Üzerine Notlar], *Sovetskaya Etnografiya*, 1952, No 3.

50. “K voprosu o natsional’noy konsolidatsii altaytsev” [Altaylıların Ulusal Birlik Sorunu], *Sovetskaya Etnografiya*, 1952, No 1, s. 75- 84.

1953

51. *Narodı Yujnoy Sibiri* [Güney Sibiryâ Halkları], Novosibirsk, 1953.

52. “İssledovaniya instituta etnografii po probleme formirovaniya sotsialistiçeskih natsiy” [Sosyalist Halkların Şekillenme Problemiyle İlgili Olarak Etnografi Enstitüsünün Araştırmaları], *Tezisi dokladov sessi otdeleniya istoriçeskih nauk i plenuma İMK, posvyaşçennih itogam arheologiçeskih i etnografiçeskih issledovaniy 1953 g.*, Moskova, 1954, s. 7- 9.

53. “Pişça altaytsev (etnografiçeskiy oçerk)” [Altaylılarda Yiyecek (Etnografik Yazı), *Sbornik muzeya Antropologii i Etnografii*, Moskova - Leningrad, Nauka, 1953, c. XIV, s. 37- 71.

54. “Narodı Tsentral’noy Azii” [Merkezi Asya Halkları], *Oçerki istorii SSSR. Period feodalizma. 9- 15 vv. Çast’ pervaya*, Moskova, İzdatel’stvo AN SSSR, 1953, s. 740- 746.

1954

55. “Osnovnie etapi istorii hakasov” [Hakasların Tarihinin Temel Etapları], *Zapiski Hakaskogo NiiYaLi*, Abakan, 1954, Sayı 3.

56. “Rabota Sayano- Altayskoy ekspeditsii v 1952 g” [1952 Yılında Sayan- Altay Araştırma Grubunun Çalışması], *Kratkie soobşçeniya İn-ta etnografii AN SSSR*, 20, 1954.

1955

57. “O suşçnosti patriarhal’no- feodal’nih otnoşeniı u koçevnih narodov Sredney Azii i Kazahstana” [Orta Asya ve Kazakistan’ın Göçebe Halklarının Ataerkil- Feodal İlişkilerinin Özü], *Materialı nauçnoy sessi po istorii narodov Sredney Azii i Kazahstana v dooktyabrskoy period*, Taşkent, 1955.

58. “O natsional’noy konsolidatsii narodov Sibiri” [Sibiryâ Halkların Ulusal Konsolidasyonu], *Voprosı istorii*, 1955, No 10, s. 59- 66.

1956

59. (S. V. İvanov, G. S. Maslova, V. K. Sokolova ile), “İstoriko- etnografiçeskiy oçerk russkogo naseleniya Sibiri v dorevolutsionniy period” [Devrim Öncesi Dönemde Sibiryâ Rus Halkının Tarihi- Etnografik Yorumu], *Narodı Sibiri*, Moskova- Leningrad, 1956.

60. “Şortsı” [Şorlar] *Narodı Sibiri*, Moskova - Leningrad, 1956, s. 492- 538.

61. “Tuvintsı” [Tuvalar], *Narodı Sibiri*, Moskova -Leningrad., 1956.

62. “Hakası” [Hakaslar], *Narodı Sibiri*, Moskova - Leningrad, 1956.

63. “Primemenenie istoriko- etnografiçeskogo metoda k izuçeniıu pamyatnikov drevnetyurkskoy kul’turi” [Eski Türk Kültür Anıtlarının İncelenmesinde Etnografik Metodun Kullanılması], *Dokladi sovetskoy delegatsii na 5-om Mejdunarodnom kongresse antropologov i etnografov*, Moskova, 1956.

64. “Proishojdenie i etniçeskiy sostav koybalov” [Koybalların Kökeni ve Etnik Kadrosu], *Sovetskaya Etnografiya*, 1956, No 3.

1957

65. *Proishojdenie i formirovanie hakasskoy narodnosti* [Hakas Halkının Kökeni ve Şekillenmesi], Abakan, 1957, 307 sayfa.

66. “İz istorii koçevniçestvo” [Göçebelik Tarihinden], *Vestnik istorii mirovoy kul’turi*, 1957, No 4.

67. “Leninskaya politika v deystvii” [Eylemde Lenin Politikası], *Sovetskaya Etnografiya*, 1957, No 5.

68. “Nauçnaya poyezdka v Çehoslovakiyu” [Çekoslovakya’ya Bilimsel Bir Gezi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1957, No 1.

69. “Novie dannie o drevnetyurkskom Otukan” [Eski Türkçe Ötüken’le İlgili Yeni Veriler], *Sovetskoe vostokovedenie*, 1957, No 1.

1958

70. (A. D. Graç ile) “Perviy sezon polevih rabot Tuvinskoy kompleksnoy arheologo- etnografiçeskoj ekspeditsii” [Tuva Arkeoloji- Etnografi Araştırma Grubunun Alan Çalışmalarında İlk Sezon], *Tezisi doklada na Sessi Uçenogo soveta İnstituta etnografii An SSSR, posvyaşçennoy itogam ekspeditsionnih issledovaniy 1957 g*, Moskova 1958.

71. “Tuvinskaya kompleksnaya arheologo- etnografiçeskaya ekspeditsiya. O polevih issledovaniyah 1957 g.” [Tuva Arkeolojik Araştırma Grubu. 1957 Yılı Alan Araştırmaları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1958, No 5.

72. “Volk v starinnih narodnih pover’yah i primetah uzbekov” [Özbeklerde Eski Halk İnançları ve Örneklerinde Kurt], *Kratkie soobşçeniya İn-ta etnografii AN SSSR*, Sayı 30, Moskova, 1958, s. 135- 142.

73. “İzuçenie altaytsev russkimi uçenimi v dorevolyutsionniy period” [Devrim Öncesi Dönemde Rus Bilim Adamları Tarafından Altaylıların İncelenmesi], *Uçenie zapiski Gorno- Altayskogo NİYaLİ*, c. 2, 1958.

74. “K izuçeniyu şamanizma u narodov Sayano- Altaysogo nagor’ya” [Sayan- Altay Dağ Bölgesi Halklarında Şamanizmin İncelenmesi], *Filologiya i istoriya mongol’skih narodov. Sbornik pamyati B. Ya. Vladimirtsova*, Moskova, 1958, s. 314- 321.

75. “O stat’e N. V. Kyunera “Vostoçnie uryanhaytsı po kitayskim istoçnikam” [N. V. Kyuner’in Çin Kaynaklarına Göre Doğu Uryanhaylar Makalesi Üzerine], *Uçenie zapiski Tuvinskogo NİYaLİ*, c. 6, 1958.

1959

76. (P. İ. Boriskovskiy, L. İ. Lavrov, A. P. Okladnikov ile) “S. N. Zamyatin (Nekrolog)”, [S. N. Zamyatin İçin AnıYazısı], *Sovetskaya Etnografiya*, 1959, No 3.

77. “Nekotorie itogi rabot Tuvinskoy ekspeditsii” [Tuva Araştırma Gezisi Çalışmalarının Bazı Sonuçları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1959, No 5.

78. “İz istorii rannih form sem’i i religioznih predstavleniy (obiçay darenıya ubitogo lebedya u hakasov)” [Dini Tasavvurlar ve Ailenin Erken Formları Tarihinden (Hakaslarda Ölü Kuğu Hediye Verme Geleneği)], *Sovetskaya Etnografiya*, 1959, No 2, s. 18- 30.

1960

79. *Novie materialı o drevnih etnogenetiçeskih svyazah narodnostey Sayano- Altayskogo nagor’ya* [Sayan- Altay Dağlarındaki Halkların Eski Etnogenetik Bağlantılarıyla İlgili Yeni Materyaller], Moskova, 1960.

80. *Osnovnie printsipi ekspozitsii v etnografiçeskih muzeyah SSSR* [SSCB’nin Etnografya Müzelerinde Sergilemenin Temel İlkeleri], Moskova, 1960.

81. (S. İ. Vaynşteyn, A. D. Graç, V. P. Dyakonova ile), “Polevie issledovaniya Tuvinskoy kompleksnoy ekspeditsii İnstituta etnografii AN SSSR” [SSSB BA Etnografi Enstitüsü Tuva Araştırma Grubunun Alan Araştırmaları], *Nauçnaya konferentsiya po istorii Sibiri i Dal’nego Vostoka*, İrkutsk, 1960, s. 15- 17.

82. “Novie materialı po etnografii tuvintsev” [Tuvalıların Etnografisiyle İlgili Yeni Materyaller], *Uçenie zapiski Tuvinskogo NİYaLİ*, Sayı 8, Kızıl, 1960.

83. “Zadaçi etnografiçeskogo issledovaniya narodov Sibiri v svete uçeniya V. İ. Lenina po natsional’nomu voprosu” [V. İ. Lenin’in Ulusallık Sorunuyla İlgili Teorisi Işığında Sibirya Halklarının Etnografik İncelenmesinin Amaçları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1960, No 2.

84. “İz istorii Gorno- Altayskoy avtonomnoy oblasti” [Dağlık- Altay Özerk Bölgesinin Tarihinden], *Uçenie zapisi Gorno- Altayskogo NİYaLİ*, 1960, No 3.

1961

85. (Yu. V. Kupryanskaya, L. N. Terentyeva ile) “Osnovnie problemı etnografiçeskogo izuçeniya narodov SSSR” [SSCB Halklarının Etnografik İncelenmesinde Temel Problemler], *Sovetskaya Etnografiya*, 1961, No 3.

86. (M. G. Levin ile) “Vvedenie k İstoriko- etnografiçeskomu atlasu Sibiri” [Sibirya’nın Tarihi- Etnografik Atlasına Giriş], *İstoriko- Etnografiçeskiy Atlas Sibiri*, Moskova- Leningrad, 1961.

87. “Zadaçi etnografiçeskogo izuçeniya narodov Sibiri v svyazi s reşeniyami 21 s’yezda KPSS” [Sovyet Sosyalist Komünist Partisinin Yirmi Birinci Toplantısında Alınan Kararlara Bağlı Olarak Sibirya Halklarının Etnografik İncelenmesinin amaçları], *Voprosı istorii Sibiri i Dal’nego Vostoka*, Novosibirsk, 1961.

88. *Oçerk sotsialistiçeskogo stroitel’sstva u altaytsev v period kollektivizatsii* [Kolektifleşme Döneminde Altaylılarda Sosyalist Yapılaşma], Gorno- Altaysk, 1961.

1962

89. “Etnografiçeskoe izuçenie sotsialistiçeskoy kul’turu i bita narodov SSSR” [SSCB Halkların Sosyalist Kültür ve Yaşayışının Etnografik İncelemesi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1962, No 2.

90. “Novoe v istorii narodnostey Tuvi (po materialam Tuvinskoy kompleksnoy ekspeditsii İnstituta etnografii AN SSSR)” [Tuva Halklarının Tarihinde Yenilik (SSCB BA Etnografi Enstitüsü Tuva Araştırma Grubunun Materyallerine Göre)], *Sibirskie ogni*, 1962, No 7.

1963

91. “O narode Bekliyskoy stepeni” [Bekliy Bozkır Halkı Hakkında], *Tyurkologičeskie issledevaniya*, Moskova- Leningrad, 1963.

92. “Zadaçi etnografii i etnografiçeskogo muzeevedeniya” [Etnografik Müzecilik ve Etnografinin Amaçları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1963, No 2.

1964

93. “Vvedenie” [Giriş], *İstoriya Tuvi*, c. 1, Moskova, 1964.

94. “Kul’tura i bit” [Kültür ve Hayat], *İstoriya Tuvi*, c. 1, Moskova, 1964.

95. “Etniçeskiy sostav i rasselenie tuvintsev (1757- 1911)” [Tuvalıların Etnik Kadrosu ve Yerleşimi (1757- 1911)], *İstoriya Tuvi*, c. 1, Moskova, 1964.

96. “Tuva v sostave mongol’ski gosudarstv Altın- hanov i Djungarii” [Altın Hanlar ve Cungarya Moğol Devletleri Kadrosunda Tuva], *İstoriya Tuvi*, c. 1, Moskova, 1964.

97. “Tuva v sostave Tyurkskogo kaganata” [Türk Kağanlığı Kadrosunda Tuva], *İstoriya Tuvi*, c. 1, Moskova, 1964.

98. “Muzey antropologii i etnografii AN SSSR (k 250- letiyu Muzeya)” [SSSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografi Müzesi (Müzenin 250. Yılı)], *Sovetskaya Etnografiya*, 1964, No 4.

1965

99. (N. N. Stepanov ile), “Sotsial’no- ekonomičeskoe razvitie korennyh nerusskih narodov”, *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
100. (N. N. Stepanov ile) “Sotsial’nie otnoşeniya u narodov Sibiri” [Sibirya Halklarında Sosyal İlişkiler], *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
101. (N. N. Stepanov ile) “Hozyaystvo i obşçestvennyy stroy narodov Sibiri” [Sibirya Halklarının Tarımı ve Toplumsal Yapısı], *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
102. (B. O. Dolgih ile) “Etničeskie protsessı i migratsiya naseleniya” [Etnik Süreçler ve Halkın Göçü], *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
103. “Narodı Yujnoy Sibiri v VI- VIII vv” [VI- VIII. Yüzyıllarda Güney Sibirya Halkları], *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
104. “V novih muzeyah Meksiki” [Meksika’nın Yeni Müzelerinde], *Vestnik AN SSSR*, 1965, No 5.

1966

105. “Etnonim “tele” i altaytsı” [Tele Etnonimi ve Altaylılar], *Tyurkologiçeskiy sbornik. K 60- letiyu A. N. Kononova*, Moskova, Nauka, 1966, s. 233- 240.
106. “Oçerki etnografii tuvintsev basseyna Levoberejya Hem-Çıka” [Hem- Çık’ın Sol Havzasındaki Tuvalıların Etnografisi Üzerine Notlar], *Trudi TKAE*, Moskova- Leningrad, 1966.

1968

107. “İz etniçeskoj istorii kumandintsev” [Kumanların Etnik Tarihinden], *İstoriya, arheologiya i etnografiya Sredney Azii*, Moskova, 1968, s. 316- 323.

1969

108. *Oçerki narodnogo bita tuvintsev* [Tuvalıların Halk Yaşamı Üzerine Yazılar], Moskova, Nauka, 1969, 401 sayfa.

1970

109. “K semantike nazvaniy şamanskih bubnov u narodnostey Altaya” [Altay Halklarında Şaman Teflerinin Adlarının Semantiği], *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, 1970, No 6, s. 86-93.¹²

1971

110. “Tyulberı yeniseyskih runičeskih nadpisey” [Yenisey Runik Kitabelerinin Tyulberleri], *Tyurkologiçeskiy sbornik 1971*, Moskova, Nauka, 1972, s. 145- 166.

1972

111. “Tubaları Gornogo Atlaya” [Dağlık Altay’da Tubalar], *Etničeskaya İstoriya Narodov Azii*, Moskova, 1972, s. 52- 66.

1973

112. *Nekotorie aspektı izuçeniya sibirskogo şamanstva* [Sibirya Şamanlığının İncelenmesinin Bazı Bakış Açıları], Moskova, 1973.
113. “Umay- bojestvo drevnih tyurkov v svete etnografiçeskih dannıh” [Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı- Umay], *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1972*, Moskova, Nauka, 1973, s. 265- 286.¹³

¹² L. P. Potapov’un bu makalesinin Türkçe çevirisi için bkz. (Çev. Muvaffak Duranlı) “Altay Halklarında Şaman tefine Verilen Adların Semantiği”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi V/1*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova- İZMİR, 2005, s. 147- 152’de yayınlanmıştır.

1974

114. “Altae- sayanskie etnografiçeskie paraleli k drevnetyurkskomu obryadu jertvoprinoşeniya domaşnih jivotnih i ih istoriçeskoe znaçenie” [Esi Türklerde Ev Hayvanlarının Kurban Töreni ve Onların Tarihi Anlamıyla İlgili Altay- Sayan Etnografik Paralellikler], *UZ GA Nİİ İYAL*; Sayı 11, 1974, s. 51- 62.

115. “Zametka o proishojdenii çelkatsev- lebedintsev” [Çelkat- Lebedinlerin Kökeni Üzerine Notlar], *Bronzoviy i jeleniy vek Sibiri. Drevnyaya Sibir*. Sayı 4, Novosibirsk, Nauka, Sibirskoe otделение, 1974, s. 304- 313.

1975

116. (S. M. Abramzon ile) “Narodnaya etnogoniya kak odin iz istoçnikov dlya izuçeniya etniçeskoy i sotsial’noy istorii (na materiale tyurkoyaziçnih koçevnikov)” [Etnik ve Sosyal Tarihin İncelenmesi Kaynaklardan Biri Olarak Halk Etnogonisi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1975, No 6.

1977

117. “Kon v verovaniyah i epose narodov Sayano- Altaya” [Sayan- Altay Halklarının Destanında ve İnançlarında At], *Folklor i Etnografiya*, Leningrad, 1977, s. 164- 178.

1978

118. “K voprosu o drevnetyurkskoy osnove i datirovke altayskogo şamanstva”, [Altay Şamanlığının Eski Türk Temeli ve Tarihlendirilmesi Sorunu], *Etnografiya Narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Novosibirsk, 1978, s. 3- 36.

119. “İstoriiçeskie svyazi altae- sayanskih narodov s yakutami (po etnografiçeskim materialam)” [Altay- Sayan Halklarının Yakutlarla Tarihi Bağlantıları (Etnografik Materyallere Göre)], *Sovetskaya Etnografiya*, 1978, No 5, s. 85- 95.

120. “Drevnetyurkskie çerti poçitaniiya Neba u sayano- altayskih narodov” [Sayan- Altay Halklarında Göğü Saygıda Eski Türk Çizgileri], *Etnografiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Novosibirsk, Nauka, 1978, s. 50- 64.

1979

121. “Yer sub, v orhonskih nadisyah” [Orhon Yazıtlarında Yer Sub], *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1979, No 5, s. 71- 77.

1980

122. “İstoriiçeskie korni altayskogo şamanizma” [Altay Şamanizminin Tarihi Kökleri], *Kratkoe soderjanie dokladov sessi İnstituta etnografii AN SSSR*, Leningrad, 1980

1981

123. “Şamanskiy buben kaçintsev kak unikal’nyy predmet etnografiçeskih kolleksiy” [Etnografik Koleksiyonların Eşsiz Bir Nesnesi Olarak Kaçinlerde Şaman Tefi], *Material’naya kul’tura i mifologiya (Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, c. XXXVI)*, Leningrad, 1981, s. 125- 137.

1982

124. “Mifologiya tyurkoyaziçnih narodov” [Türk Halklarında Mitoloji], *Mifi Narodov Mira*, Moskova, 1982, c. 2.

¹³ L. P. Potapov’un bu makalesinin Türkçe çevirisi için bkz. (çev. Muvaffak Duranlı), “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova- İZMİR, 1996, s. 213- 233’de yayınlanmıştır.

1985

125. (V. Y. Revunenkov ile), “O nekotoryh voprosah arhaiçeskogo mirovozzreniya. Po povodu knigi G. N. Graçevoy “Traditsionnoe mirovozzrenie ohotnikov Taymıra” [G. N. Graçeva’nın Tamır Avcılarının Geleneksek Dünya Görüşü Adlı Kitabıyla İlgili Olarak. Arkaik Dünya Görüşünün Bazı Sorunları], *Sovetskaya Etnografıya*, 1985, No 3.

1986

126. “O şamanskom yazıke u altae- sayanskih narodov” [Altay- Sayan Halklarında Şaman Dili Üzerine], *İstoriko- kulturnie kontaktı narodov altayskoy yazıkovoy obşçnosti*, Moskova, 1986, s. 56- 57.

1987

127. “Andrey Viktoroviç Anohin kak issledovatel şamanstva u altaytsev” [Altaylılarda Şamanlığın Araştırmacısı Andrey Viktoroviç Anohin], *Problemi istorii Gornogo Altaya*, Gorno- Altaysk, 1987, s. 138- 151.

1991

128. *Altayskiy Şamanizm* [Altay Şamanizmi] , Leningrad, Nauka, 1991, 320 sayfa.

129. “Elementı religioznih verovaniy v drevnetyurkskih geneologiçeskih legendah” [Eski Türk Soy Efsanelerinde Dini İnanç Elementleri], *Sovetskaya Etnografıya*, 1991, No 5, s. 79- 86.

1994

130. “Şortsı na puti sotsializma” [Sosyalizm Yolunda Şorlar], *Şorskiy sbornik*, Sayı 1, İstoriko- kul’turnoe i prirodnoe nasledie Gornoy Şorii, Kemerevo, Kuzbassvuzizdat, 1994, s. 124- 139.

1997

131. “Şamanskiy buben- unikal’ny pamyatnik duhovnoy kul’turı tyurkskih narodov Altaya” [Altay’ınTürk Halklarının Ruhsal Kültürünün Eşsiz Anıtı Şaman Tefi], *Etnografiçeskoe obozrenie*, 1997, No 4, s. 25- 39.

132. “Traditsionnaya narodnaya kul’tura altaytsev- nasleditsa drevney tsivilizatsii koçevnikov Tsentral’noy Azii” [Merkezi Asya Göçebelerinin Eski Uygarlığının Mirası- Altaylıların Geleneksel Halk Kültürü], *Narodı Sibiri: istoriya i kul’tura*. Novosibirsk, İstitut arheologii i etnografii SO RAN, 1997, s. 22- 30.

BİR TAHRİR ÜÇ DEFTER:
1697-1698 TARİHLİ AVÂRIZ DEFTERLERİNE GÖRE SİROZ (SEREZ) ŞEHİRİ
One Tahrir Three Registers: The Town of Serres According to the Avâriz Registers of 1697-1698

Turan GÖKÇE*

Özet

Avarız defterleri, XVII ve XVIII. yüzyıl Osmanlı demografî tarihinin en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Kazâ düzeyinde yapılan tahrirler sonucunda hazırlanan defterler, “*mufassal*”, “*mufassal-icmâl*” ve “*icmâl*” olmak üzere, kendi içinde üç gruba ayrılmaktadır. Bu çalışmada, aynı tahrire dayalı olmakla beraber, içerdiği demografik veriler bakımından önemli farklılıklar gösteren üç defter örneği üzerinde durulmuştur. 1697-1698 tarihli Siroz avâriz defterlerinin, aşağıda verilmiş olan kazâ merkezi ile ilgili kısımları, üç ayrı tarzda düzenlenmiş olan avâriz defterleri arasındaki farkı ve buna göre değişen tabloyu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avâriz Defterleri, Mufassal, Mufassal-İcmâl, İcmâl, Osmanlı Nüfusu, Siroz.

Abstract

The *avarız* registers are the most important resources of the Ottoman demographical history in the XVIIth and XVIIIth centuries. These registers which are prepared at the outcome of the *tahrirs* in each district, are divided into three groups as “*mufassal*”, “*mufassal-icmâl*” and “*icmâl*”. In this study three registers from the same *tahrir*, which show important differences due to containing the demographical data, are considered. The parts of the Siroz registers of 1697-1698 regarding the center of district bring up clearly the difference between these three types of *avarız* registers mentioned above and the variable panorama according to these.

Keywords: *Avâriz* Registers, *Mufassal*, *Mufassal-İcmâl*, *İcmâl*, Ottoman Population, Serres.

Osmanlı mâlî kayıtlarında genellikle “avâriz-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyye” şeklinde ifade edilmiş olan ve temelde olağanüstü durumlarda ortaya çıkan masrafların karşılanması için başvuru olan avâriz¹, XVI. yüzyıl sonlarına doğru kendini gösteren kriz ile birlikte yaşanan değişimin bir parçası olarak XVII. asrın başlarından itibaren yıllık düzenli tahsil edilen bir vergiye dönüştü². Yaşanan bu dönüşüm, aynı zamanda muâfiyetlerin asgarîye indirgenmesiyle avâriz vergi tabanının yaygınlaştırılması ve tahsil edilecek olan miktara esas olmak üzere oluşturulan birden fazla gerçek hânedan oluşan îtibârî avâriz-hâne ünitesine geçilmesini de beraberinde getirdi.

Kısaca işaret edilmiş olan bu değişim ile birlikte, kapsamı çoğu askerî sınıf mensubunu da içine alacak şekilde genişlemiş ve gerçek hâne yerine, beliren ihtiyaca göre büyüklüğü yeniden tespit edilebilen îtibârî avâriz-hâne üzerinden hesap edilerek tahsil edilen düzenli bir vergi ünitesi haline gelmiş olan avâriz muamelaatı, yapılan tahrirler sonucunda düzenlenen defterlere dayanarak yapılmakta idi. Tıpkı klasik dönem tahrir defterlerinde olduğu gibi, diğer şartlarla birlikte, vergi tabanını oluşturan nüfus

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, **İslâm Ansiklopedisi II**, İstanbul 1979, 13-19; Bruce Mc Gowan, “Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976), **Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1981, s. 1327-1331; Halil Sahillioğlu, “Avâriz”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 4**, İstanbul 1991, s. 108-109; Linda T. Darling, **Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Financial Administration in the Ottoman Empire 1560-1660**, Leiden: Brill 1996, s. 87-90.

² III. Mehmed döneminde (1595-1603) döneminde başlayan ve 1620-1621 yıllarında tamamlanan bu dönüşüm süreci ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Darling, **age.**, 93-94.

potansiyelinde meydana gelen değişim, söz konusu tahrirlerin yenilenmesiyle, verginin belirlenmesine esas olan verilerin güncellenmesi ve deftere kayıt edilmesini gerektiriyordu. Bu da, Osmanlı mâliyesinin önemli bir kısmını ifade eden avâriz-nüzül teşekkülünün işleyişinden sorumlu bir bürokratik mekanizmayı beraberinde getirdi. Sancak düzeyinde yapılan klasik tahrirlere rağmen, genellikle kazâ ölçeğinde yapılan avâriz tahrirleri başlangıçta kadılar tarafından yapılmakla beraber, XVII. yüzyıl ortalarından itibaren Defterhâne'nin ilgili kalemlerinden görevlendirilen memurlar marifetiyle gerçekleştirilmeye başlandı³.

Osmanlı Arşivi'nin muhtelif tasniflerinde yer alan ve ilgili kataloglara yansımış bulunan örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, muayyen bir tahrir sonucunda hazırlanan mufassal defterler, Defterhâne'ye gönderilerek Mevkufat Kalemi'ne kaydedildikten sonra, klasik tahrirlerde olduğu gibi, mâliye bürokratlarının bölgesel ya da İmparatorluk genelindeki durumu takip edebilmeleri için "icmâl" avâriz defterleri hazırlanırdı. Kazâ merkezi şehir ve kırsal yerleşmelerin her bir ünitesinde tespit edilmiş olan avâriz mükellefi reâyâyı ifade eden toplam nefer ile itibârî avâriz-hâne sayısının kaydedilmiş olduğu defterlerden, sadece her bir kazânın toplam avâriz-hânesinin yazılmış olduğu eyâlet veya eyâletleri içine alan geniş kapsamlı biçimlerine kadar, değişik örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, yine tıpkı klasik tahrirlerin, İmparatorluk geneline yayılan 1530 tarihli icmâl muhasebe defteri örneklerinde olduğu gibi, avâriz defterleri arasında da "mufassal-icmâl" olarak tanımlanabilecek olan bir üçüncü defter türünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, şimdilik XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. asrın başlarına ait olan bazı örnekleri ile tespit edilerek, bu derginin bir önceki sayısında değerlendirilmiş olan "mufassal-icmâl avâriz defterleri"⁴, sadece toplam avâriz-hâne sayısının veya "avâriz-dâde" reayanın kaydedilmiş olduğu icmâllere göre, askeri-reâyâ, nüfusun bütün kategorilerini toplam rakamlarla da olsa ortaya koyması bakımından, demografik kaynak olarak oldukça önemlidir. Söz konusu çalışma ile neşredilmiş olan Gümülcine örneklerinde olduğu gibi, henüz aynı tarihli mufassal defteri tespit edilememiş olan yerler için çok daha büyük bir önem arz etmektedir.

Yakın zamanlara kadar yeterince dikkate alınmamış olan mufassal avâriz defterleri, son yıllarda, gerek önemli bir nüfus ve iskân tarihi kaynağı olarak ele alındığı bazı çalışmalar⁵, gerekse daha yaygın bir biçimde kaynak olarak kullanıldığı araştırmalarla ön plâna çıkmış bulunmaktadır. İcmâl defterler ise, genellikle mufassal defterlerde kaydedilmiş olmakla beraber, hariç tutulmuş olan "askerî" nüfusu içermemesi yanında bir avâriz-hânesinin kaç gerçek hâneye tekabül ettiğinin de bilinmemesi bakımından gerçek nüfus tahminine imkân vermekten uzak bulunmaktadır. Tespit edilen aynı tarihli mufassal defterlerle karşılaştırıldığında bu hususun gayet açık bir şekilde anlaşılması⁶, söz konusu icmâl defterlere çok daha ihtiyatla yaklaşma gereğini ortaya koymuş bulunmaktadır.

XVII ve XVIII. yüzyıl Osmanlı demografi ve iskân tarihi için önemli bir kaynak olarak takdim edilen avâriz defterlerinin, mufassal-icmâl karşılaştırmalarına dair bu ve benzeri değerlendirmelere rağmen, henüz yukarıda kısaca işaret edilmiş olan üç ayrı tarzda düzenlenmiş olan defterlerden tespit edilen bazı örneklerle "mufassal-mufassal-icmâl-icmâl" arasında üçlü bir karşılaştırma yapılarak, aradaki fark ortaya konulmuş değildir. Arşiv çalışmaları sırasında tespit edilmiş olan Siroz kazâsına ait aynı tarihli, aynı tahrire dayalı defterler üzerindeki bu çalışma, böyle bir karşılaştırma ile demografi tarihi için icmâl defterlerin önemli eksikliklerine işaret etmekle birlikte, mufassal yanında, isimler gibi bazı ayrıntılar hariç olmak üzere, mufassal-icmâl defterlerin güvenilirliğini sergilemeyi gaye edinmektedir.

³ Bkz. Turan Gökçe, "Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından "Mufassal-İcmâl" Avâriz Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazâsı Örnekleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XX/1 (İzmir, Temmuz-2005), s. 74.

⁴ T. Gökçe, agm., s. 75-87.

⁵ Bkz. Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: 'Mufassal' Avâriz defterleri", **XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler III**, Ankara 1999, s. 735-743; Aynı Yazar, "Avâriz ve Cizye Defterleri", **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik** (Ed. H. İnalçık, Şevket Pamuk), Ankara 2000, s. 33-50.

⁶ Machiel Kiel, bildirisinde, tespit etmiş olduğu bazı örneklerden hareketle özellikle bu hususa işaret etmiştir: "Beyond the Tahrir: Sources for the Demographic History of the Ottoman Empire in the 17th and 18th Centuries and their Interpretation", **CIEPO – 16 (International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies)**, Warsaw 14-19 June 2004, Summaries of Contributions, s. 31.

Siroz kadısı Şeyhzâde Mustafa'nın nezâretinde, Defterhâne'nin Mevkufat Kalemî'nden görevlendirilen Mevkufat Halîfesi Mehmed Efendi mârifetiyle 1109 (1697-1698) yılında gerçekleştirilen tahrir sonucunda hazırlanmış olan “mufassal” defter Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Kamil Kepeci Tasnifi'nde Mevkufat Defterleri arasında 2787 numarada yer almaktadır. Neşre konu edilen Siroz şehri, toplam 89 sahifeden ibaret olan defterin 4-22. sahifeleri arasında kaydedilmiş bulunmaktadır. Eklerde, askerî ve reâyâ kategorilerine dahil olanlarla birlikte, farklı dinlere mensup olanların toplam rakamlarla aktarılmış olduğu mufassal defterde, her bir hâne reisi temel özellikleri ile birlikte ismen kaydedilmiştir. Bu defterlerde yer alan ilgili kayıtların değerlendirilmesiyle, Siroz'un toplam nüfusu, mahallelere ve dînî-etnik dağılımı yanında, sâir sosyal ve iktisâdî niteliklerinin tespiti de mümkün olmaktadır. Aynı tahrir dayalı olarak hazırlanmış olan “icmâl” ve “mufassal-icmâl” düzenlemeler ise tek bir defter halinde ciltlenmiş olup, aynı arşivin yine aynı tasnifinde 2786 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Örnek olarak yayımlanması uygun görülen Siroz şehri ile ilgili icmâl kayıtlar, toplam 43 sahifeden ibaret olan defterin 1-3, mufassal-icmâl kayıtlar ise 14-18. sahifeleri arasında yer almaktadır. Bunlardan “mufassal-icmâl” defter, nüfus kategorilerinin toplam rakamlarla verilmesi bakımından mufassala göre daha sınırlı olmakla beraber, toplam nüfus ve genel dağılımının ortaya konulmasına imkân sağlaması bakımından ondan geri kalmamaktadır. Aşağıda verilmiş olan metinden de takip edilebileceği üzere, raiyyet statüsündekilerin toplam rakamla verilmesi yanında, askerî kategoriye dahil olanların alt gruplar halinde belirtilmiş olması da önemli bir özellik olarak dikkati çekmektedir. Mufassal ve mufassal-icmâl defterlerde kaydedilmiş olan nüfusun, sadece “re'âyâ-yı avâriz-dâdegân” adı altında toplanan reâyâ kısmının yazılmış olduğu “icmâl” defter ise şehir nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan askerî kategoriye içermemesi bakımından eksiktir. Dolayısıyla, Siroz nüfusunun sadece bir kısmı ile ilgili kayıtları içeren icmâl defter, bu eksikliği yanında, dört gerçek haneden oluştuğu anlaşılan itibârî avârizhâne sayılarını da vermesi bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır.

Defterlere Göre 1697-1698'de Siroz'un Demografik Profili

Bugün, “Serrai” adıyla Yunanistan hudutları dahilinde bulunan Siroz⁷, nihâî olarak 1383'de Osmanlı hâkimiyetine girdi⁸. 1385'de Çandarlı Hayreddin Paşa'nın inşâ ettirdiği câmi ve hamam ile başlayan ve II. Bâyezid ve Fatih dönemlerinde devam eden îmar faaliyetleri ile birlikte, Anadolu'dan getirilen nüfus kitleleri ile iskân edilen Siroz⁹, XV ve XVI. yüzyıllarda câmi, hamam ve bedestenin merkezlik ettiği çarşı etrafında şekillenen fizikî organizasyon ve demografik kompozisyon bakımından tipik bir Osmanlı-Türk şehri olma özelliğine kavuştu¹⁰. Birinci Balkan Harbi'nde Bulgarlar tarafından işgal edilinceye kadar (1912) 529 yıl Osmanlı-Türk hakimiyetinde kalmış olan Siroz'un bu özelliği, bugüne kadar yapılmış olan bazı çalışmalarla ortaya konuldu. Esasen, aynı tahrir dayalı üç avâriz defteri tarzına tipik bir örnek teşkil etmesi bakımından burada yayımlanan Siroz avâriz defterlerinin ortaya

⁷ İlgili araştırmalarda, “Serres” den hareketle, daha ziyade “Serez” olarak ifade edilen şehir, bu çalışmaya esas teşkil eden defterler de dahil olmak üzere, Osmanlı kaynaklarında “Siroz” şeklinde kaydedilmiştir. 1660'larda ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi de (Seyahatnâme, 8, İstanbul 2003, s. 56-63) şehri “Siroz” adıyla tasvir etmiştir. Kezâ, coğrafya kitaplarına da (Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, 4, İstanbul 1306, s. 2755-2757; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, Dersaadet 1313, s. 460-461) bu şekilde yansımıştır. Bu durum muvacehesinde, bu çalışmada da başlıkta parantez içinde “Serez”e işaret edilmekle beraber, “Siroz” kullanımı tercih edilmiştir. Nitekim, Aleksandra Yerolympoş'un *Encyclopedia of Islâm*'da (IX, Leiden 1997, s. 673) yer alan ilgili maddesinin başlığı da “*Türkçe şekli*” açıklamasıyla “Siroz” olarak belirlenmiştir.

⁸ 19 Eylül 1383'de Hayrettin paşa komutasındaki kuvetlerce fethedilen Siroz şehrinin de yer aldığı Aşağı Makedonya ve bütün Yunanistan sahasının Osmanlı hakimiyetine girmesi ile ilgili tafsilat için bkz. Levent Kayapınar, “Yunanistan'da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması (1361-1461)”, *Türkler*, 9, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Ankara 2002, s. 187-195.

⁹ Siroz'un Osmanlı dönemindeki gelişimi ile ilk dönemden itibaren sürdürülen imar ve iskân faaliyetleri için bkz. Machiel Kiel, “Observations on the History of Northern Greece During the Turkish Rule, Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, Their Place in the Development of Ottoman Turkish Architecture and Their Present Condition”, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, Variorum 1990, s. 429-444; Aleksandra Yerolympoş, “Siroz” *Encyclopedia of Islam*², Leiden 1997, s. 673-675.

¹⁰ Bkz. Evangelia Balta, *Les Vakıfs de Serres et de sa Region (XVe et XVIe s.)*, Athenes 1995; Aynı Yazar, “Composition demographique et structure de l'habitat dans la ville de Serres aux XVe et XVIe siecles”, *Osmanlı Araştırmaları*, 16, İstanbul 1996, s. 163-187.

koyduğu demografik profil, şehrin söz konusu özelliğini XVII. yüzyıl sonlarında da muhafaza etmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Nüfusun “*Müslüman-ı Şehr-i Siroz*” ve “*Gebrân-ı Şehr-i Siroz*” başlıkları altında topluca kaydedilmiş olduğu 1454-1455 (869) tarihli defterden ¹¹ 14 yıl sonraki durumu aksettiren 1478-79 (883) tarihli tahrir defterine göre ¹² Siroz’da Müslüman-Türk nüfusun yaşadığı 25 mahalle bulunmaktadır. Gayr-ı müslimler ise, her biri bünyesinde barındırdığı nüfus potansiyeli itibariyle nispeten daha küçük durumda bulunan 47 mahallede kaydedilmiştir. 1530’da ise yeni bir ünitenin ilavesiyle Müslüman mahalle sayısı 26’ya çıkarken, “Gebrân” adı altında kaydedilmiş olan gayr-ı müslim mahalle sayısı 29’a düşmüştür ¹³. XVI. yüzyıla ait son tahrir olan 1569-1570 (977) tarihli defterde yer alan ilgili kayıtlar ¹⁴, aynıyle muhafaza edilmiş olan 26 Müslüman mahallesine rağmen, Hıristiyan mahalle sayısının 23’e düşmüş olduğunu göstermektedir. Yine aynı tarihte gayr-ı müslim nüfus içerisinde küçük bir Yahudi cemaati de dikkati çekmektedir.

1677-78 yıllarında şehri ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi ¹⁵, Siroz’un “aşağı varoş” olarak ifade ettiği eski kesiminde bulunan gayr-ı müslimlerin 10, yeni kesiminde yaşayan Müslümanların ise 30 mahallede meskûn olduklarını belirtmektedir. Siroz’un aynı zamanda 12’si Cuma kılınır, toplam 91 mihrâb, 26 medrese, 2 tekke, 2000 dükkan, han bulunan büyük bir merkez olduğunu belirten Evliyâ Çelebi’nin, özellikle şehri teşkil eden mahalleler ile ilgili bilgiler, çalışmaya esas teşkil eden avâriz defterleri ile örtüşmektedir.

Siroz, ilgili bölümleri aşağıda yayımlanan defterlere göre iki kısma ayrılmış bulunmaktadır. “*Mahallât-ı Müslümânân-ı Nefs-i Kasaba-i Siroz*” başlığı altında kaydedilmiş olan 30 mahallenin 25’inde sadece Müslüman nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır. Bunların tamamı XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde kaydedilmiş olup, XVII. asrın sonlarında da birer Müslüman-Türk mahallesi olarak varlığını devam ettiren mahallelerdir. Yine aynı şekilde, şehrin eski mahallelerinden biri olan Koyun Yusuf da dahil olmak üzere, El-Hac İshâ ve Kato Konozi mahallelerinde, bazı gayr-ı müslim aileler, Müslüman çoğunlukla birlikte yaşamaktadırlar. Aynı kısımda kaydedilmiş olan *Aşağı Kamenîça* ve *Darbhâne* mahallelerinde ise sadece Hıristiyan nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır. “*Mahallât-ı Zımmiyân-ı Kasaba-i Nefs-i Varoş-ı Siroz*” başlığı altında verilmiş olup, sadece gayr-ı müslim nüfusun yaşadığı kesimde ise bazı mahalleler birleştirilerek, toplam 6 başlık altında kaydedilmiştir.

Mufassal ve mufassal-icmâl defterlerdeki ilgili kayıtlardan hareketle tertip edilmiş olan tablodan da takip edilebileceği üzere, 1697-1698’de Siroz şehrinde yaklaşık 4.701 gerçek nüfusa tekâbül eden 984 nefer kaydedilmiştir. Deftere kayıtlı 984 neferin, yaklaşık 3.749 gerçek nüfusa tekabül eden 793’ü (% 80.58) “*Mahallât-ı Müslümânân-ı Nefs-i Kasaba-i Siroz*” başlığı altında kaydedilmiş olan 30 mahallede, 952 kişiyi temsil eden 191’i (% 19.41) ise “*Mahallât-ı Zımmiyân-ı Kasaba-i Nefs-i Varoş-ı Siroz*” başlığı altında 7 grup halinde kaydedilmiş olan gayr-ı müslim mahallelerinde meskûn bulunmaktadır. Yaklaşık 209 gerçek nüfusa tekâbül eden ve toplam şehir nüfusunun % 5.58’ini teşkil eden, çoğunluğu zımmî 55 neferin kaydedilmiş olduğu Kato Konozi, bünyesinde barındırdığı nüfus potansiyeli itibariyle Siroz’un en büyük mahallesini oluşturmaktadır. Bunu, % 4.77 ile Darbhâne, % 4.57 ile Âişe Hâtun, % 4.47 ile Tatar Hâtun ve Bâcdâr Hayreddin, % 4.16 ile Bedreddin, % 3.86 ile Gedik Ahmed Paşa, % 3.84 ile Hekim Dâvûd, % 3.76 ile Hazînedâr, % 3.65 ile Eslime Hâtun ve diğerleri takip etmektedir. Sadece 13’er neferin

¹¹ BOA.TD-3, s. 156-173. Sonraki yüzyıllarda da önemli bir değişiklik göstermeden varlığını devam ettirmiş olan Müslüman mahalle adları yanında, özellikle büyük çoğunluğu Türkçe isim taşıyan gayr-ı müslim mahallelerinin sonraki yüzyıllarda değişmiş olan bu özelliğine işaret etmek gerekir. Bu cümleden olarak, Aslıhan Paşa, Kâsım Çelebi, Selânikli Hasan, Hacı İbrâhim, Fazlullah, Hacı Mehmed, Koca Kadı, Kadı-yı İzmir, Ahmed, Yazıcı İbrâhim, Hamza Bâli, İsmâil Beg gibi şahıs adları; Sarrafân, Kürkcüyân, Yaycıyân, Bakkalân, Hayyâtân, Cüllahân, Semerciyân, Sabuncuyân, Zergerân, Urgancıyân, Kassâbân, Bostancılar, Çölmekciyân, Değirmenciyan ve Kârübânân nâm-ı diger Kervânî gibi meslek grubunu ifade eden isimlerin yoğunlukta olduğu görülmektedir.

¹² BOA.TD-7, s. 220-237.

¹³ BOA.TD-167, s. 64-65.

¹⁴ TKGM.KKA.TD-194, v. 265b-275a.

¹⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8 (Haz. Seyit Ali Kahmaraman, Yücel dağlı, Robert Dankoff), İstanbul 2003, s. 56-63.

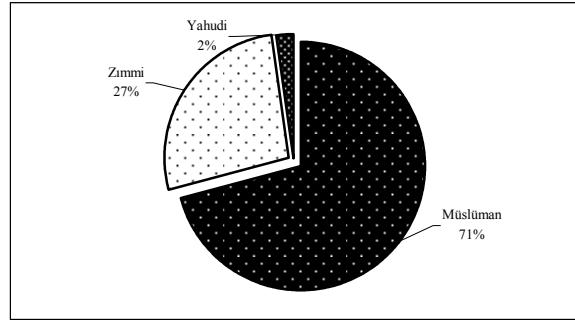
temsil ettiği yaklaşık 64 nüfusun meskûn olduğu Kara Hamza ve Süleyman Beg mahalleleri ise bünyelerinde barındırdıkları nüfus potansiyeli itibariyle şehrin en küçük ünitelerini oluşturmaktadırlar.

BOA.KK.MKF-2787
NUMARALI MUFASSAL DEFTERE GÖRE
SİROZ ŞEHİRİ NÜFUSU

Mahalle	Neferen	Reâyâ		Askerî		%
		Müslim	Zimmî	Müslim	Zimmî	
Bedreddin	41	22	-	19	-	4.16
Doğan Beg	17	7	-	10	-	1.72
El-Hacı Ali	23	5	-	18	-	2.33
Tanrıverdi	17	4	-	13	-	1.72
Debbağ Murad	17	3	-	14	-	1.72
Koyun Yusuf	20	2	6	12	-	2.83
Yenice	17	5	-	12	-	1.72
Kirişci Kurd	24	8	-	16	-	2.43
Hekim Dâvud	30	12	-	18	-	3.84
Arab Hatib	20	13	-	7	-	2.83
Gâzî Evrenos	27	14	-	13	-	2.74
Eslime Hâtun	36	14	-	22	-	3.65
Sultan Murad Han Câmî-i Atîk	16	6	-	10	-	1.62
Halil Paşa	15	5	-	10	-	1.52
Çaşnigir İlyas	22	7	-	15	-	2.23
Hazinedâr	37	11	-	26	-	3.76
Bâcdâr Hayreddin	44	14	-	30	-	4.47
İsmâil Beg	9	4	-	5	-	0.91
Kara Hamza	13	3	-	10	-	1.32
Mûsâ Çelebi	21	7	-	14	-	2.13
Aşağı Kamenîça	21	-	21	-	-	2.13
Aişe Hâtun	45	11	-	34	-	4.57
Darbhâne	47	8	8+9+14	8	-	4.77
Süleyman Beg	13	4	-	9	-	1.32
Haraççı	22	6	-	16	-	2.23
Tatar Hâtun	44	15	-	29	-	4.47
Divri	18	5	-	13	-	1.82
Kato Konozi	55	6+15	34	-	-	5.58
Gedik Ahmed Paşa	38	10	-	28	-	3.86
El-Hacı İshâ	24	7	4	13	-	2.43
TOPLAM =	793	253	96	444	-	80.58

MAHALLÂT-I ZİMMİYÂN-I KASABA-İ NEFS-İ VAROŞ-I SİROZ						
Aya Paraskevi Havıyarcı	26	-	26	-	-	2.64
Aya Kiryaki ve Aya Dimitra ... ve Akata Mahito	48	-	48	-	-	4.87
Bostancı ve Vlaherna	25	-	25	-	-	2.54
Yeşillikçi Kürkcü	43	-	43	-	-	4.36
Apostolaki Vlas	26	-	26	-	-	2.64
Likosa Atanato (?)	23	-	23	-	-	2.33
TOPLAM =	191	-	191	-	-	19.41
GENEL TOPLAM =	984	253	287	444	-	100

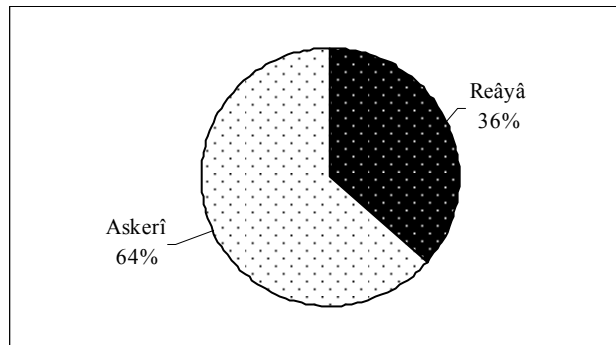
Deftere kayıtlı nefer itibariyle, 1697-1698'de Siroz nüfusunun dînî-etnik dağılımını bir grafikte ifade etmek gerekirse, şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır;

Grafik-1: 1697-1698'de Siroz Nüfusunun Dini-Etnik Dağılımı

Deftere kayıtlı nefer itibariyle, nüfusun %70.83'ünü (697) Müslüman-Türkler, % 29.16'sını (280) ise gayr-ı müslimler oluşturmaktadır. Gayr-ı müslimlerin, toplam nüfusun % 26.82'sini (257) teşkil eden büyük çoğunluğunu Hristiyan zımmîler oluşturmaktadır. Bunların %71.59'u (184) varoş tâbir olunan, 7 grup halinde kaydedilmiş bulunan gayr-ı müslim mahallelerinde yaşamaktadır. Kalan % 28.40'lık kısmı ise şehrin merkezî kesiminde yer alan 5 mahallede kaydedilmiş bulunmaktadır. Bunlardan, 21 nefer nüfusun kaydedilmiş olduğu Aşağı Kameniça, sadece Hristiyan zımmîlerin yaşadığı bir mahalle durumundadır. Diğerleri ise gayr-ı müslimlerin Müslümanlarla bir arada yaşadığı mahallelerdir. Bunlardan Kato Konozi, nispeten küçük bir Müslüman topluluğun Hristiyan çoğunlukla bir arada yaşadığı bir mahalle iken, Koyun Yusuf ve El-Hac İsâ mahalleleri, az sayıda Hristiyan'ın Müslüman çoğunlukla bir arada yaşadığı kesimleri oluşturmaktadır. Toplam nüfusun ancak % 2.33'ünü teşkil eden küçük Yahudi cemâati Darbhâne mahallesinde kaydedilmiştir. Tahrir defterlerinde, XV. yüzyıl sonlarından itibaren takip edilebilen en eski mahallelerden biri olan Darbhâne, çalışmaya esas teşkil eden avâriz defterine göre, söz konusu Yahudiler yanında, Hristiyan ve Müslümanların bir arada yaşadığı tek yerleşim ünitesi olma özelliğini taşıması bakımından oldukça önemlidir.

Genellikle, sadece vergi mükellefi ve bir kısım muaf nüfusun kaydedilmiş olduğu klasik dönem tahrir defterlerinin aksine, XVII. yüzyıl başlarından itibaren, “*mülke mutasarrıf olma*” gibi bir kriterle alabildiğine genişletilmiş olan avâriz vergi tabanına dahil olan bütün katmanların kaydedilmiş olduğu mufassal avâriz defterleri, demografik kaynak olarak en az tahrir defterleri kadar önemlidir. Özellikle, bu çalışmaya esas teşkil etmiş olan Siroz kazâsı defteri de dahil olmak üzere, XVII. yüzyıl sonlarında ve XVIII. yüzyıl başlarında düzenlenmiş olan bazı avâriz tahrir defterlerinde, nüfusun “*reâyâ*” ve “*askerî*” başlıkları altında kategorize edilerek kaydedilmiş olması, Osmanlı toplumundaki sosyal tabakalaşmanın en genel ve belirgin tablosunun gayet açık bir biçimde ortaya konulmasına imkân sağlamaktadır. Yukarıda da işaret edilmiş olduğu üzere, 30 mahallede meskûn bulunan ve toplam şehir nüfusunun % 70.83'ünü oluşturan Müslüman-Türk toplumundaki “*reâyâ*” ve “*askerî*” oranlarını bir grafikte ifade etmek gerekirse şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır;

Grafik-2: 1697-1698'de Siroz Şehri Müslüman Nüfusundaki “Reâyâ” ve “Askerî” Oranı

Grafikten ve aşağıda verilecek olan mufassal ve mufassal icmâl metinlerden de takip edilebileceği üzere, 1697-1698 tarihli avâruz defterlerinde tespit edilen Siroz şehri Müslüman nüfusunun % 63.70'ini (444) “askerî” başlığı altında kaydedilmiş olanlar oluşturmaktadır. Kalan %36.29'luk kısmını (253) ise “re'âyâ-yı avâruz-dâdegân” başlığı altında kaydedilmiş olan raiyyet statüsündekiler oluşturmaktadır. Aşağıda aynen verilecek olan “mufassal-icmâl” defter kayıtlarından da takip edilebileceği üzere, askerî kategoriye dahil olanların önemli bir kısmını, fiilî askerlik hizmetinde bulunanlar oluşturmaktadır. Kirişçi Kurd mahallesinde ilk sırada yazılmış olan Mora Seraskeri Hasan Paşa¹⁶ ile Çarşnığır İlyas mahallesinde yine ilk sırada kaydedilmiş bulunan Miralay Osman Ağa¹⁷, Siroz askerî nüfusunun bu kesimi içerisinde dikkati çeken önemli görevlilerdir. Bunun yanında, yeniçeri, timarlı sipâhî, müteferrika, top arabacı, zâim, sipah, silahdar, cebeci, humbaracı, ulûfeciyân-ı yemîn, gurebâ-i yemîn, çavuş ve piyâde gibi gruplar, Siroz'da yaşayan Müslüman-Türk nüfusun askerî kesiminin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Diğer taraftan, imam, hatib ve müezzin gibi dînî görevlilerle, şeyh ve seyyid gibi dînî hüviyeti hâiz kimseler yanında, vakıf-zâviye halkı da bu kategoride önemli yer tutmaktadır. Mufassal-icmâl defterde toplam rakamları ile, mufassal defterde ise ismen kaydedilmiş olan 23 imam, 11 hatib ve 17 müezzinin oluşturduğu dînî hizmet grubunu askerî kategoriye dahil olanların % 11.48'i gibi önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Askerî kategoride dikkati çeken bir diğer grup ise kadı ve müderrislerdir. Aşağıda verilecek olan mufassal-icmâl metinden de takip edilebileceği üzere, 1697-1698'de Siroz'da toplam 11 kadı tespit edilmiştir. Bunlardan 2'si Sultan Murad han Câmî-i Atik, 2'si Süleyman Beg, 2'si El-Hacı Ali, diğerleri ise Bedreddin, Gâzî Evrenos, Kara Hamza, Tanrıverdi ve Debbağ Murad mahallelerinde yaşamaktadır. Mufassal defter kayıtlarında, sadece isimleri ile birlikte yazılmış olan 7 kadının dışında, Tanrıverdi mahallesinde sâkin olan Müftizâde Seyyid Mehmed Efendi “vakıf hânesi”¹⁸, diğer üçü ise görev yaptıkları son kazâ ile birlikte kaydedilmişlerdir. Bunlardan Sultan Murad Han Câmî-i Atik mahallesinde sâkin iki kadıdan biri olan Seyyid Mehmed Efendi veled-i Seyyid Abdülbâkî Efendi'nin eski Edirne¹⁹, El-Hacı Ali mahallesinde yaşayan Şeyh Mehmed Efendi'nin eski Tırhala, yine aynı mahallede mukîm Seyyid Abdülbâkî Efendi'nin de eski Petriç kadısı olduğu anlaşılmaktadır²⁰. Askerî kategoride yer alan önemli görevlilerden biri olarak, Kirişçi Kurd mahallesinde kaydedilmiş bulunan Siroz Voyvodası Süleyman Ağa'yı da belirtmek gerekir²¹.

Aşağıda verilecek olan mufassal-icmâl metinden de takip edilebileceği üzere, askerî kategoriye dâhil olan önemli gruplardan biri de “dul” kaydedilmiş olanlardır. Siroz mahallelerinde sâkin olup, muâfiyetleri sebebiyle askerî kategoriye dahil edilmiş olan, 111 neferden ibaret olan hâne reisi dul kadınlar 1697-1698'de deftere kayıtlı askerî nüfusun % 25'ini, toplam Müslüman-Türk nüfusun ise % 15'ini oluşturmaktadır. Avâruz tahrir defterlerindeki rakamların ortaya koyduğu bu oran oldukça dikkat çekicidir. Kezâ, sadece 9 nefer dul kaydedilmiş olan Hıristiyan zimmîlerde bu oranın % 3.40 olduğunu da belirtmek gerekir. Askerî nüfusun kalan kısmını ise diğer küçük gruplar oluşturmaktadır.

Raiyyet statüsünde kaydedilmiş olan nüfusa gelince; aşağıda verilecek olan metinlerden de takip edilebileceği üzere, mufassal-icmâl defterde toplam rakamları ile birlikte, icmâlde ise aynı zamanda avâruz-hâne karşılıkları ile kaydedilmiş olan reâyâ, mufassal defterde ismen kaydedilmiş olması dolayısıyla, temel özellikleri ile birlikte tespit edilebilmektedir. Ancak, Siroz şehri örneğinden hareketle, sadece aynı tahrir dayalı üç defterin mukayesesi ile ortaya çıkan tabloyu aktarmak suretiyle dikkat çekmeyi amaçlayan böyle bir çalışmanın sınırlarını aşacağından, aşağıda her bir mahalledeki toplam rakamları ile verilecek olan mufassal defterde kayıtlı reâyânın temel bazı özelliklerine işaret etmekle yetinmek durumundayız.

¹⁶ BOA.KK.MKF-2787, s. 7; BOA.KK.MKF-2786, s. 15.

¹⁷ BOA.KK.MKF-2787, s. 10; BOA.KK.MKF-2786, s. 15.

¹⁸ BOA.KK.MKF-2787, s. 5.

¹⁹ BOA.KK.MKF-2787, s. 10.

²⁰ BOA.KK.MKF-2787, s. 5.

²¹ BOA.KK.MKF-2787, s. 7.

Öncelikle, klasik tahrir defterlerinde olduğu gibi, mufassal avâriz defterleri de çoğu baba adıyla birlikte kaydedilmiş olan nüfusun her birinin isimleri ile ilgili olarak, antroponimik araştırmalar bakımından zengin bir veri kaynağı durumundadır. Yukarıda da işaret edilmiş olduğu üzere, Siroz'da yaşayan Müslüman-Türk nüfusun %15'ini teşkil eden dul kadın adları da, kaynaklara erkek adları kadar yansımamış olan kadın şahıs adlarına ışık tutması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Yine mufassal-icmâl ve icmâl defterlere yansımamış olmakla beraber, mufassal defterlerde yer alan isimlerle birlikte kaydedilmiş olan ifadeler, nüfusun daha ileri düzeyde bazı dînî niteliklerinin tespitine imkân vermektedir. Sözgelimi, 1697-1698'de Siroz Müslümanları içerisinde hac farizasını yerine getirdikleri için "hacı" sıfatıyla birlikte kaydedilmiş olanlar 37 nefer olup, toplam nüfusun % 5.30'unu oluşturmaktadır. Bunun % 54.05'ini (20) raiyyet statüsündekiler, % 45.14'ünü (17) ise askerî kategoriye dahil olanlar oluşturmaktadır.

Sadece mufassal defterde niteliklerine dair kayıtlarla birlikte yazılmış olan raiyyet statüsündeki nüfusun işaret edilmesi gereken önemli özelliklerinden biri de mensup oldukları meslek gruplarıdır. Yukarıda da işaret edilmiş olduğu üzere, esas itibareyle demografik veriler açısından aynı tahrir dayalı üç defterin farklılığını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmanın sınırlarını aşacağından, sadece raiyyet statüsündeki nüfusun mensup olduğu meslek gruplarına temas etmek yeterli olacaktır. Reâyâ kategorisinde kaydedilmiş olan Müslüman-Türk nüfus içerisinde dikkat çeken meslek grupları içerisinde tekstil sektörü başta gelmektedir. Deftere kayıtlı Müslüman-Türk nüfus arasında 7 gazzâz, 6 terzi, 2 hallâc, 1 kaftancı, 1 muytâb ve 1 çulha dikkati çekmektedir. Zimmîler arasında ise toplam 14 aile reisinin meşgul olduğu abacı esnafı, tekstil sektörünün en yaygın iş kolunu oluşturmaktadır. Bunun yanında, 4 terzi, 2 kaftancı, 2 astarcı, 1 yorgancı 1 takyacı ve 3 boyacı dikkati çekmektedir.

1697-1698'de Siroz sâkinlerinin iştiğal ettiği meslek gruplarından biri de dericilik sektörüdür. Müslüman kesimde, dericilik sektörünün temelini oluşturan debbağ veya tabak olarak kaydedilmiş bulunan grup 4 kişilik grup başta gelmektedir. Bunu, 3 bâbuçcu, 2 saraç, 1 şayakçı, 1 göncü ve 1 kürkçü takip etmektedir. Gayr-ı müslimler arasında ise 8 bâbuçcu ve 3 kürkçü dikkati çekmektedir.

Sirozlu Müslüman ahalinin mensup olduğu diğer meslek grupları arasında, kassâb, bakkal, helvacı ve bostancı gibi gıda sektörüne mensup olanlar yanında, dellak, nalband, semerci, arabacı, deveci ve sığırtmaç gibi çeşitli hizmet sektörlerine mensup kimselerle de karşılaşmaktadır. Kezâ, Hıristiyan zimmîler arasında da ekmekçi, kassâb, meyhâneci, bağçevân, bağcı, bostancı, değirmenci ve katırcı gibi meslek grupları önemli bir yer tutmaktadır. Diğer taraftan, çeşitli ihtiyaç ve hizmetlerin karşılanmasında faaliyet gösteren bazı esnaf ve zanaatkâr gruplarının da etkin olduğu görülmektedir. Bu cümleden olarak, Müslüman nüfus arasında az sayıda kuyumcu, çömlekçi ve taşçıya rastlanırken, Hıristiyan zimmîler arasında 9 kuyumcu, 3 sabuncu, 3 dülger ve 2 mumcu yanında az sayıda kazancı ve çeşmeginin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kısacası, sadece mufassal defter kayıtlarının, diğerlerinden farklı olarak ihtiva ettiği kayıtları ifade etmek için değinmiş olduğumuz Siroz reâyâsının meslekî özellikleri az çok genel tabloyu yansıtmaktadır.

Son olarak, Siroz mahallelerinde kaydedilmiş olan nüfusun dışında, her üç defterde²² de "Çiftlikhâ-i Etrâf-ı Şehr-i Siroz" başlığı altında ayrıca verilmiş olan çiftliklere de kısaca temas etmek gerekir. Aşağıda verilmiş olan metinlerden de takip edilebileceği üzere, 1697-1698'de Siroz etrafında 9 çiftlik bulunmaktadır. Defter kayıtlarına göre bu çiftlikler, Bostancı Hasan Ağa, Kadı Molla-zâde Seyyid Mehmed Efendi, İmam Veli Efendi, Hazînedar Mehmed Ağa, Müttekâid Sipâhî Haraççı Halil Ağa, Sakalbaz-zâde Mehmed Ağa, Hadîce Hâatun, Seyyid Fâtıma ve Derviş Ağa'ya ait bulunmaktadır. Çalışmaya esas teşkil eden avâriz defterlerinde yer alan rakamlardan hareketle, şehir nüfusu ile ilgili olarak yukarıda aktarılmış olan değerlendirmeye dahil edilmemiş olan söz konusu 9 çiftlikte kaydedilmiş olan, hepsinin Siroz'da sâkin olduğu belirtilen çiftlik sahipleri başta olmak üzere, ortakçı nüfusun da göz önünde bulundurulması gerekir.

²² BOA., KK.MKF-2787, s. 22; BOA., KK.MKF-2786, s. 4, 18.

Sonuç

Aşağıdaki metinler ve buraya kadar işaret edilmiş olan hususlar, 1697-1698’de gerçekleştirilmiş olan tahrir dayalı olarak hazırlanmış olan üç ayrı defter arasındaki tanzim tarzı ve buna göre şekillenen muhtevâ farkını açıkça ortaya koymaktadır. Tekrar vurgulamak gerekirse, her üç tarzın da mevcut olması halinde, avâriz vergi tabanına dahil olan nüfusu temsil eden hâne reislerinin “*askerî - reâyâ*” şeklinde kategorize edilerek ve aynı zamanda, dînî-etnik bakımdan da ayırılarak, ismen kaydedilmiş olduğu “*mufassal*” defterler esas alınmalıdır. Zira, aşağıdaki metinlerden de takip edilebileceği üzere, ikinci sırada tercih edilmesi gereken “*mufassal-icmâl*” defterler, ait olduğu idârî birimin genel nüfus durumu ve bunun dînî-etnik dağılımı yanında, askerî-reâyâ kategorilerine dağılımını ve askerî kategoriye dahil olanların mensup oldukları alt grupları ve sayılarını vermekle beraber, raiyyet statüsünde bulunanların, sadece toplam rakam olarak kaydedilmiş olması bakımından, nüfusun bu kesiminin niteliklerinin detaylı olarak tespit edilmesine imkân vermemektedir. Ancak, bu kısıtlılık, toplam nüfusun tespiti bakımından herhangi bir sorun teşkil etmemektedir. Aşağıdaki metinlerin takibiyle de görüleceği üzere, asıl sorun, sadece, mufassal ve mufassal-icmâl defterlerde “*reâyâ-yı avâriz-dâdegân*” başlığı altında kaydedilmiş olan raiyyet statüsündekilerin toplam nefer ve karşılığındaki avâriz-hâne sayısı ile kaydedilmiş olduğu “*icmâl*” defterde karşımıza çıkmaktadır. Bu defterlerde, askerî kategoriye dahil olan önemli bir nüfus potansiyeli yer almamaktadır. Dolayısıyla, buradakine benzer tarzda, toplam nefer ve avâriz-hâne sayısının birlikte kaydedilmiş olduğu icmâl defterlerde yer alan rakamlar, ait oldukları yerleşim birimindeki nüfusun sadece bir kısmını ifade etmektedir. Bu hususu göz önünde bulundurmadan, sadece icmâl defterde yer alan rakamlardan hareketle, toplam nüfus tahmininde bulunmak, nüfusun deftere aksetmemiş olan önemli bir kesimini yok farzetmek gibi büyük hatalara yol açmaktadır.

Çalışmaya esas teşkil eden 1697-1698 tarihli Siroz kazâsı defterleri bunu gayet açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bir makale ölçeğinde tasarlanmış olduğu için, kazâ merkezi ile sınırlı olarak aktarmaya çalıştığımız bu tablo, ayrıntılı özellikleri ile veya toplam rakamlarıyla deftere kayıtlı Siroz nüfusunun tamamını kapsayacak tarzda düzenlenmiş olan mufassal ve mufassal-icmâl defterlere rağmen, nüfusun sadece % 54.16’sına tekabül eden reâyâ kesiminin kaydedilmiş bulunduğu, % 45.83 oranındaki askerî kesimin ise hariç tutulmuş olduğu icmâl defterin ne ölçüde yetersiz olduğunu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

I

BOA.KK.MKF-2787, s. 4-22.
(MUFASSAL)

DEFTER-İ HÂNEHÂ-İ AVÂRIZ-I KAZÂ-İ SİROZ ‘AN-TAHRÎR-İ CEDÎD-İ MEHMED EFENDİ ‘AN-HALÎFE-İ
MEVKÛFÂT EL-VÂKÎ‘ FÎ-SENE 1109

MAHALLÂT-I MÜSLÛMÂNÂN-I NEFS-İ KASABA-İ SİROZ

MAHALLE-İ BEDREDDİN	
Hânehâ-i Askerî – 19	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâde – 22
MAHALLE-İ DOĞAN BEG	
Hânehâ-i Askerî – 10	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâde – 7
MAHALLE-İ EL-HAC ALİ	
Hânehâ-i Askerî – 18	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 5
MAHALLE-İ TANRIVERDİ	
Hânehâ-i Askerî – 13	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 4
MAHALLE-İ DEBBAĞ MURAD	
Hânehâ-i Askerî – 14	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 3
MAHALLE-İ KOYUN YUSUF	
Hânehâ-i Askerî – 12	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân Müslüman – 2 Zimmî – 6
MAHALLE-İ YENİCE	
Hânehâ-i Askerî – 12	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 5
MAHALLE-İ KİRİŞCİ KURD	
Hânehâ-i Askerî – 16	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 8
MAHALLE-İ HEKİM DÂVUD	
Hânehâ-i Askerî – 18	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 12
MAHALLE-İ ARAB HATİB	
Hânehâ-i Askerî – 7	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 13
MAHALLE-İ GÂZÎ EVRANOS	
Hânehâ-i Askerî – 13	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 14
MAHALLE-İ ESLİME HÂTUN	
Hânehâ-i Askerî – 23	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 14
MAHALLE-İ SULTAN MURAD HAN CÂMÎ-İ ATİK	
Hânehâ-i Askerî – 10	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 6
MAHALLE-İ HALİL PAŞA	
Hânehâ-i Askerî – 10	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 5
MAHALLE-İ ÇAŞNIGİR İLYAS	
Hânehâ-i Askerî – 15	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 7
MAHALLE-İ HAZÎNEDAR	
Hânehâ-i Askerî – 26	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 11
MAHALLE-İ BÂCDÂR HAYREDDİN	
Hânehâ-i Askerî – 30	Hânehâ-i Re‘âyâ-yı Avâriz-dâdegân – 14

MAHALLE-İ İSMÂİL BEG

Hânehâ-i Askerî – 5	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 4
---------------------	---------------------------------------

MAHALLE-İ KARA HAMZA

Hânehâ-i Askerî – 10	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 3
----------------------	---------------------------------------

MAHALLE-İ MÛSÂ ÇELEBİ

Hânehâ-i Askerî – 14	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 7
----------------------	---------------------------------------

MAHALLE-İ AŞAĞI KAMENİÇA

Hânehâ-i Re'âyâ-yı Zımmiyân-ı Avârız-dâdegân – 21

MAHALLE-İ ÂİŞE HÂTUN

Hânehâ-i Askerî – 34	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 11
----------------------	--

MAHALLE-İ DARBHÂNE

Mahalle-i mezbûr hîn-i fetihden beru avârızhânesi viregelmediklerin ve yedlerinde olan mu'âfiyetleri zâyî' olduğun ahâlî-i mahalle ihtiyâr itmegin şerh virildi

[Hânehâ-i Askerî] – 16	Zımmiyân-ı Mahalle-i Mezbûr – 8 Cemâat-i Yahûdiyân-ı Nefs-i Siroz – 9 Odahâ-i Yahûdiyân-ı Kara Ahmed Ağa – 30 Harâb – 16
------------------------	---

MAHALLE-İ SÛLEYMAN BEG

Hânehâ-i Askerî – 9	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 4
---------------------	---------------------------------------

MAHALLE-İ HARAÇCI

Hânehâ-i Askerî – 16	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 6
----------------------	---------------------------------------

MAHALLE-İ TATAR HÂTUN

Hânehâ-i Askerî – 29	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 15
----------------------	--

MAHALLE-İ DİVRİ

Hânehâ-i Askerî – 13	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 5
----------------------	---------------------------------------

MAHALLE-İ KATO KONOZİ

	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân-ı Zımmiyân – 34 Bostanhâ – 6 Odahâ-i İlyas Beg Kızı Bâb – 15
--	--

MAHALLE-İ GEDİK AHMED PAŞA

Hânehâ-i Askerî – 28	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 10
----------------------	--

MAHALLE-İ EL-HAC İSÂ

Hânehâ-i Askerî – 13	Hânehâ-i Re'âyâ-yı Avârız-dâdegân – 7 Zımmiyân-ı Mahalle-i Hacı İsâ – 4
----------------------	--

MAHALLÂT-I ZİMMİYÂN-I NEFS-İ KASABA-İ VAROŞ-I SİROZ

MAHALLE-İ AYA PARASKEVİ HAVYARCI

Neferen – 26

MAHALLE-İ AYA KİRYAKİ VE AYA DİMİTRA ... VE AKATA MAHİTO

Neferen – 48 Doğanç – 1 Reâyâ – 47

MAHALLE-İ BOSTANCI VLAHERNA

Neferen - 25

MAHALLE-İ YEŞİLLİKÇİ (?) KÜRKCÜ

Neferen – 43 Doğanç – 2 Reâyâ – 41

MAHALLE-İ APOSTOLAKİ VLAS

Neferen – 26 Dul – 1 Reâyâ – 25

MAHALLE-İ LİKOSA ATANATO (?)

Neferen – 23 Doğancı – 1 Dul – 2 Reâyâ - 20

ÇİFTLİKHÂ-İ ETRÂF-I ŞEHR-İ SİROZ

Çiftlik-i Hasan Ağa Bostancı sâkin-i Siroz	Çift – 0,5
Çiftlik-i Seyyid Mehmed Efendi Kadı Mollazâde der-mahalle-i Kamenîça sâkin-i Siroz	Çift – 1,5
Çiftlik-i Veli Efendi İmam-ı Mahalle-i Bâcdâr Hayreddin sâkin-i Siroz ‘an-vakf-ı Mustafa Paşa	Çift – 1 Ortakçıyân Neferen – 1
Çiftlik-i Hazînedâr Mehmed Ağa der mahalle-i Bâcdâr Hayreddin sâkin-i Siroz	Çift – 2 Ortakçıyân Neferen – 4 Hâne – 1 Sülüs – 1 Yekûn Hâne – 2
Çiftlik-i Halil Ağa Haraçcı sipâhî-i tekâüd sâkin-i Siroz	Çift – 1
Çiftlik-i Mehmed Ağa Sakalbazâde sâkin-i mahalle-i Bâcdâr Hayreddin der- Siroz	Çift – 3
Çiftlik-i Hadîce Hâtun sâkin-i mahalle-i Bâcdâr Hayreddin der-kasaba-i Siroz	Çift – 1 Ortakçıyân Neferen – 1 Hâne Sülüs – 1 Yekûn Hâne Sülüs – 2
Çiftlik-i Seyyid Fâtıma bint-i Şeyh Mehmed sâkin-i Siroz	Çift – 1 Ortakçıyân Neferen – 2
Çiftlik-i Derviş Ağa der-mahalle-i Ahmed Paşa der-kasaba-i Siroz	Çift – 1

II

BOA.KK.MKF-2786, s. 14-18.
(MUFASSAL-İCMÂL)

MAHALLÂT-I NEFS-İ KASABA-İ SİROZ

MAHALLE-İ BEDREDDİN

Re’âyâ neferen – 22	Askerî – [20]
	Hatîb neferen – 3
	Kadı neferen – 1 Şeyh – 1
	Yeniçeri neferen – 3
	Müezzin neferen – 1
	Zâviye-Vakf neferen – 3
	Dul Hâtun neferen – 7
	Sipâhî-i timar neferen – 1

MAHALLE-İ DOĞAN BEG

Re’âyâ neferen – 7	Askerî – [10]
	İmam ve Şeyh neferen – 4
	Yeniçeri neferen – 2
	Vakf neferen – 1
	Dul neferen – 3

MAHALLE-İ EL-HAC ALİ

Re’âyâ neferen – 5	Askerî – [18]
	Müteferrika – 3
	Arabacı tob – 1
	Sâhib-i timâr – 2
	İmam neferen – 3
	Kadı neferen – 2
	Dul neferen – 4
	Vakf neferen – 3

MAHALLE-İ TANRIVERDİ

Re'âyâ neferen – 4	Askerî – [13]
	Zâim – 1
	Erbâb-ı Timâr – 2
	Yeniçeri – 2
	Araba-i Tob – 1
	Kadı neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 2
	Hatîb neferen – 1
	Sâdât neferen – 1
	Sipâhî neferen – 1
	Müezzin neferen – 1

MAHALLE-İ DEBBAĞ MURAD

Re'âyâ neferen – 3	Askerî – [14]
	Zâim neferen – 2
	Hatîb neferen – 3
	Şeyh neferen – 1
	Müderris neferen – 1
	Müezzin neferen – 1
	Kadı neferen – 1
	Silahdar neferen – 1
	Seyyid Hâtun neferen – 1
	Vakf neferen – 3

MAHALLE-İ KOYUN YUSUF

Re'âyâ neferen – 8	Askerî – [10]
Zimmiyân – 6	Yeniçeri neferen – 2
Müslümân – 2	İmam neferen – 1
	Vakf neferen – 2
	Dul Hâtun neferen – 7

MAHALLE-İ YENİCE

Re'âyâ neferen – 5	Askerî – [12]
	Timar - 1
	Yeniçeri – 1
	Cebeci – 1
	Sipâhî – 1
	İsmâil Ağa müselleme neferen – 1
	Yusuf neferen – 1
	Müezzin neferen – 2
	Dul Hâtun neferen – 2
	Vakf neferen – 2

MAHALLE-İ KIRIŞCI KURD

Re'âyâ neferen – 7	Askerî – [17]
	Sipâhî-i Timar – 2
	Yeniçeri – 1
	Humbaracı – 1
	Zâviyeî neferen – 1
	Mehmed veled-i İmam neferen – 1
	Voyvoda bâb – 3
	Müezzin neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 3
	Hasan Paşa bâb – 3
	Amel-mânde neferen – 1

MAHALLE-İ HEKİM DÂVUD

Re'âyâ neferen – 12	Askerî – [18]
	Araba-i Tob – 1
	Sipâhî-i Timâr – 2
	Yeniçeri – 3
	Müezzin neferen – 1
	İmam neferen – 2
	Hatîb neferen – 2
	Sâdât neferen – 1
	Vakf neferen – 2
	Zâviye neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 3

MAHALLE-İ ARAB HATİB

Re'âyâ neferen – 13	Askerî – [7]
	Araba-i Tob – 1
	Yeniçeri – 1
	Müezzin neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 2
	Vakf neferen – 2

MAHALLE-İ GÂZÎ EVRENOS

Re'âyâ neferen – 14	Askerî – [10]
	Araba-i Tob – 2
	Sipâh Müttekâid – 2
	Silahdar Müttekâid – 1
	Yeniçeri – 4
	Kadı neferen – 1
	Müezzin neferen – 1
	Bâkî veled-i Mustafa neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 1

MAHALLE-İ ESLİME HÂTUN

Re'âyâ neferen – 14	Askerî – [21]
	Zaîm – 1
	Sipâhî-i Timâr – 3
	Yeniçeri – 3
	Ulûfeciyan-ı Yemîn – 1
	Silahdar Müttekâid – 1
	İmam neferen – 1
	Müezzin neferen – 1
	Zâviye neferen – 1
	Vakf neferen – 4
	Sâdât neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 5

MAHALLE-İ SULTAN MURAD HAN CÂMÎ-İ ATİK

Re'âyâ neferen – 6	Askerî – [21]
	Kadı neferen – 2
	Zâviye neferen – 2
	Kayyum neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 2
	Vakf neferen – 1
	Hâtun neferen – 2

MAHALLE-İ HALİL PAŞA

Re'âyâ neferen – 5	Askerî – [10]
	Müteferrika – 1
	Sipâhî müttekâid – 1
	Sipâhî-i Timâr – 1

	Araba-i Tob – 1
	Yeniçeri – 2
	İmam neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 1
	Hâtun neferen – 1
	Vakf neferen – 1

MAHALLE-İ ÇAŞNIGİR İLYAS

Re'âyâ neferen – 7	Askerî – [15]
	Mîralay – 1
	Yeniçeri – 2
	Sipâhî-i Timâr – 1
	Hayreddin Paşazâde – 1
	Dul Hâtun neferen – 6
	Hâtun neferen – 2
	Vakf neferen – 1
	Sâdât neferen – 1

MAHALLE-İ HAZÎNEDAR

Re'âyâ neferen – 11	Askerî – [26]
	Sipah – 3
	Araba-i Tob – 1
	Gurebâ-i Yemîn – 1
	Yeniçeri – 3
	Sipâhî-i Timâr – 2
	Kethüdâ-i Cây-ı Sipâh der-sâbık - 1
	Piyâde neferen – 2
	Vakf neferen – 2
	Dul Hâtun neferen – 3
	Amel-mânde Hâtun neferen – 2
	İmam neferen – 2
	Şeyh neferen – 1
	Müezzin neferen – 1
	Sâdât neferen – 1
	Hâtun neferen – 1

MAHALLE-İ BÂCDÂR HAYREDDİN

Re'âyâ neferen – 14	Askerî – [21]
	Araba-i Tob – 4
	Sipâhî-i Timâr – 6
	Yeniçeri – 3
	Piyâde neferen – 4
	Sâdât neferen – 1
	Vakf neferen – 2
	Müezzin neferen – 1
	Dul Hatun neferen – 9

MAHALLE-İ İSMÂİL BEG

Re'âyâ neferen – 4	Askerî – [5]
	Vakf neferen – 3
	Şeyh neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 1

MAHALLE-İ KARA HAMZA

Re'âyâ neferen – 3	Askerî – [10]
	Kadı neferen – 1
	Şeyh neferen – 1
	İmam neferen – 2
	Yeniçeri neferen – 1
	Vakf neferen – 3
	Dul Hâtun neferen – 2

MAHALLE-İ MÛSÂ ÇELEBİ

Re'âyâ neferen – 7	Askerî – [14]
	Yeniçeri – 1
	Timâr – 2
	Araba-i Tob – 1
	Piyâde neferen – 1
	Zâviye neferen – 3
	Vakf neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 3
	Sâdât Hâtun neferen – 1
	İmam neferen – 1

MAHALLE-İ AŞAĞI KAMENİÇA

Zımmiyân Re'âyâ neferen – 21	
------------------------------	--

MAHALLE-İ ÂİŞE HÂTUN

Re'âyâ neferen – 11	Askerî – [34]
	Yeniçeri – 6
	Araba-i Tob – 1
	Silâhdâr – 1
	Sipâhî-i Timâr – 2
	İmam neferen – 1
	Müezzin neferen – 1
	Vakf neferen – 6
	Piyâde neferen – 10
	Dul Hâtun neferen – 6

MAHALLE-İ DARBHÂNE

Re'âyâ-yı Müslümânân neferen – 8	Askerî – [8]
Re'âyâ-yı Zımmiyân neferen - 8	Yeniçeri neferen – 1
	İmam neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 4
	Harâb neferen – 1
	Zâviye neferen – 1
Cemâ'at-i Yahûdiyan neferen – 9	
Odahâ-i Yahûdiyan	
Oda aded – 30	
Harâb – 16	
14	

MAHALLE-İ SÜLEYMAN BEG

Re'âyâ neferen – 4	Askerî – [9]
	İmam neferen – 1
	Kadı neferen – 2
	Müderris neferen – 1
	Sâdât neferen – 1
	Araba-i Tob neferen – 1
	Vakf neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 1
	Kethüdâ-i Serasker Paşa der-Mora neferen – 1

MAHALLE-İ HARAÇCI

Re'âyâ neferen – 6	Askerî – [16]
	Yeniçeri neferen – 2
	İmam neferen – 1
	Sâdât neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 6
	Vakf neferen – 2
	Müezzin neferen – 1
	Ağa-zâde neferen – 1
	Hâtun neferen – 2

MAHALLE-İ TATAR HÂTUN

Re'âyâ neferen – 15	Askerî – [29]
	Yeniçeri neferen – 4
	Çavuş neferen – 1
	Piyâde neferen – 4
	Harâb neferen – 2
	Dul Hâtun neferen – 9
	Vakf neferen – 3
	Zâviye neferen – 1
	Sâdât neferen – 2
	Hatîb neferen – 1
	Şeyh neferen – 1
	Müezzin neferen – 1

MAHALLE-İ DİVRİ

Re'âyâ neferen – 5	Askerî – [13]
	Yeniçeri neferen – 3
	İmam neferen – 1
	Müezzin neferen – 1
	Piyâde neferen – 5
	Dul Hâtun neferen – 3

MAHALLE-İ KATO KONOZİ

Zimmiyân Re'âyâ neferen – 28	
Bostanhâ aded – 6	
Odahâ bâb – 15	
Dul Zimmî neferen – 6	

MAHALLE-İ GEDİK AHMED PAŞA

Re'âyâ neferen – 10	Askerî – [28]
	Yeniçeri – 3
	Araba-i Tob – 3
	Ulûfeciyân-ı Yemîn – 1
	Sipâhî-i Timâr - 1
	İmam neferen – 1
	Müezzin neferen – 2
	Hatîb neferen – 2
	Dul Hâtun neferen - 10
	Harâb neferen – 1
	Sâdât Hatib neferen – 1
	Hâtun – 3

MAHALLE-İ EL-HAC İSÂ

Müslümânân Re'âyâ neferen – 4	Askerî – [13]
Zimmiyân Re'âyâ neferen - 4	Sipâhî-i Timâr neferen – 1
	Yeniçeri neferen – 1
	Piyâde neferen – 1
	İmam neferen – 1
	Vakf neferen – 2
	Müezzin neferen – 1
	Dul Hâtun neferen – 6

MAHALLÂT-I ZİMMİYÂN-I NEFS-İ KASABA-İ VAROŞ-I SİROZ

MAHALLE-İ AYA PARASKEVİ HAVYARCI

Zimmiyân Neferen – 26

MAHALLE-İ AYA KİRYAKİ VE AYA DİMİTRA VE AKATA MAHİTO

Suâl oluna

Doğancı Neferen – 1
Zimmiyân Neferen – 47

MAHALLE-İ BOSTANCI VLAHERNA
Suâl oluna

Zimmiyân Neferen – 25

MAHALLE-İ YEŞİLLİKÇİ (?) KÜRKCÜ

Doğancı Neferen – 2
Zimmiyân Neferen – 41

MAHALLE-İ APOSTOLAKİ VLAS

Zimmiyân Neferen – 26
[Dul] Neferen – 1

MAHALLE-İ LİKOSA ATANATO (?)

Doğancı Neferen – 1
Zimmiyân Neferen – 20
[Dul] Neferen – 2

ÇİFTLİKHÂ-İ ETRÂF-I ŞEHR-İ SİROZ

Çiftlik-i Hasan Ağa	Çift – 0,5
Çiftlik-i Seyyid Mehmed Efendi	Çift – 1,5
Çiftlik-i Veli Efendi İmam	Çift – 1 Ortakçı Zimmî Neferen – 1
Çiftlik-i Mehmed Ağa Hazînedâr	Çift – 2 Ortakçı Zimmiyân Neferen – 4
Çiftlik-i Halil Ağa sipâhî-i tekâüd	Çift – 1
Çiftlik-i Mehmed Ağa	Çift – 3
Çiftlik-i Hadice Hâtun	Çift – 1 Ortakçı Zimmiyân Neferen – 1
Çiftlik-i Seyyid Fâtıma	Çift – 1 Ortakçı Zimmiyân Neferen – 2
Çiftlik-i Derviş Ağa	Çift – 1

Yekûn Çiftlikât-ı Re'âyâ Çift – 7 Ortakçı Neferen – 5	Çiftlikât-ı Askerî Çift – 5 Ortakçıyân-ı Zimmiyân Neferen – 3
Yekûn Çift – 12 Ortakçı Neferen – 8	

III
BOA.KK.MKF-2786, S. 2-3.
(İCMÂL)

KAZÂ-İ SİROZ DER-LİVÂ-İ PAŞA TETİMME-İ HÂNEHÂ-İ AVÂRİZ-I KURÂ-İ MEZKÛRİN TÂBİ-İ KAZÂ-İ MEZBÛRE 'AN-TAHRÎR-İ CEDÎD-İ MEHMED EFENDİ SER-HALÎFE-İ MEVKUFÂT EL-VÂKİ FÎ-SENE 1109

NEFS-İ KASABA-İ SİROZ

Mahalle-i BEDREDDİN	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 22 Hâne – 5,5
Mahalle-i DOĞAN BEG	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 7 Hâne – 1,5 Rub' – 1
Mahalle-i EL-HAC ALİ	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 5 Hâne – 1 Rub' – 1
Mahalle-i TANRIVİRDİ	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 4 Hâne – 1
Mahalle-i DEBBAĞ MURAD	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 3 Hâne – 0,5 Rub' – 1
Mahalle-i KOYUN YUSUF	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 2 Hâne – Nısf – 0,5

	Re'âyâ-yı Zımmiyân Neferen – 6 Hâne – 2 Yekûn Hâne – 2,5
Mahalle-i YENİCE	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 5 Hâne – 1 Rub' – 1
Mahalle-i KİRİŞCİ KURD	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 7 Hâne – 1,5 Rub' – 1
Mahalle-i HEKİM DÂVUD	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 12 Hâne – 3
Mahalle-i ARAB HATÎB	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 13 Hâne – 3 Rub' – 1
Mahalle-i GÂZÎ EVRENOS	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 14 Hâne – 3,5
Mahalle-i ESLİME HÂTUN	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 14 Hâne – 3,5
Mahalle-i SULTAN MURAD HAN CÂMÎ'-İ ATÎK	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 6
Mahalle-i HALİL PAŞA	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 5 Hâne – 1 Rub' – 1
Mahalle-i ÇAŞNIGİR İLYAS	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 7 Hâne – 1,5 Rub' – 1
Mahalle-i HAZÎNEDÂR	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 11 Hâne – 2,5 Rub' – 1
Mahalle-i BÂCDÂR HAYREDDİN	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 14 Hâne – 3,5
Mahalle-i İSMÂİL BEG	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 4 Hâne – 1
Mahalle-i KARA HAMZA	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 3 Hâne – 0,5 Rub' – 1
Mahalle-i MÜSÂ ÇELEBİ	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 7 Hâne – 1,5 Rub' – 1
Mahalle-i AŞAĞI KAMENİÇA	Re'âyâ-yı Zımmiyân Neferen – 21 Hâne – 7
Mahalle-i ÂİŞE HÂTUN	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 11 Hâne – 2,5 Rub' – 1
Mahalle-i DARBHÂNE	Re'âyâ Neferen – 17 Zımmiyân – 7 Bağçeî – 1 Yahûdiyân – 9 Hâne – 5 Rub' – 2 Odahâ-i Yahûdiyân – 14 Hâne – 1
Mahalle-i SÜLEYMAN BEG	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 4 Hâne – 1
Mahalle-i HARAÇCI	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 6 Hâne – 1,5
Mahalle-i TATAR HÂTUN	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 15 Hâne – 3,5 Rub' – 1
Mahalle-i DİVRİ	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 5 Hâne – 1 Rub' – 1
Mahalle-i KATO KONOZİ	Re'âyâ-yı Zımmiyân Neferen – 28 Hâne – 9 Rub' – 1 Bostanhâ – 6 Hâne – 2 Odahâ Bâb – 15 Hâne – 1
Mahalle-i GEDİK AHMED PAŞA	Müslümânân Re'âyâ Neferen – 10 Hâne – 2,5
Mahalle-i EL-HAC İSÂ	Re'âyâ-yı Müslümânân Neferen – 7 Hâne – 1,5 Rub' – 1 Re'âyâ-yı Zımmiyân Neferen – 4

	Hâne – 1 Sülüs – 1 Yekûn Hâne – 2,5 Sülüs – 1 Rub' – 1
--	---

YEKÛN

Re'âyâ-yı Müslümânân Neferen – 217 Hâne – 54 Rub' – 1	Re'âyâ-yı Zımmiyân Neferen – 76 Hâne – 25 Sülüs – 1 Bostan – 6 Hâne – 2 Odahâ – 29 Hâne – 2
Yekûn Hâne – 83 Rub' – 1 Sülüs – 1	

MAHALLÂT-I ZIMMİYÂN-I NEFS-İ KASABA-İ VAROŞ-I SİROZ

Mahalle-i AYA PARASKEVİ HAVYARCI	Zımmiyân Neferen – 26 Hâne – 8 Sülüs – 2
Mahalle-i AYA KİRYAKİ ve AYA DİMİTRA ve AKATA MAHİTO	Zımmiyân Neferen – 47 Hâne – 15 Sülüs – 2 Doğancı Neferen – 1
Mahalle-i BOSTANCI VLAHERNA	Zımmiyân Neferen – 25 Hâne – 8 Sülüs – 1
Mahalle-i YEŞİLLİKİ (?) KÜRKCÜ	Zımmiyân Neferen – 41 Hâne – 13 Sülüs – 2
Mahalle-i APOSTOLAKİ VLAS	Zımmiyân Neferen – 25 Hâne – 8 Sülüs – 1
Mahalle-i LİKOSA ATANATO (?)	Zımmiyân Neferen – 20 Hâne – 6 Sülüs – 2

YEKÛN ZIMMİYÂN

Neferen – 184 Hâne – 61 Sülüs – 1

ÇİFTLİKHÂ-İ ETRÂF-I ŞEHR-İ SİROZ

Çiftlik-i Hasan Ağa Bostancı sâkin-i Siroz	Çift – 0,5 Hâne – Sülüs – 0,5
Çiftlik-i Seyyid Mehmed Efendi Kadı Mollazâde der-mahalle-i Kamenîça sâkin-i Siroz	Çift – 1,5 Hâne – Sülüs – 1,5
Çiftlik-i Veli Efendi İmam-ı Mahalle-i Bâcdâr Hayreddin sâkin-i Siroz	Çift – 1 Hâne – Sülüs – 1 Ortakçı Zımmî Neferen – 1 Hâne – Sülüs – 1 Yekûn Hâne Sülüs – 2
Çiftlik-i Mehmed Ağa Hazînedâr der mahalle-i Bâcdâr Hayreddin sâkin-i Siroz	Çift – 2 Hâne Sülüs – 2 Ortakçı Zımmiyân Neferen – 4 Hâne – 1 Sülüs – 1 Yekûn Hâne – 2
Çiftlik-i Haraççı Halil Ağa sipâhî-i tekâüd sâkin-i Siroz	Çift – 1 Hâne Sülüs – 1
Çiftlik-i Mehmed Ağa Sakalbazzâde sâkin-i mahalle-i Bâcdâr Hayreddin der- Siroz	Çift – 3 Hâne – 1
Çiftlik-i Hadîce Hâtun sâkin-i mahalle-i Bâcdâr Hayreddin der-kasaba-i Siroz	Ortakçı Zımmiyân Neferen – 1 Hâne Sülüs – 1 Yekûn Hâne Sülüs – 2
Çiftlik-i Seyyid Fâtıma bint-i Şeyh Mehmed sâkin-i Siroz	Ortakçı Zımmiyân Neferen – 2 Hâne Sülüs – 2 Yekûn Hâne – 1
Çiftlik-i Derviş Ağa der-mahalle-i Ahmed Paşa der-kasaba-i Siroz	Çift – 1 Hâne Sülüs – 1

Yekûn Çiftlikât Çift – 12 Hâne – 4	Ortakçıyân-ı Zımmiyân Neferen – 8 Hâne – 2 Sülüs – 2
Yekûn Hâne – 6 Sülüs – 2	

IV
BOA.KK.MKF-2787, s. 4-5. (MUFASSAL)

The image shows a handwritten manuscript page with two columns of text in Ottoman Turkish script. The text is organized into sections by horizontal lines. The left column contains several sections of text, some with marginalia and some with a large, dense scribble. The right column contains several sections of text, some with marginalia and some with a large, dense scribble. The text is written in a cursive style and includes various annotations and marginalia.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, left column, top section.	Handwritten text in Ottoman Turkish script, right column, top section.
Handwritten text in Ottoman Turkish script, left column, middle section.	Handwritten text in Ottoman Turkish script, right column, middle section.
Handwritten text in Ottoman Turkish script, left column, bottom section.	Handwritten text in Ottoman Turkish script, right column, bottom section.

The image displays two pages of a handwritten musical manuscript, likely a vocal score. The notation is written on two columns of staves. Each staff begins with a clef and a key signature. The lyrics are written in Ottoman Turkish script, with some words underlined. The manuscript includes various musical notations such as notes, rests, and bar lines. The paper shows signs of age, with some staining and wear. The right page has a small number '14' in the top right corner.

TÜRK DÜNYASINDA SU VE SU ÜRÜNLERİ İLE İLGİLİ POLİTİKALAR

Water and Aquaculture Politics in Turkish World

*Nejdet GÜLTEPE**

Özet

Su ve su ürünleri, hem stratejik olarak hem de yaşamsal olarak çok önemli bir doğal kaynaktır. Teknoloji ve hayat şartları farklılaşmasından dolayı, doğal kaynaklar sürekli olarak tahrip olmaktadır. Tüm dünya milletlerinin bu tahribatları engelleyebilmek için çalıştığı bu dönemde, Türk Dünyası, sahip olduğu tahrip olmamış su ve su ürünleri kaynaklarından yeterince faydalanamamaktadır. Mevcut su ve su ürünleri kaynaklarının geliştirilmesi ve daha iyi değerlendirilebilmesi için bu konuda ortak politikalar oluşturulmalıdır. Ortak politikaların oluşturulması Türk Dünyası bakımından, su ve su ürünleri kaynaklarından, başta stratejik nedenler olmak üzere yaşamsal ve ekonomik özelliklerinden faydalanmak için gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Strateji, Su ve Su Ürünleri Politikası, Türk Dünyası

Abstract

Water and aquaculture are very important natural sources both strategic and vital for all worlds. Natural sources are constantly destroying due to technologic and life condition changes. In currently, all worlds nations are working to limits these destroys but Turkish World can not benefit from own undestroyed water and aquaculture sources. Common politics must carry out to existing water and aquaculture sources' improve and benefit. Common politics have to perform for strategic, vital and economics advantages in Turkish World.

Key Words: Strategy, Water and Aquaculture Politics, Natural Source

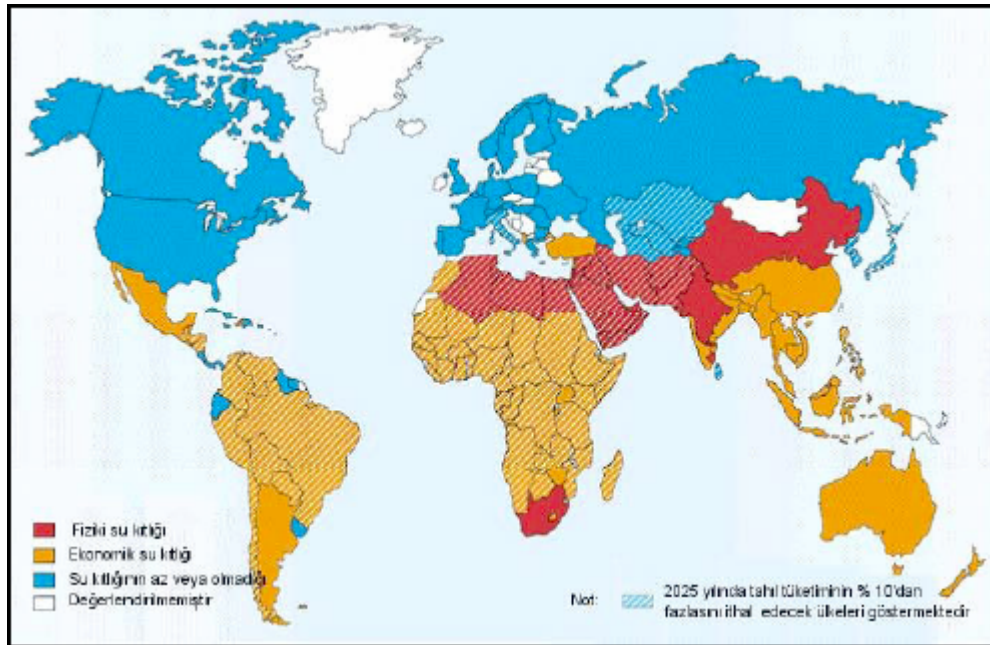
Türkler tarihleri boyunca yaşadıkları yerleşim alanlarını su koşullarının mevcudiyetine göre seçmiştir. Hayatlarını devam ettirebilmeleri, yaşama alışkanlıklarını sürdürebilmeleri için su öncelikli şart olmuştur. Sosyal ve ekonomik anlamda geçim kaynakları olan tarım ve hayvancılık için su, her zaman elzemdir. Ticaretle uğraşmamalarına rağmen, hayat şartlarının getirisi olarak her zaman ticaret yollarına yakın bölgelerde yaşamışlar ve zaman zaman bu yolların hâkimi olmuşlardır. Orta Asya'dan dünyaya Türk Milletinin yayılışı da hep sosyal yaşamlarının getirdiği zorunluluklardan dolayı, su kavşaklarının bulunduğu bu ticaret yollarının etrafında olmuştur. Bu yayılma dönemlerinde, stratejik ve yaşamsal bir kaynak olan suyu en iyi şekilde kullanmışlar, bunun semerelerini almışlardır. Su ile ilgili politikalarda yapılan stratejik hatalar, çeşitli alanlarda sıkıntılara neden olmuştur. Gerek sosyo-ekonomik anlamda gerekse hayatın devamlılığı anlamında stratejik bakımdan suyu, tarihin akışı içerisinde çok iyi kullandığını söyleyebileceğimiz Türkler, sudan sağlanabilecek çeşitli imkân ve istihsal kaynaklarını yeterince kullanamamıştır. Bunun nedeni, birçok farklı istihsal kaynağına sahip olabilmekten kaynaklanıyor olabilir.

Son yıllarda sözü edilmeye başlanan ve olası bir III. Dünya Savaşı'nın sebebi gösterilen su için % 70'i su ile kaplı olan dünyada, tarihten bu yana çeşitli savaşlar olmuştur. Geçmişte yaşanan su savaşlarının ana nedeni, suyun hâkimiyeti ele almada stratejik güç kaynağı olmasından kaynaklanmaktaydı. Günümüzde ise, su savaşları ile ülkeler arasında yaşanan su krizlerinin nedeni, hayatın devamlılığını sağlayabilmek olacaktır. Çünkü bu gün çeşitli nedenlerle dünya ülkelerinin büyük bir çoğunluğu, su sıkıntısı yaşamakta veya düşük kaliteli su kullanmaktadır. Başta Avrupa olmak üzere dünyanın birçok yerinde, su kaynakları insanların gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetlerle kirlenmektedir.

* Ege Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi, Yetiştiricilik Bölümü Doktora Öğrencisi

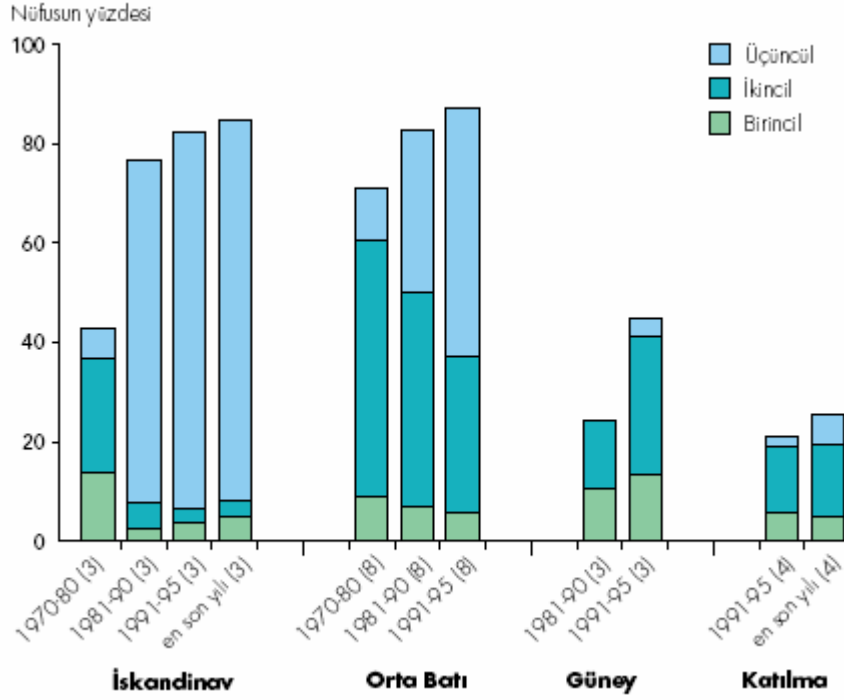
Gezegeneimizin %70'i su ile kaplı olmasına karşın, bunun sadece %2,5'lük kısmı, tatlı sudan oluşmaktadır. Bunun da yaklaşık %70'i, Antarktika ve Grönland buzullarında bulunmaktadır. Kalan bölümün büyük bir kısmını da topraktaki nem ve erişilemeyen yeraltı suları oluşturmaktadır. Dünyadaki suyun % 0,08'inden daha az bir bölümü, insanların kullanımına doğrudan erişim olanağı sunmasına rağmen bu da oldukça düzensiz bir dağılım göstermektedir. Yerkürede halen yaklaşık 1,1 milyar kişi güvenli su kaynağından yoksundur. Bununla birlikte, erişimi kısıtlı içilebilir su kaynakları; nüfus artışı, çevre kirliliği ve endüstriyel atıklardan dolayı kalitesinin düşmesi neticesinde azalmaktadır. Yapılan tahminlere göre dünya nüfusunun 2/3'ünün, 2025 yılı itibarı ile tatlı su sıkıntısı ile karşı karşıya geleceği öngörülmektedir. Uluslararası Su Yönetimi Enstitüsünce 2000 yılında yapılan projeksiyon sonucu, su sıkıntısı ile karşılaşacak bölgelerin haritası aşağıda verilmektedir.

Avrupa nüfusunun % 31'i, yıllık su kaynaklarının % 20'sinden fazlasını kullanan ülkelerde yaşamakta, bu durum önemli bir su sıkıntısına işaret etmektedir. Doğu Avrupa, Kafkas ve Orta Asya (DAKOA) ülkelerinde içme suyu kaynaklarının mikrobiyolojik kirlenmeye maruz kalması, orta Avrupa'da tuzlarla kirlenmesi ve AB vatandaşlarının % 10'undan fazlasının izin verilen azami derişim miktarından daha fazla mikrobiyolojik kirlenmeye maruz kalması, içme suyunun kalitesinin Avrupa'da hâlâ bir sorun oluşturduğunu göstermektedir.

Su sıkıntıları ve çevre kirlenmelerinden dolayı bu gün birçok ülke, atık suları için arıtma sistemleri kurmakta ve hatta bir kısım ülkeler ise arıtma yöntemleri ile içme ve kullanım sularını sağlama yoluna gitmektedirler. DAKOA ülkelerinde birçok nehrin, gölün, yeraltı suyunun ve kıyının ağır metaller ve petrol gibi tehlikeli maddelerle kirlendiği görülmüştür. Bu kirlilik şehirlerin çıkışlarında, sanayi bölgeleri ile tarım alanlarında ve maden bölgelerinde yer alan sorunlu alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu sorunlu alanlar dışında nehir ve göl sularının kalitesi, Avrupa ülkelerine kıyasla daha yüksektir. Karadeniz'de, Hazar Denizi'nde ve Akdeniz'de çeşitli kaynakların neden olduğu petrol kirliliği önemli bir sorun oluşturmaktadır. Batı Avrupa ülkelerinde, 1970'li yıllardan bu yana, atık su arıtma seviyesi ile arıtma tesislerine bağlı olan nüfus oranında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde nüfusun % 25'i, çoğu ikincil arıtma işlemi uygulayan atık su arıtma tesislerine bağlıdır. DAKOA ülkelerinde ise atık su arıtma işlemleri; atık su arıtma tesislerine bağlı nüfus oranı, uygulanan arıtma seviyesi ve mevcut arıtma tesislerinin işletme verimliliği açılarından çok düşük seviyededir.

1980 ile 1990'ların sonu itibariyle, Avrupa'da atık su arıtma işlemlerinde bölgelere göre yaşanan değişiklikler grafikteki gibidir.

Not: Sadece tüm dönemlere ait verileri mevcut olan ülkeler dahil edilmiştir, ülke sayısı parantez içerisinde belirtilmiştir.

İskandinav: Norveç, İsveç, Finlandiya.

Orta Batı: Avusturya, Danimarka, Almanya, İrlanda, Hollanda, Lüksemburg, İsviçre, Birleşik Krallık

Güney: Yunanistan, İspanya ve Portekiz

Katılma: Estonya, Macaristan, Polonya ve Türkiye

Türkiye'nin Mevcut Su ve Su Ürünleri Potansiyeli

Su ve su ürünleri politikalarını belirlerken, öncelikli olarak mevcut su kaynaklarının durumunu belirlememiz gerekir. Su kaynaklarını değerlendirirken, genel olarak deniz kaynakları ve tatlı su kaynakları olarak iki kısımda ele alırız. Türkiye'nin su kaynaklarının mevcut durumu, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı verilerine göre şu şekildedir.

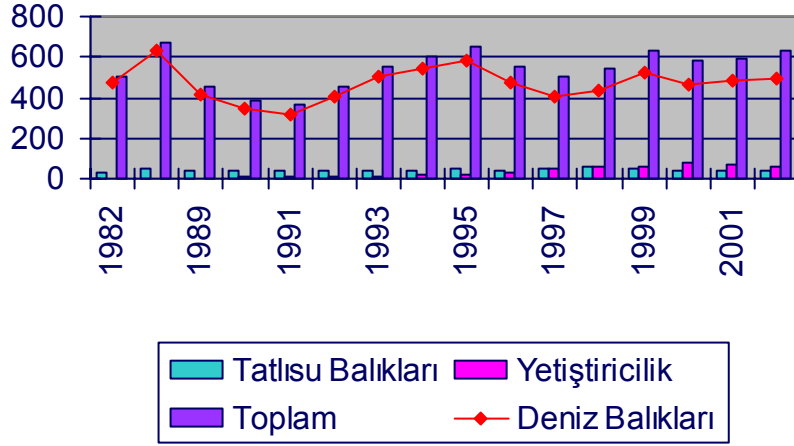
Tablo 1. Türkiye Deniz Kaynakları Potansiyeli

Deniz Kaynakları	Kıyı Uzunluğu (km)	Yüzölçümü (ha)
Karadeniz Ege ve Akdeniz	7,144	23,475,000
Marmara, İstanbul ve Çanakkale Boğazları	1,189	1,132,200
TOPLAM	8,333	24,607,200

Tablo 2. Türkiye Tatlı Su Kaynakları Potansiyeli

Tatlı Su Kaynakları	Adet	Yüzey Alanı (ha)	Uzunluk (km)
Tabii Göller	200	906,118	-
Baraj Gölleri	159	342,377	-
Göletler	750	15,500	-
Nehirler	33	-	177,714

Eğitim-öğretim ve gerçek anlamda entansif olarak su ürünleri yetiştiriciliğine 80'li yıllarda başlanan Türkiye'de, su ürünleri üretiminin yıllara göre ton bazında üretim miktarları tablodaki gibidir. Yapılan bu üretimle hem ülke ekonomisine katma bir değer sağlanmış hem de ülkede geniş bir istihdam sağlanmıştır.

Başta alabalık olmak üzere çipura, levrek, sazan, midye ve karides türleri Türkiye'de yetiştirilmektedir. Son yıllarda ayrıca orkinos balığı yetiştiriciliğine de Akdeniz ve Ege Denizi'nde yapılmaya başlanmıştır.

Kazakistan'ın Mevcut Su ve Su Ürünleri Potansiyeli

Kazakistan, zengin yeraltı kaynakları, geniş tarım alanları, kalifiye işgücü ve önemli sanayi altyapısına sahip bir ülkedir. Kazakistan, dünyada uranyum, krom, kalay ve çinko rezervleri açısından ikinci, magnezyum rezervleri açısından üçüncü, bakır rezervleri açısından beşinci zengin ülkedir. Ayrıca, kömür, demir ve altın kaynakları açısından dünyanın ilk on ülkesi arasına giren Kazakistan, doğalgaz, petrol ve alüminyum kaynakları açısından sırasıyla on ikinci, on üçüncü ve on yedinci sıradadır. Dünya petrol rezervlerinin yüzde 5'i ve doğalgaz rezervlerinin yüzde 2'si Kazakistan'da bulunmaktadır. Ayrıca, Kazakistan 31,1 milyar tonluk kömür rezervleri ile dünya rezervlerinin yüzde 3'üne sahiptir. Toprak büyüklüğü açısından dünyanın dokuzuncu ülkesi olan Kazakistan'da tarım, önemli bir sektördür. Önemli bir buğday, et ve yün üreticisi olan ülkede tarıma elverişli topraklar 220 milyon hektar civarındadır. En önemli nehirleri Ural, Emba, Sırderya, İli ve İrtiş olan ülkede, yedi binden fazla akarsu bulunmakta fakat bu akarsuların birçoğu yaz aylarında kurumaktadır. Aral, Balkaş, Zaysan, Alakol, Tengiz ve Seletitengiz en önemli gölleri olan Kazakistan'da ülkenin en büyük gölü olan Aral gölü, bugün kuruma aşamasına gelmiştir. Suyolu taşımacılığı 6 nehir ve 2 deniz kıyısındaki liman arasında gerçekleştirilmektedir. Suyollarının uzunluğu 4,002 km'dir. Başlıca deniz limanları, Hazar Denizi kıyısındaki Atırav ve Aktav ticaret limanlarıdır. Bugün suyolu taşıma limanlarının tamamına yakını özel sektöre aittir. Nehir ulaşımı ciddi teknik sorunlarla uğraşmaktadır. Nehir taşımacılığında kullanılan gemilerin yüzde 40'ı yenilenmeye ihtiyaç duymaktadır. Gemi inşa imkanları kısıtlıdır ve nehir tabanları yeterince temizlenmemektedir. Mevcut su potansiyelinden faydalanılarak enerji üretim sektörüne hizmet veren 5 hidroelektrik santraline sahiptir. Bunun yanında Kazakistan'ın güney bölgelerindeki hidroelektrik enerji üretimine uygun akarsu potansiyeli yeterince kullanılamamaktadır. Kazakistan'ın metal ve tahıllar gibi diğer önemli ihraç kalemleri de uluslar arası piyasalardaki fiyat dalgalanmalarından büyük oranda etkilenen ürünlerdir. Bu nedenle, Kazakistan'ın dış ticaret politikasında ihracat kalemlerinin çeşitlendirilmesi en önemli önceliklerinden birisini teşkil etmektedir. Bu çeşitlendirme için Kazakistan su ürünleri yetiştiriciliği bakımından yeterli su havzalarına ve su potansiyeline sahiptir. Kazakistan'ın su havzalarında, başta bir çok endemik türler olmak üzere toplam 19 adet balık türü bulunmaktadır.

Hazar Havzası'nda tamamı endemik olmak üzere *Caspiomyzon wagneri*, *Alosa kessleri*, *Salmo trutta caspius*, *Stenodus leucichthys leucichthys* ve *Rutilus kutum* balık türleri bulunmaktadır.

Aral-Sırderya Havzası'nda *Acipenser nudiventris* hariç diğerleri endemik olmak üzere *Pseudoscaphirhynchus fedtschenkoi*, *Salmo trutta aralensis*, *Aspiolucius esocinus*, *Barbus brachycephalus brachycephalus*, *Barbus capito conocephalus* ve *Capoetobrama kuschakewitschi orientalis* balık türleri bulunmaktadır.

İrtiş Havzası'nda endemik olmayan *Hucho taimen*, *Stenodus leucichthys conny* ve *Brachymystax lenok* balık türleri bulunmaktadır.

Balkaş Havzası'nda ise endemik türler olan *Schizothorax argentatus pseudaksaiensis* ve *Perka schrenki* ile endemik olmayan *Acipenser nudiventris* ve *Barbus brachycephalus brachycep* balık türleri bulunmaktadır.

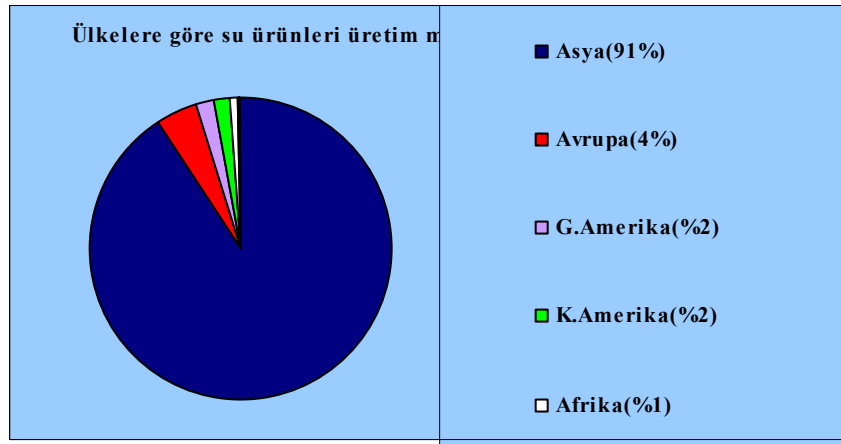
Biyolojik çeşitliliğin bu kadar zengin olduğu Kazakistan'da, su ürünleri yetiştiriciliğinin yeterli düzeyde olmaması düşündürücüdür. Genel olarak Kazakistan'da yapılan su ile ilgili projeler; içme su sistemleri, atık su arıtma sistemleri ve sulama kanalları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bugün tüm dünyada doğal kaynakların korunmasının yanında, çeşitli su ürünleri yetiştiriciliği uygulamaları yapılmakta ve bu konuda her ülke, hem kendi su ürünleri politikasını hem de ülkeler arası politikalarını oluşturmaktadır.

Tablo 3. Yıllara Göre Dünyada Su Ürünleri Yetiştiriciliği (1000 ton)

GURUPLAR	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2001%
BALIKLAR	9.991	11.218	13.053	14.987	17.008	18.747	19.869	21.645	22.887	24.433	50,46
KABUKLULAR	4.495	5.618	6.717	8.230	8.488	8.558	9.142	10.153	10.731	11.267	23,27
SUCUL BITKİLER	5.779	6.650	6.935	6.792	7.176	7.204	8.597	9.623	10.182	10.562	21,81
EKLAMBACAKLILAR	984	935	1.005	1.102	1.134	1.247	1.396	1.564	1.730	1.985	4,1
SÜRÜNGENLER	2	4	7	21	36	49	70	89	100	121	0
OMURGASIZLAR	19	30	58	34	25	32	40	43	36	43	0
TOPLAM	21.270	24.455	27.775	31.166	33.867	35.837	39.114	43.117	45.666	48.411	100

Dünyada su ürünleri yetiştiriciliğinin kıtalara göre dağılımı ise aşağıdaki şekildedir:

Su ürünleri üretiminde en çok dikkat çeken husus tüm dünya üretiminin % 91'lik kısmının Asya Kıtası'nda yapılmasıdır. Su ve su ürünlerinin stratejik olarak önemi, çok önemli bir besin kaynağı olması, yüksek düzeyde istihdam kapasitesi ile ülke ekonomisine katkıda bulunması gibi nedenlerle büyük bir çoğunluğu Asya Kıtası'na yayılmış olan Türk Dünyası'nın, en kısa zamanda

ortak su ve su ürünleri politikaları oluşturmaları gerekmektedir. Bu ortak politikaların oluşturulmasında öncelikli olarak izlenecek yol:

1. Türk Dünyası Su ve Su Ürünleri Ortak Komisyonu oluşturulması,
2. Türk Devletleri Suları'nda bulunan endemik türlerin belirlenmesi ve bu türlerin yetiştirilebilme olanaklarının araştırılması,
3. Yetiştiriciliği yapılan türlerin ortak çalışma planları ile diğer ülkelere yayılımının sağlanması,
4. Ülkeler arası bilimsel işbirliği komitesi kurularak konu ile ilgili çalışan araştırmacılara araştırma ve eğitim imkânlarının sağlanması,
5. Türk Devletleri'nde bu konularda üretim yapan yetiştiricilerin bu devletlerin desteği ile imkân sağlanarak ortak ve bireysel yatırımlara yönlendirilmesi,
6. Devletler tarafından ortak bir düzenleme yapılarak yetki ve sorumlulukların belirlenip oluşturulacak komisyon tarafından gerekli kanun ve düzenlemelerin yapıp uygulamaya geçirilmesi,
7. Ülkelerin sosyo-ekonomik ve coğrafik durumları dikkate alınarak su ve su ürünleri ile ilgili yan sektörlerin oluşturulması şeklinde özetlenebilir.

Uygulanabilirliği zor olmayan bu politikalarla globalleşen dünya süreci içerisinde Türkler tarihleri boyunca hayatlarını devam ettirdikleri coğrafyalarda bugüne kadar tam manası ile faydalanamadıkları su kaynaklarından daha iyi yararlanabilecek, stratejik olarak güçlerini farklı bir alanda daha ortaya koyma imkanı bulacak ve ekonomilerine katkıda bulunabileceklerdir.

Kaynaklar

- 📖 Çelikkale, M. S., Düzgüneş, E. ve Okumuş, İ., 1999. *Türkiye Su Ürünleri Sektörü, Potansiyeli, Mevcut Durumu, Sorunları ve Çözüm Yolları*, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 1999-2, İstanbul 1999.
- 📖 DEİK, 2001. *Kazakistan Ekonomisi ve Türkiye İle İlişkileri*, Ekim 2001.
- 📖 DEİK, 2004. *Kazakistan Ülke Bülteni*, Kasım 2004.
- 📖 EEA (European Environmental Agency), 2003. Avrupa Çevre Ajansı, Avrupa'nın çevre sorunları: üçüncü değerlendirme raporu (Özet), Lüksemburg, Avrupa Toplulukları Resmi Yayınları Bürosu, Kopenhag 2003.
- 📖 EEA (European Environmental Agency), 2003. Avrupa'nın su kaynakları: göstergeler bazında hazırlanan değerlendirme özeti, Lüksemburg, Avrupa Toplulukları Resmi Yayınları Bürosu, Kopenhag 2003.
- 📖 Karaban, E., 2004. *Investing in Kazakhstan's fishes can pay off*, The World Bank Group, Atsana-2004.
- 📖 Kılıç, İ., 2004. *Nükleer Enerjinin Alternatif Kullanım Alanları: "Nükleer Desalinasyon"*. Türkiye Atom Enerjisi Kurumu, Teknoloji Dairesi, Mayıs 2004.
- 📖 TÜBİTAK, 2003. *TÜBİTAK Vizyon 2023 Bilim ve Teknolojisi Öngörüsü Projesi*, Tarım ve Gıda Paneli, Ön Rapor, Ocak-2003.
- 📖 www.aygazete.com/turkdunyası
- 📖 www.da.com.tr/dergi/DaStore/Sayi04/turkce/dosya.htm#03, Aladin, N. V. ve Plotnikov, İ. S., Hazar'da yok olan hayat.
- 📖 www.da.com.tr/dergi/DaStore/Sayi04/turkce/dosya.htm#03, Çağatay, E., Çölün gözündeki yaş: Aral.
- 📖 www.hidropolitik.hacettepe.edu.tr/index.htm
- 📖 www.tarim.gov.tr
- 📖 www.turan.tc/turk/kazak/kazak.html

DOĞRUDAN VE DOLAYLI OLARAK ÇİNCEYE GEÇEN TÜRKÇE KELİMELER ÜZERİNE

Studies on Turkish Words Passing Directly or Indirectly into The Chinese

*Alimcan İNAYET**

Özet

Çince de diğer dillerden alınan binlerce alıntı kelime bulunmaktadır. Çinli dilcilerden Liu Zhengyan, Gao Mingkai, Mai Yongqian, Shi Youwei muhtelif dillerden Çince'ye giren 10.000 kelime (aynı kelimenin değişik şekilleriyle birlikte) tesbit etmiş ve bunları bir sözlük halinde 1984'te Shanghai Sözlük Neşriyatı'nca basılan HANYU WAILAICI CIDIAN "Çince'deki Alıntılar Sözlüğü" (A Dictionary of Loan Words and Hybrid Words in Chinese) adlı kitapta vermiştir. Bu kelimeler arasında tarihin çeşitli dönemlerinde Türkçe ve Türkçenin çeşitli lehçelerinden doğrudan ve dolaylı olarak Çinceye geçen yüzlerce Türkçe kökenli kelime vardır. Bu kelimelerin bir kısmı belirli dönemlerde değişik nedenlerle Çince'ye geçmiş, ama fazla kullanılmamıştır. Bir kısım kelimeler ise bugünkü Çince de yoğun olarak kullanılmaktadır. Biz bu yazıda söz konusu kitaptan tespit ettiğimiz Türkçe kökenli kelimeleri tasnife tabi tutarak gerekli açıklamalarıyla birlikte bir liste halinde vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Alıntı, Çince, Dolaylı, Türkçe.

Abstract

There were thousands loan-words in Chinese. Chinese linguist Liu Zhengyan, Gao Mingkai, Mai Yongqian, Shi Youwei determined 10 thousands loan-words in Chinese and published them in "A Dictionary Of Loan Words and Hybrid Words in Chinese" in 1984. We have determined a great many loan-words from Turkish and Turkic dialect by directly and indirectly in this dictionary and classified and listed them in this article.

Key Words: Loan, Chinese, indirectly, Turkish

Çince kelime hazinesi bakımından dünyanın zengin dillerinden biri sayılır. Çincenin bu zenginliği onun kelime türetmedeki kendine has özelliğinin yanı sıra değişik dillerden hiç çekinmeden kelime almasına da bağlıdır. Bugün Çince zengin kelime hazinesiyle başta Türkçe olmak üzere Japon, Kore, Mançu, Moğol, Tibet gibi komşu ülke dillerine binlerce kelime veren dil konumuna geldiyse, bu, tarih boyunca Türkçe, Moğolca, Mançuca, Japonca, Tibetçe, İngilizce, Fransızca, Rusça, Sanskritçe, Farsça, Arapça, İbranice ve Malayca gibi çeşitli dillerden aldığı binlerce kelime sayesinde olmuştur. Ancak Çincenin yabancı dillerden alıntı yapmadaki özelliği ve telaffuzunun diakronik (artzamanlı) ve sinkronik (eşzamanlı) olarak değişken olma özelliğinden dolayı alıntıların pek çoğu tanınmaz hale gelmiştir. Buna rağmen Liu Zhengyan, Gao Mingkai, Mai Yongqian, Shi Youwei gibi Çinli dilciler muhtelif dillerden Çinceye giren 10.000 kelime (aynı kelimenin değişik şekilleriyle birlikte) tesbit etmiş ve bunları bir sözlük halinde 1984'te Shanghai Sözlük Neşriyatı'nca basılan HANYU WAILAICI CIDIAN "Çince'deki Alıntılar Sözlüğü" (A Dictionary of Loan Words and Hybrid Words in Chinese) adlı kitapta vermiştir. Biz bu yazıda sadece doğrudan ve dolaylı olarak Çinceye geçen Türkçe kelimeler üzerinde durduk. Söz konusu sözlükte tarihin çeşitli dönemlerinde Türkçe ve Türkçenin çeşitli lehçelerinden doğrudan Çinceye geçen kelimelerin yanı sıra diğer diller aracılığıyla geçen kelimeler de bulunmaktadır. Türkçe kaynaklı gösterilen kelimelerin bir kısmını Arapça ve Farsça kökenli kelimeler teşkil etmektedir. Moğolca, Tibetçe, Kitanca, Rusça, İngilizce kaynaklı gösterilen kelimelerin bir kısmını da Türkçe kelimeler teşkil etmektedir. Biz sözlükte dağınık halde bulunan Türkçe kelimeleri büyük bir özenle tespit etmeye çalıştık. Tespit edilen kelimeleri tasnife tabi tuttuktan sonra, gerekli açıklamalarıyla birlikte liste halinde verdik. Kelimelerin sözlükteki orijinal şekillerini mümkün olduğunca aynen vermeye çalıştık. Ancak bazı özel işaretleri bilgisayar ortamında yazmak kolay olmadığından, bu tür işaretlerin, Türk çeviri yazısındaki en

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

yakın karşılıkları kullandık. Mesela, sözlükteki “toy ” kelimesini “toğ” şeklinde verdik. Sözlükte Türkçe kelimelerin anlamları ayrıntılı açıklanmıştır. Ancak bu kelimelerin anlamları Türkiye’de herkesçe bilindiği için ayrıntılı açıklamaya gerek duymadık, sadece gerekli açıklamaları yaptık. Sözlükte bazı kelimelerin Çincedeki birden fazla yazılış şekilleri verilmiştir. Biz sadece madde başlığı olarak verilen şekillerini tercih ettik.

A. Doğrudan Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler

1. Huncadan Çinceye Geçen Kelimeler

HWC.'de 28 kelime Hunca kaynaklı gösterilmiştir. Bunlardan 14'ünün orijinal şekli gösterilmiş, 14'ünün ise gösterilmemiştir. Orijinalı gösterilmeyen kelimelerin Eski Çincenin telaffuz kurallarına göre yeniden yapılandırılması (reconstruction) gerekmektedir. Hunca kaynaklı gösterilen **单于 chányú** "Hun hükümdarı" (XHC.,s. 117), **骆驼 luòtuo** "deve" (XHC., s. 752), **鲜卑 xiānbēi** "Siyanpi" (XHC., s. 1246), **猩猩 xīngxīng** "şempanze" (XHC., s. 1288) gibi 4 kelime bugünkü Çincede çok kullanılmaktadır. Hunca kaynaklı gösterilen kelimeler şunlardır:

1. **单于 chányú** "Hun hükümdarlarının unvanı" < Hun. *sanok / tsanak*, HWC., s. 63
2. **撑梨 chēnglí** "tanrı" < Hun. *tāngri* [Türkçesiyle aynıdır], HWC., s. 65
3. **撑梨孤涂单于 chēnglígūtū chányú** "Hun hükümdarlarının tam unvanı" < Hun. *tāngri toǵ sanok* [*tāngri* "gök ", *toǵ* "oğul ", *sanok* "muazzam" anlamındadır], HWC., s. 65
4. **橙黎独孤 chēnglídúgū** "Gök oğlu" < Hun. *tāngri toǵ* , HWC., s. 65
5. **逗落 dòuluò** "mezar" < Hun. *tou - lo / tu - lo*, HWC., s. 84
6. **孤涂 gūtū** "Hun hükümdarlarının unvanı" < Hun. *toǵ* [Aslı anlamı " oğul "dur < Tü. *toǵ* " doğurmak "], HWC., s. 122
7. **谷蠡 gǔlí** "Hunlarda askeri ve memuri işleri idare eden, yabğu derecesinin altında bir rütbe adıdır." < Hun. *tura*, HWC., s. 124
8. **骨都候 gūdūhóu** "Hunlarda yabancı soylu aristokratların üstlendiği rütbe adı olup, Chanyu ve sağ-sol vezirin yardımcısıdır" < Hun. *gudu*, HWC., s. 124
9. **郭洛 guōluò** "kemer" < Hun. *qwaǵlag / qwaǵrag*, HWC., s. 127
10. **径路 jìnglù** " Hun kılıcı" < Hun. *king - luk* [Aslı anlamı "satır" dır < Tü. *qyng hr / q. Tü. qiliç; kilidji* " kılıç "tan geldiği de söyleniyor], HWC., s. 163
11. **骆驼 luòtuo** "deve" < Hun. *dada*, HWC., s. 219
12. **絡鞮 luòdī** "bir çeşit ayakkabı" < Hun. HWC., s. 219
13. **瓠脱 ǒutuó** "1. sınır gözetim evi; 2. her iki tarafın egemenliğinde olmayan sınır arazi" < Hun. HWC., s. 263
14. **祁连 qílián** "gök, tanrı" < Hun. HWC., s. 283

15. 且渠 qiěqú "Hunlarda rütbe adı" < Hun. HWC., s. 287
16. 日逐 rìzhú "Hun kağanlık sarayındaki görev ünvanı" < Hun. (HWC., s 292)
17. 尸逐 shīzhú "Hunlarda rütbe adı"< Hun. HWC., s. 315.
18. 师比 shībǐ "Hunlarda kullanılan, üzerinde serbi denilen hayvanın sembolü işlenmiş bir çeşit kemer" < Hun. *serbi*,HWC., s. 315
19. 屠耆王 túqíwáng "Hunlarda chanyudan sonra en yüksek rütbedir" < Hun. HWC., s. 346
20. 温禺鞮 wēnyúdn "Hun kağanlık sarayındaki görev ünvanı" < Hun. HWC., s. 358
21. 吾斯 wūsī "kağanlık sarayı" < Hun. HWC., s. 363
22. 鲜卑 xiānbēi "1. aslında eskiden Siyanpilerin kutsal bildikleri, dolayısıyla onu kabile adı olarak kullandıkları bir çeşit hayvandır; 2. bu tür hayvanın sureti işlenmiş kemer" < Hun. *serbi* HWC., s. 371
23. 猩猩 xīngxīng "şempanze" < Hun. HWC., ss. 374-375
24. 烟支 yānzhī "1. çiçek adıdır, 2. tütün çiçeğinden yapılmış, bayanların kullandıkları makyaj malzemesidir" < Hun. HWC., s. 381
25. yānzhī "Hunların evlenmiş kızlara verdikleri isimdir; 2. Han sülalesi döneminde Hunların kağanın hatununa verdikleri isimdir" < Hun. HWC., s. 381
26. yùjiān "Hunlarda rütbe adı" < Hun. HWC., s. 397
27. 斩将 zhǎnjiāng "Hun kağanlık sarayındaki görev adı" < Hun. HWC., s. 403
28. 贗 zī "köle" < Hun. *ze*, HWC., s. 409

2. Türkçeden Çinceye Geçen Kelimeler

HWC.'de 52 kelime Türkçe kaynaklı gösterilmiştir. Bunların 屋利设 wùlìshè hariç tümünün Türkçedeki orijinal şekli de gösterilmiştir. Bunlardan para anlamındaki "tenge" kelimesiyle bir tür çiçek adı olan "çambağ" kelimesinin Sanskritçe kökenli olduğu ifade edilmiştir. 琥珀 hǔpò ve 萨宝 sàbǎo kelimelerinin kökeni ise belirlenememiştir. Türkçeden Çinceye geçmiş kelimelerden 砮 lì "çalgı aleti"(XHC., 60), 箜篌 kōnghóu "kopuz"(XHC., s. 648), 真珠 zhēnzhū "inci"(XHC., s. 1467) bugünkü Çince de kullanılmaktadır. Türkçe kaynaklı gösterilen kelimeler şunlardır:

1. 阿波 ā bō "rütbe adı" < Tü. *apa*, HWC., s. 1
2. 艾乌赤 àiwūchì "danışma bürosu"< Tü. *ayruçi*, HWC., s. 16
3. 爱登凝黎 àidēng nínglí "ay tanrısı"< Tü. *ai-tāngr*, HWC., s. 16
4. 巴儿思 bā'ěrsī "pars" < Tü. *bars*, HWC., s. 26

5. 磬箎 **bìlì** "Eski dönemdeki borulu çalgı aleti. Han sülalesi döneminde batı ülkelerinden girmiştir, Tang, Song sülalesi ziyafet müziklerinin önemli çalgısıdır"< Tü. *bäri / beri*, HWC., s. 44-45
6. 勃布 **bóbù** "pamuktan yapılmış kumaş" < Tü. *böz*, HWC.,s. 53
7. 伯克 **bókè** "beylik. Qing sülalesi döneminde Xinjiang (Doğu Türkistan) Uygur bölgesinde "beylik" tesis edilmiş olup, her derecedeki beylik babadan oğula miras kalma özelliğine sahiptir" < Tü. *bäg*, HWC., s. 53
8. 不儿忽惕 **bù'érhūti** "kartal" < Tü. *bürküt*, HWC., s. 56
9. 撮 **chuò** "rütbe adı" < Tü. *çor*, HWC., s. 67
10. 达干 **dágān** "Türklerde rütbe adıdır"< Tü. *tarqan*, HWC., s. 69
11. 登利 **dēnglì** "gök, ilah" < Tü. *tängri*, HWC., s. 77
12. 鬲你 **fúnǐ** "içki" < Tü. *bägni*, HWC., s. 108
13. 哥思哥油 **gēsīgēyóu** "kurt yağı" < Tü. *qasqir yağ*, HWC., s. 116
14. 骨纳 **gǔnà** "deniz ayısı" < Tü. *kuna*, HWC., ss.124-125
15. 合俱录 **héjùlù** " yiğitliği dolayısıyla itibar kazanmış kimse" < Tü. *älp külüg*, HWC., s. 136
16. 琥珀 **hǔpò** "bir çeşit süs taşı" < Tü. *xubix*. Suriyelilerin dilindeki *harpax*< Yunancadan geldiği, bir de Orta Çağ Farsçası (Pehlevi)ndaki *kahrupai*'dan geldiği söyleniyor. HWC., s. 141
17. 火不思 **huǒbùsī** "kopuz"< Tü. *qobuz / qûpûz*, HWC., s. 145
18. 芨芨草 **jìjìcǎo** "bir çeşit bitki, hem yem olarak kullanılır, hem de sepet örülebilir "< Tü. *çi*, HWC., s. 147
19. 可敦 **kèdūn** "Eski dönemde Türklerde ve Moğollarda kağanların hanımlarına verilen hürmet adıdır" < Tü. *qatun*, HWC., s. 184
20. 可汗 **kèhán** "Eski dönemde Türklerin en yüksek hükümdarlarına verdikleri hürmet adı"< Tü. *qağan*, HWC., s. 184
21. 箜篌 **kōnghóu** "Eski dönemdeki telli çalgı aleti, küçükleri en az 5 telli, büyükleri en çok 25 telli olurlar" < Tü. *qobuz, qupuz*, HWC., s. 190
22. 阙律撮 **quēlǜchuò** "şerefli" < Tü. *külüğ-çor*, HWC., s. 290
23. 若鞮 **ruòdī** "iyi, üstün yetenekli, saygı değer kimse" < Tü. *yaqçi, zaqçi*, HWC., s. 293
24. 萨宝 **sàbǎo** "Kuzey Qi, Sui, Tang sülaleleri döneminde zerdüş din işlerine bakan memur" < Tü. *sarbov*, HWC., s. 295
25. 沙钵略 **shābōlüè** "rütbe adı" < Tü. *işbara*, HWC., s. 305

26. 设 shè "Türk ve Uygurlarda askeri rütbe adı" < Tü. *şad*, HWC., s. 310
27. 俟利发 sīlīfā "rütbe adı" < Tü. *iltābir*, HWC., s. 326
28. 苏 sū "su" < Tü. *su*, HWC., s. 326
29. 娑墨 suòmò "sevimli" < Tü. *sābig*, *sābāg*, HWC., s. 330
30. 塔勒 tālè "söğüt ağacı" < Tü. *tal*, HWC., s. 335
31. 特勤 tèqín "Türk ve Uygur kağanlarının oğul ve kardeşlerinin üstlendikleri görev" < Tü. *tāgin*, *tegin*, HWC., s. 341
32. 腾格 ténggé "Eski dönemde Türk ve Uygur bölgelerinde kullanılan madeni para" < Tü. *tanga*, *tāngā* < Skr. *tanka*, Uyg. *tenge*, HWC., s. 342
33. 透失 tōushí "tunç" < Tü. *tuç*, HWC., s. 345
34. 秃鹿麻 tūlùmá "pamuktan yapılmış bir çeşit kumaş" < Tü. *turma*, HWC., s. 346
35. 吐屯发 tūtúnfā "Türklerde memuri görev adı" < Tü. *tutunbat*, HWC., s. 347
36. 吐屯设 tūtúnshè "Sui sülalesi dönemindeki Türklerde rütbe adı" < Tü. *tutunşad*, HWC., s. 347
37. 脱思高儿 tuōsīgā'ěr "av kuşatanlar" < Tü. *tosqawul*, HWC., s. 350
38. 乌沙克 wūshākè "küçük" < Tü. *uśaq*, HWC., s. 362
39. 邬落 wūluò "yük hayvanı" < Tü. *ulağ*, HWC., s. 363
40. 屋利设 wūlīshè "Sui sülalesi dönemindeki Türklerde rütbe adı" < Tü. HWC., s. 363
41. xiéyújiān "devletin bilgisi ya da danışmanı; insanların yol göstericisi" < Tü. *il ügāsi* [*il* "devlet; halk; yurt", *ügāsi* "akıllı, zekalı"], HWC., s. 373
42. 烟齐 yānqí "köle" < Tü. *ençi*, HWC., s. 381
43. 盐 yán "şarkı" < Tü. *yir*, HWC., s. 382
44. yèluòhé "çevik, yiğit" < Tü. *elaha*, HWC., s. 385
45. 叶尔 yè'ěr "bölge, yer" < Tü. *yer*, HWC., s. 385
46. 叶护 yèhù "Türklerde rütbe adı" < Tü. *yabğu*, HWC., s. 385
47. 乙斤 yǐjīn "Türk kabile önderlerinin unvanı" < Tü. *irkin*, HWC., s. 388
48. 亦都护 yìdūhù "beş sülale on devlet dönemindeki Koço Uygurlarının önderi" < Tü. *idiqu* < *idiqu qut* "kutsal hükümdar", HWC., s. 389
49. 玉兹 yùzī "kısım, taraf" < Tü. *yüz*, HWC., s. 397

50. 扎都尊 zhādúzún "hazırlık" < Tü. *yaptursun*, HWC., s. 401

51. 瞻蔔 zhānfú "bir çeşit çiçek" < Tü. *çambag* [< Skr. *campaka*], HWC., s. 403

52. 真珠 zhēnzhū "inci" < Tü. *inçü*, HWC., s. 404

3. Siyanpiceden Çinceye Geçen Kelimeler

HWC.'de Siyanpiçe kaynaklı gösterilen kelimeler arasında 48 kelime Türkçe kökenlidir. Bunlar şunlardır:

1. 阿摩敦 āmódūn "anne". "modun, modun" şeklinde de yazılır. <Siy. *aḡayatur* HWC., s. 9

2. 阿真 ā zhēn "kral sarayındaki mutfak" <Siy., HWC., s. 14

3. 阿干 āgān "kardeş, büyük, değerli" <Siy., HWC., s. 4

4. 拔列 báliè "köprü" <Siy., HWC., s. 32

5. 跋 bá "toprak" <Siy., HWC., s. 32

6. 比德真 bǐdézhen "katip, yazıcı" <Siy. <Tü.- Mo. *bitigčī(n)*; *bitākčīn*, *pitākčīn*, HWC., s. 41

7. 叱奴 chìnú "kurt" < Siy., HWC., s. 65

8. 处 chǔ "kabul etmeyi ifade eden ünlemdir" <Siy., HWC., s. 66

9. 多白真 duōbáizhēn "piyade asker" <Siy. *tabaqčīn*, HWC., s. 87

10. 拂竹真 fúzhúzhēn "menzil emini" <Siy., HWC., s. 106

11. 附真 fùzhēn "aristokratların mutfağı" <Siy., HWC., s. 109

12. 纒干 héngān "dayanak" <Siy., HWC., s. 136

13. 曷刺真 hélázhēn "süvari, atlı asker" <Siy. *allačīn*, s. 137

14. 贺若 hèruò "sadık, bağılı" <Siy., HWC., s. 137

15. 候尼于 hòuníyú "talihlinin oğlu" <Siy., HWC., s. 139

16. 后 hòu "toprak" <Siy., HWC., s. 139

17. 可薄真 kěbózhēn "kapıcı" <Siy. <Tü.-Mo. *qabiğčī(n)* <Tü. qapuçı "kapıcı" (G. Doerfer, s. 536), HWC., s. 183

18. 可孙 kěsūn "kraliçe" <Siy. *khasun* <Tü. *qatur*, HWC., s. 184

19. 莫贺 mòhè "baba" <Siy., HWC., s. 246

20. 莫提 mòtí "müfettiş derecesinde bir memuriyet ünvanıdır" <Siy., HWC., s. 247

21. 木骨闾 mùgǔlü “kel” <Siy., HWC., s. 249
22. 朴大真 púdàzhēn “hükümdarların giysilerine bakan kimse” < Siy. <Tü. *bögtäg* “Eski Türk aristokrat kadınlarının bir çeşit yüksek başlık”, HWC., s. 280
23. 乞伏 qǐfú “küçük oğul” <Siy., HWC., s. 284
24. 乞害真 qǐhàizhēn “cellat” <Siy., HWC., s. 284
25. 乞万真 qǐwànzhēn “tercüme memuru” <Siy. <Mo. *kālmārċin* “tercüme memuru”, HWC., s. 284
26. 屈子 qūji “alçak” <Siy., HWC., s. 289
27. 桑乾 sāngqián “korunan yer” <Siy. *sagan*, HWC., s. 301
28. 是楼 shìlóu “yüksek” <Siy., HWC., s. 318
29. 俊汾 jùnfen “ot” <Siy. HWC., s. 326
30. 俊勤地何 jùnqíndìhé “bakan derecesinde bir görev unvanı” <Siy., HWC., s. 326
31. 索度真 suǒdùzhēn “koruyucu, koruma” <Siy. *saqdaqčitn*, *saqdučitn*, HWC., s. 331
32. 蹋 tà “Eski Siyanpilerin gök tanrıya tapmadan önce düzenledikleri bir çeşit tören” <Siy. *tag* <Tü. *tag*, HWC., s. 333
33. 铁弗 tiěfú “babası Hun, annesi Siyanpi olan insan” <Siy., HWC., s. 344
34. 秃发 tūfā “yorgan” <Siy., HWC., s. 345
35. 吐奚 tǔxī “eski, kadimi” <Siy., HWC., s. 347
36. 推寅 tuīyīn “araştırmayı derinleştirmek” <Siy., HWC., s. 348
37. 托 tuō “toprak” <Siy., HWC., s. 348
38. 托钵 tuōbō “ne ilah, ne de insan olan mahlukat” <Siy., HWC., s. 348
39. 乌矮真 wū ǎizhēn “birliğe girecek olan yabancı soyadlıları idare eden memur” <Siy. *uağaičċin*, HWC., s. 360
40. 屋引 wūyǐn “ev” <Siy., HWC., s. 363
41. 咸真 xiánzhēn “menzilhane süvarisi” <Siy. <Tü.-Mo. *yamčċi(n)* <Mo. *yam* “istasyon, durak”, *jam* “yol”, HWC., s. 371
42. 羊真 yángzhēn “memuriyet unvanı” <Siy., HWC., s. 383
43. 壹斗眷 yīdòujuàn “aydınlık” <Siy., HWC., s. 388

44. 宥连 yòulián “bulut” <Siy., HWC., s. 396

45. 郁若 yùruò “asalet unvanı” <Siy., HWC., s. 397

46. 折济真 zhéhuìzhēn “yargıç” <Siy. *jilruaiçin* <Tü.-Mo. *julura(lug)çi* “memur”; Mo. *ǰarguçi*, HWC., s. 404

47. 直勤 zhíqín “imparatorun yakınları” <Siy. *tāgin* <Tü. *tāgin* “imparator ailesinin evlatlarının üstlendikleri görev unvanı”, HWC., s. 406

48. 直真 zhízhēn “kendi milletinin iç işlerini idare eden yönetici” <Siy. *tāgçin*, HWC., s. 406

4. Tuyguncadan Çinceye geçen kelimeler

HWC’de Tuyguncadan geçen bir kelime kaydedilmiştir.

1. 莫何 mòhé ““baba” <Tuy. *(a)bağa* <Tü. *bağa* “küçük”, HWC., s. 246

5. Uygurcadan Çinceye Geçen Kelimeler

HWC.'de 83 kelime Uygurca kaynaklı gösterilmiştir. Bunların 6'sinin Türkçe, 14'ünün Arapça, 14'ünün ise Farsça, 2'sinin Rusça, 1'nin Moğolca, 1'nin de Çince kökenli olduğu açıklanmıştır. Uygurca kaynaklı gösterilen bazı kelimeler köken itibariyle Uygurca değildir. Örneğin: *aptowa* (Far.), *barat* (Ar.), *dawaz* (Far.), *doğa* (Moğ.), *gugut* (Far.), *majan* (Ar.), *nezir* (Ar.), *sama* (Ar.), *sapayi* (Ar.), *satar*, *senem* (Ar.), *tembur* (Ar.), *wehpe* (Ar.). Bu kelimeler Uygurcaya yerleşerek Çinceye geçmiş kelimelerdir. 83 kelime içerisinde Türkçe kökenli olarak gösterilen 6 kelime de dahil toplam 33 Uygurca kelime bulunmaktadır. Kitapta Uygurcadaki kız ve bayanlara saygı ifadesi olarak kullanılan *hinim* kelimesi Farsça kökenli gösterilmiştir. Ancak buradaki *hinim* kelimesi *han-i-m* - *hanım* kelimesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla Türkçe kökenlidir. İki terkipli bazı kelimelerin biri yabancı kökenli, diğeri Türkçe kökenlidir. Örneğin: 阿奇木伯克 *āqímùbókè* " hakimbeg " <Ar. *hakim-* tü. *beg*; 安巴尔其 *ānbā'ěrqi* "ambarçi" <Far. *ambar-* Tü. *çi*; 普通抵项 *pǔtōngdǐxiàng* "pütün dihan" <Tü. *pütün-* Far. *dihan*. Uygurcadan Çinceye geçen kelimelerden 坎儿井 *kǎn'ěrjǐng* "yeraltı su kanalı" (XHC., s. 632), 坎土曼 *kǎntǔmàn* " kazma " (XHC., s. 632), *náng* "ekmek" (XHC., s. 818), *qiāpàn* "ceket" (XHC., s. 906) Çince de kullanılmaktadır. Uygurca kaynaklı gösterilen kelimeler şunlardır:

1. 阿不都瓦壺 *ābùdūwǎhú* “ ibrik" < Uyg. *aptowa*, HWC., s. 1

2. 阿吉 *ājí* "Demokratik reform hareketinden önce Uygur yüksek tabaka zatlarının isimlerinin sonuna ilave edilen hürmet adıdır ". < Uyg. *haji* < Ar. *hajji* / *hajj* " kutsal yere bakıp tapınan " < *hajja* " yola çıkmak, kutsal yeri ziyaret etmek", HWC., s. 5

3. 阿大 *ādà* " yaşça ve itibarca büyük kimse " < Uyg.~ Kaz. *ata* < Tü. *ata* " baba, ata ", HWC., s.2.

4. 阿尔切 *ā'ěrqiē* "Uygur feodal çiftliğindeki erkek uşak; ailedeki erkek köle" < Uyg. *elqi* (HWC., s. 4).

5. 阿克撒卡尔 *ākèsākǎ'ěr* " Uygur feodal çiftliğinin baş yöneticisi veya amiridir < Uyg. *aksakal*, HWC., s. 6

6. 阿娜 *ānà* " anne " < Uyg. *ana* < Tü. *ana*, HWC., s. 9

7. 阿奇木伯克 *āqímùbókè* " Qing Sülalesi dönemindeki Şincang Uygur bölgesinde şehir ve köy işlerini idare eden en yüksek yöneticidir " < Uyg. *hakim beg* [*hakim* < Ar. *hakim* " hükümdar ". *beg* < Tü.], HWC., s. 11
8. 艾捷克 *āijiékè* " keman " < Uyg. *ğijek*, HWC., s. 15
9. 安巴尔其 *ānbā'ěrqi* " Uygur feodal çiftliğinde ambarı idare eden insan " < Uyg. *ambarqi* [< Ar. *anbar* " depo " + Uyg. *qi* (isim yapan ek)], HWC., 18
10. 奥他克其 *à tākèqí* " ortakçı " < Uyg. *otakqi*, HWC., s. 24
11. 巴达木帽 *bādámùmào* "Üzerine badem çekirdeği şeklinde nakış işlenen Uygur şapkasıdır" < Uyg. *badam doppa* [*badam* < Far. *bādām*], HWC., s. 26
12. 巴拉特节 *bālatèjié* "Uygur, Tacik gibi milletlerin bayramı, yani yağlı kabak bayramıdır. Genellikle ramazan bayramından 45 gün önce yapılır. Her ev yağlı kabaqları bir direğe bağlayıp ateşe verdikten sonra yere dökülenleri halk ayaklarıyla çiğner, böylece bela ve kazalardan kurtulduğuna inanır". < Uyg. *barat*, HWC., s. 28
13. 巴依 *bāyī* " servet sahibi " < Uyg. *bay* [< Tü. *bay*], HWC., s. 31
14. 巴扎 *bāzhā*"pazar"< Uyg. *bazar* [< Far. *bāzār* " bir çarşı"], HWC., s. 31
15. 拜卡尔抵项 *bàikǎ'ěr dǐxiàng* "toprak ağaları için çalışan çiftçi köle" < Uyg. *bikardihan* (*bikar* "boş, işsiz ", *dihan* " çiftçi") [< Far.], HWC., s. 34
16. 伯克 *bókè* " yönetici, ağa " < Uyg. *beg* [< Tü.], HWC., s. 53
17. 查拉克 *chálākè* " ağırlık ölçü birimi, yaklaşık 5 kiloya eşittir " < Uyg. *qarek* [< Far. " dörtte bir"], HWC., s. 62
18. 春吉(土屋) *chūnji(tūwù)* "Uygurların üzüm kuruttukları toprak ev, kerpiçle yapılır, havalandırılması için dört duvarı delikli yapılır". < Uyg. *qünqe*, HWC., s. 67
19. 达甫(鼓) *dáfū(gǔ)* "tef" < Uyg. *dap* [< Far. *tabiran* " tef "], HWC., s. 69
20. 达瓦孜 *dáwǎzī* " yüksek ip üzerinde yürüme, Uygurların geleneksel sporu. İpin bir ucu yaklaşık 30 metre yükseklikteki direğe bağlanır, diğer ucu yere çakılan bir kazığa yatay olarak bağlanır, gösterici eline aldığı uzun düz bir dayakla müzik eşliğinde ip üzerinde gösteri yapar" < Uyg. *dawaz*, HWC., s. 70
21. 刀朗(舞) *dāoláng(wǔ)* "Uygur halk dansı, genellikle festival ya da düğünlerde gösterilir" < Uyg. *dolan usuli* [*dolan* " Güney Xinjiang (Doğu Türkistan)'daki bir nehir isminden gelmedir], HWC., s. 75
22. 道阿 *dào'ā* "Eskide Uygur feodal üst tabaka zatlarının yanlarında bulundurdıkları uşaklar" < Uyg. *doğa*, HWC., s. 75
23. 地待克 *dìdàikè* "çiftlikteki kadın uşak, cariye" < Uyg. *didek*, HWC., s. 79

24. 都阿 dūwā "dua" < Uyg. *doa* [Ar. *du'ā*], HWC., s. 84
25. 独他尔 dútā'ěr "iki telli saz" < Uyg. *dutar* [< *dut* "iki" + *tar* "tel" < Far.], HWC., s. 85
26. 巩乃斯种羊 gǒngnǎisīzhōngyáng "ince yünlü koyun" < Uyg. *küneskoyi* [*künes* Kuzey Xinjiang (Doğu Türkistan)daki Künes ilçesi (Yani xin yuan xian)nin adından alınmadır], HWC., s. 122
27. 古古提 gǔgǔtí "kükürt, kibrit" < Uyg. *gugut*, HWC., s. 123
28. 哈子伯克 hāzǐ bókè "Eski dönemdeki Uygur idareci, hakimbeğden bir kademe altındadır" < Uyg. *kazbeg*, HWC., s. 131
29. 海里木 hǎilǐmù "bayan, hanım" < Uyg. *hinim* [Far.], HWC., s. 133
30. 汗 hàn "1.1949'tan önce bazı yüksek tabaka Uygur erkeklerinin adlarının sonuna ilave edilen san; 2. Uygurların bayanları ifade etmede kullandıkları san, ismin sonunda kullanılır". < Uyg. *han* [< Tü.], HWC., s. 134
31. 和卓 hézhuō "1. İslam sahabelerine, Muhammed'in soyundan gelenlere ve İslam ulemalarına, yani kutsal kişilere verilen hürmet sanı ; 2. Xinjiang (Doğu Türkistan) ve Orta Asya bölgesindeki feodal yüksek tabaka İslami zatlarının kendilerine verdikleri san, yani aristokrat" < Uyg. *hoja* [< Far. *huājah*], HWC., s. 136
32. 黑孜买提卡尔 hēizīmǎitíkǎ'ěr "hizmetçi" < Uyg. *kizmetkar* [< Ar. *hidmat* veya Far. *hizmat* + Far. *kar* (yapım eki)], HWC., s. 138
33. 吉那孜 jínàzǐ "tabut" < Uyg. *jinaza* [< Ar. *janāz*], HWC., s. 150
34. 卡隆 kǎlóng "Eski Uygurların çalgı aleti, şekli kanuna benzer" < Uyg. *kalun*, HWC., s. 170-171
35. 坎儿井 kǎn'ěrjǐng "Uygur ve başka millet halklarının dağdaki kar sularıyla tarlayı sulamada kullandıkları su tesisidir, kuyular ard ardına sıralanacak şekilde kazılıp sonra dipten bir birleriyle bağlanarak yeraltı su kanalı haline getirilir" < Uyg. *kariz*, HWC., s. 175
36. 坎土曼 kǎntǔmàn "kazma, çapa" < Uyg. *ketmen*, HWC., s. 175
37. 克依克卡 kèyīkèkǎ "yumurta sarısı ile undan yapılmış ince çörek" < Uyg. *kiyikqe*, HWC., s. 189
38. 苦尔 kǔ'ěr "köle" < Uyg. *kul*, HWC., s. 191
39. 库尔班节 kù'ěrbānjié "kurban bayramı" < Uyg. *kurban heyit* [< Ar. *'īd al-Qurbān*], HWC., s. 191-192
40. 玛江 mǎjiàng "Uygur ve diğer azınlık milletlerin kullandıkları süs eşyası, incileri ipe geçirmek suretiyle yapılan bir çeşit kolye" < Uyg. *majan*, HWC., s. 228
41. 买僧 mǎisēng "müezin" < Uyg. *mezin* [< Ar. *muazz(i)n*], HWC., s. 229

42. 买西热甫 **mǎixīrèfū** "Uygur ve diğer milletlerin küçük çaptaki geleneksel eğlence partisi, genellikle kış sezonunda evlerde düzenlenir, katılımcılar genellikle erkeklerdi" < Uyg. *mexrep* [< Ar. *maşrab* "bar, yiyip içilen yer "], HWC., s. 229
43. 莫合烟 **mòhéyān** "sigara" < Uyg. *mohorka* [< Rus. *maxopka*], HWC., s. 246
44. 木卡姆 **mùkānmù** "Melodi anlamına gelir, Uygurların münevver klasik halk müziği, 12 bölümlüdür, ' 12 makam ' diye adlandırılmıştır " < Uyg. *mukam* [muhtemelen < Far. *muq* "şarkı" + Tü. *an* " şarkı "], HWC., s. 249
45. 纳孜尔孔 **nàzǐ'ěrkǒng** "Uygur dansı " < Uyg. *nazirqum*, HWC., s. 253
46. 乃孜尔 **nǎizǐ'ěr** "Uygurların ölenlerin ruhu için düzenledikleri bir tür faaliyet, yakın kişiler davet edilip çeşitli milli yemekler yenir" < Uyg. *nezir*, HWC., s. 254
47. 南格 **náng** "ekmek" < Uyg. *nan* [< Far. *nān*], HWC., s. 255
48. 奴古拉 **núgūlā** " davul " < Uyg. *nağra* [< Far.], HWC., s. 261
49. 皮皮 **pípí** " Uygurların nefesli çalgı aleti" < Uyg. *pipi*, HWC., s. 273
50. 皮然迪克 **pírándíkè** "Bir çeşit şekerli bisküvi; bisküvi; pasta ". < Uyg. *pranik*, *perendik* [< Rus. *pranik*], HWC., s. 273
51. 皮牙孜 **píyázi** " soğan " < Uyg. *piyaz*; Kaz. *peyaz*, HWC., s. 273
52. 普通抵项 **pǔtōngdǐxiàng** " toprak ağalarına yıllık çalışan çiftçi" < Uyg. *pütün dihan* [*dihan* < Far.], HWC., s. 282
53. 琪曼朵帕 **qímànduǒpà** "Uygurlarda bir çeşit renkli çiçek işlenmiş şapka" < Uyg. *qimendoppa*, HWC., s. 283
54. 齐帕 **qípà** "Uygur, Tacik gibi milletlerde erkeklerin giydikleri bir çeşit yakasız uzun ceket" < Uyg. *qapan*, HWC., s. 285
55. 热瓦甫 **rèwǎfū** "Uygurların telli çalgı aletidir. Güney Xinjiang(Doğu Türkistan)'dakisi yedi telli, Kuzey Xinjiang(Doğu Türkistan)'dakisi sadece beş telli olur" < Uyg. *rawap* [< Far. *rabāb*], HWC., s. 291
56. 柔巴依 **róubāyī** "Uygur klasik şiirindeki bir türdür. Çinlilerin dörtlüklerine benzer" < Uyg. *rubay* [< Far.], HWC., s. 292
57. 肉孜节 **ròuzǐjié** "ramazan bayramı" < Uyg. *Rozi hey* [< Far. *Roza* < *roza* " perhiz "], HWC., s. 292
58. 萨巴伊 **sàbāyī** "Uygur çalgı aleti" < Uyg. *sapay*, HWC., s. 295
59. 赛里克 **sàidíkè** "Eskiden her bayramda çiftçi kölelerin camiye verdikleri buğday" < Uyg. *sedike* [< Ar. *sadaqa* " dilenciye verilen para "], HWC., s. 298

60. 赛乃姆 *sàināmù* "Xinjiang (Doğu Türkistan)'ın çeşitli yerlerine yayılan Uygur vs. milletlerin bir tür şarkılı dansı, bir kaç şarkının dansa uyarlanmasıyla meydana gelir" < Uyg. *senem*, HWC., s. 299
61. 沙朗木 *shālǎngmù* "selam" < Uyg. *salam* [< Ar. *salām* 'sağlam, barış', İbranicedeki *shālām* ("barış") ile aynı kökten], HWC., s. 306
62. 沙律 *shālǜ* "öğreti" <Eski Uygurca. *şazin*, HWC., s. 306
63. 沙曼 *shāmàn* "Uygurların bir çeşit dansı" < Uyg. *sama*, HWC., s. 307
64. 沙他尔 *shātā'ěr* "Uygurların telli çalgı aleti. 13 telli olur" < Uyg. *satar*, HWC., s. 307
65. 索索 *suǒsuǒ* "Xinjiang (Doğu Türkistan) kumluklarındaki bir çeşit bitki, odun yapılı" < Uyg. *söksök*, HWC., s. 331
66. 塔卜 *tǎbù* "tabut" < Uyg. *tawut* [< Ar. *tāwūt*], HWC., s. 333
67. 塔兰其 *tǎlánqí* "Aslı anlamı ekicidir. Azadlıktan önceki Mançu döneminde İli'ye göç eden Uygur çiftçilerine verilen ad" < Uyg. *taranqi* [< Moğ. *tariyaçin* " çiftçi, tekil"; *tariyaçid* "çiftçiler, çoğul"], HWC., s. 334
68. 坛 *tán* "Eskide Xinjiang(Doğu Türkistan)'ın kuzey bölgesinde pırnç tarlasını ölçmede kullanılan birim, aşağı yukarı 20 dönümdür" < Uyg. *den* [< Çin. *dān, shi*, HWC., s. 337
69. 弹布尔 *tánbù'ěr* "Uygur çalgı aleti, tanbur" < Uyg. *tembur*, HWC., s. 337
70. 桶翁 *tǒngwēng* "yakasız uzun deri giysi" < Uyg. *ton* ; Kaz. *ton*, HWC., s. 345
71. 托勒 *tuòlè* "aristokrat, bey" < Uyg. *töre*; Kaz. *törê*, HWC., s. 349
72. 瓦甫地 *wǎfūdì* "dini arsa" < Uyg. *wehpe*, HWC., s. 352
73. 乌麻斯 *wūmǎsī* "mısır unundan yapılan yemek" < Uyg. *umaq*, HWC., s. 362
74. 吾玛什 *wūmǎshí* "mısır eriştəsi" < Uyg. *umax* [muhtemelen < un + ax "yemek"ten], HWC., s. 363
75. 吾受尔 *wūshòu'ěr* "İslamdaki dini vergilerden biri, yani dini hububat" < Uyg. *uxur, huxur* [Ar. *iuxur* "onda bir vergi"], HWC., s. 363
76. 线帕拉孜 *xiànpǎlāzī* "pamuk ipi ya da kaba yün ipten dokulan kaba kilim" < Uyg. *palaz*, HWC., s. 371
77. 雅丹 *yǎdān* "kurak bölgelerde rüzgar nedeniyle oluşan bir çeşit yer şekli". Asıl anlamı "tehlikeli kaya" < Uyg. *yar*, HWC., s. 379
78. 雅克西 *yǎkèxī* "iyi, güzel" < Uyg. *yahxi*, HWC., s. 379.
79. 亚西姆塞斯 *yàxīmùsèsī* "nasılsınız, iyi misiniz" < Uyg. *yahximusiz*, HWC., s. 381
80. 亚夏逊 *yàxiàxùn* "yaşasın" < Uyg. *yaxisun*, HWC., s. 381

81. 业切 yèqiē "Xinjiang(Doğu Türkistan)daki müslümanların aile fertleri öldükten yedi gün ve bir yıl sonra yapılan tören, hoca çağırılıp Kur'an okutulur ve yakınlarına hediye verilir" < Uyg. yette [Aslında " yedi gün" demektir], HWC., s. 384

82. 伊麻木 yīmámù "Xinjiang(Doğu Türkistan)da İslam dini görevlisi, namaz kıldıran kişi" < Uyg. imam [Ar. imām "yönetici, yol gösterici"], HWC., s. 386

83. 依勒克其 yīlèkèqí "yıllık çalışan" < Uyg. yillikçi, HWC., s. 387

84. 扎卡特稅 zhākātèshuì "İslam dinindeki vergilerin biri" < Uyg. zekat [Ar. zakāt "vergi vermek, fakirlere pul para vermek"], HWC., s. 401

5. Kazakça'dan Çince'ye Geçen Kelimeler

HWC.'de Kazakça kaynaklı gösterilen 21 kelime bulunmaktadır. Bunların tümünün Kazakçadaki orijinal şekli verilmiştir. Bunlar arasındaki 拿吾肉孜节 nǎwúròuzǐjié "nevruz" kelimesi Farsça kökenlidir. 冬不拉 dòngbùlā "dombura" (XHC., s. 257) bugün Çince de kullanılmaktadır. Kazakça kaynaklı gösterilen kelimeler şunlardır:

1. 阿肯 ākěn "Kazakların halk şairleri ve ozanlara verdikleri isim" < Kaz. aken, HWC., s. 6

2. 阿肯弹唱 ākěn táncàng "Kazak halk şairlerinin atışması, bir ya da iki kişi dombura çalarak söyler, güftesi genellikle irticalen söylenir, ayrıca konuşma da vardır" < Kaz. akendar aytese, HWC., s. 6

3. 阿吾勒 āwùlè "Kazaklarda kan bağına dayanan en küçük birlik, genel olarak bir hayvan sahibi aile ya da hayvan sahibi zenginleri temel alan, kan bağları yakın olan bir kaç aile veya ondan fazla aileden oluşur." < Kaz. awel, HWC., s. 13

4. 巴斯 bāsī "avul (kan bağına dayanan en küçük birlik) başı, belirli yetkileri vardır" < Kaz. Base < bas, HWC., s. 30

5. 包尔沙克 bào'ěrshākè "Kazaklarda yağda kızartılarak pişirilen bir çeşit yemek, una tuz ilave edilip hamur yapıldıktan sonra küçük parçalar haline getirilerek kızartılır" < Kaz. bawersak, HWC., s. 36

6. 标尔克 biào'ěr kè "Kazak ve Uygurların kışın giydikleri yuvarlak deri giysi" < Kaz. Uyg. bōrik/bōk < Tü., HWC., s. 45

7. 别尔莱 bié'ěrlái "deri yen" < Kaz. biyelay, HWC., s. 46

8. 冬不拉 dòngbùlā "Kazakların milli çalgı aleti, koyun bağırsağından yapılan iki teli vardır" < Kaz. dombra, HWC., s. 83

9. 金特 jīntè "Kazaklarda bir yemeğin adı" < Kaz. jent, HWC., s. 162

10. 卡斯克 kǎsīkè "kurt" < Kaz. kasker, HWC., s. 172

11. 柯布斯 kēbùsī "Kazakların milli çalgı aleti " < Kaz. kobez, HWC., s. 180

12. 克孜苦瓦尔 kèzīkūwǎ'ěr "yani 'kız kovalar', Kazak genç kız ve delikanlılarının çok sevdiği bir oyun. Bir çift genç kız ve erkek atlarına binerek koştururlar, dönüş sırasında kız erkeği kovalar ve kamçısıyla erkeğe vurur" < Kaz. kez kuwar, HWC., s. 189

13. 拿吾肉孜节 nǎwúròuzījié "Kazakların önemli bayramının adı, İslam takvimine göre aralık ayında yapılır" < Kaz. *nawerez*, HWC., s. 251

14. 斯布斯柯 sībùsīkē "Kazakların milli çalgı aleti, bir çeşit kısa klarnet" < Kaz. *sebezge*, HWC., s. 323

15. 塔睦尔 tāmù'ěr "kardeş gibi olmak" < Kaz. *tamer*, HWC., s. 335

16. 套麻嘎 tàomágā "kartal şapkası, av kartalının başına konur, kartalı tutmaya yarar" < Kaz. *tomaga*, HWC., s. 339

17. 吐麻克 tǔmákè "Kazak ve Uygur erkeklerinin giydikleri teneke biçiminde yuvarlak şapka, tilki derisinden yapılır" < Kaz. Uyg. *tumak*, HWC., s. 347

18. 吾鲁 wūlǔ "kabile, soy" < Kaz. *urew / uruw*, HWC., s. 363

19. 耶利 yēlǐ "Kazakların kabile, sülale ve devlete verdikleri isimdir. Bazen "uruw" (uruk) da derler" < Kaz. *el*, HWC., s. 384

20. 衣什克 yīshíkè "Kazakların bağladıkları kumaşlı kemer" < Kaz. *ixik*, HWC., s. 387

6. Kırgızca'dan Çince'ye Geçen Kelimeler

HWC.'de 10 kelime Kırgızca kaynaklı gösterilmiştir. Kelimelerin Kırgızca şekli de verilmiştir. Bunlardan 密的支 mīdìzhī <"katip" Çince kökenli "yazmak" anlamındaki "piet" kelimesinden türetilmiş ve tekrar Çince'ye verilmiştir. Kırgızca kaynaklı gösterilen kelimeler şunlardır:

1. 艾列切克 àilìqièkè "Kırgız kadınlarının eskide başlarına bağladıkları beyaz kumaştan yapılan giysi" < Kırg. *elet t/ħek*, HWC., s. 15

2. 包糟 bāozāo "Kırgızların bir çeşit meşrubatı" < Kırg. *bozo*, HWC., s. 37

3. 加尔玛 jiǎ'ěrmǎ "Kırgızların bir çeşit meşrubatı" < Kırg. *dzarma*, HWC., s. 153

4. 克雅克 kèyǎkè "Kırgızların eski müzik aleti" < Kırg. *qhejaq*, HWC., s. 189

5. 库木孜(琴) kù mù zǐ qín "kopuz" < Kırg. *qhomuz*, HWC., s. 192

6. 玛纳斯奇 mǎnà sī qí "Mahsus Kırgız kahramanlık destanı 'Manas'ı söyleyen halk ozanı" < Kırg. *manast/ħe*, HWC., s. 228

7. 密的支 mīdìzhī "Kırgız hükümdarlarının saray katibi" < Kırg. *bitigçi*, HWC., s. 239

8. 纳仁 nàrén "Kırgızların sevdiği etli makarna" < Kırg. *naren*, HWC., s. 253

9. 切克满 qièkè mǎn "Kırgızların deve yünüyle dokudukları bir çeşit kumaş" < Kırg. *t/ħekhmen*, HWC., s. 286

10. 乌拉奇克 wūlāqīkè "Kuzu kapışma yarışına katılan kişi" < Kırg. *ulaqthe*, HWC., s. 361

7. Özbekçe'den Çince'ye Geçen Kelimeler

HWC.'de Özbekçe kaynaklı gösterilen kelimelerin sayısı 6'dır. Bunların Özbekçedeki orijinal şekilleri de verilmiştir. Yalnız bunlardan **萨玛瓦 sàmǎwǎ** "semaver" Rusça, **东布 dōngbù** "tembur" ise Arapça kökenlidir. Özbekçe kaynaklı gösterilen kelimeler şunlardır.

1. **艾特克 àitèkè** "üzerine nakış işlenmiş çizme" < Özb. *ethik*, HWC., s. 16
2. **巴斜 bāxié** "Özbeklerin bir çeşit halk dansı" < Özb. *başe*, HWC., s. 31
3. **东布 dōngbù** "Özbeklerin milli telli çalgı aleti" < Özb. *thumbur*, HWC., s. 83
4. **库尔达克 kù'ěrdákè** "patatesle yapılan etli yemek" < Özb. *qurdaq*, HWC., s. 192
5. **萨玛瓦 sàmǎwǎ** "semaver" < *samawar* [< Rus. *samavar*], HWC., s. 297
6. **斜格乃 xiégénǎi** "Özbeklerin çalgı aleti" < Özb. *şaqns*, HWCC., s. 373

8. Tatarca'dan Çince'ye Geçen Kelimeler

HWC.'de Tatarca kaynaklı gösterilen 3 kelime bulunmaktadır. Bunların orijinal şekilleri de verilmiştir. Bu kelimeler şunlardır:

1. **忽迷思 hūmísì** "kımız" < Tat. *kumiz*, HWC., s. 140
2. **克儿西玛 kè'ěrxīmǎ** "Tatarların bir çeşit içkisi" < Tat. *qheşma*, HWC., s. 184
3. **克赛勒 kèsàilè** "Tatarlarda bir içecek çeşidi" < Tat. *khese*, HWC., s. 188

B. Dolaylı Olarak Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler

Türkçeden doğrudan Çince'ye geçen kelimelerin yanısıra başta Moğolca olmak üzere Mançuca, Siyanpiçe, Kitanca, Tibetçe, Tacikçe, Rusça, İngilizce gibi çeşitli diller aracılığıyla geçen kelimeler de bulunmaktadır. Bunları şu şekilde göstermeye çalıştık.

1. Moğolcadan Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler

HWC.'de Moğolca kaynaklı olarak gösterilen kelimeler arasında 47 kelimenin Türkçe kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Biz bunları G. Doerfer'in tesbitine dayanarak belirledik. Bu kelimeler şunlardır:

1. **阿尔斯郎 ā'ěrsílang** "arслан" < Moğ. *arslan*, HWC., s. 4. < Tü. arsalan, arslan (G. Doerfer, s. 522)
2. **阿尔泰 ā'ěrtài** "altın" < Moğ. *altan*, HWC., s. 4. < Tü. altan, altun (G. Doerfer, s. 522)
3. **阿寅勒 āyínlè** "aile, oba, köy" < Moğ. *ail*, HWC., s. 14. < Tü. ayil "komşuluk" (G. Doerfer, s. 523)
4. **爱兰 àilán** "ayran" < Moğ. *ayirag*, HWC., s. 16. < Tü. ayirag "inek sütünden yapılmış kımız" (G. Doerfer, s. 523)
5. **安答 anda** "and içmiş kardeş, arkadaşı" < Moğ. *anda*, *and*, HWC., s. 18. < Tü. anda "yoldaş, arkadaş, dost" (G. Doerfer, s. 522).
6. **八鲁 bālū** "gri" < Moğ. *boru*, HWC., s. 25. < Tü. boro "gri" (G. Doerfer, s. 525)

7. 巴嘎 *bāgā* "ordu. Qing sülalesi döneminde "xihu" diye adlandırılan nahiyeden küçük birimdir. Kurtuluştan sonra İç Moğolistan Özerk Bölgesindeki hayvancılık yapılan bölgelerde gelenekteki bu ad köy dereceli memuri kurum karşılığında kullanılmaktaydı. 1954'ten sonra Baga normal köyle eşit hale getirildi" < Moğ. *bag* [<Türkçe. *bag*], HWC., s. 27

8. 巴彥 *bāyàn* "servet sahibi, hayvan sahibi" <Moğ. *bayan, boyan*, HWC., s. 31. <Tü. (G. Doerfer, s. 524)

9. 拔都魯 *bádūlū* "kahraman, savaşçı" < Moğ. *bagator, baatur*, HWC., s. 31. <Tü. bagatur, batur "kahraman" (G. Doerfer, ss. 523-524)

10. 別里哥 *biélīgē* "akıl, bilge" < Moğ. *bilig* [<Türkçe. *bilig*], HWC., s. 46.

11. 孛斡 *bó* "şaman" < Moğ. *böke, böx* (konuşmada), HWC., s. 53. < Tü. böge(G. Doerfer, s. 525).

12. 孛闊 *bókuō* "savaşçı, güçlü, güreşçi" <Moğ. *böke, böx*(konuşmada), HWC., s. 53. <Tü. böke(G. Doerfer, s. 525).

13. 茶迭儿 *chádié'ér* "çadır" < Moğ. *çadir*, HWC., s. 62. <Tü. çatır(G. Doerfer, s. 527).

14. 达赖 *dálài* "aslında deniz anlamındadır. Çincece Tibetteki Lama dininin iki büyük yaşayan Buda'sının biri ünvanı olan 'Lama' (Üstad anlamındadır)ile birlikte kullanılır" < Moğ. *dalai*, HWC., s. 70. <Tü. *dalai* "deniz" (G. Doerfer, s. 528).

15. 答刺罕 *dálàhǎn* "askeri rütbe" < Moğ. *darxan*, HWC., s. 71. <Tü. darqan (G. Doerfer, s. 528).

16. 掇里班曲律 *duōlībānqūlù* "dört savaşçı" < Moğ. *dörben kuluk*, HWC., s. 89. dörben"dört" <Tü. (G. Doerfer, s. 528).

17. 俄木其 *émùqí* "doktor" < Moğ. *emç*, HWC., s. 90. <Tü. emçi "doktor" (G. Doerfer, s. 529).

18. 鄂拓克 *ētòkè* "kan başına dayalı bir tür kabile. Qing sülalesi döneminde Cungarlar 24 otop'a ayrılmış, her otopda 1 ile 5 kadar kişi bulunmuştur" < Moğ. *otog*, HWC., s. 92. <Tü. otop"aile, soy, temel" (G. Doerfer, s. 534)

19. 哈罕 *hāhǎn* "imparator, yani kağan" <Moğ. *xagan, xan*, HWC., s. 129. <Tü. qan "hükümdar"(G. Doerfer, s. 535).

20. 哈刺 *hālà* "siyah, karanlık" < Moğ. *xar(a), kar(a)*, HWC., s. 130. <Tü. qara (G. Doerfer, s. 536).

21. 哈纳 *hana* " çadırın ağaçtan yapılmış duvarı" < Moğ. *xana*, HWC., s. 131. <Tü. qana "duvar kanadı"(G. Doerfer, s. 535).

22. 忽兀儿 *hūwù'ér* "kaman" < Moğ. *xugur, xuur*, HWC., s. 140. <Tü. qugurçi"kamançı"(G. Doerfer, s. 538).

23. 胡拨四 *húbōsì* "kopuz" < Moğ. *xubis, xubs* < Türkçe. *qobuz, qubuz*, HWC., s. 140.

24. 火你赤 **huǒnǐchì** "koyuncu, koyun çoban" <Moğ. *xoniçi*, HWC., s. 145. <Tü. qoñçi "çoban"(G. Doerfer, s. 537).
25. 吉木申 **jímùshēn** "meyva, yemiş, reçel" < Moğ. *jimıs, jimisen*, HWC., s. 150. <Tü. (G. Doerfer, s. 530).
26. 阔端赤 **kuòduānchì** "muhafız, koruma" <Moğ. *kötüçi, köteçi*, HWC., s. 195. <Tü. küd-"korumak"(G. Doerfer, s. 532)
27. 怯里马赤 **qièlǐmǎchì** "tercüman" < Moğ. *kelemürçi*, HWC., s. 287. <Tü. kelmeçi "tercüme"(G.Doerfer, s. 531)
28. 敏里 **mǐnlǐ** "bin" < Moğ. *mianga(n)*, HWC., s. 242. <Tü. (G. Doerfer, s. 533).
29. 怯薛 **qièxuè** "muhafız birliği, muhafız alayı" < Moğ. *kesig, keşigten*, HWC., s. 287. <Tü. (G. Doerfer, s. 531).
30. 萨日朗(花) **sàrlǎng(hua)** "dağ çiçeği" < Moğ. *saraana*"çeçek", *saraalan* "çeçek", HWC., s. 297. <Tü. çeçek (G. Doerfer, s. 527).
31. 苏鲁克 **sūlǔkè** "sürü, hayvan sürüsü" < Moğ. *süreg, sürüg*, HWC., s. 328. <Tü. sürüg "sürü"(G. Doerfer, s. 540).
32. 速鲁麻 **sùlǔmá** "raki" < Moğ. *sürme*, HWC., s. 329. <Tü. sorma(G. Doerfer, s. 540).
33. 塔里牙 **tǎlǐyá** "hububat" < Moğ. *tariy-a*, HWC., s. 335. <Tü. (G. Doerfer, s. 542).
34. 谈哈 **tánhà** "damga, mühür" < Moğ. *tamag(a)*, HWC., s. 337. <Tü. (G. Doerfer, s. 541).
35. 探马赤 **tànmǎchì** "deveci, deveye bakan" < Moğ. *temegeçi*, HWC., s. 338. temegen < Tü. (G. Doerfer, s. 542).
36. 腾戈里 **téng gē lǐ** "gök, tanrı" < Moğ. *teñri, teñgeri, tegri* <tü. *teñri*, HWC., s. 342.
37. 图们 **túmén** "tümen, on bin" < Moğ. *tumen* < Tohar. *tmam, tmane, tumane* < tü. *tümen*, HWC., s. 346. <Tü. (G. Doerfer, s. 544).
38. 鞑脱 **wòtuò** "ortak, arkadaş, ticaret ekibi, tüccar" < Moğ. *ortok* < tü. *ortaq*, HWC., s. 360. <Tü. (G. Doerfer, 534).
39. 邬吉门 **wūjímén** "üzüm" < Moğ. *üjem*, HWC., s. 363. <Tü. üjüm (G. Doerfer, s. 545).
40. 昔刺 **xīlà** "sarı, yumurta sarısı" < Moğ. *sir(a), sar*, HWC., s. 367. <Tü. sarıg "sarı"(G. Doerfer, s. 539).
41. 札鲁花赤 **zhālǔhuàchì** "yargıç" < Moğ. *jarguçi*, HWC., s. 402. <Tü. (G. Doerfer, s. 530).
42. 倚纳 **yǐnà** "uyumlu, sevilen kimse" < Moğ. *inag*, HWC., s. 389. <Tü. inag"samimi, dost"(G. Doerfer, 529).

43. 扎里赤 *zhālìchì* "yarlıkçı, fermanı duyuran" < Moğ. *jarliğçi*, HWC., s. 401. <Tü. jarlig "karar name"(G. Doerfer, s. 530).

44. 扎魯忽 *zhālūhū* "dava" < Moğ. *jargu*, HWC., s. 401. <Tü. jargu "dava"(G. Doerfer, s. 530).

45. *zhādā* "yada(taşı)" < Moğ. *jada*, HWC., s. 402. <Tü. jada "yağmur büyü" (G. Doerfer, s. 530).

2. Mançucadan Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler

HWC.'de Mançuca kaynaklı gösterilen kelimelerden 7'sinin Türkçe kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Bu kelimeler şunlardır:

1. 阿里喜 *ālìxǐ* "avı kuşatma" < Nüzhen* . *abalaci*, HWC., s. 7. <Tü. aba"av"(G. Doerfer, s. 521).

2. 爱星阿巴图鲁 *àixīng'ā bātúlǔ* "Qing sülalesi döneminde savaşta hizmet gösterip ödül kazanmış yöneticilerin adı" < Man. *aisingga baturu aisingga* " faydalı"; *baturu*"savaşçı, kahraman" anlamındadır], HWC., s. 17. <Tü. batur (G. Doerfer, s. 524).

3. 请达 *āndá* "arkadaş, ortak" < Man. *anda*, HWC., s. 21. <Tü. (G. Doerfer, s. 522).

4. 多罗 *duōluó* " tören, hak, kanuna uygun" < Man. *doro*, HWC., s. 87. <Tü. törö"hak"(G. Doerfer, s. 543).

5. 额尔沁 *é'ěrqìn* "elçi" < Man. *elcin* [<tü. *elči(n)*], HWC., s. 90-91

6. 失鲁 *shīlǔ* "hayvan sürüsü" < Man. *suruk*, HWC., s. 315. <Tü. sürüg"sürü"(G. Doerfer, s. 540).

7. 兀主猛安 *wùzhǔměng'ān* "Qing sülalesi dönemindeki memuriyet ünvanı, binbaşı" < Nüzhen. *uju mingan*(*uju* "baş"; *mingan*"bin" anlamındadır), HWC., s. 364. *mingen* "bin" <Tü. (G. Doerfer, s. 533).

3. Kıtancadan Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler

HWC.'de Kıtanca kaynaklı gösterilen kelimelerden 8'i Türkçe kökenlidir. Bunlar şunlardır:

1. 阿札割只 *āzhágézhi* "Liao sülalesi dönemindeki memuri görev adı" < Kıt. [< Tü. *ajaçi*], HWC., s. 14

2. 暴里 *bào lǐ* "Liao sülalesi döneminde kötü insanlara karşı nefret ifade eden kelimedir, asıl anlamı 'pars'tır < Kıt. [<Tü. *bars* "pars"], HWC., s. 38

3. 达刺干 *dálàgān* "Liao sülalesi dönemindeki memuri görev adı" < Kıt. *darkhan*, HWC., s. 69. <Tü. darqan(G. Doerfer, s. 528).

4. 打弼 *dǎbì* "saygı sunmak" < Kıt. *tabiğ / tabuğ* < Tü. *tabuğ*, HWC., s. 71

5. 哈喇 *hālǎ* "kara, siyah" < Kıt. *khara* [Moğ. *Xara* "siyah" kelimesiyle ilgisi vardır], HWC., s. 130. <Tü. qara (G. Doerfer, s. 536).

* Nüzhen, Mançuların diğer bir adıdır.

6. 梅里 méilǐ "Liao sülalesi döneminde memuri görev adı" < Kıt. < Tü. *Buiruk* "vezir, aslında fermanı ileten memur anlamındadır", HWC., s. 233

7. 莫弗贺 mòfúhè "Liao sülalesi döneminde kabile şeflerine verilen ad" < Kıt. muhtemelen Türkçe *bağa* "küçük" olabilir, HWC., s. 246

8. 夷离堇 yílíjīn "Kıtan kabilesinin siyasi ve askeri önderi" < Kıt. *irkin* / *erkin* < Tü. *irkin* / *erkin*, HWC., s. 388

4. Tibetçeden Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler

HWC.'de Tibetçe kaynaklı gösterilen kelimelerden 3'ünün kökeni Türkçe ile ilgilidir. Bunlardan *emçi* Türkçe kökenlidir, ancak diğer ikisinin kökeni tartışmaya açıktır. Bunlar şunlardır:

1. 阿姆吉 āmǔjǐ "Lasa bölgesinde Tibetlerin doktorlara verdikleri ad" < Tb. *emtçhi*, HWC., s. 9, <Tü. *emçi* "doktor"(G. Doerfer, s. 529).

2. 古德里 gǔdélǐ "ipar" < Tb. *gou deri*, *gou* "koç", *deri* "koku" anlamındadır, Türk ve Moğol dil ailesinden geldiği söyleniyor, HWC., s. 123

3. 乌拉 wūlā "angarya" < Tb. *ula*, muhtemelen Farsçadır, Türkçe olduğu da söyleniyor, HWC., s. 361

5. Tacikçeden Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler

HWC.'de Tacikçe kaynaklı gösterilen kelimelerden sadece 1'i Türkçe kökenlidir. Bu da şudur.

1. 乔洛克 qiáoluòkè "Taciklerin giydikleri bir çeşit deri ayakkabı" < Tac. *t/horug* < Uyg. *qoruk*, HWC., s. 286

6. Rusçadan Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler

HWC.'de Rusça kaynaklı gösterilen kelimelerden Türkçe kökenli olanlar 21'dir. Bunların kaynak dildeki orijinal şekilleri de verilmiştir. Bunlar şunlardır:

1. 阿尔申 ā ěrshēn "Rus ölçüsü, eski Ruslarda 0,71 metreye eşit uzunluk ölçüsü, < Rus. *arşın*, HWC., s. 4. bkz. STRY., s. 40)

2. 阿依尔 āyī'ěr "1. Altay bölgesinde oba; 2. Moğol göçmenlerinin yurdu; 3. Kırgız Cumhuriyetinde köy" < Rus. *ayıl*, HWC., s. 14. bkz. STRY., s. 41

3. 贝伊勒贝伊 bèiyīlèbèiyī "Orta çağ Osmanlı imparatorluğundaki valilere verilen ad" < Rus. *beilerbey*, HWC., s. 39

4. 别伊 biéyī "bey" < Rus. *bey*, HWC., s. 46. bkz. STRY., s. 74

5. 波加的尔 bōjiādi'ěr "savaşçı, yiğit, özellikle Rus halk rivayet ve destanlarındaki güçlü kahramanları gösterir" < Rus. *bogatur*, HWC., s. 48. bkz. STRY., s. 82

6. 布乍 bùzhà "boza" < Rus. *buza*, HWC., s. 60. bkz. STRY., s. 90

7. 禅格琴 chángéqín "Azerbaycanda bir çeşit telli çalgı" < Rus. *çeng*, HWC., s. 63. bkz. ATS., s.

8. 昌科布兹琴 chāngkēbùzīqín "Özbeklerde bir çeşit ağız kopuzu" < Rus. *çang - kobuz*, HWC., s. 64. bkz. STRY., s. 188
9. 杜塔尔 dùtǎ'ěr "Orta Asyada halk çalğı aleti" < Rus. *dutar*, HWC., s. 86. bkz. STRY., s. 129
10. 给亚克琴 gěiyàkèqín "Kırgızların bir çeşit çalğı aleti" < Rus. *kıyak*, HWC., s. 120. bkz. KS., s. 464
11. 基什拉克 jīshīlākè "Orta Asyalıların köylere verdikleri bir ad" < Rus. *kışlak* <Tü. HWC., s. 148
12. 捷克曼 jiékèmàn "Kafkaslıların giydikleri bir çeşit ceket" < Rus. *çekmen* < Tü. HWC., s. 160.
13. 柯布札 kēbùzhá "Ukraynada eskiden kullanılan sekiz telli bir çeşit çalğı aletidir" < Rus. *kobza*, HWC., s. 180. bkz.STRY., s. 188
14. 科穆兹琴 kēmùzīqín "Kırgızların bir çeşit çalğı aleti" < Rus. *komuz* < Kırg. *qhomuz*, HWC., s. 182
15. 科培兹琴 kēpéizīqín "Kazakların bir çeşit çalğı aleti" < Rus. *kobız* < Kaz. *qhobez*, HWC., s. 182
16. 库贝兹琴 kùbèizīqín "Başkurdistan ve Tataristan Cumhuriyetlerinde yaygın olan bir çeşit ağız çalğı aleti" < Rus. *kubiz*, HWC., s. 191, bkz.. STRY., s. 188
17. 锵克琴 qiāngkèqín "Özbeklerin bir çeşit vurularak çalınan çalğı aleti" < Rus. *çank*, HWC., s. 286
18. 秋伊久克笛 qiūyǐjiūkèdí "Türkmenlerin bir çeşit üfleyerek çalınan çalğı aleti" < Rus. *tyodyok*, HWC., s. 289. bkz. TDS., s. 663
19. 散图尔琴 sǎntú'ěrqín "Türkiye ve Kafkaslarda vurularak çalınan bir çeşit çalğı aleti" < Rus. *santur / santuri*, HWC., s. 300. bkz. TS.2., s. 1257
20. 司贝兹加笛 sībèizījiādí "Kazak ve Kırgızların borulu çalğı aleti" < Rus. *sıbizga*, HWC., s. 321. bkz. KTS., s. 592
21. 塔尔琴 tā'ěrqín "Kafkas ve Orta Asyada bir çeşit telli çalğı aleti" < Rus. *tar*, HWC., s. 334. bkz. ATS., s. 1106
22. 乌芦斯 wūlúsī "Eskide Moğolistan, Sıbırya ve Avrupa ile Rusyanın güney doğusundaki bazı kabilelerin oluşturduğu bir devlet teşkilatı" < Rus. *ulus* [< Türkçe], HWC., s. 362. bkz. STRY, s. 346
23. 乌宗达拉舞 wūzōngdálāwū "Azerbaycan halkının bir çeşit tek kişilik dansı" < Rus. *uzundara*, HWC., s. 362. bkz. ATS., 1172
24. 雅蕾舞 yǎlěiwū "Azerbaycan'ın bir çeşit halk dansı" < Rus. *yallı*, HWC., s. 379. bkz. ATS., s. 1215

7. İngilizceden Çinceye Geçen Kelimeler

HWC.'de İngilizce kaynaklı gösterilen kelimeler arasında Türkçe kökenli 9 kelime bulunmaktadır. Bunlar şunlardır:

1. 阿哈 āhā "Türkiye ve diğer İslam ülkelerinde önemli yetkililere verilen hürmet adı" < İng. *aga*, *agha* < Tü. *Agha* "sahip, efendi", HWC., s. 4
2. 拜兰节 bàilánjié "İslamda dini bayram" < İng. *Bairam* < Tü. *bäiram*, HWC., s. 34
3. 巴夏 bāxià "Eskide Türkiye ve Mısırdaki yüksek dereceli ordu ve memuri yetkililere verilen ad" < İng. *pasha*, *pacha* < Tü. *pāshā*, *bāshâ* (*bāsh* "baş, önder"), HWC., s. 31
4. 贝伊 bèiyī "bey" < İng. *bey* < Tü. *bey*, HWC., s. 39
5. 布祖基琴 bùzūjīqín "Yunan kökenli bir çeşit uzun saplı çalgı aleti" < İng. *bouzouki* / *bousouki* < Çağdaş Yunanca. *mpouzouki*, muhtemelen Türkçe'den gelmedir, HWC., s. 60
6. 库鲁 kùlǔ "kuruş, Türkiyenin para birimi" < İng. *kurus* < Tü., HWC., s. 192
7. 惹尼恰利(兵) rěniqiàli(bīng) "yeni çeri" < İng. *Janizary* / *janizary* ; *Janissary* / *janissary* < Fr. *janissaire* < İt. *giannizzero* < Tü. *yenicheri*, asıl anlamı " yeni ordu" < *yeni-cheri* "ordu", HWC., s. 291
8. 台伊 táiyī "1. eskide Cezayirdeki yerli yetkililere verilen ad; 2. Kuzey Afrika İslam ülkelerindeki paşa" < İng. *dey* < Tü. *dāi* " dayı ", aslında büyüklere saygı ifadesiydi, HWC., s. 336
9. 托马 tuōmǎ "tümen, on bin" < İng. *toman* < Far. *tūman* < Tü. *tūman* "çok, on bin", HWC., s. 349

Netice itibariyle, Çinceye doğrudan ve dolaylı olarak pek çok Türkçe kelime geçmiştir. Bazıları ise aslen yabancı kökenli olup önce Türkçeye girip yerleşmiş, daha sonra Çinceye geçmiştir. Ancak bu rakamları son ve kesin rakam olarak kabul etmemek gerekir. Çünkü konuyla ilgili etimoloji çalışmaları derinleştirilirse, bu rakamlar değişebilir. Biz bu rakamları Türkçeden Çinceye geçen kelimeler hakkında bir fikir vermek için gösterdik.

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
ATS.	: Seyfettin Altaylı, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, 1-11, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1994
bkz.	: bakınız
Çin.	: Çince
Far.	: Farsça
G. Doerfer	: Gerhard Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band IV, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1975.
Hun.	: Hunca
HWC.	: HANYU WAILAICI CIDIAN (Çince'deki Yabancı Kelimeler Sözlüğü), Shanghai Cishu Chuban She(Shanghai Sözlük Neşriyatı), 1984
İng.	: İngilizce
Kaz.	: Kazakça
Kırg.	: Kırgızca
Kıt.	: Kitanca
KS.	: Yudahin, Kırgız Sözlüğü, 1-2,
KTS.	: Kazak Tılıning Sözdigi, Ultık Gılım Akademiyası, Almatı, 1999
Man.	: Mançuca
Moğ.	: Moğolca

Özb.	: Özbekçe
Rus.	: Rusça
Siy.	: Siyanpiçe
STRY.	: E. N. Şipova, Slovar Tyorkizmov f Russkom Yazike, İzdatelstvo "Nauka" Kazahskoi SSR, Alma-Ata, 1976
Tac.	: Tacikçe
Tb.	: Tibetçe
TDS.	: Türkmen Dilinin Sözlüğü, Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat - 1962
TS.	: Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara, 1988
Tü.	: Türkçe
Uyg.	: Uygurca
XHC.	: XİANDAI HANYU CIDIAN(Çağdaş Çince'nin Sözlüğü), Shangwu Yinshu Guan, Pekin, 1986

Bazı işeretlerin ses değerleri:

- q** - ç (Uygurcada)
- q** - k (Özbekçede)
- x** - ş (Çince ve Uygurcada)
- x** - h (Diğer dillerde)
- qh** - k
- dz** - c
- γ** - ğ

ORTA ASYA ÜLKELERİNDEKİ ETNİK YAPININ BÖLGE GÜVENLİĞİNE ETKİLERİ

The Effects of Ethnic Structure in The Central Asia to the Region's Security

Hasan KARA*

Özet

Orta Asya olarak bilinen bölge Asya'nın merkezinde, Hazar Gölü, Rusya, Çin, Pakistan, Afganistan ve İran'ın arasında yer almaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile burada beş yeni cumhuriyet ortaya çıkmıştır. Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın oluşturduğu bu yeni cumhuriyetlerde değişik Türk topluluklarına ait guruplar nüfusun % 80'ini meydana getirmektedir. Yeraltı ve yer üstü kaynakları bakımından zengin olan Asya'nın bu bölgesinin kapladığı alan 4 milyon km²'yi, toplam nüfusu 50 milyonu geçmektedir. Rusya ve Çin gibi güçlü, Ortadoğu gibi karışık bir bölgeyle komşu olan ve Asya'nın içine sıkışmış bu kapalı coğrafya üzerinde; bölgesel ve dünya güçlerinin "Büyük Oyun" diye adlandırılan düşünceleri bulunmaktadır. Güçlü devletler amaçlarını gerçekleştirebilmek için bölgenin zayıf noktalarına yönelmek isteyeceklerdir. Orta Asya'nın en zayıf noktası ise; Sovyetler Birliği'nin 70 yıllık bir zamanda gerçekleştirdiği karışık etnik yapısıdır. Hepsini Türk olan ve yaşadıkları bölgeye göre isim alan Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tatar gibi guruplar buradaki her devletin içerisinde karmaşık bir dağılışı göstermektedir. Günümüzde otoriter liderler tarafından yönetilen ve çok sesliliğe izin verilmeyen bölge ülkelerinde yakın gelecekte daha demokratik söylemlerle birlikte dış güçlerin etkisiyle etnik gurupların hareketlenme ihtimali yüksek gözükmektedir. Hafızalardaki tazeliğini koruyan Yugoslavya ve günümüzde karmaşık şekil almaya başlayan Irak örnekleri de bu görüşü kuvvetle desteklemektedir. Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri yakın gelecekte etnik bir problem yaşamamak için uluslar arası arenada dengeli politikalar takip etmek ve kendi aralarında işbirliğini kuvvetlendirmek zorundadırlar.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Türk Cumhuriyetleri, Etnik Yapı, Güvenlik

Abstract

The area known as the Central Asia lies in the center of Asia, among the Caspian Sea, Russia, China, Pakistan, Afghanistan, and Iran. As a result of the collapse of the Soviet Union, five new republics emerged here. In these new republics- Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kirghizia, and Tajikistan % 80 of the population is composed of groups belonging to various Turk Societies. This part of Asia, which is rich in terms of natural sources, covers a land larger than 40 million km² and has a population of over 50 million. Regional and global powers have some ideas called "the Big Game" on this land, which is surrounded by two powerful countries, Russia and China, and by the Middle East, which has conflicts in it self. Powerful countries will want to go into the weak points of the land in order to materialize their aims and the weakest point of Central Asia is the complex ethnic structure caused by the U.S.S.R in a 70 years' time. All being Turks and named according to where they live, Uzbeks, Kazaks, Tatars, Kirghizes, range in population in each state. It is highly probable that the ethnic groups, being governed by authoritarian leaders for the time being, will act for their independence in a short future as a result of more democratic sayings and the influence of the other powers. Two examples, Yugoslavia, which still remains in our memories and Iraq, which is getting more and more conflicted today, strongly support this idea. Turk Republics in the Central Asia must have strong coordination among them selves and lead balanced policies in the international politics in order not to face problems emerging from ethnicity.

Key Words: Central Asia, Turk Republics, Ethnic Structure, Security

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak Fen-Edebiyat Fakültesi.

Orta Asya'nın Yeri ve Önemi

Eski dünya karalarından olan Asya kıtası, 44 milyon km²'lik yüzölçümü ile dünyanın en büyük kara parçası durumundadır ve dünya nüfusunun da 2/3'sine yakını barındırmaktadır. Dünyanın en kalabalık iki ülkesi olan Çin ve Hindistan Asya kıtasındadır. Dünyanın en geniş alanlı devletlerinden Rusya ve Çin kıtanın toplam yüzölçümünün yarısından fazlasını oluşturmaktadır.

Bir çok medeniyete ev sahipliği yapmış bulunan Asya kıtası tarihi devirlerden beri büyük yerleşmelere sahne olmuş, tarihin akışını değiştiren bir çok olay (Kavimler göçü gibi) bu coğrafyada cereyan etmiştir. Dünyanın en eski ticaret yollarından olan ve bölge ekonomisi ve gelişmesine önemli katkılar sağlayan İpek ve Baharat yolları, Asya'nın doğu yarısından başlamıştır. Yolları ve zenginliğinden dolayı tarihte bir çok hükümdar bölgeyle ilgilenmiştir.

Asya kıtasının merkezinde bulunan ve "Orta Asya" olarak bilinen unutulmuş bölge, Sovyetler Birliği'nin yıkılması, yeni devletlerin kurulması petrol, doğalgaz ve diğer zenginlik kaynaklarıyla yeniden dünya gündemine gelmiş ve dünyanın dikkatleri yeniden söz konusu sahaya çevrilmiştir.

Orta Asya coğrafi olarak batıdan Hazar Gölü ile başlamakta doğuda Çin'in batısındaki (Doğu Türkistan) Sincan bölgesinin doğusuna kadar devam etmektedir. Kuzeyde Rusya'nın güneyi ve Kazak bozkırlarından güneyde İran, Afganistan ve Pakistan'ın kuzey kesimlerini içine alacak şekilde uzanmaktadır (Şekil 1). Dolayısıyla Orta Asya; merkezinde Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın yer aldığı "Türk Dünyası veya Batı Türkistan" ile bunun etrafında Hazar Gölü, Sincan (Doğu Türkistan), Güney Rusya, İran, Afganistan ve Pakistan'ın kuzey bölgeleriyle çevrili dünyanın en geniş ve en stratejik coğrafyasının adıdır.

Şekil 1. Orta Asya'nın Lokasyon Haritası.

Orta Asya'ya Merkezi Asya, İç Asya gibi isimler de verilmektedir. İngilizler bölge için akraba milletler topluluğu anlamında "Turcic", Ruslar "Türk Dilli Halklar", tabirlerini sıklıkla kullanmaktadırlar. Bölgeden "Türk Dünyası", "Batı Türkistan", "Türki Cumhuriyetler" gibi isimlerle de bahsedilmesi bu tabirleri kullanan devletlerin temenni ve arzularıyla ilgilidir (Kavuncu, 1998). Kuzey Amerika'ya Anglo Amerika, Güney Amerika'ya Latin Amerika, Kuzey Afrika'ya Arap Afrika'sı demek ne kadar doğru ise;

Orta Asya'ya "Türk Asya'sı" demek en az onlar kadar doğru olacaktır. Zira buradaki topluluklara Kazak, Kırgız, Tacik, Türkmen, Özbek gibi isimler kullanmanın siyasi coğrafya açısından fazla önemi bulunmaz (Özdağ, 2001).

Orta Asya bölgesi; İslamiyet, Hıristiyanlık, Budizm, Hinduizm gibi dinlerin kesişme noktası olmasının yanı sıra, Türk, Çin, Fars, Slav, Hint medeniyetleri gibi büyük medeniyetlerin bir araya geldikleri tampon bir bölge durumundadır.

Burada yer alan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan'la Hazar Gölü batısındaki Azerbaycan gibi nüfusun büyük kısmı Türk topluluklarından oluşan ve Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanan genç devletler; bölgede üretilen petrol, doğalgaz (Mfa, 2004), altın ve değişik metallere, pamuk, pirinç, buğday, ipek, koyun, kürk ve hayvar gibi tarım ve hayvancılık ürünlerinin önemli kısmına sahip bulunmaktadırlar. Zengin yeraltı ve yer üstü kaynaklarının varlığı ve kaynaklarının nüfuslarına oranlandığında çok fazla olması dikkatleri Asya'nın kalbindeki genç cumhuriyetlere çekmektedir. Hazar Gölü'nün yüz yıldan uzun bir süredir petrol ve doğal gaz deposu olduğunun bilinmesi ve bu kaynakların bölgede yer alan devletler tarafından işletilmeye başlanması bölgeyi cazibe merkezi yaptığı gibi aynı zamanda ekonomik güç haline getirecektir.

2010 yılında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da 100-150 milyon ton petrol ve 100 milyar metreküp doğalgaz ihraç edilebileceği tahmin edilmektedir (Mfa, 2004). Ayrıca üretilen petrol ve doğal gazın muhtelif boru hatları ile dünya pazarlarına sunulması ve yeni alternatif boru hatlarının planlanması, yapılmaya başlanması ve bazılarının tamamlanarak işletilmeye başlanması pastadan daha büyük pay kapabilmek isteyen birçok batılı şirketi ve dolayısıyla devleti harekete geçirmiştir. Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan enerji yolunu Türkiye'ye kaptırmak istemeyen Rusya, boru hatlarının Novorossisk'te toplanarak Türkiye'nin devre dışında kalmasına çalışmaktadır. Yunanistan bile kendi ülkesine ulaşacak hatlar arzulamaktadır. İran bu hatların kendi topraklarından güneye gitmesini isterken, Afganistan ve Pakistan hatta Çin üzerinden hatların geçmesini savunan düşünceler (Cullen, 2002) bulunmaktadır.

Dünyanın dikkatini Orta Asya'ya çeken faktörler sadece yeraltı kaynaklarıyla sınırlı değildir. 2,5 milyara yaklaşan nüfusuyla dünya nüfusunun yarıya yakınına barındıran Çin ve Hindistan bu bölgeye komşu olduklarından kalabalık nüfus her zaman büyük pazar olma özelliğini korumaktadır. Her iki ülkenin de aşırı nüfusundan dolayı işsizliğin fazla olması, ucuz işçi çalıştırmaları ve bunun sonucunda dünya pazarlarına sunulan ucuz ürünlerle haksız rekabet oluşturmaları gelişmiş sanayi ülkelerinin ticaretini tehdit eder boyuta ulaşmıştır. Çin'in dünyanın en büyük homojen toplumu olması, Tayvan'ın yakaladığı başarıyı Çin'in de başarıya şansının bulunması ve Çin'in taşma sahasının batıdaki Türk dünyasına doğru olma ihtimali (Özdağ, 2001) bölgeyi stratejik yönden biraz daha önemli hale getirmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yeni ortaya çıkmış, kendi ayakları üzerinde durmaya çalışan ve dış politikalarını orta ve uzun vadeli belirleyememiş 50 milyon nüfuslu genç cumhuriyetler hem pazar olma özellikleri hem de Rusya başbakanlarından Primakov tarafından "Stratejik Üçgen" olarak adlandırılan Çin-Rusya-Hindistan yarı çemberinin tam ortasında bulunmaları dolayısıyla son yıllarda dikkatleri üzerlerine çekmektedirler.

Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı yapılan "11 Eylül 2001" saldırılarının ardından dünyanın bir numaralı gündem maddesi haline gelen uluslar arası terör, çoğu zaman suskunluğunu muhafaza etse de muhtelif aralıklarla değişik türlerde eylemler şeklinde ortaya çıkarak hem adından söz ettirmekte hem de dünya gündemindeki önemini korumaktadır. 2003 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen dış kaynaklı bombalı eylemler bu görüşün destekleyicisidir.

Son yıllara kadar hep Ortadoğu (Güneybatı Asya) kökenli kabul edilen uluslar arası terörün kaynak merkezi yakın geçmişte Ortadoğu'dan Orta Asya'nın güneyine doğru sıçramış ve bazı bölge ülkelerinin adı terörle sık anılır hale gelmiştir. 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından topraklarına binlerce kilometre uzaklıkta olan ve güya güvenliği büyük tehdit altında bulunan dünyanın en süper askeri gücü

olan ABD öncülüğünde önce Afganistan'a hemen ardından Irak'a operasyonlar düzenlenmiştir. 150 binden fazla askerin kullanıldığı bu büyük müdahaleler bazı devletlerce desteklenmiş olmakla birlikte çok sayıda devlet, yapılan müdahalelere karşı çıkmıştır. Terörü önleme bahanesiyle başlatılan ve altında başka çıkar amaçları yatan operasyonlar bölge ülkeleri için güvenlikten ziyade adeta tehdit unsuru haline gelmiştir.

Hazar gölü çevresinde Azerbaycan-Ermenistan gerginliği hariç henüz çok önemli bir olay olmamakla birlikte, Kafkasların karışıklığı, Hindistan-Pakistan arasındaki Keşmir sorunu, Afganistan'ın her türlü müdahaleye rağmen düzelmeyen durumu, Çin'in Doğu Türkistan'a uyguladığı baskı, Rusya'dan tam bağımsızlık isteyecek olan özerk cumhuriyetler Orta Asya'yı adeta olası bir ateş çemberi ile kuşatmıştır.

Orta Asya'da Yaşanabilecek Etnik Sorunlar

Mackinder, Kara hakimiyet teorisinde Orta Asya'nın kuzeyini Kalp Sahası "Heartland", güneyini İç Hilal "Rimland" kabul ederek kalp sahasına ulaşmak için önce iç hilali ele geçirmek gerektiği görüşünü savunmuştur (Özey, 1996). Dünyanın herhangi bir bölgesine hakim olmak isteyen ve mevcut yönetimlerle sorun yaşayan güçlü devletler; buradaki devletleri birbirlerine düşürerek ve iç sorunlarla uğraştırarak zayıflatma, yıpratma, zaman kaybettirme, kaynaklarını azaltma, silah satma, petrol fiyatlarını istedikleri şekilde ayarlama gibi kendileri lehine bölge ülkeleri aleyhine faaliyetlere girişmektedirler.

Dış politika analizcileri önemli olayların dış politik kararlar oluşturmada büyük etkileri olduğunu vurgularlar (Hudson, 2002). Nitekim Irak-İran savaşı sırasında bu durum açıkça yaşanmıştır. Güçlü devletler hem savaşı sürekli körüklemişler hem de taraf olmuşlar, hatta İran'a açıkça karşı olan ABD gibi devletler gizlice silah satmışlardır. İran-İrak savaşı boyunca petrol fiyatlarını ayarlayan Opec devre dışı bırakılarak petrol fiyatlarının dibe vurmasıyla en büyük gelir kaynağı petrol olan İran, ekonomik yönden büyük darbe almıştır. Önümüzdeki yıllarda en büyük gelirleri petrol ve doğal gaz olacak Orta Asya devletleri için herhangi bir savaş veya iç karışıklık durumunda benzer oyunlar yeniden sahnelenecektir.

Dünya haritasına bakıldığında petrol rezervlerine sahip ülkelerle (gelişmiş ülkeler hariç) iç karışıklıklar veya uluslar arası sorunlar yaşayan ülkeler arasında büyük paralellik olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Son yıllarda Ortadoğu'da İran, Irak, Kuveyt, S. Arabistan, Lübnan, Filistin, İsrail, Afrika kıtasında Libya, Cezayir, Nijerya, Gabon, Güney Amerika kıtasında ise Kolombiya ve Venezüella gibi devletler; karışıklıklara, darbelere, savaşlara veya iç çatışmalara sahne olmuşlardır.

Önemli petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olan ve kaynaklarını henüz dünya pazarlarına henüz sunmaya başlayan Orta Asya ülkelerinde yakın gelecekte bir takım iç karışıklıkların çıkma ihtimali bulunmaktadır. Churchill'in söylediği "Bir damla petrol bir damla kandan daha kıymetlidir" sözü modern sömürü metodu uygulayan devletlerin zengin petrol rezervine sahip ülkelerdeki arzularını ortaya koymaktadır. Bu bölgede çıkabilecek veya çıkarılabilecek karışıklıklara en geçerli nedenler arasında; etnik farklılıklar, sınır anlaşmazlıkları, Hazar Gölü'nün paylaşımı, uluslar arası teröre destek verilmesi ve sınır aşan sular sorunu gelmektedir. Bölge ülkelerine hükümetmenin en kolay yolu bu devletlerdeki etnik yapının çeşitliliğinden yararlanmaktadır. Etniklik; milli düzeyde ortak bir hayat biçimi oluşturulamadığı zaman mensup olunan millete karşı alt kimliklerin ortaya çıkması şeklinde açıklanabilir (Erkal 2001). Bölge ülkelerindeki etnik gurupların dağılışına bakıldığında bu duruma uygun oldukları görülmektedir (Tablo 1.).

Orta Asya'daki 5 cumhuriyetin 50 milyonu bulan toplam nüfuslarının yaklaşık % 79'unu değişik Türk toplulukları meydana getirmektedir (Tika 1998). Ruslar, Ukraynalılar, Almanlar, Beyaz Ruslar, Ermeniler ve diğer gurupların nüfustaki oranı % 21 civarındadır. Türklerin dışındaki nüfusun büyük çoğunluğunu Ruslar oluşturmaktadır.

Tablo 1. Orta Asya Çevresindeki Ülkelerde Nüfusun Etnik Guruplara Dağılışı*.

ÖZBEKİSTAN		TÜRKMENİSTAN		KAZAKİSTAN	
Etnik Grup	%	Etnik Grup	%	Etnik Grup	%
Özbek	72	Türkmen	77	Kazak	46
Rus	12	Özbek	9	Rus	35
Tacik	4	Rus	7	Ukraynalı	5
Kazak	4	Kazak	2	Alman	3
Tatar	3	Tatar	1	Tatar	2
Kırgız	1	Azeri	1	Diğer	9
Diğer	4	Diğer	3		
KIRGIZİSTAN		AZERBAYCAN		TACİKİSTAN	
Etnik Grup	%	Etnik Grup	%	Etnik Grup	%
Kırgız	60	Azeri	83	Tacik	64
Rus	16	Ermeni	6	Özbek	24
Özbek	14	Rus	5	Rus	5
Kazak	1	Lezgi	2	Kırgız	1
Tatar	1	Diğer	4	Diğer	6
Diğer	8				
AFGANİSTAN		PAKİSTAN		İRAN	
Etnik Grup	%	Etnik Grup	%	Etnik Grup	%
Peştun	40	Pencaplı	55	Farslar	55
Tacik	24	Sindli	13	Azeri	28
Hazara	19	Peştun	10	Arap	3
Özbek	9	Beluci	8	Türkmen	2
Türkmen	2	Afgan	5	Diğer	12
Diğer	6	Diğer	9		

Türk Dünyasında aynı soydan gelen ve aralarında hiç bir fark bulunmayan Türk guruplarının sistematik olarak karıştırılıp ortaya etnik kimlik adı altında ileri yıllarda sorun yumağı haline getirilmesi günümüzden ziyade, 70 yıllık Sovyet politikasının ürünüdür. Ruslar, siyasi sınırlarla bölgeyi böldükleri yetmiyormuş gibi Türk toplumlarını parçalayabilmek için birbirlerine yabancılaştırıcı politikalar benimsemişlerdir (Özdağ, 2001). 1957-1970 yılları arasında Kazakistan'ın bir çok bölgesini tarıma açarak buraya Rus, Beyaz Rus ve Ukraynalılar getirilmiştir (Milner 1993). Yerel kimlikleri hayata geçirerek bölgeyi uzun süre elinde tutmak isteyen Ruslar bölge ülkelerindeki toplulukları birbirlerinin içine sürgün ederek hem onların milli kültürlerini zayıflatmak hem de ileriye yönelik sorunlar yumağı hazırlama girişiminde bulunmuşlardır. Özbekler, Özbekistan'da nüfusun % 72'sini oluştururlarken, Tacikistan'da % 24, Kırgızistan'da % 14 ve Türkmenistan'da % 9'luk bir nüfus oranı meydana getirmektedirler (tablo 1, şekil 2). Türkmenistan diğer topluluklardan en az nüfus oranını barındıran ülkedir. Türkmenistan'da Türkmenlerden sonra sırasıyla Özbekler ve Ruslar gelmektedir. Kendi ülkesinde bazen azınlık durumuna düşen gurup Kazaklar olmuştur. Kazakistan'da nüfusun % 46'sını Kazaklar, % 35'ini Ruslar oluşturur. Kazakların doğum oranı Ruslardan daha fazla olduğu için Kazaklar azınlık durumundan zor kurtulmuşlardır.

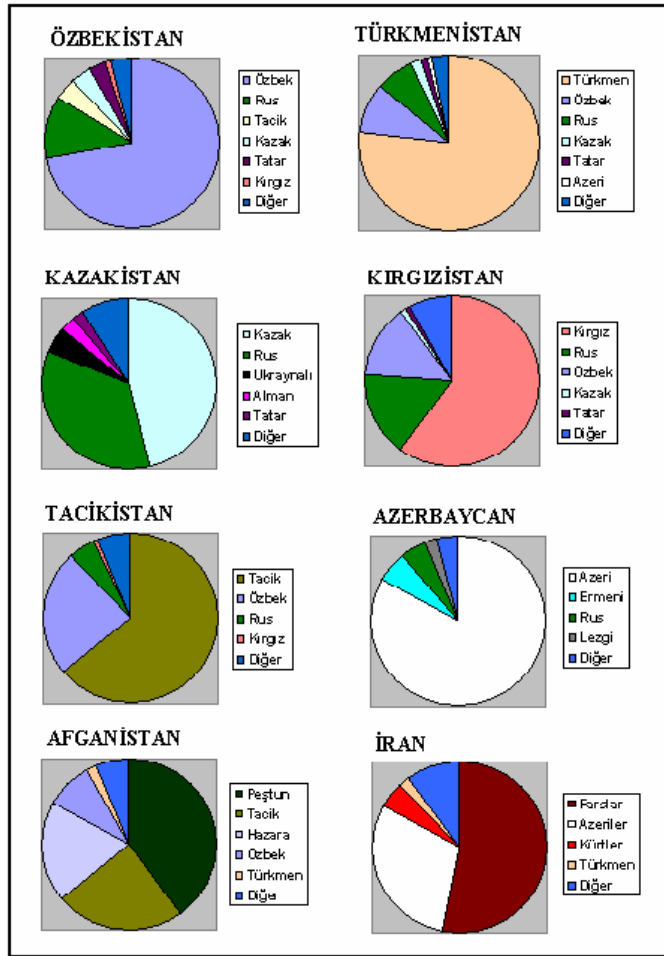
Ruslar; Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da ikinci, Türkmenistan, Tacikistan ve Azerbaycan'da üçüncü büyük nüfus gurubunu oluşturmaktadırlar. Orta Asya'yı etnik açıdan bu kadar karışık hale getirmek ve aralarına Rus, Ukraynalı, Kırmılı nüfus koyarak birbirleriyle iletişimleri koparma girişimi fazla başarılı olamamıştır. Orta Asya coğrafyasının yüzyıllar boyu Türk kültürü ile yoğrulması bunu sağlayan en önemli faktördür. Bölgenin etnik yapısı, Ortadoğu'daki gibi basit aşiret yapısına benzememektedir. Batılılar kendi ülkelerindeki benzer etnik durumları çağdaş milliyetçilik ile, Türk dünyasındaki farklılıkları ise kültürel çoğulculuk ve mevcut devletten ayrılma şeklinde ifade ederek

* Orta Asya çevresindeki ülkelerdeki nüfusun etnik guruplara göre dağılışı; Özey 1996, Avrasya Dosyası 1998, Edwards 2002, Aygazete 2003 ve Focus 2003 verilerinden yararlanılmıştır.

(Erkal, 2001) kendi guruplarını birleştirmeye, diğer toplulukları bölmeye yönelik ikiyüzlülük örneği sergilemektedirler.

Batılı devletlere göre bölmenin en önemli körükleyicilerinden olan etniklik ateşi Türk dünyasının etrafındaki çemberin en zayıf noktalarından olan İran-Afganistan-Pakistan hattında da çok belirgindir. İran nüfusunun % 55'ini Farslar, % 32'sini Türkler, % 13'ünü diğer guruplar oluşturur. Pakistan nüfusunda Pencaplılar % 55, Peştunlar % 10, Sindliler % 13'lük orana sahiptir. Afganistan ise etnik açıdan bölgenin en hassas yeridir. Nüfusunun % 40' Peştun, % 24'ü Tacik, % 19'u Hazara, % 9'u Özbek, % 2'si Türkmen ve % 6'sı diğer guruplardan oluşan Afganistan bu karışık yapısının sonucunda 15 yıldır iç savaflara sahne olmuş ve iç istikrarını sağlayamamıştır (Edwars, 2002). İç karışıklık fırsatını iyi değerlendiren büyük terör gurupları buralarda barınma ve eğitim imkanı bularak yaptıkları eylemlerle dünyanın bütün dikkatlerini bölgeye yönlendirmişlerdir.

Etnik yapının birbiriyle girift şekilde karışması tesadüflerle açıklanamaz. Çünkü etnik karışıklık dünyanın her coğrafyasında istenildiğinde saatli bir bombaya dönüşebilmektedir. Etnik bomba, iyi ayarlandığında istenilen zamanda patlatılabilmektedir. Benzer olayların en güzel örneği eski Yugoslavya'da yaşanmıştır. Aynen Türk cumhuriyetlerindeki gibi Sırlar, Hırvatlar, Boşnaklar iç içe karıştırılmış ve uzun yıllar boyunca herhangi bir çatışma gün yüzüne çıkmamıştır. Otoriteyi tek başına sağlayan Mareşal Tito yönetimi, baskıcı rejimi sayesinde iç karışıklığa izin vermemiştir. Tito'nun ölümünün ardından dengelerin değişmesiyle gün yüzüne çıkan ve alevlenen etnik farklılıklar kısa sürede Balkanlar'ı kan ve gözyaşı gölüne çevirmiştir. Bunun son örneği uzun süre diktatörlükle yönetilen Irak'ta yaşanmıştır. Irak'ı yakın gelecekte etnik esasa dayalı olası parçalanmalar beklemektedir.

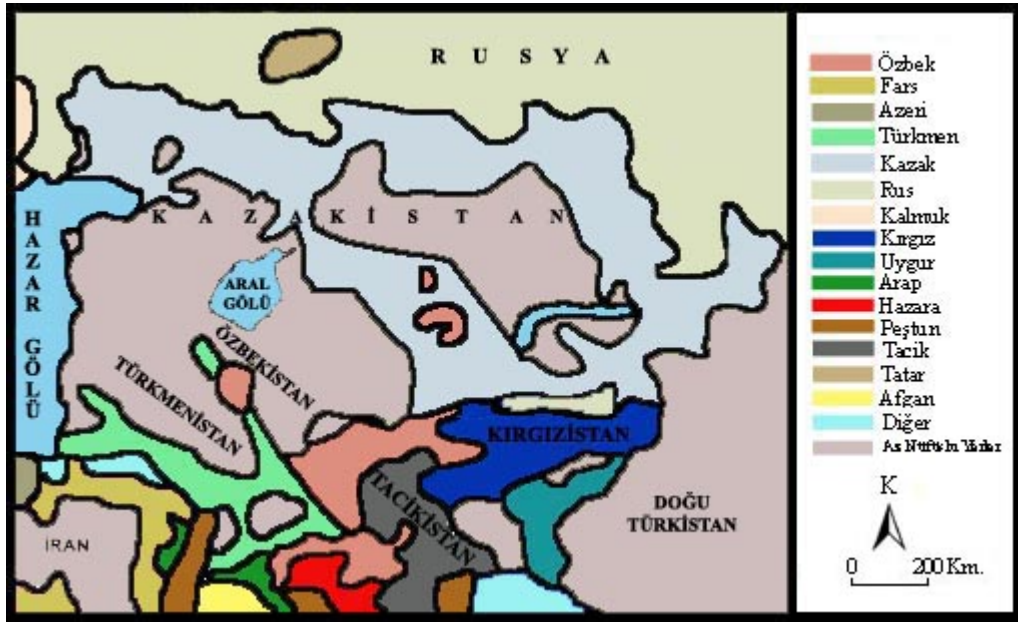

Şekil 2. Orta Asya Çevresindeki Ülkelerde Nüfusun Etnik Guruplara Dağılışı.

Asya'da kurulan yeni Türk cumhuriyetlerinde henüz gerçek anlamda demokratik bir yapı devreye sokulamamıştır. Türk devletlerinin çoğunun yöneticileri, aynı zamanda eski Sovyetler Birliği döneminin de yöneticileridirler. Bu devletlerin iç istikrarı hale eski oligarşik kadrolarca sağlanmaktadır (Akyol,1994). Ülkelerinde mutlak otorite olan, muhalefete şans tanımayan, çok seslilikten hoşlanmayan bu kadroların birer birer görevlerinden ayrılması ve bölgenin her geçen gün daha demokratik yapıya doğru ilerlemesi, yeni etnik seslerinde duyulmasına yol açacaktır. Genç cumhuriyetlerin henüz girmedikleri tehlikeli virajı kazasız olarak atlatalmaları hayati önem arz etmektedir. Sonrasında Asya'nın merkezinde yeni bir sayfanın açılacağı kuvvetle muhtemeldir.

Bütün dünyada bölge için “Yeni Büyük Oyun” dan söz edilmektedir. Bir çok kesim tarafından kabul gören büyük oyun (Brzezinski,1998), Orta Asya'da sahneleneceğine göre, oyunun mekanı nereler olabilir?

Orta Asya etrafı kalın duvarlarla çevrili iç kale hüviyeti özelliğindedir. Kalenin kuzey duvarı baştan başa Rusya ile çevrilidir. Rusya hariç bu duvardan Orta Asya'ya geçmek mümkün gözükmemektedir. Doğudaki Çin seddi tarihi çağlardan beri sağlamlığını muhafaza etmektedir ve buranın da Çin dışında Orta Asya'ya geçit vermesi imkansızdır. Güneydoğudaki duvar kimsenin göze alamayacağı Himalayalarla örüldüğünden geçilmesi zordur ve Hindistan'ın kontrolündedir. Gerçi bu yol bir zamanlar İngilizler tarafından kullanılsa da İngilizlerin bölgedeki eski ağırlığı ortadan kalkmıştır. Her üç yönden bölgeye yönelebilecek tehditlerin aktörleri buraların ev sahipleridir. Orta Asya'ya düşünülen büyük oyun gelişmiş batılı ülkelerden gelecekse duvarın iki zayıf bölümü geçiş için müsait gözükmektedir. Birincisi batıdaki Kafkaslar, diğeri de güneydeki İran-Afganistan-Pakistan arasındaki bölümdür ki, her iki bölümdeki duvarın muhtelif yerlerinde çatlaklar bulunmaktadır.

Şekil 3. Orta Asya Çevresindeki Ülkelerde Etno-Linguistik Gurupların Dağılışı*.

Orta Asya için uluslar arası ilişkiler açısından çok çeşitli senaryolar ileri sürülmektedir. ABD'nin alternatifsiz güç olmasını istemeyen Çin-Rusya yakınlaşması, Çin'e karşı ABD'nin Rusya ve Japonya ile ilişkilerini artırması, Çin-Hindistan-Rusya üçlüsünün yakınlaşması senaryolardan bazılarıdır (Kocaoğlu, 1997). ABD'nin Afganistan ve Irak müdahaleleri İngiltere'den tam destek almasına rağmen, Avrupa Birliği'nin bazı üyelerinden tepki almış ve nitekim Almanya-Fransa-Rusya ayrı bir cephe olarak

* Orta Asya'daki Etno-Linguistik gurupların dağılışı haritası; Milner 1993, Özey 1996, Cullen 2002 ve Edwards 2002 den yararlanılarak hazırlanmıştır.

belirmiştir. Hazar Gölünü “Hazar Denizi” şekline getirerek pastadan payını artırmak isteyen Rusya, kendisi gibi düşünen İran’la ilişkilerini sıkılaştırmıştır.

Sonuç olarak çok bilinmeyenli denkleme benzeyen yeri ve aktörleri belli olan Orta Asya’daki olası olumsuz gelişmelerin eksik olan sadece figüranlarıdır. Herkesin kendine göre senaryo hazırladığı bölgede buradaki devletlere düşen görev, figüran olarak rol almamaktır. Bunun için alınabilecek önlemlerden bazıları şöyle sıralanabilir:

- Bölge ülkelerinde demokratik yaşama en kısa sürede geçilmek suretiyle demokratikleşme virajı zarar görmeden atlatılmalıdır.
- Ağırlıklı olarak Rusya ile değil, bölgesel ve uluslar arası güçlerle de dengeli ekonomik ilişkiler kurulmalıdır.
- Balkan paktı, Sadabat paktı gibi daha önce denenmiş ve bölge ülkeleri arasında güven ve ilişkileri artırıcı “Türk Paktı” benzeri oluşumlar hayata geçirilmelidir.
- Uluslar arası ve bölgesel kuruluşlara üye olunarak dünya devleti olma yolunda hızlı adımlar atılmalıdır.
- Coğrafi sınırlar ve özellikle Hazar Gölü üzerinde sorun oluşturabilecek tehlikeli söylemlerden uzak durulmalıdır.
- Orta Asya devletleri ve komşu devletler arasında kültürel, askeri, siyasi ve ekonomik işbirlikleri artırılmalıdır.
- Türk ülkeleri arasında müşterek dil birliği, ortak sözlük, ortak okullar, bölgesel olimpiyat oyunları v.s. gibi konularda bütünleştirici çalışmalar yapılmalıdır.
- Türkiye’nin uluslararası tecrübelerinden daha fazla yararlanılmalıdır.
- Uluslararası gerginliğe yol açacak teröre destek olma ve uyuşturucu ticareti konularına gerekli önem verilmeli ve önlemler alınmalıdır.
- Etnik guruplar kesinlikle körüklenmemeli, yurtlarından edilmiş guruplardan problem oluşturanlar komşu devletlerin imkanları oranında mübadele yapılarak stabil hale getirilmelidir.

Rusya’nın tam kontrolünden çıkamamış ve dış arenada kendilerini destekleyecek müttefikleri olmayan Türk cumhuriyetleri; jeopolitik konumlarını değiştiremeyeceklerine, komşularından uzaklaşamayacaklarına ve kaynaklarını yok edemeyeceklerine göre bölgeyle ilgilenen güçlü devletlerle karşı karşıya gelmek zorunda kalacaklardır. Türkiye; kardeş devletleri kurtlar sofrasında savunacak ekonomik ve siyasi güce sahip değildir. Türkiye bulunduğu coğrafyanın en güçlü devleti olmasına rağmen, Orta Asya’nın kaderine etki edecek olayların altına imza atamamaktadır. Zaten Türkiye bu devletlerin bağımsız oldukları ilk yıllarda heyecanla “Türk” kimliğini öne çıkarmış, sonradan uluslar arası konjüktürün ve karşılıklı çıkar ilişkilerinin gereği politikalar izlemeye başlamıştır. Ancak Türkiye Avrasya jeopolitiğinde tecrübelerinin katkılarıyla bölgesel ağırlığını biraz daha artırmak durumundadır.

Orta Asya’yı güney ve batıdaki en zayıf yerinden Türkiye, İran, Azerbaycan, Afganistan ve Pakistan’ın içerisinde yer aldığı bir örgütlenme koruyabilecek olmasına rağmen bu pek mümkün görünmemektedir. ABD’nin müdahale yapacağı bölgelerde çok önceden hazırlıklar ve planlamalar yapıldığı bilinmektedir. Bugün ABD’nin sahip olduğu hava ve askeri üsleri, müdahale yaptığı sahalarının yakınındadır. Bölgenin doğusunda açılan Amerikan üssü ileride olması muhtemel olayların adeta habercisidir. O halde genç devletler, Rusya, ABD ve Çin’in gücünü göz ardı etmeden dış politikalarını belirlemek durumundadırlar. Bütün süper güçlerin uzun vadeli büyük planlar yaptığı bölgede karışıklıklara ve olası bir müdahaleye meydan verilmemelidir. Çıkabilecek sorun sadece bölgeyi değil Türkiye’yi de içine alan geniş bir çemberi dolaylı olarak etkileyecektir.

Kaynaklar

- 📖 Akyol, Taha, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak Yayınevi, İstanbul 1994.
- 📖 Allen, Thomas- B., Sincan, *National Geographic*, Temmuz 2002 s. 120-151.
- 📖 Brzezinski, Zbigniew, *Büyük Çöküş*, Çeviren Gül Keskil-Gülsev Pakkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994.
- 📖 Brzezinski, Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası*, Sabah Kitapları, İstanbul 1998.
- 📖 Cullen, Robert, Hazar Denizi, *National Geographic*, Şubat 2002 s.120-153.
- 📖 Edwards, Mike, Orta Asya Dünyaya Açılıyor, *National Geographic*, Şubat 2002 s.160-177.
- 📖 Erkal, Mustafa, Zihinlerdeki belirsizlikler: Etniklik ve Kimlik, *Türkiye ve Siyaset Dergisi*, Sayı:Kasım-Aralık 2001.
- 📖 Hessler, Peter, Çin'in Kadim Geçmişinin Yeni Hikayesi, *National Geographic* Temmuz 2003 s.36-55.
- 📖 Hudson, V.M.-Vore, C.S., *Uluslararası İlişkilerin Psikolojisi*, (Derleyenler Erol Göka-Işık Kuşçu), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- 📖 Kavuncu, Orhan, *Türk Dünyası Genel Bakış*, Selçuklu Vakfı Yayın No:2, Ankara 1998.
- 📖 Kocaoğlu, Mehmet, *Pero-Strateji*, Türkeli Yayınları, Ankara 1997.
- 📖 Milner, Robin, *Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi*, Çeviren Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- 📖 Mütercimler, Erol, *21 Yüzyıl ve Türkiye Yüksek Strateji*, Erciyes Yayınları, İstanbul 1997.
- 📖 Oktan, Pulat, Sincan ve Uygurlar, *National Geographic*, Temmuz 2002 s.152-157.
- 📖 Özdağ, Muzaffer, *Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği Üzerine*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- 📖 Özey, Ramazan, *Türk Dünyası*, Özeğitim Yayınları No:11, İstanbul 1996.
- 📖 Pauw F. De, *Turkey's Policies In Transcausia Contested Borders In The Caucasus*, Brüksel 1996.
- 📖 Tika Avrasya Dosyası, *Türk Dünyası Özel Sayıları*, Ankara 1998.
- 📖 Yanar, Savaş, *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- 📖 www. Aygazete.com/Türk Dünyası. 2003.
- 📖 www. Focusdergisi.com.tr/kültür/20364, 2003.
- 📖 www. Foreigntrade.gov.tr./ead/ekonomi/sayi%2011/dpp.htm. 2003.
- 📖 www. Mfa.gov.tr./turkçe/gruph/hh/bölüm8.htm.2004.

“An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)”in Söz Dizini

The Word Index of the “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)”

*Vildan KOÇOĞLU**

Özet

Türkçenin 13. yüzyıla kadarki söz varlığını vermesi bakımından büyük bir öneme sahip olan sözlük (EDPT), şu ana kadar Türkolojinin en çok başvurulan kaynaklarından biri olmuştur. Ancak kullanım açısından taşıdığı zorluk sebebiyle kolayca faydalanılan bir sözlük değildir. Biz burada sözlükteki madde başlarını alfabetik olarak sıralayarak ve karşısına sözcüğün geçtiği sayfa numarasını yazarak hazırladığımız dizini kullanım kolaylığı sağlaması umuduyla kullanıcılarımıza sunacağız.

Anahtar Kelimeler: S. G. Clauson, Etimolojik Sözlük, Dizin

Abstract

The dictionary (EDPT), which is of great importance in terms of giving the word existence of Turkish until 13. century, has been one of the most used sources of Turcology up to now. But it is not an easily used dictionary because of its difficulty in terms of using. Here, the heads of article are given in an alphabetical order with their page numbers attached in order to provide a comfort in usage.

Word Keys: S. G. Clauson, Etymologic Dictionary, Index

Giriş

S. G. Clauson’un An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT) adlı eseri, 1972 yılında Oxford Üniversitesi’nde yayımlanmış, çift sütun halinde 989 sayfa olup sözlükte 9250 madde başı bulunmaktadır. Clauson’un pek çok kaynaktan yararlanarak ortaya koyduğu sözlük VIII-XIII. yüzyıl Türk lehçelerini kapsamaktadır. Biz burada sözlüğün tekrar tanıtımını yapmayacağız. Agop Dilaçar bir yazısında sözlüğün tanıtımını yapmıştır.¹ Biz sadece, pek çok araştırmacının çalışmalarında sıkça başvurduğu bu sözlüğe neden bir dizin yapma ihtiyacı duyduk, bunun üzerinde kısaca duracağız. Bilindiği gibi, EDPT’nin düzeni alışık olduğumuz sözlük düzeninden farklıdır. Sözlükte “Arapça kamusalarda görülen ‘ahadî’ (unilateral), ‘sünaî’ (bilateral), ‘sülasî’ (trilateral) yöntemini andıran bir yöntem”² kullanılmıştır. Bu yöntemin bir parçası olarak kod harfler bulunmaktadır. Sesteş ve hece değeri taşıyan bu kod harflerle birlikte kelimelere hece sayılarına göre değerler verilmiştir. (tek heceli: Mon.; iki heceli: Dis.; üç ve daha fazla heceli: Tris.). İşte sözlüğün zorluklarından biri budur. Örneğin, Tris. AZĞ kodu altında şu madde başları bulunmaktadır: **oza:kı:, azığlığ, ozukluğ, azukluk, uzaklık, azkıña:, azğançu:, azkıya, uzkıya** (EDPT, 284. s.). Ayrıca, bir sözcüğün türevlerinin ayrı başlıklar altında olması da bir diğer zorluktur. Örneğin, **uluğ** (Dis. ALĞ), **uluğla:-** (Tris. V. ALĞ-), **uluğluk** (Tris. ALĞ) sözcükleri üç ayrı başlık altında yer almaktadır. İşte bizim bu dizini hazırlamaktaki amacımız, hem alışık olduğumuz sözlük düzeninde bir kullanım sağlamak, hem de bu söz listesine bakarak bir sözcüğün 13. yüzyıla kadar Türk dilinde bulunup bulunmadığını tespit etmede yardımcı olmaktır. Dizinde, sözlükteki asıl şekline bağlı kalarak kullandığımız bazı işaretler şunlardır:

- : uzun ünlüleri göstermektedir
* kök anlamı bilinmiyor anlamındadır.

* Arş. Grv., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

¹ Agop Dilaçar, “Yeni Yayınlar: Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, XLVIII+çift sütun 989 s., Clarendon Press, Oxford 1972”, *TDAY-B 1972*, Ankara 1989, 275-281. s.

² Agop Dilaçar, *age*, 279. s.

A							
		adaşlık	73	ağırşak/ağırşuk	93	akla:-	85
		adđır	47	ağış	96	aklış-	86
a	1	adđıra:k	49	ağış-	96	akru:	89
ab-	4	adđırlan-	50	açıt-	80	akrun	91
aba	5	adđırlık	49	ağız	98	aksırak	95
aba:çı	6	adığ	45	ağızla:-	98	aktur-	82
aba:k	8	adığ	46	ağızlan-	98	akur	89
aba:kı	8	adığlığ	48	ağızlığ	98	akuru	92
aba:lı:	11	adıl-	56	ağla:-	85	al	120
abamu	12	adın	60	ağla:-	85	al	121
abamuluğ	12	adın-	61	ağla:k	84	al-	124
abı-	6	adınçığ/acımsığ	63	ağlat-	85	a:l	120
abın-	12	adımsığ	63	ağna:-	87	a:l	120
abit-	7	adır-	66	ağna:-	88	a:la:	126
abızan	17	adırt	64	ağnat-	88	ala:çu:	129
abla:n	10	adırt	64	ağnat-	88	ala:çu:lan-	130
abuşka	16	adırt-	68	ağrı:-/ağru:-	91	alakır-	140
acırđa	31	adırtıklığ	70	ağrığ	90	alakırış-	140
aç	17	adırtla:-	70	ağrığlığ	93	alañ	147
aç-	18	adırtlığ	70	ağrıkan-	94	*alañ	147
a:ç	17	adırtsız	70	ağrın-	92	alañad-	149
a:ç- (a:c-)	19	adış-	72	ağrış-	92	alañadtur-	149
açı:- (acı:-)	20	ada:-	62	ağrış-	92	ala:ñır	149
açığ	22	adna:đu: (adına:đu:) 63		ağruk	90	alar- (ala:r-)	150
açığ (?acığ)	21	adnat-	62	ağruklan-	94	alart-	151
açığlığ (acığlığ)	23	adrı:	63	ağruş	91	ala:wa:n	128
açığlık (acığlık)	23	adrıık	65	açsa:-	95	alay	154
açığsa:-	24	adrııl-	68	ağtar-/axtar-	81	alçak	129
açığsı:-	24	adrış-	66	ağtarıl-/axtarıl-	82	alçı:	129
açık- (a:cık-)	23	adrış-	69	ağtııl-	81	alığ	135
açıl-	26	adruk	65	ağtıın-	81	alığsa:-	140
açım	27	adruksuz	70	açtur-	82	alıık-	138
açım-	29	aduk	46	ağu:	78	alıık/aluk	135
açış-	31	aduk	46	ağu:	78	alıl-	145
açış- (?acış)	31	adukla:-	49	ağu:la:-	87	alım	145
açıt:- (?acıt:-)	21	adunçsuz	63	ağu:luğ	86	alıııçı:	146
açkı:	23	adut	44	ağu:suz	95	alııılığ	146
a:çlık (a:çlık)	26	adutla:-	45	ağu:ju:	98	alııımsın-	147
açlın-	27	a:đ	75	ağu:ju:luğ	80	alıın	147
açlış-	27	a:đ	75	ağu:k-	83	alıın-	148
açsa:-	31	a:đ-	76	ağzan-	98	*alıınç	147
a:çsık (a:çsık)	31	a:đ-	77	ajlañ	26	alıınçlığ	149
açtur-	21	agrığsız	93	ajmuk	27	alıınlığ	149
açuk	22	açan	87	ajmuklan-	27	alıış	152
açukluğ	24	açan-	87	a:ju:n	28	alıış-	153
açukluk	24	ağduk	80	a:ju:nçı:	29	alk-	135
a:çur- (a:çur-)	30	ağı:	78	ak	75	alka:-	138
a:çur-(a:çur-)	30	ağı:çı:	80	ak-	77	*alka:dı:	139
ad-	36	açıl	83	a:k	75	alkal-	138
ada:	40	ağı:lık	86	akı:	78	alkan-	138
ada:la:-	59	açım	87	akı:la:-	87	alkan-	138
adak	45	ağın	87	akı:lık	86	alkaş-	139
adakla:-	49	ağınçsız	88	akığ	82	alkat-	138
adaklan-	49	ađınđaç	88	akığlığ	83	alkığ	137
adaklığ	48	ağır	88	akığsız	83	alkın-	138
adaklık	48	ağırçak	92	akım	87	alkınç	137
adalan-	59	ağırıla:-	94	akın	87	alkınçsız	139
adalığ	59	ağırılal-	94	akınçı:	88	alkınçu	139
adart-	68	ağırılan-	94	akındı:	88	alkındur-	140
adasız	71	ağırılığ	93	akış-	96	alkış	137
adaş/addaş	72	ağırlık	93	akıt-	81	alkış-	139

alku:	137	ança:	172	apañ	11	arkuru	219
alkuğun	139	ança:da:	175	a:r	192	armağa:n/yarmağa:n	232
allığ	135	ançağınçakan	175	a:r-	193	armakçı:	232
alma:	146	ançak	174	a:r-	193	arpa:	198
almalık	146	ançakına	175	ara: (?a:ra:)	196	arpağa:n	200
almıla:	146	ançıp/inçip	173	ara:la:-	231	arpa:la:-	200
almır	146	ançu:	173	aralı:	230	arpa:lan-	200
alp	127	ançu:la:-	175	aralık	230	arpa:sız	200
alpa:ğut	128	ançulayu:	175	aran	232	arra	196
alpırkan-	128	and/ant	176	aranlığ	237	arsal (?arsıl)	238
alplık	128	andan/andın	177	arça	200	arsalık	238
alsa:-	152	andğar-	180	arçı:	200	arsık-	238
alsık-	152	andık-	180	arğu:	215	arsla:n	238
alt	130	a:ndırdın	181	arğuç	216	arslanla:-	239
alta:-	133	andlığ	177	arğu:la:-	220	art-	201
alta:ğ	130	anğar-	183	arğu:n	216	art (?a:rd)	200
altı:	130	anın	187	*arğuluğ	219	art- (ard-)	201
altın	131	anıt-	179	arğur-	218	arta:-	208
altınç	131	anta:	176	arğurt-	218	arta:k	204
altınçı:	134	antaça	181	arğurtur-	220	artal-	209
altınkı:	134	antada	181	arı:	196	artaş-	210
altırar	135	antağ	177	arı:-	198	artat-	208
altmış	130	antaki'a	181	arığ	213	artğaru	211
altu:n	131	anu:-	171	arığ	214	artığ	204
altunlaş-	135	anuk	182	arığ	214	artil- (ardıl-)	209
altunluğ	134	anukla:-	183	arığla:-	219	artın- (ardın-)	209
altur-	133	anukluk	183	arığlık	218	artış- (ardış-)	210
altuz-	134	anu:mi:	187	arığsız	219	artız-	211
alu:ç	128	anun-	188	arığsızlığ	219	artız (?artış)	207
alu:çı:n	130	anut-	179	arık	214	artla:- (ardla:-)	209
alvır-	128	anutul-	182	arıklan-	220	artuç (?arduç)	204
am	155	anvant	171	arıklığ	218	artuçlan-	212
amaç	156	añ	165	arıl-	229	artuk (?artok)	204
amaçla:-	156	añ	165	arıl-	229	artuklan-	212
amaçlık (?amaçlık)	156	añ	165	arın-	235	artukrak	211
amarı:	164	añ	165	arış	239	artur-	209
amırtğur-	164	añ	165	a:rış-	239	artur-	210
amra:-	161	añ-	168	arıt-	207	artur-	210
amra:-	163	añaru:/ıñaru:/ınaru:	190	arıtı:	211	aru:ba:t	200
amrak	162	añayu	191	arıtın-	213	aru: d u:n	212
amran-	163	añçı:	173	arıtış-	213	aruk (a:rok)	214
amranç	163	añdı:-	180	arju:	200	arukla:-	219
amrançığ	164	añdur-	180	arju:la:-	200	arukluk	211
amranmaklığ	164	añduz	178	ark	213	arukluk	218
amraş-	164	añğ	182	ark	213	arulsuz	219
amrıl-/amrul-	163	añı:la:-	186	arka:	215	arumdu:n	232
amrılur-	164	añıl	184	arka:-	217	arva:-	199
amru:	162	añıt	176	arka:-	217	arval-	199
amşan	164	añıttır-	182	arkaçak	218	arvaş-	199
amşu:	164	añız	191	arka:ğ	216	arvış	199
amşu:y	164	añla:-	186	arkalan-	220	arvışçı:	200
amti:	156	añlağ(añlığ)	185	arka:r	216	a:s	240
amtikan, amtıkına	157	añmın	186	arka:sız	219	as- (?a:s-)	240
amuç	156	añra:-/ıñra:-	189	arkaş-	218	aşğançu	245
amul (?amıl)	160	añran-/ıñran-	189	arkış	216	aşğançula-	246
amulluk	161	añraş-/ıñraş-	189	*arku	215	asığ	244
amur	162	añrat-/ıñrat-	189	arkuçı:	218	asığçı:	245
*amur-	163	añsız	190	arkuk	216	asığlığ	245
amurt	163	añul	184	arkuklan-	219	asığlık	245
amuş-	164	añut	176	arkulayu	219	asığsız	245
ana:	169	ap	3	arkun	216	asıl-	247
ana:la:	186	apa	5	arkun	216	asın-	248
anaç	172	apam	11	arkun	216	asirtku:	252

asış-	253	atalıĝ	59	a:wan	12	ayruk	276
aslın-	248	atalık	59	awut	6	aytıł-	269
asnar-	249	atan	60	axsa:-	95	aytın-	269
asra:	250	a:tan- (a:dan-)	61	axsa:k	95	aytış	268
asra:kı:	252	atanlan-	63	axsat-	95	aytıĝ	268
asru	250	atanlıĝ	63	axsum	95	aytur-	269
asruş-	252	ata:sa:ĝu:n	71	axsumla:-	95	aytur-	269
ast	242	atasız	72	axsur-	95	ayu:k	270
ast	242	atat- (ataç-)	44	axşam	96	ayukluk	271
astın	242	atĝa:k	47	ay	265	ayva:	268
astur-	244	atĝar-	48	ay-	266	a:z	277
asur-	251	atı:	40	a:y	265	a:z	277
asurt-	251	atık- (adık-)	47	aya:	267	a:z-	279
asurtĝu:	252	atıl-	56	aya:	267	aza:k	282
a:ř	253	atım	59	aya:-	267	azak	283
a:ř	253	atın-	61	aya:ĝ	270	azar	289
aş-	255	atınçu:	63	ayaĝlıĝ	271	azĝa:n	283
a:ř-	255	atış	72	ayaĝsız	271	azĝançu:	284
aşa:-	256	atış-	72	ayak	270	azĝançu:la:-	284
ařaĝ	259	atız	73	ayak	270	azĝır	283
ařaĝ	259	atız-	74	ayakçı:	271	azĝun	283
ařaĝa:	259	atızla:-	74	ayaklıĝ	271	azĝur-	283
aşak	259	atızlan-	75	aya:la:-	273	azı:- (?üzi:-)	281
aşakla:-	259	atka:-	47	ayan-	274	azıĝ	283
aşan-	264	atka:ĝ	47	ayançañ	275	azıĝla:-	284
aşat-	257	atkaĝlıĝ	48	aya:s (?aya:z)	276	azıĝlıĝ	284
aşba:r	257	atkan-	47	ayat-	268	azıl-	287
aşçı:	257	atkançsız	48	ayatıl-	270	azıt-	281
ařĝın-	259	atkanĝu:	49	aya:z	276	azkıña	284
açıl-	262	atkanĝulaksuz	49	aybañ	268	azkıya	284
aşın-	264	atlan-	58	aydıñ	268	a:zlan-	287
aşla:-	262	atlandur-	59	ayĝ	270	a:zlan-	287
aşla:-	262	atlaş-	58	ayĝır	271	azlık	286
aşlal-	263	atlıĝ	55	ayĝu:çı	271	azma:	288
aşlat-	263	a:tlıĝ (a:dlıĝ)	54	ayı	267	azrak	289
ařlıĝ	261	atsa:-	71	ayıĝ	270	azu:	280
aşlık	261	atsız (a:dsız)	71	ayıĝ	270	azuk	283
aşnu:	263	attur-	67	ayıĝ	270	azuk	283
aşnukan	264	a:v	3	*ayıĝ	270	azuklan-	284
aşnu:kı:	264	a:v-	4	ayıĝla:-	271	azukluĝ	284
aşnurak	264	ava	5	ayık	270	azukluk	284
aşru:	264	ava:la:-	11	ayıklıĝ	271		
aşrul-	265	avaĝ	8	ayıl	272		
açsa:-	265	avant	12	ayıl-	272		
açsa:-	265	avçı	6	ayım	273		
aşsat-	265	avı-	6	ayın-	274	ba:-	292
aşsız	265	avıçĝa	6	ayın-	275	*ba:	291
aştal	257	avılku	11	ayınç	274	baça:	293
aşu:	256	avın-	12	ayınç	274	baça:-	293
açuk	259	avınç	12	ayınç	274	baça:k	293
açuk-	259	avınçu	13	ayınçla:-	275	baçasız	296
aşukla:-	260	avıt-	7	ayır-	276	badar (padar?)	307
aşun-	264	avıt-	7	ayıt-	268	badĝa:-	302
aşundur-	264	avla:-	10	aykır-	271	badıç	300
aşur-	265	avlan-	11	aykırı	271	badıçlık	300
at	33	avlaş-	11	ayla:	272	badıram	308
at-	36	avlat-	11	aylıĝ	272	ba:ĝ	310
a:t (a:d)	32	avrındı	15	aylok	272	ba:ĝ	311
ata:	40	avru:zı:	15	ayra:n	276	baĝa:tu:r	313
ata:- (a:da:-)	42	avuç	6	ayrak	276	baĝda:-	313
ataç	43	avurt	13	ayrak	276	baĝdař	312
ata:kı:	48	avurta	15	ayrıl-	276	baĝdat-	313
atakımsın-	49	avya:	16	ayrış-	276	baĝıltak	315
		avzu:rı	17	ayru:	276	baĝır	317

B

bağırçak	318	balıkçın	337	bas-	370	batğa:	302
bağırdak	319	balıklan-	338	bas (p-)	370	batığ	301
bağırla:-	320	balıklan-	338	basa:	371	batıgılık	302
bağırlak	319	balıklan-	338	basa:kı:	373	batıl-	305
bağırlan-	320	balıklığ	338	basan	373	batım	305
bağırlığ	319	balıklığ	338	basar	374	batla:-	305
bağırsa:-	320	balıksa:-	338	basarlıg	374	batma:n	305
bağırsak	319	balk	335	basbal	372	batrak	307
bağırsak, bağırsuk	319	baltır	334	başga:n	373	batruş	308
bağırsaklık	320	baltu: (balto:)	333	başguk	373	batruş-	308
bağırsız	320	balu:	332	başıg	373	batsık	309
bağırsuk (?bağırsok)	320	bamuk	345	basık-/bassık-	373	batur-	308
bağış	321	ban	346	basımçı:	373	ba:tur-	308
bağış	321	ban	346	basın-	374	ba:y	384
bağışla:-	321	ban-	348	basınç	373	baya:	384
bağışlal-	322	ba:n	346	basınçak	374	baya:ğut	385
bağışlan-	322	ba:n-	347	basındur-	374	baya:kı:	385
bağla:-	314	*bançuk	349	başış-	375	baya:t	385
bağlan-	315	*bançuklan-	349	basıt-	372	bayak	385
bağlat-	315	*banda:r(?)	349	basruk	374	baybayuk	385
bağlıg	314	bandur-	350	bastık-	372	bayık	385
bağna:	316	*bandur-	350	bastur-	372	bayın	386
bağnalıg	317	*bağır-	350	basu:	372	baynak	386
bağram	318	*banıl-	351	basur-	374	bayrak	387
bağrık-	318	banzı:	352	basut-	372	bayram	387
bağşı:	321	*bañ-	348	basutçı:	372	bayu:-	384
baxşılıg	321	*bañak	350	baş	375	bayut-	385
bak-	311	bañaka:-	350	ba:ş	376	ba:z	388
baka:	311	*bañıl	351	baş/ba:ş	375	bazga:n	390
baka:çuk	312	*bañıl-	351	başa:-	377	be:	291
bakan	316	*bañış-	352	başad-	378	beçel	295
bakanlıg	317	bağ	346	başak	378	beçkem(?peçkem)/	
baka:ğak	316	*bağ-	348	başak	378	beçküm (?peçküm)	295
baka:yak	322	*bağıg	350	başakla:-	380	beçkemlen-	295
bakçan	312	*bağıt-	350	başaklan-	380	bediz	310
bakıg	313	*bağla:-	351	başaklıg	380	bedizçi:	310
bakıl-	314	*bağra:-	351	başar-	383	bedizle:-	310
bakın-	316	ba:r	353	başçı:	378	bedizlig	310
bakır	317	bar-	354	başga:k	379	bedü:-	299
ba:kır-	318	barak	360	başga:n	379	bedük	302
bakırlıg	319	baraklıg	361	başgar-	380	bedükle:-	304
bakış	321	barça:	356	başgıl	379	bedüklentür-	304
bakış-	321	barçın	357	başık (paşık)	378	bedüklük	304
bakıt-	313	barğan	360	başıktur-	380	bedüt-	300
bakla:n	314	barıgsa:-	361	başıl	381	bedüttür-	301
baku: (bakku:)	312	barıgsa:k	361	başla:-	381	bedze:-	310
bakur-	318	barıl-	365	başla:-	382	bedzet-	310
ba:l	330	barım	366	başla:ğ	381	be:g	322
bal- (ba:l)	330	barımlıg	366	başlan-	382	begeç	325
bala:	332	barımlık	366	başlat-	382	beğed-	325
bala:la:-	342	barımsın-	366	başlıg	381	begimsin-	327
balavuz	333	barın-	367	başlıg	381	begle:-	326
balbal	333	barış	369	başlık	381	beglen-	327
balçık	333	barış-	369	başmak	382	beglig	326
baldır	333	barışlıg	370	başmaklan-	383	beglik	326
baldır	334	barıg	360	başnak	383	begni:	328
baldız	334	bark	359	baştar	378	begrek	328
ba:lıg	335	barkın (?barkı:n)	360	baştır	378	begsig	329
balık	335	ba:rlıg	365	baştınkı	378	bek (?pek)	323
balık	335	bars (p-)	368	bat	296	*beker-	329
balık	336	barsa:-	369	bat	296	bekiz	330
balık-	337	bart	358	bat-	298	bekle:-	320
balıkçı:	337	bartur-	359	bat (?pat)	296		

beklel-	327	berklik	363	bıçğa:s	294	biligse:-	342
beklen-	327	bert- (?p-)	358	bıçğıl	294	biligsiz	342
bekleş-	327	bert bürt	358	bıçğıu:	294	biligsizlik	342
beklet-	327	bertin- (?p-)	359	bıçğıu:ç	294	bilik (?p-)	339
beklik	326	bertiş- (?p-)	359	bıçğı	294	biliklik	341
bekmes (p-)	327	bertü:	358	bıçıl-	295	bilil-	342
bekriş-	329	bertülen-	359	bıçılğa:n	295	bilimsin-	343
bekrü:	328	berü: (?bérü:)	355	bıçım	295	bilin-	343
beksiz	329	berüki: (?bérü:ki:)	364	bıçın-	296	bilinçek	344
bekü:-	325	beryeke:	370	bıçış	296	bilış	344
beküş-	329	bew/böv	292	bıçış-	296	bilış-	345
beküt	325	beyen-	386	bıçma:	295	bilsik-	344
bele:- (be:le:-)	332	beyik/biyik/büyük	385	bıçtur-	293	biltür-	334
belgü: (?belgö:)	340	beyin/beyni	386	bıçuk	294	bin-	348
belgü:lüg	341	bez-	389	bıdık	301	binil-	351
belgü:süz	342	beze:-	390	bığrığ, boğrul	318	bintür-	350
belgüle:-	342	bezek (beze:k)	391	bıkın	316	*biñeş-	352
belgür-	341	bezel- (beze:l-)	391	bıldır	334	bi:r	353
belgürt-	341	bezen-	392	bıldırçın	335	biregü:	364
belgürtme:	342	bezenç	392	binık-	350	birer	368
belgüt-	340	bezeş-	392	biñ	346	birgerü:	364
belik	338	bezet- (beze:t-)	390	biña:r (p)	351	birik-	363
beliñ	343	bezetigse:k	390	birğaru: (?bérgerü:)	361	biriki:	364
beliñçi:	344	bezge:k	391	bırkığ	360	birinç	367
beliñdek	344	bezig	391	bırkır-	361	birle:	364
beliñle:-	344	bezit-	390	bıruk	360	birök	362
beltir	334	bé:	291	bısta:	372	birtem	358
belür-	344	bé:çin	295	bış- (p-)	376	bistek	372
ben	346	bé: d -	298	bışığ (p-)	378	bit	296
benek	350	bé:l	330	bışığla:-	380	bit-	298
bensiz	351	béle:-/bé:le:-	332	bışırıl- (p-)	384	bitbül	300
beñ	346	béleg	338	bışrun- (p-)	384	biti:	299
beñ	346	bélegle:-	342	bışrunul- (p-)	384	biti:-	299
*beñde:-	350	béle:l-	342	bışur- (p-)	383	bitig	303
*beñdeş-	350	*béñi	348	bıyık	385	bitigçi:	304
*beñdet-	350	*béñi:	348	bi:	291	bitigçi:	304
beñgü: (beñgö)	350	*béñi:le:-	351	bi:	291	bitiglig	304
beñi:	348	bé:r-	354	bibli: (?pipli:)	292	biti:gü:	304
*beñi:le:-	351	bére:	355	bıçek	295	bitigüçi:	304
*beñi:lig	351	bé:rgü:	362	bıçekle:-	295	bitin-	307
*beñi:lik	351	bérigse:-	364	bıçeklen-	295	bitiş-	309
beñiz	352	béril-	365	bıçge/bicgü	295	bitit-	301
*beñizlen-	352	bé:rim	366	biğ	324	bitle:-	305
beñizlig	352	bérimçi:	366	bil-	330	bitmül	305
*beñlen-	351	bérimlig	366	bildüz-	335	bitrik	307
*beñlet-	351	bériş	369	bile:	332	biye	384
beñze:-	352	bériş-	370	bile:-	332	biz	388
*beñzeg	352	bért	358	bile:gü	341	bo: d	296
beñzet-	352	bértür-	359	bilegüsüz	342	*bo: d	297
*ber (?bér)	353	bérye:	370	bilek	338	bo: d luğ	305
berçem(?perçem)	295	bé:ş	376	bileklik	341	boğrak	307
berdin (?bérdin)	359	béşe:gü:	381	bilemsin-	343	bodsuz	309
berdinki: (?bérdinki:)	359	béşiklig	381	bilerzöv	344	boğu:-	300
berge:	362	béşinç	383	bilet-	334	boğu:-	300
berge:len-	364	béşük	380	bilewü	333	boğuğ (?bodoğ)	302
bergek-	363	bét	296	bile:zük	345	boğuğluğ	302
bergerü: (?bérgerü:)	364	bétke:çi:	304	bile:züklen-	345	bođuł-	305
bergese:-	364	béz/bez	388	bilge:	340	bođuł- (?bođuł-)	305
berk	361	bé:z	388	bilge: d -	340	boğun	306
berkit-	363	bıç- /bıç-	292	bilgelen-	342	boğunluğ	307
berkle:-	363	bıçak	293	bilge:lig	342	boğut- (boğot-)	301
berklet-	363	*bıçakla:-	295	bilig	339	bo:đ	311
		bıçğa:k	294	biliglig	341		

boğ-	311	borça:	357	bödi:g	303	buğrağū:	319
boğan	316	borçı:	357	bödüş-	309	buğrağur-	320
boğay	322	borduz	359	bödüt-	301	buğralan- (buğra:la:n)	320
boğazdak	322	borğū:	360	bö:g	323	buğra:lık	319
boğım	315	bo:rğū:y	361	bö:g	323	buğruş-	318
boğla:-	315	borluk	365	bög-	324	buğurda:	319
boğlan-	315	borlukçı	366	böglün-	327	buxsı:	320
boğlat-	315	borsmuk (?p-)	369	bögrek	328	buxsum	320
boğlun-	315	borsuk (?p-)	368	bögrül	328	bujin	296
boğmak	315	borta:	358	bögtür	325	buka:	312
boğmakla:-	315	borta:la:-	359	bögü: (bögö:)	324	buka:ğū:	314
boğmaklan-	315	bortalan-	359	bögül-	326	buka:t- (buka: d -)	
boğnak	316	boş/?bo:ş	376	bögüle:-(bögöle:-)	327	313	
boğnaklan-	317	*boşğū:	379	bögülen-(bögölen-)	327	bukaç /buka:ç	312
boğruğ	318	boşğun-	379	bögülüg (bögölög)	327	bukağūçı:	314
boğrul (?boğrıl)	318	boşğur-	380	bögün-	327	bukağūlūğ	314
boğtur-	313	boşğut-	379	bögür	328	bukağūlūğçı:	314
boğul-	314	boşğut (boşğot)	379	bögürle:-	329	bukra:-	318
boğun	316	boşğutçı:	380	bögüş	329	bul-	332
boğun-	316	boşğutlan-	380	bögüş-	329	bula:-	333
boğundi:	316	boşğutluğ (boşğotluğ)	380	böke:	324	bula:n	343
boğuş-	321	boşla:ğ	381	bökseg	329	bulak	336
boğuz (boğoz)	322	boşlağlan-	382	bökseglen-	329	bulak	336
boğuzla:-	322	boşluk	381	böl-	332	bulak	336
boğuzlan-	322	boşlun-	382	bölük-	340	bulamç/bulamak	342
boxsa:-	320	boşu:- (?boşo:-)	377	bölük (bölök)	339	bulanğ	343
boxsak	320	boşuğ (?boşoğ)	379	*böñ-	348	bulat-	334
boxsat-	320	boşu:ğū:	380	böri:	356	bulduk- (bultuk-)	334
boxsuk (?boxsok)		boşun- (boşon-)	383	börileyü:	366	buldunı:	335
boxsuklan-	320	boşunçsuz	383	börk	362	buldur	334
boxta:y 313 bo:k	311	boşunla:-	383	börkçi:	363	bulduz-	335
bo:k	311	boşut- (?boşot-)	378	bös-	371	bulğa:-	337
bok-	311	botu: (?poto:)	299	bösge:ç	373	bulğa:k	336
bokdam	312	botuk	302	bösge:l	381	bulğa:ş	336
bokla:-	315	botu:la:- (?boto:la:-)	305	bösüg	373	bulğama:	338
bokuk (?bokok)	313	bo:y	384	bösük	380	bulğanaç	336
bokuklan-	314	bo:y	384	böy	384	bulğa:njuk	338
bokukluğ	314	*boy-	384	bözçi	390	bulğayuk	338
bokul-	314	boya:	385	bu:	291	bulğuna:	338
bokun	316	boyba:-	385	bu:	292	bulit	333
bokun-	316	boyın	386	buç buç	292	bulitçulayu	335
bokunluğ	317	boyla:	385	buçak	294	bulitlan-	335
bokur-	318	boyluğ	385	buçğak	294	bulitliğ	335
bokursı:	319	*boyma:-	386	buçğaklan-	295	bulitsız	335
bol	330	*boymal-	386	buçğaksız	294	bulna:-	344
bol-	331	boymaş-	386	buçuk	294	bulnat-	344
bolğusuz	338	boyna:-	386	bu: d -	298	bultur-	335
boluğ	336	boynak (?boynok)	386	buda	299	bulul-	342
boluğluğ	338	boynat-	387	budğay	302	bulun	343
boluş	345	*boyum	386	buçun	306	bulunçsuz	344
boluş-	345	boyun	386	budursı:n	309	buluğ	345
boncuk (?bonçok)	349	boyunduruk	387	buçuş-	309	bulunçsuz	344
*bonçuklan-	349	boyunla:-	387	buçüt-	301	buluş	345
boñ	347	bo:z	388	buğ	311	buluş-	345
*boñuk-	350	bozla-(?bo:zla:-)	392	buğa:	312	bun	347
bor?	354	bozlat-	392	buğar-	318	bun-	348
bo:r	354	bozun	392	buğda:y	312	bunça:	349
borba:-	356	böç	298	buğdı:	312	*bunçulayu:	349
borba:ğ	356	bödi:-	300	buğra:	317	*bunduz	349
borba:ş	356			buğra:-	318	*bunğa:n	350
borbal-	356					buntağ	349
borbaş-	356						
borbat-	356						

*buntur-	350	butı:-	300	bürçe:	357	çağrı:	410
*bunuk	350	butık	301	bürçek	357	çaha:	406
*buñgak	350	butıklan-	302	bürçeklen-	358	çaxşa:-	412
buñ	347	butla:-	305	bürge:	362	çaxşa:k	412
buñad-	350	butlu:	304	bürgelen-	364	çaxşu:	412
*buñadınçığ	350	butluğ	305	bürgü:ç	362	çak	404
*buñadtur-	350	buturğa:k	309	büri:	356	çak-	405
*buñkar-	350	buyan	386	büriş	369	çakıl-	407
*buñluğ	351	buyançı:	387	bürkek	363	çakın-	409
buñsız	351	buyanla:-	387	bürkül- (?p-)	363	çakır	409
bu:r-	355	buyanlığ	387	bürlen-	366	çakır-	410
burç	356	*buyanlık	387	bürme:	366	çakış-	412
burçak	357	buyansız	387	bürt	358	çaklığ	407
burçaklan-	358	buyıkla:-	302	bürt-	358	çaklın-	407
burçıntur-	358	buymul	386	bürtüglüg	359	çakma:k	408
burxan	360	buynuz	386	bürtül-	359	*çakrad-	411
burığ	360	buyruk	387	bürtüş-	359	çakrak	410
burkı:	360	buyur-	387	bürük	362	çakrış-	411
burkığ	360	buyurçın	388	bürül-	365	çaktur-	406
burkıt-	361	buz	389	bürün-	367	ça:l	417
burkur-	361	bu:z	389	bürünçük	367	çal-	417
burna:ç	367	buz- (?bu:z-)	389	bürünj	367	çalañ	420
bursañ	369	buza:ğú:	391	bürüş-	370	çalda:-	419
bursla:n	368	buza:ğú:la:-	391	büşinçek	383	çaldır	419
burun	366	buzğak	390	büt-	298	çaldra:-	419
burunduk	368	buzı:	390	büte:	299	çalgá:y	420
burunla:-	368	bu:zluğ	391	bütgü:	303	çalığ	419
buruj	367	bu:zlık	391	bütgür-	303	çalın-	421
burut-	359	buzuk	390	bütgüsüz	304	çalıñ	420
bu:s (p-)	370	buzul-	391	bütrü:	307	çalış	421
bus- (p-)	371	buzun	392	bütrüş-	308	çalış-	421
busa:-	372	buzuş-	392	bütse:-	309	çalk	419
busan-	374	bügde:	325	bütü:ge:	304	çalkan	420
busanç	374	bügde:le:-	326	bütün	306	çalma:	420
busandur-	374	bügte:	325	bütünle:-	307	çalpa:-	418
busar-	374	bügteçi	326	bütür-	308	çalpak	418
bustulı:	372	bük	324	bütürü:	309	çalpañ	418
busu (p-)	372	bük	324	bütüş-	309	çalpaş	418
busuğ (p-)	373	bük-	324	bütüt	300	çalpaş-	418
busuğçı: (p-)	373	bük-	324	büvkür-	292	çalpaşlan-	418
busuk- (bussuk;-p-)	373	bükén	328			çalra:-	421
busuş	374	bükün-	327			çalrat-	421
busuş- (p-)	375	bükri:	328		Ç	çalrat-	421
busuşluğ	375	büksül-	329	caşşa:pat	412	çalılık-	421
busuşsuz	375	büksül-	329	cigi:	414	çaltur-	419
buş- (p-)	377	bükten	325	cinçü:	425	çam	421
buşak	379	bükül-	326	civi:	394	çamğuk	423
buşaklık	380	büküm	327	coğdu:	406	çamğuklan-	423
buşı	377	büküş-	329	cun-	424	çamğur	423
buşı (p-)	377	büküt-	325	çabak (?çapak)	395	çamı:	422
buşıçı: (p-)	378	bü:n	347	çabşa:-	399	çamla:-	423
buşılğa:n	382	bün	347	ça:çır	401	çamrak	423
buşılık	382	*bünçig	349	ça: d an		çamsız	424
buşrul-	384	büne:-	349		403	çan	424
buşuğ	379	*bünel-	351	ça:ğ/çak	403	çanaç	425
buşur-	384	*bünle:-	351	çağı:/çoğı:	406	çanaçla:-	425
bu:t (?bu:d)	297	*bünsiz	351	çağı:la:-/çoğı:la:-	408	çanaçlık	425
bu:t (bu:d)	297	*bünük-	351	çağığ	407	çanak	425
but	297	*bünüz	352	çağır	409	çançu:	425
buta:-	300	*bünüzge:k	352	çağırınla:-	411	*çand-	425
butan-	307	*bünüzlen-	352	çağırıl-	411	çandış-	425
butar	307	bür	354	çağırıl	411	çanka:	425
butarla:-	309	bür-	355	çağırılğ	411	çantur- (çandtur-)	425
				çağmur	408	çañşu:	427

çağ	424	çaw	393	çı:	393	çınğar-(çı:nğar-)	425
çağal	426	çawğa:n	396	çıban	397	çınık-	425
çağı:la:-	426	çayan	431	çıbık	395	çınla:-	426
çağlı:	426	çe:g	413	çıbıka:n	396	çınılat-	426
çağşı:	426	çek	413	çıbıkla:-	396	çıntan (çından)	425
çap	393	çek	413	çıbirt-	398	çın	424
çap-	394	çek-	413	çibun	397	çın	424
çapak	395	çekek	415	çıça:lak	401	çınartğu:	426
çapğut	396	çeker	416	çıça:muk	401	çınıl	426
çapıl-	397	çekik	415	çif (?çı:v)	393	çınra:-	426
çapın-	398	çekil-	415	çifi:la:- (?çivı:la:-)	397	çınra:k	426
çapıt-	395	çekin-	416	çı:ğ	404	çınrat-	426
çapsa:-	399	çekiş-	417	çı:ğ	404	çıp (?çı:b)	393
çaptur-	395	çekleş-	415	çığ	404	çır	427
çaput	395	çekrek (?çegrek)	416	çığ-	405	çır	427
ça:r	427	çekreklen-	417	çığa:ñ	408	çırğu:y	428
çar	427	çektür-	414	*çığañlık	409	çırın	430
çarım	430	çekük	415	çığay	412	çırt	428
çarla:-	429	çekün	415	çığay	412	çıt	401
çarlaş-	430	çekürge:	416	çığaylık	413	çıvaşa:ñ	399
çarlat-	429	çeküş	417	çığıl	407	çıvğa:	395
çarmak	430	çelpek	418	çığıl-	407	çıvğaçı	396
çars	430	çelpeklen-	418	çığılva:r	408	çıvşa:-	399
çart	428	çeniştürük	427	çığır	409	çıvşa:ğun	399
çaruk	428	çeniştürükse:-	427	çığırıl:-	411	çıvşat-	399
çarukla:-	428	çenlik	426	çığırılan-	411	çıw (?çio)	393
çaruklan-	428	çepiç	395	çığla:-	407	çıydam	431
çarukluğ	428	çepiş	399	çı:ğlan-	408	çız-	432
çarukluk	428	çepişlen-	400	çığlan-	408	çızdur-	432
çaru:n	430	çer	427	çığlat-	407	çibek	396
çasur-	430	çer	427	çığrı:	410	çiçe	400
çasut	430	çer	427	çığrık/çıkırık	410	çig	413
çaş	430	çer (?cer)	427	çıgru:-	410	çig-	413
*çaş-	431	çergeş-	429	çıgruk	410	çigdem	414
ça:şır	431	çergüçi:	429	çıgrut-	411	çigen	415
çaşur-	431	çergüle:-	429	çixansı:	409	çigil-	415
çaşut	431	çerig	428	çij-	400	çigin-	416
çat	401	çerlen-	430	çı:k	404	çigin/çikin	415
çat-	402	çerlet-	429	çı:k-	406	çigir	416
çatı:ba:	402	çerlig	429	çık-	405	çigit	414
çatı:la:-	403	çerlig	429	çikan	409	çigliş-	415
ça:tır	403	çerlik	429	çikan	409	çigre:-	416
ça:tır (?ça:dır)	403	çerme:-	430	çıkar-	410	çigşi:	417
çatırlığ	403	çermel-	430	çıkıl-	407	çigtür-	414
çatla:-	403	çermeş-	430	çıkış	412	çijtür-	400
çatu:	402	çermet-	430	çıkış-	412	çik	413
çatuk	402	çert-	428	çıkra:-	410	çik	413
çatuk (?çatok)	402	çertil-	428	çıkraş-	411	çiki:n	415
ça:v	393	çeş-	431	çıktrat-	411	çiki:n	415
çava:	394	çeşkel	431	çıktrat-	411	çikne:-	416
çava:r	398	çetke:n	402	çıkırış-	411	çikne:(?çigne:)	416
çava:rlığ	399	çetük	402	çiktur-	406	çikte:n	414
çaviğ	395	çeviş	399	çiktur-	406	çi:l	417
çavık-	396	çevişlig	400	çıla:	418	*çilde:-	419
çavju:	395	çevrül-	398	çı:la:-	418	çildeg	419
çavla:-	397	çevrüş-	398	çılan- (çı:lan-)	421	çilde:y	419
çavlan-	397	çevür-	398	çılaş- (çı:laş-)	421	çilgü:	420
çavlı:	397	çewek	396	çılat- (çı:lat-)	419	çilik	420
ça:vlı:	397	çéçek	400	çım	421	çilteg	419
ça:vlıg	397	çéçeklen-	401	çım	421	çimgen	423
çavşa:ñ	399	çéçeklig	401	çım	422	çiş	430
çavşa:ñ	399	çéçeklik	401	çı:n	424	çişe:-	431
çavuş	399	çé:j	400	çınçırğa:	425	çişet-	431

çit	402	çöl	417	dölük	498	egsüksüz	118
*çiv-	394	çömçe:	422	dük	476	egsüt-	117
çivgin	396	çömen	423			egtür-	104
çivginlen-	396	çömerük(?çimerük)	424		E-É	ek-	100
çobart-	398	çöjek	426	ebe	5	eke:	100
çobulmak	397	çöpür	398	ebegü	9	eke:le:-	108
çoçuk	400	çöpürlen-	399	eçe	20	ekeç	102
ço: d m		çörek	429	eçi:	20	ekek	105
	403	çörekle:-	429	eçkü	24	ekekle:-	105
ço:ğ	405	çörgü:	429	eçü:	20	ekeklik	105
çoğay	412	çöz-	432	e: d	33	eki/éki	100
çoğısız	412	çu:/çü:	393	eded-	44	eki:nlig	111
çoğla:-	407	çufğa: (?çuvğa:)	395	eder	63	ekil-	106
çoğla:n	407	çu:ğ	405	ederle:-	71	ekim	108
çoğlan- (ço:ğlan-)	408	çuğ	405	ederlig	70	ekin-	110
çoğluğ	412	çuğla:-	407	ederlik	70	ekin	109
ço:k	405	çuğlan- (çu:ğlan-)	408	edger-	52	ekindi:	111
çok-	406	çuğlat-	407	edgü:	51	ekiş-	119
çokan	409	çuğurda:n	411	edgüleş-		ekit-	103
çokmaklan-	408	çu:k-	406		54	ekmek	108
çokra:-	410	çukmı:n	408	edgü:lük	53	eksil- (egsül-)	117
çokrama:	411	çukur	409	edgü:ti:	53	ekşi:-	119
çokraş-	411	çulğa:-	420	edik-	52	ekşig	118
çokrat-	411	çulğan-	420	edle:-	57	ektür-	104
çoktur-	406	çulık	420	edlel-	58	eldiri: (?eldri:)	135
çoku:barı:	406	çulı:ma:n	420	edlen-	58	ele:	126
çoku:y	420	çulk	419	edleş-	58	ele:-	126
çolpan	418	çulvu:	418	edlet-	58	elek	140
çoluk (çolok)	419	çupan	397	edlig	55	elgin	143
çom-/çöm-	422	çur	428	edrem	66	elig (?élig)	140
çomak	422	çura:m	430	edremlig	70	eligçi:	143
çombur-	422	çurnı:	430	edrim	66	elige:- (éligle:-)	144
çomğuk	423	çuv	394	edsiz	71	eligleş- (?éligleş-)	145
çomı:lı:	423	çuv	394	eg-	99	eliglig	143
çomruş-	423	çuvı:	394	egdi:	102	eliglik	144
çomtur-/çömtür-	422	çuz	431	egdü:	102	elik	142
çomuk	423	çübek	396	eger	112	ellig	141
çomur-/çömür-	423	çügde:	414	egil-	106	ellik	142
çomuş-/çömuş-	424	çüge:	414	egim	108	elri:	150
çomuşluk	424	çük	413	egin	109	elü:g	142
çoñ	424	çülgi:	420	egir	112	elügle:-	145
çopra:	398	çülig	420	egirse:-	116	em	155
ço:r	427	çülük-	420	egirt-	114	em-	155
ço:r	428	çüme:li:	423	egiş-	118	emçek	156
çotur	403	çünük	426	egit	102	emçi:	156
ço:vlı:	397	çür	428	egme:	108	emder- (emter-)	157
çowa:ç	395	çürle:-	429	egri:	115	emderil-	157
çoyın	431	çürlen-	430	egril-	114	emet	156
çö:b	394	çürlet-	430	egrilik	115	emge:-	159
çöbik	396	çüsüm	430	egrin-	114	emge:k	159
çögen	416	çüşek	431	egrin-	114	emgek	159
çöj-	400	çüşüm	431	egril-	114	emgekle:-	160
çöjtür-	400	çüwit	395	egrilik	115	emgeklen-	160
çöjül-	401			egrim	113	emgeklig	160
çök	413			egrimlen-	116	emgeksiz	160
çök-	413			egrin-	114	emgen-	160
çöke:	414	da:ğ	463	egrin-	114	emgeş-	160
çökit-/çöküt-	414	da:ğ/da:ğ	463	egrin-	115	emget-	159
çöktür-	414	dawa:	436	egriş-	117	emig-	158
çökük (çökök)	415	dede:	451	egse:-	117	emigdeş	160
çökür-	416	denge:l	520	egsü:-	117	emigle:-	160
çöküt	414	di:dek	455	egsük	116	emiglig	160
çökütlük	414	didim	456	egsüklüg	117		

emirçe:	164	eri:g	222	erüş-	239	etik-	52
emit-	157	erig	221	erüt-	207	etin	60
emle:-	161	erig	221	es	240	etle:-	57
emlel-	161	erig	221	es-	240	etlel	58
emlen-	161	erig	221	es-	241	etlen-	58
emleş-	161	erigle:-	228	esen	248	etlet-	58
emlet-	161	eriglig	228	esengü:	249	etlig	55
emlü	161	erin- (?érin-)	235	esengüle:-	249	etlik	55
emri:-	163	eriniç	234	esengülüg	249	etmek/ötmek	60
emriş-	164	eriniçig (?érinciğ)	236	esenle:-	249	etmeklen-	60
emrit-	163	erinügsüz (?érinügsüz)	237	esenleş-	250	etöz	74
emse:-	164		237	esenlik	249	etözlüg	74
emsi:-	164	eriş-	239	esgü:	246	etrek	65
emüz-	165	erk	220	esiçlen-	257	etse:-	71
endek	177	erkeç	223	esil-	247	etset-	71
ender-	180	érkek	223	esin	248	etsiz	71
endik	177	érkeklen-	228	esin-	248	etük (edük)	50
enetkek	181	erken	224	esirge:-	252	etükçi: (edükçi:)	53
enüç	172	erki:	223	esirgen-	252	etüklen- (edüklen-)	54
enüçle:-	175	erklen-	227	esirgençsiz	252	etüklük	53
enüçlen-	175	erklig	224	esiş-	253	e:v	3
enük	183	erkliglik	228	esiş-	265	evçi	6
enükle:-	184	erksin-	227	esit-	243	evdi:-	7
enüklen-	184	erksintür-	228	eski:	246	evdil-	7
enüklüg	184	erksire:-	228	eskir-	246	evdin-	7
eñ	166	erksiz	226	esne:-	249	evdindi	7
eñ	166	erksizlik	228	esnet-	249	evet	6
eñ	166	erle:	229	esri:	250	evin	12
eñ-	168	erlen-	230	esri:le:-	252	evinlig	13
eñ-	168	erleş-	230	esriñü:	252	evir-	14
eñek	183	erlik	229	esrük	250	evle:-	10
eñim	186	ermegü:	232	essiz	253	evlen-	11
eñin	187	ermegü:r-	232	estür-	244	evleş-	11
eñir-	189	ermeli:	232	estür-	244	evlig	10
eñiş-	191	erñe:k	234	esür-	251	evre	13
eñit-	179	erñe:n	235	esürt-	251	evrek	13
eñit-	179	erseg	237	eş-	255	evren	13
eñle:-	186	erseglen-	239	eş-	255	evrik	13
eñlig	185	ersi:-	238	eş-	255	evril-	14
eñlik	185	ersig	238	eş-	256	evrilinçsiz	15
eñrek	189	ersin-	238	eşek	260	evrinügsüz	15
eñtür-	181	ersü:	237	eşgek	260	evriş-	15
ep	3	erşı:	239	eşgeklen-	261	evse-	15
epe	5	ert-	202	eşgin	260	evset-	15
epek	8	erten/ertenç	207	eşginçi:	261	evşük	16
epmek	12	ertig	205	eşidüt	258	evü:s-	15
er	192	*ertim	207	eşil-	262	evü:sgü:	15
er-	193	ertimlig	212	eştür-	258	evük-	9
erdem	206	ertini	212	eşü:-	256	evze:-	17
erdemlig	212	ertinilig	212	eşük	260	eye/iye	267
erdemsiz	212	ertiñü:	212	eşüklig/eşüklik	261	eye:gü:	272
erdeş	207	ertiş-	210	eşül-	262	eyer	275
ered-	207	ertür-	210	eşün-	264	eygi/eygü	272
erej	200	ertür-	210	eşüt-	258	eyle:-	273
erejlen-	200	ertüt	204	et	33	eymen-	273
eren	232	erü:-	198	etçi:	43	*eymenç	273
eren tü:z	237	erük	222	eteç	43	eymençsiz	274
ergeç	223	erük (?érük)	222	eteçlik	44	eyrim	276
ergen	224	erükle:-	228	etek	50	eysil-	276
ergü:	223	erüklen-	228	eteken-	54	ez-	279
ergür-	227	erüklük	228	eteklig	53	ezig	285
ergüz	226	erükse:-	228	eteklik	53	ezil-	287
ergüz-	227	erüş	239	etet-	44	ezit-	281

eztür-	282	énçlik	174	éyinki	275	ınça:/ınçe:	173
ezüg	285	énçrün-	174			ınçık	174
ezügçi	286	énçsire:-	175		G	ınçıkla:-	175
ezügle:-	286	énçsiret-	175			ınçkır-	174
ezügsüz	286	énçsiz	174	geşür	754	ında:ğ	177
éçi:	20	éndür-	180			ındın/ımtın	178
éçer-	67	éne:-	171		H	ınğa:	183
édiz/édi:z	73	éne:gü:	184			ı:r (ır?)	192
édizlen-	75	énet-	179	haç	589	ır	192
édizlik	74	énil-	185			ıra:-	198
ége:-	101	éniş-	191		I	ıra:k	214
ége:me:	108	éniş-	191			*ıraklan-	220
égeş-	118	énse:-	191	ı	1	*ıraklık	218
éget	102	é:r	192	ıçan-	29	ırat-	207
égetle:-	104	ér-	194	ıçğın-	23	ırğa:-	217
égetlen-	105	érgür-	227	ıçın	28	ırğa:ğ	216
égetlig	104	é:rıglik	228	ıd /ıd	33	ırğal-	217
égetlik	104	éril-	229	ı: d -	37	ırğan-	217
éğil	106	érin	232	ıdala:-	59	ırğaş-	218
éği:ş	118	érinç/érinj	234	ıdı1-	56	ırğat-	217
ékkegü:	105	ériş-	239	ıdıınçu:	63	ırk	213
ékki	100	érpe:-	199	ıdış-	73	ırkla:-	217
ékki:le:-	108	érpel-	199	ıdıma:	59	ırıla:-	230
ékkinç	110	érpel-	199	ıdısa:-	71	ırıra	197
ékkinç	110	érsel	238	ı: dü:	40	ııığ	245
ékkinç	111	érsellik	238	ıdıuk	46	ııığ	245
*ékkirer	115	ért	201	ıdıukluk	48	ııığlık	245
*ékkiz	119	ért-	202	ıç	75	ııığ	251
é:l	121	érte:	202	ıç-	77	ııığ-	251
él/el	123	érte:le:-	213	ığaç (ığa:ç)	79	ııığla:-	248
élçi:	129	értür-	210	ığaççı:	80	ııığ:	250
élet- (?élt)	132	é:ş	253	ığaçlan-	80	ııığk	250
élge:-	143	éşgü:ti	261	ığaçlık	80	ııığl-	251
*élgék	143	éşgürti	261	ığar	89	ııığm	251
élgel-	143	éşiç	257	ığla:-	85	ııığm-	252
élgel-	143	éşid-	257	ığlaş-	86	ııığş-	252
élgeş-	143	éşidil-	258	ığlat-	86	*ıığ- (?ıığş-)	256
élget-	143	éşidtür-	258	ığla:-	85	ııđđm	259
élgün	143	éşik	260	ık	75	ııđđ	259
élmğa:	146	éşiklik	261	ık-	77	ıığıl- (?ıığıl-)	262
éلیل	145	éşimsin-	263	ıkı:la:ç	86	ıığkır-	259
élle:-	126	é:şlig	262	ıl	123	ıığvara:	257
éllen-	148	éştil-	258	ıl-	125	ıt	34
élleş-	153	éştrüş-	258	ıl-/ıl-	125	ıtla:-	57
éllig	141	éştur-	258	ılal	145	ıtlığ	55
élsire:-	152	é:t- (é:d-)	36	ıldur-	133	ıvık	8
élsiret-	152	étig (édig)	50	ıldur-	133	ıy-	266
élt-	130	étiglig (édiglig)	53	ıldur- (ıltur-)	133	ıy-/ıy-	266
élteber	134	étigsiz (édigsiz)	54	ılığ	136	ıya/ iye	267
élteberlig	134	étil- (édil-)	56	ılış-	153	ıyın-	275
éltin-	133	étin- (édin-)	61	ılkı	137	ıyınç	274
éltiş-	134	étiş- (édiş-)	73	ılsa:-	152	ızı:	280
é.mi:n	161	étit- (édit-)	44	ımğa:	158		
éminlik	162	éttür-	67	*ına:-	171		
é:n	165	é:v-	4	ıma:ğ	182		
é:n	165	é:ve:k	8	ıma:l	184	ıbik	9
én	166	éveklık	9	ımaçlığ	188	ıctinsiz	21
én-	168	é:vet	6	ımağsız	183	ıç	17
énç	171	é:vil-	10	ıman-(ına:n-)	188	ıç-	19
énçgü	174	évin-	12	ımanç	187	ıçe:gü:	25
énçgüüg	175	é:viş-	16	ımançsız	188	ıçgek	24
énçik-	174	évse:-	15	ımançu:	188	ıçger-	25
énçlen-	174	éyin	274			ıçgerü	25

içgerülüg	26	igsiz	116	işes	190	iş (ış)	254
içgü	24	i:k	99	işir	188	i:ş (?ı:ş)	254
içiglig	25	ikegün/ikigün	105	işle:-	186	i:şçı: (?ı:şçı:)	257
içik-	25	iki:/ikki:	101	işliç	184	işen-	264
içil-	26	ikinçi	111	ipgin	9	işi:	256
içim	27	ikirçgü:	115	ipruk	13	işküm	260
için	28	ikle:-	107	ir	192	işle:-	262
içiş-	31	ikleş-	107	i:r	192	i:şlen-	263
içkin	25	iklet-	107	i:r-	194	i:şlen- (?ışlan-)	263
içkur	23	iktü:	102	i:r-	194	işle:r	262
içle:-	27	iktü:le:-	104	irbiç	198	işlel-	263
içle:gü:	27	iktü:len-	105	irbiş	199	işleş-	263
içlen-	27	iktü:let-	105	iri:-/irü:-	198	işlet-	263
içlig	26	il- (?i:l-)	125	irig	222	i:şlig (?ı:şlıg)	262
içlik	26	ildruk	131	iriglen-	222	işsiz	265
içmek	27	ile	126	iriglen-	228	iştonlan-	258
içmeklen-	27	ilen-	148	irik- (érik-)	226	it-	38
içre:	30	ilenç	147	i:ril-	229	it-	38
içre:ki:	31	iler-	150	irin- (?érin-)	235	it-	38
içrüş-	30	ileri/ilerü	151	irinç/(?érinç):	234	ite:gü:	53
içse:-	31	ilersük	151	irinçke:-(?érinçke:-)	237	iterçi	69
içtirti:	21	ilert-	151	irinçü:	236	iti	42
içton	21	ilgerü: (*ilkgerü:)	144	irintür-(érintür-)	237	itil-	56
içtonlan-	21	ilgün-	143	iriş	233	itin-	61
içtür-	21	ili:	126	irk	220	itinçü:	63
içük	24	ilig	142	irk-	221	itindi:	63
içükle:-	26	iligsiz	144	irkil-	226	itiş	72
içür-	30	ilin-	148	irkin	225	itiş-	73
içür-	30	ilinçü	149	irkin	225	itlin-	58
idi:	41	ilinçü:le:-	149	irkin-	227	itliş-	58
idi:	41	ilintür-	150	irkiş-	227	itse:-	71
idi:siz	72	iliş-	153	irkle:-	226	i:ttür-	67
idiş	72	ilişlig	154	irklet-	227	i:z (?ı:z)	277
idişçi:	73	ilk	140	irte:-	208	izde:-	282
idişlig	73	ilkisiz	150	irtel-	209	izdenç	281
idrig	65	iltür-	133	irteş	207	izlik	286
ig	99	im	155	irteş-	211		
i:g	98	imer-/imir-	163	irtet-	208		
igçil	102	imik	159	irü:	197		
igdil-	104	imir	162	irük	222		
igdiş	103	imle:-	161	irüklük	228	ka:	578
igdişçi:	104	imlel-	161	irülg	231	ka:	578
igdük	102	*imlen-	161	irvi:	198	ka:-	578
ige	101	imleş-	161	isi:-	241	ka:b	578
ige:-	101	imlet-	161	isiğ	246	kaba:	580
igen-	110	imliti:	161	isiğle:-	247	kabak	582
igeş-	119	imrem	163	isiğlen-	247	kabar-	585
igi:ş	118	imtili:	157	isiğlig	247	kabarça:k	586
igid	102	i:n	166	isiğlik	247	*kabarçaklıg	587
igid-	103	inçek	174	isilgü:	248	kabarğa:n	587
igide:-	104	inçge:	174	isin-	248	kabart-	586
igidil-	104	inçü	173	isirken-	252	kabçuk	581
igidil-	104	inçü:	173	isiş-	253	kabın	585
igidsiz	104	inde-	180	isit-	243	ka:blan-	584
igle:-	107	inek	183	isi:z/issiz	253	ka:blıg	584
iglel-	107	inge:n	184	isizlen-	253	kaç	589
iglen-	107	ingek	184	isizlik	253	kaç-	589
igleş-	107	ini:	170	iske:-	246	ka:ça:	590
iglet-	107	ini:gü:n	184	isken-	246	kaça:ç	590
iglig	106	imilgü:	186	iste:-	243	kaça:ç	590
iglik	106	iniygü:n	191	iste:g	242	kaça:la:-	591
igne:	110	inti:z	178	istel-	243	kaçak	590
igren-	114	işen	187	istet-	243	kaçan	592
						kaçar	592

K

kaçđın	591	kağuk	610	kaltı:	618	kaırsık	640
kaçığ	590	ka:đu:n	611	kaltuk (kaltok)	619	kaırsız	640
kaçıl-	591	ka:đu:nlan-	612	kaltur-	619	kap-	580
kaçın-	592	kağunluğ	611	kalva:	625	*kap-	580
kaçış	593	kağunluk	611	ka:m	625	kap/kıp	578
kaçış-	593	ka:đu:nsa:-	612	kama:-	625	kapak	582
kaçıt-	590	kaçur-	612	kamağ (?xamağ)	627	kapakla:-	584
kaçrumsın-	593	kađurđa:n	613	kamağun	627	kapaklığ	584
kaçrus-	592	kağurma:ç	613	kamaş-	629	kapaklık	584
kaçtur-	590	ka:đut	610	kamat-	626	kapın	585
kaçur-	592	kak	608	kamçı:	626	kapçak	581
kaçurt-	592	kak-	609	kamçı:đu:	626	kapđa:	583
kaçut	590	ka:k	608	kamçılığ	626	kapđa:k	584
ka: d	593	kak/ka:k	608	kamdu:	626	kapđaklan-	584
ka: d -	594	kakaç	610	kamđa:k	627	kapığ	583
*ka: d -		kakı:-	609	kamđı:	627	kapığçı:	584
594		kakı:la:-	611	kamđır-	627	kapığlığ	584
kaçdağ	597	kakığ	610	kamıç	626	kapıl-	584
kadaş (ka:daş)	607	kakıl-	610	kamıçla:k	626	kapın-	585
kadaşlık	607	kakın-	611	kamıçla:-	626	kapış	587
kaçđu:	598	kakış-	613	kamıl-	628	kapış-	587
kaçđulan- (kaçđu:lan-)		kakış-	613	kamış	628	kapla:n	584
600		kakit-	610	kamışlan-	629	kapsa:-	587
kaçđuluđ	600	kakla:-	610	kamışlığ	629	kaptur-	582
kaçđur-	599	kaklan-	611	kamıt-	626	kar	641
kaçđusuz	600	kaklat-	610	kamla:-	628	kar	641
kaçığ (kaçđu:đ)	597	kakrıt-	612	kamşa:-	629	kar- (?ka:r-)	642
kaçık	597	kakrıtđu:	613	kamşa:đ	629	*kar-	643
kaçım	602	kaksı:-	613	kamşat-	629	ka:r	641
kaçın	602	kaktur-	610	kamtur-	627	ka:r-	643
kaçın	602	ka:ku:k	610	ka:n	629	kara-	645
kaçır	603	kal	614	ka:n	630	kara:	643
kaçır-	604	kal-	615	ka:n-	632	kara:çı:	647
kaçırđa:k	606	ka:la:-	617	kana:-	634	kara:đu:	656
kaçırđa:n	606	kalaıur-	624	kana:đ	636	kara:đur-	658
kaçırılan-	606	kalat- (ka:lat-)	619	kana:đu:	637	kara:ka:n	657
kaçırt-	605	kalbuz	617	*kanak	636	kara:la:-	659
kaçırt-	605	kalbuzla:-	618	kanar-	640	kara:muk	660
kaçırt-	605	kaldra:-	620	kanat-	635	kara:r	663
kaçırt-	605	kalı:	617	kanat (?kana:d)	635	karabaş	647
kaçırt-	605	kalı:-	617	kanatlan-	636	karağ	652
kaçız	608	kalı:da	620	kanatlığ	636	karak	652
kaçızđaklıđ	608	kalık	620	kança	634	karak	652
kaçızlan-	608	ka:hılığ	621	kançık	634	karakçı:	656
kaçna:đun	603	kalım	621	kançok	635	karakla:-	658
kaçrak (kaçra:k)	604	kalı:ma:	622	kandır	635	karaklığ	657
kaçraklan-	606	kalın	622	kanı:	632	karaksı:z	657
kaçran-	605	kalınçsız	624	kanı:-	634	karaığu:	662
kaçrıl-	605	kalınçu:	624	kanı:kı:	637	karaığ	663
kaçrış-	606	kalın	622	kanığ	637	karart-	663
kaçru:-	596	kalın	622	kanııçsız	639	karç	647
kaçul-	601	kalıırsız	624	kanıt-	636	kardu:	648
kaçuş-	607	kalı:sız	624	ka:nlığ	638	karđa:	653
kaçut-	597	kalış-	624	kanta, kantın	635	karđa:-	655
ka:fđar	584	kalış-	625	kantur-	636	karđa:đ	653
kafta:n	582	kalıt-	619	*kaıñ-	632	karđal-	655
ka:đ ko:đ/ka:k ko:k	608	kalk-	620	*kaıñaklan-	638	karđan-	655
*ka:đ-	609	kalkan	621	ka:ınu:	632	karđaş-	656
ka:đıl	610	kalna: d -	623	kaı:	630	karđaşa:	658
kağrul-	612	kalnu:-	623	kaıı	630	karđat-	655
kağruş-	612	kaııu:	623	kaııdaş	635	karđıla:c	657
		kaııu:la:-	624	kaıılı:	638	karđış	654
		kaııuk	623	*kaıılı:çı:	639	karđu:	653

karğu:y	654	ka:s	665	katturğa:n	606	kayna-	678
karı:	644	kası:	666	ka:tu:nlan- (xa:tu:nlan-)		kaynat-	678
karı:	644	kasığ	666		603	kayrak	679
karı:-	645	kasığla:-	667	katur-	604	kayrış-	679
karık-	655	kasınçığ	668	katut	596	kayt-	675
karıksız	658	kasırku:(?kasırğö:)	669	katutluğ	597	kaytar-	675
karıl- (ka.rıl-)	658	kasna:-	668	kav	579	kaytarıl-	676
karı:la:-	659	kasnaş-	668	ka:v	579	kaytart-	675
karı:la:-	659	kasnat-	668	ka:v	579	kaytış-	675
karılık	659	kasuk	666	kav-	580	kaytur-	675
karım	659	kasukluğ	667	kava:ğu:	584	kayu	675
karımsın-	661	ka:ş	669	kavçı:-	581	ka:z	679
karın	661	ka:ş	669	kavçit-	581	kaz-	680
karınça	662	*kaşa:-	671	kavdın-	582	kazan	684
karınçak	662	kaşak	671	kavıd-	582	kazğa:n	682
karınçğa:	662	kaşan-	673	kavık	583	kazğan-	683
karında:ş	662	kaşanığ	674	kavır-	585	kazğanç	682
karınla:-	662	kaşan	673	kavış-	588	kazğuk	682
karınlığ	662	kaşğa:	671	kavışğusuz	588	kazı:	681
karış	663	kaşğalak	672	kavışğısa:-	588	kazı:-	681
karış-	664	kaşı:-	671	kavığ	585	kazıl-	684
karışıklan-	665	kaşığ	671	kavırıl-	586	kazın	684
karışla:-	665	kaşın-	674	kavrul-	586	kazın-	684
karıt	648	kaşıt-	671	kavruş-	586	kazındı:	685
karıt-	649	kaşla:-	673	kavşatıl-	588	kazınku:	685
karı:za:n	665	kaşlığ	672	kavşı:	587	kazış-	685
karla:-	659	kaşuk	671	kavşur-	588	kazla:-	684
ka:rlan-	659	kaşukla:-	672	kavşut	587	kazlın-	684
karlat-	659	kaşukluğ	672	kavuk	583	kaznak	684
karlığ	658	kaşukluk	672	kavur-	586	kaznuk	684
karlığaç	659	kat	593	kavur-	586	kaztur-	681
karma:	660	ka:t (ka:d)	593	kavurmaç	587	kazuk	681
karma:-	660	kat-	594	kavuştur-(kavıştur-)588		ke: d - (g-)	700
karma:la:-	660	kat-	595	kavza:-	589	ke:h	707
karmalaş-	661	kata:	596	kavzat-	589	ke:küş	714
karmaş-	660	katar-	604	kavzatıl-	589	ke:nç (g-)	727
karna:ğu:	662	katart- (?katırt-)	605	kawla: (?kavla:)	584	ke:rjü:	738
karna:k	661	katğur-	599	kawlalıl (kavlalık?)	585	ke:vli:	689
kars	663	katığ	597	kawut	582	kebe:z	692
kars	663	katığdı: (katığtı:)	599	kay	674	kebezlig	692
karsa:k	663	katığla:-	600	kay	674	kebezlik	692
karşa:-	665	katığlan-	600	kay	674	kebi:-	687
karşa:ğ	664	katığlantur-	600	kay- (*ka: d -)	674	kebin	689
karşat-	665	katığlık	599	kaya:	674	kebit	688
karşı:	663	katık (katuk)	598	kaya:	675	kebit-	688
karşı:	664	katıklığ	599	kaya:çuk	675	keç- (g-)	693
karşısız	665	katıksız	600	kayak	676	keçe:	694
karşut	664	katıl-	601	kayaklan-	677	keçi:	695
kart	647	katın-	603	kayaş	679	keçig (g-)	696
kart	647	katın-	603	kayğuk	676	keçigsiz (g-)	697
karta:-	649	katır	604	kayğur-	676	keçil- (g-)	697
karta:l	648	katırlığ	606	kayığ	676	keçimlig (g-)	698
kartal-	650	katış-	607	kayık/kayuk	676	keçin- (g-)	698
kartan-	650	katkı:	598	kayın	678	keçinçsiz (g-)	698
kartla:-	650	katkuç	599	kayın- (*kañ-)	678	keçiş (g-)	699
kartur-	650	ka:tlan-	602	kayıntur-	678	keçiş- (g-)	700
kartur-	650	katlış	601	kayıñ	678	keçit- (g-)	695
karva:-	646	katlış-	602	kayıñ	678	keçürümsin- (g-)	699
karvan-	646	katma:	602	kayıñ	678	keçürüş- (g-)	699
karvaş-	646	katna:-	603	kayıñlığ	679	keçse- (g-)	699
karvat-	646	katnat-	603	kayış	679	keçset- (g-)	699
karwı:	646	katrun-	605	kayış-	679	keçtür- (g-)	696
*kas-	665	kattur-	605	kaymak	677	keçür- (g-)	698

keçürse:- (g-)	699	kemdük	722	kesil-	750	kébe (gebe)	687
keçürt- (g-)	699	kemek	722	kesin-	751	kéber- (g-)	691
keçüt	695	kemi: (g-)	721	kesiş-	752	ké:ç (gé:c)	692
ked	700	kemi:çi: (g-)	722	kesle:-	750	ké:ç- (gé:c-)	694
kedgir-	703	kemiş-	724	keslin-	750	kéçe:	694
kedgü: (g-)	702	kemişge:	724	keslinçü:	750	kéçe: (géce:)	694
kedgüçük	703	kemişil-	724	kesliş-	750	ké:çil- (g-)	697
kedî-	702	kemle:-	722	kesme:	750	kéçit- (g-)	695
kedil- (g-)	703	kemlen-	722	kesmelen-	751	kéçki: (g-)	697
kedim (g-)	704	kemlet-	722	kesmelig	751	ké:çür- (g-)	699
kedimlig (g-)	704	kemlig	722	kestem	749	ké:din (g-)	704
kedindi: (g-)	705	kemrük (g-)	723	kester	749	ké:dinki: (g-)	705
kedir-	705	kemrüş- (g-)	723	kestür-	749	kégen	712
kedle:-	703	kemsiz	723	kesüksüz	750	kém	720
kedril-	706	kemür- (g-)	723	ket- (ged-)	700	kénik- (g-)	731
kedrim	705	ken	724	keten	704	kénki: (g-)	731
keriş-	706	kenbe:	727	ketki: (?ketgi:)	702	ké:n (g-)	724
kedrül-	706	kend	728	ketme:n (g-)	704	ké:ŋ (g-)	724
kedrüş- (g-)	706	kendir	729	ketü:	701	ké:ŋe:-	727
kedük (g-)	702	kendük	729	ketük (gedük)	702	ké:ŋeş-	734
kedüklüg	703	kentü:	728	ketür-	706	kéŋeş	734
kedüklük	703	kenzi:	735	ketüt (g-)	702	kéŋeşçi:	734
kedür- (g-)	705	keŋes (keŋez)	734	kev- (g-)	687	kéŋeşlig	734
kedürse:- (g-)	707	keŋesiz	734	kevçi:	688	kéŋlik (g-)	732
kedüt (g-)	702	keŋez	734	kevel	689	kéŋren-	733
kegde (?kagda:)	710	keŋirsi:-	734	kevge:k (g-)	689	ké:ŋrün- (g-)	734
kek	707	kepe:li:	689	kevgin (g-)	689	ké:ŋü- (g-)	727
kekir- (g-:?-g-)	712	kepek	688	kevig	688	ké:ŋür- (g-)	733
keklig	710	kepeklig (g-)	689	kevil- (g-)	689	ké:ŋürt- (g-)	733
keklik	710	kepeklik	689	keviz	692	ké:ŋüt- (g-)	730
kekre:	712	ker	735	kevre:- (g-)	691	kérgünç	739
kekreş-	713	ker- (g-)	735	kevrek (g-)	690	kértgün-	739
kekteş-	710	kerek	741	kevrig	690	kértgünçlüg	740
kekük	710	kere:kü:	744	kevşe:- (g-)	692	kértgünçsüz	740
kel- (g-)	715	kere:kü:len-	744	kevşek (g-)	691	ké:rtgünse:-	740
kele:çü: (g-)	716	kerem	745	kevşen- (g-)	692	kértü:le:-	741
kele:gü: (g-)	718	kere:y	48	kevşen	691	kértün-	740
keleb (?-p)	716	kerge:-	743	kevşes- (g-)	692	ké:rü: (g-)	736
kelebek	716	kergek (kerge:k; g-)	742	kevşet- (g-)	692	késre:	751
keleblen- (?-p-)	716	kergekle:-	744	kevtür- (g-)	688	ké:ş	752
keler	719	kergeklig (g-)	744	key	754	két- (g-)	701
kelgin	718	kergeksiz	744	key-	754	ké:ter- (g-)	705
kelginle:-	718	kergük (g-)	742	keylig (g-)	755	kétirti: (g-)	706
kelgir-	718	keril- (g-)	745	keyüg	755	kétiş- (g-)	707
kelig (g-)	717	kerim (g-)	745	kez	756	kévük	688
keligse:-	718	kerinçsiz	746	kez	756	kéyik (?g-)	755
kelimsin- (g-)	719	keriş (g-)	747	kez (g-)	756	kéyikçi: (g-)	755
kelin (g-)	719	keriş- (g-)	747	kez- (g-)	757	kı:	578
kelinle:- (g-)	719	kerit- (g-)	739	keze:(g-)	757	kı:çı:	590
kelinçü:n (g-)	719	kerki:	741	kezger- (g-)	759	kıçık	591
keliş- (g-)	720	kerpiç	737	kezig (g-)	758	kıçı:la:-	591
keliş- (g-)	720	kerşegü:	748	keziglig (g-)	759	kıçmık	591
kelişlig	720	kert-	738	keziş- (g-)	762	kıçtın	590
kelŋizle:-	719	kertil-	740	kezit- (g-)	758	kı:çur-	592
kelse:- (g-)	720	kertiş-	738	kezle:-	760	kıd- (?kı: d -)	595
keltür- (g-)	716	kertük	739	keze:-(g-)	760	kıdığ	598
kelür- (g-)	719	kertür- (g-)	740	kezlen-	761	kıdığla:-	600
kelürt- (g-)	720	kerük (g-)	741	kezlen- (g-)	761	kıdığlan-	600
kem	720	kes	748	kezleş- (g-)	761	kıdığlıg	600
*kem-	721	kes-	748	kezet- (g-)	760	kıdığsız	600
kemdi:-	722	*kesbe:	749	kezik	760	kıdığ-	607
		kesek (kese:k)	749	kezüük (g-)	759		
		kesgük	750	*ké: (g-)	686		

kıdıt-	597	kırın-	661	kıyısız	677	kinlen-	732
kıftu:	582	kırındı:	662	kıyıl-	677	kinlig	732
kıftu:la:-	582	kırış-	665	kıyış-	679	kişür-	734
kığlat-	610	kırk	651	kıyıt	675	ki:r	735
kıkı:	609	kırk-	651	kıyma: (kıdma:)	677	kir- (g-)	735
kıkır-	612	kırkıl-	655	kıymaç (kıdmaç)	677	kirdeş	739
kıkırış-	612	kırkın	654	kıyn	678	kirgin (g-)	743
kıl	614	kırkış-	656	kıynçı	678	kirigse:- (g-)	744
kıl-	616	kırklım	654	kıytur-	675	kirik-	743
kıldruk	619	kırıla:-	659	kı:z	679	kiril- (g-)	745
kılıç	618	kırılan-	659	kı:z	680	kirimsin- (g-)	746
kılıçla:-	618	kırilat-	659	kız-	681	kirin- (g-)	746
kılıçlan-	618	kırma:	660	kıza:-	681	kişiş	747
kılık	620	kırmaçı:	660	kızamuk	684	kişiş (g-)	747
kılıl-	621	kırna:k	661	kızar-	685	kişiş- (g-)	747
kılımsın-	622	kırna:k	661	kızart-	685	kirit-	738
kılın-	623	kırp-	646	kızğa:-	683	kiritle:-	741
kılınç	623	kırt	648	kızgak	682	kiritlig	740
kılınçlan-	624	kırtış	649	kızğıl	682	kiritlik	740
kılınçlığ	624	kırtışla:-	651	kızğur-	683	kirilen-	745
kılış-	625	kırtışlan-	651	kızğut	681	kirlig	745
kılıtk	619	kırtışlığ	651	kızğutlan-	683	kirpi:	737
kıltur-	619	kırtur-	650	kızıl	683	kirpik	737
kımız	629	kırık	652	kızıl-	684	kirpiklen-	738
kımızlan-	629	kıs-	665	kızılışğ	684	kirpi: len-	738
kın-	632	kısğa:	667	kızla:k	684	kirsiz	746
kı:n	630	kısğa:ç	667	kızla:muk	684	kişen	747
kı:n (kı:n)	631	kısğak	667	kızlan-	684	kişenlen-	748
kına:-	634	kısğan-	667	kızlan-	684	kirtüç	739
kınat-	636	kısığ	666	kızlaş-	684	kirtür- (g-)	740
kı:nçı: (kı:nçı:)	634	kısıl	667	kızlık	684	kis	748
kınığ	637	kısıl-	667	kızlık	684	kisi:	749
kınış-	640	kısılt-	668	kızrak	685	ki:ş	752
kınla:-	639	kısın-	668	kızu:-	681	kişe:-	753
kınlık (kınılık)	639	kısır	668	ki:b (g-)	686	kişel-	754
kıntur-	636	kısırkan-	669	kibe:	687	kişen	754
kıñ	631	kıslın-	668	kibi:	687	kişenlig	754
kıñır	639	kısma:k	668	kiçi:- (gici:-)	695	kişensiz	754
kıñra:k	639	kısra:k	668	kiçig	696	kişi:	752
kıñru:	639	kısraklan-	669	kiçigle:-	697	kişilik	754
kıp	579	kısruş-	669	kiçiglik	697	kişne:-	754
kır	641	kıstaş-	666	kiçin- (g-)	698	kiz	756
kır	641	kıstur-	666	kiçir-	699	kiz (g-)	756
kır	641	kısur-	669	kiçit- (g-)	695	kizle:- (g-)	760
kır	641	kış	670	kidiz	707	kizleğlig (g-)	761
kır (?kı:r)	641	kış-	670	kidizge:k	707	kizlen- (g-)	761
kır-	643	kışğın	672	kidizlig	707	kizlençü: (g-)	761
kıra:ğ	656	kışkı:	672	kidizlik	707	kizleş- (g-)	761
kırba:s	646	kışla:-	673	kigrül-	713	kizlet- (g-)	760
kırça:-	647	kışla:ğ	672	kigür-	712	*ko:-	578
kırçal-	647	kışlağlan-	673	kik-	710	koburğa:	587
kırçat-	647	kışlat-	673	kikür-	710	koç	589
kırğa:ğ	653	kışlık	672	kikinç	712	koçğar	591
kırğa:-	655	kıv	579	kikne:-	712	koçna:r	592
kırğa:ğ	653	kıvad-	582	kikşür-	714	ko: d -	595
kırğağlığ	657	kıva:l	584	kim	720	koğgu:	599
kırğaş-	656	kıvılık	585	kimsen	723	koğgulan- (koğgu:lan-)	600
kırğat-	655	kıvrğa:k	587	kin	725	koğı:	596
kırğıl	654	kıvrğaklan-	587	kindik	729	koğıkartur-	601
kırğıllat-	658	kıvlığ	584	kindiklig	730	koğıkı:	599
kırğın	654	kıy-	674	kinil-	732	koğkı:/kotkı:	599
kırğ	654	kıyış	676	kinle-	732		
kırıl-	658	kıyık (*kıduk)	676				

*kodul-	602	konat- (konot-)	636	koruş-	656	köçürüm (g-)	698
kodun-	603	kondı:-	636	korlan- (ko:rlan-)	659	köçük	697
kodurçuk	606	kondı:ğu:	636	korlan- (ko:rlan-)	659	köçükle:-	697
koduru:	606	konğu:	637	korluğ	658	köçür- (g-)	699
koduş-	607	konşı:	640	korluk	658	köçürme: (g-)	699
koduz	608	kontur-	636	korsuz	663	köçüt (g-)	695
koduzlan-	608	konukla:-	638	koru:	645	köçütçi: (g-)	696
ko:ğ	609	konuklaş-	638	koruği:n	656	ködez-	707
koğşa:-	613	konukluğ	638	korum	660	ködezil-	707
koğşa:-	613	konukluk	638	korumluğ	660	ködezlig	707
koğşa:k	613	konum	639	ko:ş	670	köge:n	712
*koğşal-	614	ko:ñ	631	koş-	670	kögür-	713
koğşaş-	614	*ko:ñ	631	koşla:	671	kögürçü:n (?gö:-)	713
*koğşaş-	614	ko:ñçı:	634	koşlan-	673	kögürçü:nleş-	714
koğşat-	614	koñlığ	639	koşlun-	673	kögüs	714
*koğşat-	614	koñ	632	koşnı:	673	kögüz (gögöz)	714
koğuş	613	koñra:-	640	koşuğ	671	kögüzlüg (g-)	714
koğuş	613	koñra:-	640	koşuğluğ	672	kök	708
koğuşlan-	614	koñra:ğu:	640	koşul-	673	kök	708
ko:k-	609	koñra:k	640	koşu:n	673	kök	708
kok-	609	koñrul-	640	kotkılık (kodıklık)	600	kök:k	709
kokıt-	610	koñu:z	641	kotur	604	kö:k (g-)	708
koklık	610	koñur	639	kotuz (kotoz)	608	kö:kçi:n	710
kokruş-	613	koñur (koñor)	639	kotuzluğ	608	kökded-	710
kokrut-	612	koñur- (koñor-)	640	ko:v	580	köke:gü:n	710
kokun	611	kop	579	kov- (?ko:v-)	580	kökeçtür-	710
kokunluğ	612	kop-	580	kovdak	582	kö:ker- (g- -g-)	713
kokuz (kokoz)	614	kopruş-	586	kovdaş	582	kökiş	714
ko:l	614	kopsa:-	587	kovğa:	583	kökke:-	711
kol-	616	kopur- (kopor-)	586	kovı:	581	kökke:-	711
kolan	622	kopurt- (koport-)	586	kovla:-	584	köklen-	711
kolbıç	617	kopuş-	588	kovşa:-	588	köklen-	711
kolçak	618	kopuz	588	kovşal-	588	kökleş-	711
koldaş	619	kopuzluğ	589	kovşaş-	588	kökleş-	711
koldaşlan-	620	kopza:-	589	kovşat-	588	köklet-	711
kolğır-	621	kopzal-	589	kovuk	583	kökmek	711
kolğu:çı:	621	kopzaş-	589	kovuş-	588	kökre:- (g-)	713
kolonluğ	624	ko:r	641	kowa:	581	kökrek	712
koltğuçı	620	ko:r	642	kowa:	581	kökreş-	713
koltuk	619	kora:-	645	kowuç	581	kö:kşi:n	714
koltukla:-	620	korağlığ	657	kowuz	589	kökteş-	710
koltur-	620	koran-	661	kowuz	589	kökü:n	712
kolu:	617	korda:y	649	ko:y	674	kökü:zme:k	714
kolu:la:-	621	korğu:	653	ko:y	674	kö:l (g-)	715
kolun-	623	korğulan-	658	koy-	674	köl- (g-)	715
kolunğuçı:	624	korğuluk	657	koyan (kodan)	678	köler-	720
koluja	623	korğur-	656	koyğaş-	677	köler- (g-)	720
kolusuz	624	korı:-	645	koyluş- (kodluş-)	677	köli:- (g-)	716
koluş-	625	korı:ğ	652	koyn	678	köli:ge: (g-)	718
ko:m	625	korı:ğçı:	656	koyuğ (koduğ)	676	köli:ge:siz	718
ko:m	625	korı:ğlığ	657	koyuğluk	677	kö:lik (g-)	717
komı:-	626	korın- (korı:n-)	661	koyul- (kodul-)	677	köliklig (g-)	718
komış-	629	korış-	665	koyun	678	köliş- (g-)	720
komıt-	626	kork-	651	koyun	678	kölit- (g-)	716
komtur-	627	korkınç/korkunç	654	kozan- (koza:n-)	684	költür- (g-)	717
komuk	627	korkınçığ	657	kozluğ	684	kölük (gölök)	717
komukla:-	628	korkınçlığ	657	köbek (g-)	688	kölüklüg (g-)	718
ko:n-	632	korkınçsız	657	köben (?köpen)	689	kölün- (g-)	719
konak (konok)	637	korkıt-	655	köç	693	kölün (g-)	719
konak/konuk (konok)	637	korkluk	654	köç (g-)	693	kölünü: (?kölungü: g-) 719	
konakla:-	638	korkuğ	654	köç- (g-)	694	köm	721
konat (konot)	635	korkul-	655	köçgün (g-)	697	köm- (g-)	721
		korkun-	655			kömçü:	722

kömeç (gömmeç)	722	körklüg (g-)	743	kötürse:- (g-)	707	kula:wuz	617
kömen	723	körklüglük	744	kövdöñ (g-)	688	kulaç	618
kömi:çe:	722	körksüz (g-)	743	kövre: (?g-)	690	kulaçla:-	618
köminçe:	723	körksüzlük	744	kövürge:n	691	kulaç-	619
kömtür- (g-)	722	körpe:	737	kö:z	756	kulak	620
kömül- (g-)	722	körpe:le:-	738	kö:z (g-)	756	kulakla:-	621
kömüldürük (g-)	722	körpe:len-	738	köze:-	757	kulkak	621
kömün- (g-)	723	körple:-	738	köze:- (g-)	757	kulluğ	620
kömümdi:(g-)	723	körse:- (g-)	746	köze: d - (g-)	758	kulluk	620
kömür	723	körtgür- (g-)	740	közedeğlig	758	kulna:-	623
kömürge:n	723	körtle:	739	köze:gü:	759	kulna:çı:	624
kömürlüg	723	körtür- (g-)	740	közeş-	762	kulsığ	624
kömürlük	723	körüd	738	közet (g-)	758	kulun	622
kömüş- (g-)	724	körüg (g-)	741	közetçi:	758	kulunla:-	624
kö:n (g-)	725	körügse:-	744	közetiş- (g-;közedeş-) 758		kulunluğ	624
kön- (g-)	726	körük	741	közetkil- (g-)	758	kum	625
könçük	728	körükle:-	744	közetlig	758	kumğa:n	627
könçüklen-	728	körüklüg (g-)	744	közger- (g-)	759	kumla:k	628
köndegü:	730	körül- (g-)	745	közkenek	760	kumlığ	628
köndger- (g-)	730	körüm (g-)	745	közkeni:	760	kumşuy	629
köndgert- (g-)	730	körümçi: (g-)	745	közkiş- (g-)	759	kumursğa:	628
köndi:	729	körümlüg	745	közle:- (g-)	760	kun-	632
köndür- (g-)	730	körün- (g-)	746	közleş- (g-)	761	kunçu:y	635
köne:	726	körünç (g-)	746	közlük (g-)	760	kunduz	635
könek (?g-)	731	körünçle:- (g-)	746	kö:zme:n	761	kunuk	637
könger-	731	körünçlük (g-)	746	köznek (g-)	762	kunuş-	640
köngey	726	köründür- (g-)	746	közñü: (g-)	761	kur	642
köni: (g-)	726	körüş (g-)	747	kö:zsüz (g-)	762	kur	642
könilik (g-)	732	körüş- (g-)	748	közüldürük (g-)	761	ku:r	642
könit- (g-)	730	*köş-	748	közün- (g-)	762	kur-	643
köntül- (g-)	730	kösgük	750	közünç	762	kura:m	660
köñle:- (g-)	732	kösruk	751	közünük (g-)	762	kurat-	649
köñlek (g-)	732	kösül-	750	közünü	762	kurbaka:	646
köñleklen- (g-)	733	kösün	751	kuba:	581	kurç	647
köñül (g-)	731	kösünsüz	751	kuç-	590	kurça:-	647
köñüldeş (g-)	732	kösür-	751	kuçak	591	kurdaş-	650
köñülger- (g-)	733	kösürge:/kösürge:n	752	kuçakla:-	591	kurğa:-	655
köñüllen- (g-)	733	kösürgü:	751	kuçam	591	kurğa: d -	655
köñüllüg (g-)	732	köşe:r-	754	kuçğundi:	591	kurğak (kurğa:k)	653
köñülsüz (g-)	733	köşek	753	kuçık	591	kurğır- (?kurğar-)	656
köñüz	735	köşerge:k	754	kuçtur-	590	kurı:	645
köp	686	köşi:-	753	kuçul-	591	kurı:-	646
köp	687	köşi:ge:	753	kuçuş	593	*kurı:	645
köp-	687	kö:şik	753	kuçuş-	593	kurı:ğu:	656
köpçuk	688	köşiklig	753	kuç-	596	kurın-	662
köpe: d -	688	köşin-	754	kuçğur-	599	kurınç	661
köplüg	689	köşit-	753	kuçruk	604	kurır- (kurı:r)	663
köprüg	690	köt (g-)	700	kuçu:çak	596	kurıt-	649
köpsü:n	691	kötgür-	703	kuçuğ	598	kurıya:/kurıya:kı:	665
köpük	689	köti-	702	kuçuğluğ	600	kurla:-	659
köpür-	691	köti:	701	kuçul-	602	kurma:n	660
köpürt-	691	kötiç (g-)	702	*kuçur-	605	kursak	663
kör- (g-)	736	kötki:	702	kuçurçak	606	kurşa:-	665
körge:	741	kötle:- (g-)	703	kuçurğa:k	606	kurşa:ğ	664
körgit- (g-)	743	kötlet- (g-)	704	kuçurğu:n	606	kurşan-	665
körgü: (G-)	742	kötlük (g-)	703	*kuçuş-	607	kurşat-	665
körgür-	744	kötruş- (g-)	706	kuçu:	609	kurşatıl-	665
körgüz-	744	kötrüg	705	kuğusak	613	kurt (kurd)	648
körk (g-)	741	kötrül- (g-)	706	kul	615	kurt (kurd)	648
körkdeş	742	kötrüm	705	kula:	617	kurtan-	650
körke: d - (g-)	743	köttü:	701	kula:klığ	621	kurtğa:	648
körkle:	743	kötür- (kötör-;g-)	706	kula:n	622	kurtğar-	649
körkle:- (g-)	744	köttürgü: (g-)	706			kurtul-	650

kurtur-	650	kuvran-	586	küdüş-	707	küre:-	737
kuruğ (kuri:ğ)	652	kuvrat-	586	küfyen-	692	küreg	741
*kuruğ	653	kuy	674	kü:g	709	kürek	741
kuruğla:-	658	ku:y	674	kü:g	709	küreş-	747
kuruğlan-	658	kuy-	674	kü:g	709	küret-	739
kuruğluğ	657	kuy-	674	kü:g	709	kürge:k	742
kuruğluk	657	kuya:ğ	676	kü:g	709	küri	737
kuruğluk	657	kuya:r	679	kügle:-	711	küri:-	737
kuruğsa:k	657	kuya:ş	679	kügle:-	711	kürile:-	745
kuruğsı:-	658	kuyım	677	küglen- (kü:glen-)	711	kürilik	745
kurul-	659	kuyıt-	675	küglen- (kü:glen-)	711	kürit-	739
kurun	661	kuyka:	676	küjek	696	kürk	741
kurunçı:	662	kuyka:la:-	677	küji	695	kürküm	743
kurunluğ	662	kuyluş- (kudluş-)	677	kük (?küğ)	710	kürle:-	745
kuruş-	665	kuyma: (kudma:)	677	kükme:kükme:n		kürlen- (g-)	745
kuruş- (kuriş-)	665	kuytur-	675	(?kügmek/kügme:n)	712	kürliğ	745
kurut	648	kuyuğ	676	kükü:	710	kürs-	746
kurutluğ	651	kuyun- (kudun-)	678	küküy	714	kürşe:k	747
kurutsa:-	651	kuyuş-	679	kül	715	kürt	738
kus-	666	kuz (ku:z?)	680	kül	715	kürt	738
kusğak	667	kuzğır- (kudğır-)	683	kül- (g-)	715	kürtük	739
kusığ	667	kuzğu:n	682	külçir- (g-)	716	küs-	748
kusık	667	kuzı:	681	küldre:-	717	küse:-	749
kusıklığ	667	kuzı:-	681	küle:-	716	küse:gçi:	750
kusinçığ	668	kuzıt-	681	külf (?-v)	716	küsenç	751
kustur-	666	kü:	686	külgü: (g-)	718	küsençig	751
kuş	670	kü:-	686	külgü:süz (g-)	718	küşeş-	752
kuşçı:	671	kübi:-	687	küli:	716	küskü:	750
kuşğa:ç	672	kü:big	688	külmiz	718	küsri:	751
kuşla:-	673	kübit-	688	külre:-	720	küsüş	752
kuşla:ğ	672	kübül- (kübil-)	689	külsir- (g-)	720	küsüşlüğ	752
kuşlağlan-	673	kübüş-	692	kültgü:	716	küsüşsüz	752
kuşlat-	673	kü:ç	693	kültür- (g-)	717	kü:ttür- (g-)	706
kuşluğ	672	kü:ç (gü:c)	693	kü:lüg	717	*küve:-	687
kuşluk	672	küçe:- (güce:-)	695	külümsin- (g-)	719	küvez- (g-)	692
kut	594	küçe:k	696	külünç (g-)	719	küveç	687
kuta: d -		küçe:l- (g-)	697	külüş- (g-)	720	küveçlig	688
597		küçed- (g-)	696	külüşüg (g-)	720	küven- (g-)	690
kutaçturul-	597	küçemçi: (g-)	698	külüt (g-)	716	küvenç (g-)	689
kutal- (kuta:l-)	601	küçen- (g-)	698	kümüş (g-)	723	küvençlig (g-)	690
kutan- (kuta:n-)	603	küçeş- (g-)	700	kümüşlüğ (g-)	724	küvezlen- (g-)	692
kutar-	605	küçet-	695	kün	725	küvezlik (g-)	692
kutay	607	küçet- (g-)	696	kün (g-)	725	küvij	688
kutğar-	599	küçey	700	künçit	727	küvlük	689
kutla:-	650	küçgey (g-)	697	kündem (g-)	729	küvrüg	690
kutluğ	601	küçle:- (g-)	697	kündün (g-)	729	küvük	689
kutrar-	605	küçlen- (g-)	697	küneş (g-)	734	küvük (?küvük)	689
kuترول-	605	kü:çlüğ (g-)	697	küni: (g-)	727	küy-	754
kuترول-	605	küçlük	697	künile:- (g-)	733	küy-	754
kuترول-	606	küçsire:- (g-)	699	künlük (g-)	732	küyde:	755
kuترول-	606	küçsüz (g-)	699	küntemek	731	küydüj	755
kuٹsuz	606	küçün (g-)	698	küntüz (g-)	729	küye: (g-)	754
kuٹu:	596	kü: d - (g-)	701	küñ- (g-)	726	küye:le:- (g-)	755
kuٹul-	602	küde-	702	*küñdür- (g-)	730	küyfen-	754
kuٹur-	605	*küde:-	702	*küñük (g-)	731	küymen-	755
kuٹur-	605	küdeç	702	küñür- (g-)	733	küyük	755
kuٹurma:	606	küde:ç	702	küj	726	küyüm	755
kuٹuz	608	küde:gü: (g-)	703	küjed-	730	küyün-	756
kuٹvak	583	küde:n	704	künjlig	732	küyür-	756
kuٹvan-	585	küdenlik	705	küp (kü:p)	687	küz (g-)	757
kuٹvra:-	586	küdrüm	705	küpe	687	küze:-	757
kuٹvra:ğ	585	küçük	702	kür	735	küzeç	757
kuٹvrağsız	587	küçüklüğ	703	kür (?g-)	735	küzeçlig	757

küzeçlik	758	mayıl- (bañıl-)	772	muñkar- (b-)	769	oçok / oçak (?ocok)	22
küzen	761	mayış- (bañış-)	773	muñluğ (b-)	769	od-	38
küzer-	762	me:	765	muñuk- (b-)	769	oda	42
küzger- (g-)	759	mejek	765	muya:n	773	odğar-	48
küzki: (g-)	759	mekke	766	muya:w-	772	odğuç	47
küzlüg (g-)	760	meldeg (?meldek)	766	muyançılık (b-)	773	odğur-	48
küzük- (g-)	759	men	766	muyanlık (b-)	773	odğurak	49
		mengü:/meñgü:	769	muyğa: (b-)	772	odğurati:	49
L		meñ	766	muyğak (buñğak)	772	oduğ (odoğ)	47
		meñ (b-)	766	muz	773	oduğluk	48
la:çın	763	meñde:- (b-)	768	mü:nsiz (b-)	771	odul-	56
la:ğu:n	764	meñdeş- (b-)	768	mü:ş	772	odun- (odon-)	62
lağzi:n	764	meñdet- (b-)	768	mük	766	oğ	75
lala:-	764	meñe/meñi:	767	mükim/mükin	766	oğ	76
la:v	763	meñi:	767	mün	766	oğ-	77
lengeç	764	meñi:le:- (b-)	770	mün	766	oğar	89
léşp	764	meñi:le:- (b-)	770	münçig (b-)	767	oğat-	81
lé:tu:	763	meñi:lig (b-)	770	müne:- (b-)	767	oğla:ğu:	86
limken	764	meñi:lik (b-)	770	münel- (b-)	769	oğla:k	84
liv	763	meñiz	771	münle:- (b-)	769	oğla:n	85
liyü:	764	meñizlen- (b-)	771	müntük- (b-)	769	oğla:nsıg	87
loxta:y	763	meñizlig (b-)	771	müntül-	769	oğlanlıg	87
lu:	763	meñizsiz (b-)	771	münre:- (b-)	770	oğrı:	90
luçn.t	763	meñle:- (b-)	769	münreş- (b-)	771	oğrı:la:-	94
		meñlen- (b-)	769	münret- (b-)	770	oğrı:lık	93
M		meñlet- (b-)	769	münüş	771	oğrın	91
		meñze:-	771	münüz	771	oğru-	91
ma:/me:	765	meñzeg (b-)	771	münüzge:k (b-)	771	oğruğ	90
ma:/me:	765	meñzet-	771	münüzlen- (b-)	771	oğrul-	92
maçı:	765	merdek	772			oğruş-	92
mama:	766	méyi	772	N		oğul	83
mamu:	766	mındatu:	768	na:g	776	oğulçuk	86
mamuk	766	minğuy	769	namı:ja:	778	oğulluğ	86
ma:n (b-)	766	miñ/miñ	766	naru:	778	oğulluk	86
man-	767	miña:r	770	narukı:	778	oğulumuk	87
mançu:	767	mır	771	ne:	774	oğur	89
mançuk (b-)	767	mırç/murç	771	ne:çe	775	oğurğa:	92
mançuklan- (b-)	767	mişkiç	772	ne:me:	777	oğurla:-/oğrı:la:-	94
manda:r (b-)	767	midik	765	ne:ñ	778	oğurlan-	94
mandarlan- (b-)	768	min- /mün-	767	neçük	775	oğurluk	93
mandırı:	768	mindür-/mündür-	768	negü:	776	oxa:k	83
mandu:	767	miñeş- (b-)	771	negülük	777	oxsın-	95
mandur-	768	monçuk	767	nelük	777	oxşa:-	97
mandur- (b-)	768	monçuklan- (b-)	767	nerek	778	oxşa:ğ	96
mañır- (b-)	769	moymal- (b-)	773	ne:te:g	776	oxşa:ğu:	97
manıl- (b-)	769	moyum (b-)	773	neteglik	776	oxşançığ	97
mansız	771	moz	773	névaşigi	775	oxşa:tı:	97
manu: (?b-)	767	möñ- (b-)	767	nıjda:ğ	775	oxşat-	97
mañ (b-)	766	muğuzğa:k	766	no:m	777	oxşatğulaksuz	97
mañ- (b-)	767	mun-	767	nomçı:	778	oxşatıgısız	97
mañıg (b-)	768	munça:	767	nomla:-	778	ok	76
mañım (b-)	770	munçulayu: (b-)	767	nomluğ	778	ok/ök	76
mañıt- (b-)	768	munduz (b-)	768	nü:	775	okçı:	80
mañla:- (b-)	769	munğa:n (b-)	769			okı:-	79
mañra:- (b-)	770	munğak	768	O		okı:çı:	80
mañraş- (b-)	770	munğul (b-)	768	o	1	okıg	83
mañrat- (b-)	770	muntağ	767	o:b o:b	4	okıl-	85
mara:z	772	muntur- (b-)	768	oba	5-6	okın-	87
marım	772	mu:nu: (b-)	767	oçaklan- (oçaklan-)	24	okış-	96
maşıç	772	munuk (b-)	768	oçaklıg (oçaklıg)	24	okıt-	81
mayak	772	muñ	766	oçaklık (oçaklık)	24	okıtçı:	82
mayaka:- (bañaka:-)	772	muñadınçığ (b-)	768			okıtısa:-	82
mayıl (bañıl)	772	muñactur- (b-)	768				

okluğ	85	opla:-	11	osul-	247	ozuk	283
okluk	85	opo	6	osur-	251	ozuş-	290
okra:-	92	opra:-	14	oş	254		
okraş-	92	opra:k	3	oş	255		Ö
oksız	95	opraş-	5	oş	255		
okta:-	81	oprat-	14	oşbu	257	ö-	2
oktam	80	oprı	13	oşol	261	ö:ç (ö:c)	18
oktaş-	82	opul-	10	oşuk	259	öç-	19
oktat-	81	opuz	16	ot	34	öçe:- (öce:-)	21
ol	123	o:r	192	o:t (o:d)	34	öçeş-	32
ol-	125	o:r-	194	ota:-	42	öçeş- (öceş-)	32
ol-	125	ordu: (ordo:)	203	ota:-	42	öçeş (öceş)	31
oldı:-	133	ordu: (ordo:)	203	ota:çı	44	öçlüğ (ö:clö:g)	26
oldruğ	131	ordu:, ortu:	203	otaçlık	44	öçrüş-	31
oldrum	132	ordu:lan-	213	ota:ğ (?oda:ğ)	46	öçük-	25
olduk	130	orduluğ	212	otala:-	59	öçüktür-	26
olğun	137	ordu:ta:l	211	otar-	67	öçül-	27
olğurt-	139	orğa:k	216	otçı:	44	öçür-	30
olxut-	138	ori:la:-	231	otğar-	48	öçürgü	31
oliç	128	ori:laş-	231	otla:-	57	öçüt	21
olma:	146	orla:-(ori:la:-)	230	o:flan-	58	ö: d	35
oltur-	133	orlaş-(ori:laş-)	230	otluğ	55	öğki:	51
oltur-	133	orna:-	235	otluğ (o:dluğ)	55	öğle:-	57
olturum	135	orna:ğ	234	otluk	55	öğleg	55
oluk	137	ornağlık	237	otra:	64	ödsüz	71
oluk	137	ornağsız	237	otran	66	öğüş	72
oluk (olok)	136	orman-	236	otruğ	65	ö:g-	100
olur-	150	ornaş-	236	otrul-	69	ö:g	99
olursık	151	ornat-	235	otruş-	69	ö:g	99
olurt-	151	ortu: (orto:)	203	otsuz	71	ö:g	99
olut	130	ortuk (ortok)	205	ottuz (ottoz)	74	ög-	100
o:m	155	ortukluğ (ortokluğ)	211	otul- (otal-'ın yanlış		ögdeş	103
oma:	156	ortu:la:-	213	okunmuş şekli)	57	ögdi:	102
omurtka	164	ortuluğ	212	otuñ (o:dduñ)	60	ögdi:l	104
o:n	166	ortun	207	otuñla:- (o:dduñla:-)	63	ögdi:lig	104
on-	168	ortunkı:	212	otuñluk (o:dduñluk)	63	ögdir	103
ona:	170	oru: (?oro:)	197	otur-	67	ögdi:siz	104
onakaya:	183	oruç	200	otura:	69	öge:	101
onar	188	oruk (orok)	215	otuz:r (ottuz:r)	74	ögek/ögük	105
onç	172	orul-	229	ovruğ	13	öge:le:-	108
onçsuz	174	orum	231	o:y	265	ögelik	108
o:nu:	170	orun (oron)	233	o:y	266	ögen	109
onunç	187	orunçı:	236	o:y-	266	öge:y	119
onur	188	orunluğ	237	oy	266	ögi:-	101
oñ	166	orunluk	237	oyan-	275	öğim/öğün	109
oñ	167	orut	202	oyğan-	271	öğir-	113
oñ-	169	orutğa	211	oyğat-	271	öğit	102
oñ-	169	os-	241	oyğur-	271	öğit-	103
oñ-	169	*osa:-	241	oyma:	273	öğitse:-	105
*oña:-	171	osa:l	247	oyna:-	275	ö:gle:-	107
oña:muk	187	osa:ñuk	249	oyna:k	274	ö:glen-	107
oña:y	191	osa:yuk	253	oyna:ş	274	öglentür-	108
oñal-/oñul-	185	osallık	248	oynat-	275	ö:gleş-	107
oñar-	189	osan	248	oytur-	269	ögli:	106
oñaru:	190	osan-	248	oyuk	270	ö:glüg	106
oñay	191	osandur-	249	oyul-	273	*ögre:-	114
oñdun	178	osğuç	245	oyun	274	ö:gre:n	113
oñdunkı:	181	osğun	245	oyuş-	276	ögren-	114
oñjin	174	osparla:-	241	o:z-	279	ögret-	114
oñu:jin	175	osruk	250	oza:	280	ögretig	115
oñuk-	183	osruş-	252	oza:kı:	284	ögretin-	116
op	4	osuğ (osoğ)	245	ozğur-	283	ögreyük	116
o:p-	4	osuğluğ (osoğloğ)	245	ozit-	282		

ögrün-	114	öne:-	171	örgüçlen-	228	ötenç/ötünç	61
ögrünç	113	öne:yük	191	örüt-	208	ötenç/ötünç (ödenç)	61
ögrünçlen-	116	öneyü	191	örk	221	ötgek	51
ögrünçlük	115	önmen	187	örki:	223	ötgün-	52
ögründür-	116	ön	167	örkle:-	226	ötgünç	52
ögse:-	117	ön	167	örle:-	230	ötgür-	52
ögsire:-	118	ön (?ün)	168	örlem	229	ötgürgü:	54
ögsüz (ö:gsüz)	116	önđi:	176	örlen-	230	ötgürü:	54
ögsüz (ö:gsüz)	117	önđün	178	örlet-	230	ötgürüş-	54
ö:gsüz	116	önđünki	181	örletiş-	231	ötki:	51
ögtür-	104	önđür-	181	örme:	231	ötle:-	57
ögül-	106	önđürti:	181	örmek	231	ötlük	56
öğün-	110	öñed-	179	örmen	231	ötlüm	56
öğünç	110	öñedtur-		ört	201	ötnü:	60
öğündi:	111		182	ört-	202	ötrü/ötrü	64
ögür	112	öñi:	170	örte:-	208	ötrük	66
ögürülen-	116	öñik	183	örtel-	209	ötrül-	69
ögürlüg	115	öñiklen-	184	örtlen-	209	ötrüm	66
ögüş-	119	öñin	187	örteş-	211	ötrüş-	69
ögüş-	119	öñlen-	186	örtet-	208	ötse:-	71
ögüt	102	öñlüg	185	örtgü:n	206	ötüg	51
ögüt-	103	öñre:	189	örtgüsüz	212	ötügçi:	53
ögütle:-	104	öñre:ki:	190	örtlüg	206	ötüglüg	53
ögüz	119	öñsüz	191	örtmen	207	ötül-	54
ök	99	öñü	171	örtüg	205	ötün-	62
ökte:-	104	öñüç	172	örtüglüg	211	ötünç	61
ökte	102	öñük	184	örtül-	209	ötür-	68
ökün- (ökön-)	111	öñür	188	örtün-	209	ötür-	68
ökünç	110	öp-	5	örtür-	210	ötür-/öttür-	68
ökünçlüg	111	öpel-	10	örtüş-	211	ö:tür-	68
ökünçsiz	111	öpke	9	örü: (orö:)	197	ötürü	69
ökündür-	111	öpkeçi	9	örüg	222	ötürük	70
öküz	120	öpkele-	9	örüglük	228	ötüş	72
öküzlen-	120	öpkelig	9	örük	223	öykün-	272
öl	124	öprül-	15	örük:	227	öyle	272
ö:l	124	öprüş-	15	örüklüg	228	öyle	272
öl-	125	öpse-	15	örül-	229	öyük	271
öldür- /öltür-	133	öptür-	7	örü:le:-	231	öyük	271
öleñ	147	öpügse-	9	örüm	231	öyük-	272
öleñlig	149	öpül-	10	örümçek	231	ö:z	278
öle:s	151	öpüm	12	örün-	235	ö:z	278
ölgüsüz	144	öpün-	13	örüş-	239	ö:z	389
öli:-	127	öpür-	14	örüş-	240	özek	285
öli:ge:	143	öpürt-	14	örüş-	240	özek	285
öliš-	154	öpüş-	15	ös-	241	özekle:-	286
ölit-	132	öpüş-	16	ösne:-	249	özen	289
ölse:-	152	ö:r	193	ösnet-	249	özge:	285
ölsik	151	ö:r	193	östeñ	242	özi:?	281
ölşe:-	154	ö:r-	195	östik-	243	özirken-	290
ölşet-	154	ö:r-	195	ösügle:-	247	özle:-	287
ölüg	142	örçüg	200	ösür-	251	özlüg	286
ölügse:-	145	ördek	205	öşer-	265	özlük	286
ölüm	146	öre:	197	öşün	263	özne:-	289
ölümlüg	147	ören	233	öt	36	özök	285
ölür-	151	örge:-	226	ö:t (ö:d)	35	özüt	281
ölürt-	151	örgen	225	öt-	39	özütlüg	282
ölüt-	133	örgen-	227	öt-	39		
ölüt (ölöt)	130	örgesün	228	öte:- (öde:-)	43	P	
ölütçi:	134	örgin	225	ötek (ödek)	50	papur(?)	292
ölütte:-	135	örgü:	223	ötekçi:	53	patır	307
öme	156	örgüç	223	ötekle:-	54	perçem	357
öme:le:-	161	örgüç	223	ötel- (ödel-)	57	pitpiti	300
ömge:n	159	örgüçlen-	228	öten- (öden-)	62		

po:çı:	293	sağtur-	807	sançğa:n	836	sarmaçuk	853
		sağu:(sa:ğu:)	805	sançığ	835	sarma:k	852
	R	sağu:la:-	811	sançığlığ	836	sarmal-	853
		sağun	811	sançık-	836	sarma:ş	852
rabçat	780	sağur-	815	sançıl-	836	sarmaş-	853
		sağurul-	816	sançış-	836	sarmaşık	853
	S	sa:xt	806	sançıt-	836	sarmat-	853
		sak	803	sandırı:-	837	sarnıç	854
sa:	781	sa:k-	804	sandırış	836	sarp	845
sa:-	781	saka:	805	sandırış-	837	sars-	854
sa:b	782	*saka:-	805	sanduwa:ç	837	sarsa:l	854
saban	790	saka:l	808	sanğar-	838	sarsı:-	854
sabanla:-	791	sakak (saka:k)	807	sanlığ (sa:nlığ)	839	sarsığ	854
sabı:- (?sapı:-)	784	sakalduruk	810	sanrı:-	841	sarsıt-	55
sabit- (?sapıt-)	785	sakalduruklan-	811	sanrış-	841	sart	846
sactaş-	795	sakçı:	806	sansız (sa:nsız)	842	sart	846
saç	794	sakı:-	805	sanwaç	835	sartla:-	847
sa:ç (sa:c)	794	sakığ	808	sañ	831	saru:	844
saç-	794	sakım	811	sañış	842	saru:-	844
saçğa:k	796	sakın- (sa:kın-)	812	sañla:-	839	sarul-	851
saçğur-	796	sakınç (sa:kınç)	812	sañlat-	840	sarumsak	853
saçığ	796	sakınçlığ (sa:kınçlığ)	814	sañu:n/serñü:n	840	saruş-	855
saçıl-	797	sakınçsız	814	sa:p (sap)	782	sarut-	847
saçın-	798	sakinuk (sa:kınuk)	814	sap-	784	sası:-	855
saçındı:	798	sakırku:	816	sapğa:k	786	sasığ	856
saçış-	798	sakış (sa:kış)	816	sapığ	786	sasık	856
saçıt-	795	sakışçı:	817	sapıl-	788	sasıt-	855
saçığ, saçuk	795	sakışlığ	817	sapın-	790	sa:ş	856
saçlan-	797	sakışsız	817	sapla:-	789	*sa:ş-	857
saçlaş-	797	sakla:-	810	saplat-	789	saştur-	857
saçlığ	797	saklan-	810	saplık	788	sat-	798
saçra:-	798	saklantur-	811	saptur-	786	sata:	799
saçrat-	798	saklaş-	810	sar-	843	satğa:-	800
saçratğu:	798	saklık	809	sa:r-	843	satğa:ğ	800
saçtur-	795	sakşı	817	sara:ğuç	849	satğal-	800
saçu:	795	sa:l	824	sara:ğuçlan-	850	satğaş-	800
saçu:la:-	797	sa:l	824	saran	853	satğın	800
saçuk	796	sal-	824	saranla:-	854	satğu:çı:	801
sa:ğ	803	sa:lçı:	825	saranlık	854	satığ	799
sa:ğ	803	salğa:	826	sarğa:n	849	satığçı:	801
sa:ğ (?sağ)	803	salığ	826	sarğar-	849	satığla:-	801
sağ-	804	salımlaş-	827	sari:	844	satığlaş-	801
sağdıç	806	salın-	827	sarıçğa:	845	satığlığ	801
sağdıçlığ	807	salındı:	828	sarığ	848	satığlık	801
sağıl-	809	salıntur-	828	sarığla:-	850	satığsa:-	801
sağım	811	salış-	828	sarığlığ	849	satığsız	801
sağın	811	salkım	826	sarığlık	849	satıl-	801
sağın-	812	salla:-	825	sarıl-	851	satın-	802
sağın-	812	salju:	827	sarın- :	854	sa:tır	802
sağınlığ	814	saltur-	825	sark-	847	satış-	803
sağır	814	sama:n	829	sarkıç	848	satlan-	801
sa:ğır	814	samanlığ	829	sarkıçlan-	850	satma:	801
sağış-	817	samda:	828	sarkım	849	satsa:-	803
sağız/sakız	817	samdu:y	828	sarkındı:	849	sattur-	802
sağızğa:n	818	samsıt-	830	*sarkıñuk	849	satu:la:-	801
sağızlığ/sakızlığ	818	samursak	830	sarkış-	849	satun	802
sa:ğlığ	809	samurtuğ	830	sarkıt-	849	sa:tur-	802
sağlık	809	sa:n	830	sarkur-	849	sav-	784
sağlıkklan-	811	sa:n	831	sarla:-	852	sa:v	782
sağnağu:	814	san- (sa:n-)	833	sarlan-	852	savaş-	793
sağra:k	815	sana:- (sa:na:-)	835	sarlaş-	852	sa:vçı:	785
sağrı:	815	sanaç	835	sarlat-	852	savdıç	785
sağrı:la:-	816	sanç-	835	*sarma:-	853	savdıçlan-	786

sa:vıkla:-	787	senjir	840	sé:zigsiz	862	sımra:k	829
savıl-	788	senjürlig	841	sé:zik-	862	sı:m sımra:k	830
savla:-	789	senjregü:	841	sé:zin-	864	sımta:-	828
savlan-	789	sep	783	sı:-	782	sımta:ğ	828
savlaş-	789	sep-	784	sı:bız	794	sımta:ğsız	828
savlığ	788	septür-	786	sıbzığü:	794	sımta:l-	828
savra:-	791	septük	787	sıç-	795	sı:n	832
savrat-	791	ser-	843	sıçğa:k	796	sı:n	832
savruk-	792	*ser-	843	sıçğa:n	796	sım-	833
savrul-	792	serçe:	845	sıçğanak	796	sına:- (sı:na:-)	835
savruş-	792	serge:k	850	sıçı:	795	sınal-	839
savur-	791	sergekle:-	851	sıçılığ	797	sınat- (sı:nat-)	836
savurt-	791	sergür-	850	sıçıt-	795	sındu:	836
sa:y	858	seril-	851	sıçtur-	795	sı:nlığ	839
sa:y	858	serim	852	*sıd-	799	sınuk (sı:nuk)	837
say-	858	serimlig	853	sıdığ/sıdig	799	sıña:r	840
sayğa:-	859	serimsiz	853	sıdır-	802	sıña:rkı:	841
sayğır-	859	serin-	854	sıdırğa:k	803	sıña:ş-	842
sayık-	859	serinç	854	sıdırıl-	802	sıña:la:-	841
sayıl-	859	serinçsiz	854	sıdırım	802	sıñarsuk	841
sayka:-	859	serit-	847	sıdırış-	803	sıñkur	838
saypa:-	859	serk	850	sığ-	804	sıp	783
saypat-	859	serker	850	sığ/sık	803	sıpa:kur	787
sayra:-	859	serme:-	853	sığan	811	sır	842
sayraş-	860	sermel-	853	sığın-	813	sır	843
sayrat-	860	sermeş-	853	sığır	814	sırça	845
sayru:	858	sermet-	853	sığırçuk	816	sırçı:	845
sayu:kı:	859	sesin-	856	sığırıl-	816	sırı:-	845
sazınçı:	864	seş-	857	sığırılğ	816	sırıçğa:	846
seç-	794	seşil-	857	sığırılğ	816	sırl-	851
seçe:	795	*seşin-	858	sığıt	806	sırım	852
seçil-	797	seşlin-	858	sığıtçı:	807	sırımçğa	854
sedre:-	802	seştür-	857	sığıtsız	807	sırış-	855
sedrek	802	seşü:-	857	*sığız	818	sırt-	847
*sedrem	802	seşük	857	sığra:	815	sırla:-	852
sedreş-	803	seşür-	858	sığrış-	816	sırlan-	852
sedret-	802	seşüt	857	sığta:-	807	sırlat-	852
sekentir	822	sev-	784	sığtaş-	807	sırlığ	851
sekerçi:	822	sevıglig	788	sığtat-	807	sırt	846
sekit-	819	sevıglık	788	sığtur-	807	sırt	846
sekinç (sekkizinç)	823	seviğ	787	sı:ğun	811	sırtığ	846
sekkiz	823	sevil-	789	sığur-	815	sırtla:-	847
seksö:n	823	sevin-	90	sığza:-	818	sırık	848
sekü:	819	sevinç	7	sığza:ğ	818	sırıkluk	849
se:m	828	sevinçlen-	790	sığzal-	818	sı:ş	856
semiz	830	sevinçlig	790	sık	804	sı:ş	857
semizlik	830	sevinçsiz	790	sı:k (?sı:ğ)	804	sı:ş-	857
semle:-	829	sevintür-	791	sık-	804	sışıl-	858
semri:-	830	seviş-	793	sık (?sığ)	804	sışlat-	858
semriş-	830	sevit	785	sıka:-	806	sışlığ	857
semrit-	830	sevit-	786	sıkığ	808	sıtğa:-	800
sen	831	sevtür-	786	sıkıl-	809	sıtğal-	800
sengil	839	sevügsüz (sevıgsız)	788	sıkır-	815	sıtğan-	800
senle:-	839	sevük	787	sıkırka:n	816	sıtğaş-	800
senleç	839	seyrem (sedrem)	859	sıkış	817	sıtır	802
senlet-	840	sékri:-	822	sıkış-	817	sı:tur-	802
sensiz	842	sékrik	822	sıkışlık	817	sıvğa:-	786
señeç	835	sékrik	822	sıklış-	810	sız	860
señek	838	sékriş-	822	sıkma:n	811	sı:z-	861
señe:n (?siñe:n)	840	sékrit-	822	sıkırış-	816	sız-	861
señgeç	839	sé:ş	856	sıktur-	807	sızğur-	861
		séz- (sé:z-)	860	sıkur-	815	sızıl-	862
		sé:zig	862	sı:m	828	sızıt-	861
		sé:ziglig	862				

sızla:-	863	soduk	800	soyuş-	860	*suç-	795
sızla:ğ	862	soğançığ	814	sö:	781	suçğur-	796
sızlat-	863	soğı:-	806	sö:g-	818	suçı:-	795
sibek	788	soğık	808	sögen	821	suçış-	798
sibüt	785	soğıklan-	808	söglün-	821	suçıt-	795
si: d -	799	soğıklık	808	söglüncü:	821	suçlun-	797
sidit-	799	soğış-	817	sögne:-	822	suçluş-	797
si: d tür-	799	soğıt-	806	sögne:gü:	822	suçul-	797
sidük	801	so:ğun (so:ğon)	812	sögtür- (sö:gtür-)	820	suğ-	805
sigil/sögöl (?*sigöl)	820	soğun- (soğın-)/suğun-	813	söğüg	820	suğlı:-	810
sik	818		813	sögül-	821	suğlit-	810
sik-	818	soğunluğ	814	sögül- (sö:gül-)	821	suğruş-	816
sikil-	821	sok-	805	söğünç	821	suğrut-	816
sikiş	823	sokarlaç	816	söğüş	823	suğul-	809
sikiş-	823	sokğu:	808	söğüş	823	suğun	812
sikit-	819	sokım, sukım	811	söğüş- (sö:güş-)	823	suğur	815
siktür-	820	soktur-	807	söğüşlüğ	823	suğur-	816
si:l	824	soku: (sokğu.)	805	söğüt (söğöd)	819	suğurluğ	816
sil-	824	sokul-	809	söğütlen-	820	suğut	806
sili:	825	sokun-	814	söğütlüg	820	suğut	806
silig/silik(?)	826	sokuş-	817	söğütlük	820	suk	804
siliglik	827	so:l	824	sök-	819	su:k	804
silk-	826	sol-	825	sök-	819	suk-	805
silkim	827	sola:-	825	söke:	819	suka:r	815
silkin-	827	sola:k	826	sökel	820	sukak	808
silktür-	827	sola:muk	827	sö:ki:	819	sukaklığ	808
simek	828	solat-	825	sökıt-	820	sukı:-	806
simekle:-	829	soltun	825	sökıt-	820	sukım	811
simle:-	829	soluş-	828	sökıtkü (sökıtgü)	820	sukın	812
simrüş-	830	soma:	828	sökme:n	821	su:klan-	810
simür-	829	so:n	832	sökmenlen-	821	sukluk	809
simürgük	830	sondıla:ç	837	sökö	819	suklun-	810
sinçü:	835	sondurı:	837	sökrük	822	sukluş-	810
siş	832	soş	832	sökı:	819	sukru:	815
siş-	833	soşda:-	836	sökıtür-	820	suktu:	806
sişdür-	837	soşra:-	841	sökül-	821	suktur-	807
sişek	838	soşuk	837	sökün-	821	sukul-	809
sişi:	834	so:r	843	sökün-	821	sula-	825
sişi:l	839	so:r-	843	sökür-	822	suluk	826
sişi:le:-	840	so:r-	843	söküş-	823	sumlı:-	829
sişillen-	840	so:rğu:	848	sö:l	824	sumlım	829
sişir	841	so:rış- (so:rış-)	855	sö:llüg	827	sumlış-	829
sişirke:	841	sorkıç	848	sön-	834	sumlıt-	829
sişirle:-	842	sorkuçla:-	850	söndür-	837	sun-	834
sişirlen-	842	sorkuçlan-	850	sönük	838	su:n	832
sişür-	841	sorma:	852	sörple:-	845	sunçuk	836
sişüt	836	sortur-	847	sö:z	860	sunı:	834
sipir-	791	sortur-	847	sö:zeñri:	865	su:nu:	834
sir (?şir)	843	soruğ	848	sö:zkine:	862	sus-	855
sirke:	850	soruğçı:	849	sö:zle:-	863	susğa:k	856
sirke:	850	soruk-	849	sö:zlen-	864	susık	856
sirke:le:-	851	sorul- (so:rul-)	851	sö:zleş-	864	su:v	783
sirke:le:-	851	soruş	855	sözlet- (sö:zlet-)	863	suva:-	784
sirke:len-	851	soruşla:-	855	sözletil-	864	suva:l-	789
sittür-	802	sorut- (sort-?)	847	su:	781	suvar-	791
sivsin-	793	sottur-	802	su:-	782	suvaş-	793
si:z	860	soy-	858	subı:	784	suvat-	786
sizle:-	863	soya:ğu:	859	subı:-	784	suvçı:	785
sizlet-	863	soydur-	859	subı:la:-	789	suvğar-	786
so:	781	soysuk-	860	subıt-	786	suvğarımın-	787
so: d -	799	soyuk-	859	subra:n	791	suvğarın-	787
so: d tur-	799	soyul-	859	suburğa:n (?supurğa:n)	792	suvğarış-	787
		soyurka:-	860	suç	794	suvğart-	787

suviğlan-	787	sürnü:le:-	854	şeşil-	868	takşur-	474
suviş-	793	sürse:-	855	şeştür-	868	takşut	474
suvla:-	789	sürt-	846	şeşüt- (şeşüt)	868	taktur-	468
suvla:ğ	788	sürtük	846	şık	867	takuk	468
suvlan-	789	sürtül-	847	şimnu:	868	takukluğ	468
suvla:η	788	sürtün-	847	şı:ş	868	ta:l (?d-)	489
suvlat-	789	sürtür-	847	şı:ş	868	tal- (d-)	490
suvluğ	788	sürtür-	847	şış-	868	tala:-	492
suvluk	788	sürtüş-	847	şi:	866	tala:ğu:	497
suvsa:-	793	sürtüstür-	847	şir	868	tala:k (d-)	495
suvsa:-	793	sürüg	850	şişek	868	talas	501
suvsa:lık	793	sürül-	852	şişir	868	talaş- (?d-)	502
suvsat-	793	sürün-	854	şor	868	talğa:ğ	496
suvsa:-	793	süründi:	854	şoti:	867	talğu:ç	496
suvsız	792	sürüş-	855	şöbik	866	talğu:k	496
suvsuş	792	süs-	855	şu:/şü:	866	ta:lığ	495
suvşa:-	793	süsgir-	856	şuğlu:	867	talım	499
*suvşaş-	793	süşgün	856	şuñla:	868	talk-	495
*suvşat-	793	süstür-	856	şu:t	867	talka:	496
suvukluk	787	süsün-	856	şuvşaş- (suvşaş-)	866	talka:n	496
suvuşğa:n	793	süsüş-	856	şuvşat- (suvşat-)	866	talkalan-	498
suwuk (suvuk)	786	sü:t (-d)	798	şük	867	talkığ	496
suy	858	sü:tger-	801	şünük	868	talkıl-	497
suylığ	859	süvri:	791	şütük	867	talkış-	497
suyra:n	859	süvrit- (süvri: d -)				talkıt-	497
suza:k	861		792			talku:	496
sü	781	süz-	861			talpı:-	493
sü:	781	süzgü:	862	ta:b	434	talpın-	493
süçi:- (?sü:ci:-, sü:çig) 795		süzgün	862	taban	441	talpır-	493
sü:çig (?sü:çig) 796		süzünlüg (süzünlük) 865		tabanla:-	442	talpış-	493
süçin-	798	süzlün-	864	tabanlığ	442	taltur- (d-)	494
süçir-	798	süzlüş-	864	tabluk	439	talı:	491
sü:çiş-	798	süzme:	864	tabrı:- (taprı:-)	443	talı:la-	499
süçit-	795	süztür-	861	tabrış- (taprış-)	445	talı:y (?d-)	502
sügiç	819	süzük	862	tabrı- (taprı-)	444	tam	503
sügli:n	820	süzül-	863	tada:	451	ta:m (?d-)	502
süksük	823	süzün-	864	tadu:	451	tam- (d-)	503
sü:le:-	825	süzündi:	864	ta: d un		tamak	504
sület- (sü:let-) 825				457		tamar/tamır (d-)	508
sülük	827					tama:ta:	504
süm	828	Ş		ta:ğ	463	tamçur- (?tamçır-)	503
sünzi:	842	şa:	866	ta:ğ (d-)	463	tamdu:/tamduk	504
*sünj-	834	şa:b	866	tağa:r	471	tamduksuz	504
sünjü: (sünjü:g) 834		şabıñ	866	tağa:y (d-)	474	tamducl-	504
sünjüg	838	*şabnu:y	866	tağdın	467	tamdur-	504
sünjüglüg	839	şa:bü:k	866	tağı:	466	tamğa:	504
sünjük (?sünjök) 838		şad-	866	tağık-	468	tamğa:	505
sünjüklē-	839	şadapı:t	867	tağıl-	469	tamğa:çı:	505
sünjüklüg	839	şağrı:la:-	867	tağla:- (d-)	469	tamğa:k (d-)	505
sünjü:le:-	840	şakşı	867	tağlat- (d-)	470	tamğa:kla:-	506
sünjüş	842	şal şul	868	tağna:	471	tamğa:la:-	506
sünjüş-	842	şala:şu:	868	tağsu/tağsut	473	tamğa:lığ	505
süprük	791	şamu:şa:	868	tağun	470	tamğa:lık	506
süprül- (süpril-) 792		şanbu:y (şabnu:y) 868		tağunçı:	471	tamğa:lık	506
süpründi:	792	şap	866	tağunla:-	471	tamğır- (d-)	505
süpürgü: (sipirgü:) 792		şar şar	868	tağuzmak	474	tamıd-	504
sür-	844	şat	866	taxçek	467	tamın- (d-)	508
sürç-	845	şatlan-	867	taxtu:	467	tamını: (d-)	508
sürçit-	845	şatu:	867	tak	463	tamırlığ (d-)	509
sürçük (?sürçök) 845		şa:v	866	tak-	464	tamış- (d-)	510
sürgü:le:-	851	şekirtük	867	takı: (d-)	466	tamıt- (d-)	504
sürk	850	şej	868	takı:ğu:	468	tamız- (d-; tamuz-) 510	
sürme:	852	şeş-	868	takıl	469	tamızım (d-)	510
				takır	471	tamlat-	506

tamlığ (d-)	506	tapıgılığ	438	tarmutlan-	550	tatit-	452
tamtur- (d-)	504	tapıgısa:k	438	tarmutluğ	550	tatlığ	456
tamu:	503	tapıl-	439	tart- (?d-)	534	tatruş- (?da:druş-)	460
tamu:	503	tapın-	441	tartar	536	tatu:	452
tamu:la:-	507	tapındur-	442	tartı:n (?d-)	535	ta:tur- (?da:dur-)	459
tamu:luğ	506	tapısız	446	tartıg (?d-)	535	tav-	435
tamuğ	504	tapış	446	tartıgçı: (d-)	537	tavar (d-)	442
tan	510	tapış-	446	tartıl- (d-)	536	tava:rçı:	445
ta:n	510	tapla:-	440	tartın- (d-)	536	tavarlıg	445
ta:n- (?d-)	513	tapla:g	439	tartış- (d-)	537	tavarluk	445
tana	515	taplaş-	440	tartışlıg (d-)	537	tavarsa:k	445
tançga:-	517	taplat-	440	taru:- (da:ru:-)	532	tavgaç	438
tançgala-/tançkıla-	517	tapsız	446	tarun- (d-)	552	tavılgı:ç	441
tançu:	516	tapşur-	447	tarus-	553	tavilkı:	440
tançu:la:-	517	tapuğsuz	438	tarusla:-	553	taviş	446
tanıgma:	519	tapuz-	448	tarut- (d-)	536	taviş-	446
taniş- (?d-)	526	tapuzgu:	448	tas	554	tavişga:n	447
tantur-	518	tapuzguk	448	tas/tes	554	tavişga:nlaş-	447
tanu:-	515	tapzuğ	448	tasal	555	tavişla:-	447
tanu:-	516	ta:r	528	tasga:-	555	tavişsız	447
tanuk	518	ta:r	528	taşgaş-	555	tavra:- (d-)	443
tanukla:-	519	ta:r-	529	taşgat-	555	tavra:k (d-)	443
tanukluğ	519	ta:r (d-)	528	ta:ş (?d-)	557	tavran- (d-)	444
tanukluk	519	tara:- (?d-)	532	taş-	559	tavrat- (d-)	444
tanul-	521	tarak	537	taş (?d-)	556	tavratiş-	445
tanuş-	526	taral- (?d-)	547	taşak (d-)	562	tawıl	439
tanut-	517	taran- (?d-)	552	taşaklıg (?d-)	563	ta:y	566
tañ	511	tararku:	553	taşaklıg (d-?)	562	tay- (?ta:y-)	567
tañ	511	tarazuğ	554	taşgaru: (d-)	563	taya: (d-)	567
tañ- (?d-)	514	tardıç	535	taşgur-	562	taya:gu:	568
tañ (?ta:n)	510	tarğa:k (?d-)	539	taşık- (?d-)	562	taya:k (d-)	568
tañ (?tén)	511	tarğar- (d-)	540	taşıit-	561	tayaklan- (d-)	569
tañ (d-)	510	tarğıl	539	taşıit-	561	tayaklıg (d-)	568
taña:n	523	tarxa:n (?darxa:n)	539	taşla:- (?d-)	564	tayaklık (d-)	568
tañıg	518	tarxat	539	taşla:- (d-)	564	tayan- (daya:n-)	569
tañıgla:-	519	tari:-	532	taşlat- (?d-)	565	tayanç (d-)	569
tañıl	520	tariğ	537	taşlat- (d-)	565	taya:nı: (d-)	570
tañıl-	520	tariğçı:	541	taşra: (d-)	565	tayga:n	568
tañın-	523	tariğla:g	541	taştın	561	taygu:n/toygun	568
tañırka:- 525		tariğlan-	542	taştırtı: (d-)	562	tayıg	568
tañış	526	tariğlıg	542	taşu:- (?d-)	561	tayış-	570
tañla:	520	tariğlık	542	taşu:g	562	tayıt-	567
tañla:-	521	tarık- (d-)	540	taşur-	566	taylañ	569
tañla:- (d-)	521	tarıl-	547	taşut-	561	taysı	570
tañlançıg	522	tarıl-	547	tat	449	taysı:	570
tañlaş-	522	tarım	548	tat	449	taytur-	567
tañlat-	522	tarımla:-	550	tat- (?da:d-)	449	tayuk	568
*tañsa:-	526	tarımsın-	551	tat (d-)	449	tayuklan-	569
tañsuk	525	tarım-	552	tatgan-	454	ta:z (?d-)	570
tañuk	519	tarısla:-	553	tatı:-	452	tazar- (d-)	577
tap	434	tarıt-	536	ta:tiğ	452	tazgır-	574
tap-	435	tarka:/(talka:)	539	tatiğlan-	454	tazla:- (d-)	576
tap-	435	tarkın- (d-)	540	tatiğlıg	454	te:g (d-)	475
tapa:	435	tarkınç (d-)	540	tatiğsa:-	455	te:r (?d-)	528
tapa:la:-	441	tarla:/tarla:g	546	tatiğsıra: -	455	tedük	455
tapa:ru:	445	tarma:-	550	tatik-	453	teg- (d-)	476
tapça:n/tapçañ	436	tarma:k	549	tatik-	454	tegi: (d-)	477
tapçalıg	437	tarmaklan-	550	tatıl- (?d,-d-)	456	tegi:r (d-)	485
tapçasız	437	tarmal-	550	tatın- (?d,-d-)	458	tegil- (d-)	481
tapçur-	437	tarmaş-	550	tatındı:	458	teğim (d-)	482
tapı:	436	tarmat-	550	tatır	458	teğimlig	482
tapıg	437	tarmaz	550	tatırğa:	460	teğimsiz	483
tapıgçı:	438	tarmut	549	tatırılıg	460	tegin- (d-)	484

teginç	484	teşeş- (d-)	526	terlik (?d-)	546	térinsiz	552
teginçsiz	485	teşeşçi	527	terneklen-	553	tériş- (d-)	554
tegiñ	483	teñger-	520	ters	553	tériştir- (d-)	554
*tegir- (d-)	485	teñgüç	520	tersin-	553	térne:- (?)	552
tegirme:/tegirimi: (d-)	486	teñig	519	terter-	537	térne:k (d-)	551
tegirme:n (d-)	486	teñit-	517	tertrü	536	térnek (d-)	552
tegirmek (d-)	486	teñiz-	527	tesil-	555	téş- (d-)	559
tegirmile:- (d-)	487	teñiz (d-)	527	teş- (d-)	559	tét- (d-)	450
tegiş (d-)	487	teñle:- (d-)	521	teşil- (d-)	564	tét- (tét:t-)	450
tegiş- (d-)	487	teñlegüç/teñlegü:n (d-)	522	teşük (d-)	563	té:tik	455
tegiz-	488	teñlen- (d-)	522	teşükle:- (d-)	564	tétiker-	456
teglar-	481	teñlençsiz	522	tev	434	tétiklik	456
teglük (d-)	480	teñleş- (d-)	522	tev-	435	té:til-	456
teğme: (d-)	482	teñlig	520	tevçi:-	437	tétin-	458
tegre: (d-)	485	teñri:	523	tevçit-	437	tétrü:	459
tegrek (d-)	485	teñri:ke:n	525	teve:(deve:)	436	tétrül-	460
tegreki: (d-)	486	teñriçi:	524	tevey (d-)	447	té:tür- (d-)	459
tegrikle:-	487	teñridem	524	tevin-	442	tı	433
teğsil- (d-)	488	teñrilik	525	tevir-	443	tıd- (?tı: d -)	450
teğşür- (d-)	488	teñrilik	525	teviş-	446	tıdığ	452
teğşürül- (d-)	488	teñrim	524	tevlé:-	440	tıdığlığ	454
teğşürüş- (d-)	488	teñsiz (d-)	526	tevlig	439	tıdığsız	454
teğsüt (d-)	487	teñtür-	518	tevlüglen-	441	tıdıł-	456
tegül (d-)	480	teñüç	516	tevre:n	443	tıdıñ-	458
teğür- (d-)	485	teñür-	524	tevri:-	444	tı: d in	457
teğürt- (d-)	486	tep- (?d-)	435	tevril-	444	tıdıñdı:	458
tegzin-	488	tepig (d-)	438	tevsi:	445	tıdış-	462
tegzinç	488	tepil- (?d-)	439	tevşe:-	446	tı: d iş	461
tegzindür- (d-)	489	tepin- (d-)	442	tevşel-	447	tıdıñ-	456
tek	475	tepişsiz	445	tevşen-	447	tıdıñur-	459
tek	475	tepiş- (d-)	446	tevşet-	446	tı:ğ	463
teke:	477	tepit-	437	teyiñ (?téyiñ)	569	tığ-	465
teki	478	teviz	448	tez-	572	tığıl	469
tekte:	484	tevizlik	448	tezek	574	tığıl-	469
teksiştür-	488	tevizlik	448	tezekle:-	575	tığra:-	472
tel- (d-)	490	tepre:- (d-)	443	tezge:k	574	tığra:k	471
telge:-	499	tepren-	444	tezgi:	574	tığraklan-	473
telge:k	499	teprençsiz (d-)	445	tezzin-	574	tığraş-	473
telgen-	499	tepreş	443	tezzinç	574	tığrat-	472
telim (?d-)	499	tepreş- (d-)	445	tezig	574	tık-	465
telin- (d-)	501	tepret- (d-)	444	tezin-	576	tıkıl-	469
teliš- (d-)	502	tepretiş- (d-)	445	teziş-	577	tıkın-	471
telmir- (?d-)	500	teprese:-	446	težit-	573	tıkış-	474
teltür- (d-)	494	tepsit-	446	té:-(dé:-)	433	tıkıt-	467
telü:	491	tepzé:-	448	tégin (?tégi:n)	483	tıkma:	470
telük (d-)	498	tepzéş-	448	tégit	479	tıktur-	468
tembin/tenpin	503	tepzet-	448	télve: (d-)	493	til (d-)	489
temen	507	terçi:	534	té:min (d-)	507	tıla:k (d-)	495
temir (d-)	508	teri: (d-)	531	té:r- (d-)	529	tılañur-	501
temirçi: (d-)	509	terim	549	tére:k (?d-)	543	tılta:-/tılta:- (d-)	494
temirlik (d-)	509	terinçek	552	téreklig	546	tılta:ğ/tılta:ğ (d-)	494
temregü (d-)	509	terinç	551	téreklik	546	tılık- (d-)	496
temürge:n (d-)	509	terit-	536	térge:ş (d-)	545	tıllığ	495
temürlük (d-)	509	terk	542	térgeş- (d-)	545	tılmaç (d-)	500
tenbin	516	terke:	543	térgi:	544	tıltağlığ	495
tenri:-	524	terke:	44	térgin (d-)	544	tıltañ- (d-)	494
teñ	512	terken	544	térğü: (d-)	544	tın- (?d-)	514
teñ	512	terkin	545	té:rig (d-)	543	tın (d-)	514
teñ-	514	*terkkiña	546	térigse:k	546	tı:n (d-)	512
teñ (d-)	511	terkle:-	545	téril- (d-)	547	tı:nç (d-)	516
teñe:- (d-)	516	terle:- (?d-)	548	térimsin- (d-)	551	tınçı:-	516
teñer-	524	terlen- (?d-)	548	térin- (d-)	551	tınçış-	517
teñeş (d-)	526	terlet- (?d-)	548				

tındur- (d-)	518	tilet- (d-)	494	tizgin (d-)	574	tokıǵu:	468
tındurul-	518	tilge: (d-)	498	tizig (d-)	574	tokıl- (d-)	469
tınıǵ	519	tilge:n	499	tiziglig (d-)	575	tokın- (d-)	471
tınık-	519	tili:	491	tizil- (d-)	575	tokış (d-)	474
tınıl- (d-)	521	tilim (d-)	500	tizildürük (d-)	576	tokış- (d-)	474
tınılıǵ	520	tilimsin- (d-)	500	tizim (d-)	576	tokıt- (d-)	467
tınısıra: (d-)	526	tilin- (d-)	501	tizin- (d-)	576	tokıtıl- (d-)	468
tınısız (d-)	526	tiliş- (d-)	502	tiziş- (d-)	577	tokku:z (d-)	474
tın	512	tilkü:	498	tizle:- (d-)	576	toklı:	469
tınçıan	516	tilkü:len-	499	tizlet- (d-)	576	tokluk	469
tınrı:la:-	523	tilıjeñ	501	tizlig (d-)	575	tokluk	469
tınıla:- (d-)	522	tiltür- (d-)	494	tizlin- (d-)	576	tokso:n (d-)	473
tınlaş- (d-)	522	ti:m	503	tizme: (d-)	576	toku: (?toko:)	466
tınlat- (d-)	522	ti:mçı:	503	to:	433	toku: (?toko:)	466
tınrak	524	time:-	503	to:-	434	toku:la:-	470
tınraklıǵ	525	timeg	506	to:b	434	tokuluǵ	470
tırnak (?d-)	551	timen-	508	tobık	437	tokum (d-)	470
tırnaklıǵ (?d-)	552	ti:n	512	tobun	441	tokurka:	473
tırt	534	tiñ	512	tobunluǵ	442	tokuza:r (d-)	474
tı:ş	557	tiñçi:	516	to: d	449	tokuzunç (d-)	474
tı:ş (d-)	557	*tır- (d-)	529	to: d - (?d-)	451	to:l- (d-)	491
tışlat- (d-)	565	tire:- (d-)	533	toğıu:n	453	tola-	492
tı:t	449	tire:gü: (d-)	546	toğur- (d-)	454	toldra:-	495
tıt- (?d-)	450	tire:k (d-)	543	toğurt-	454	tolǵa:- (d-)	497
tıtıl- (d-)	456	tirel- (d-)	547	toğğurt-	454	tolǵa:ǵ (d-)	496
tıtın- (d-)	458	tiren- (d-)	552	toğğurumsın-	455	tolǵan- (d-)	497
tıtış- (d-)	462	tireş- (d-)	554	toğğurun-	455	tolǵar-	497
tı:flan-	456	tirgük (d-)	544	toğğuruş-	455	tolǵaş-	497
tıy-	567	tirgür- (d-)	545	toğlıç	456	tolǵat- (d-)	497
tıǵı:	478	tiri	531	to: d un		tolı	491
tıǵı:le:-	482	tiri-	533		457	tolı: (d-)	491
tıǵıleş-	482	tirig (d-)	543	toğun- (d-)	458	tolılıǵ (d-)	499
tıǵilig	481	tirigle:- (d-)	546	toğunçsuz	458	tolku:k (d-)	496
tıǵır	485	tiriglik (d-)	546	toğur-	459	tolkuklan- (d-)	497
tıǵırtısız	486	tiril- (d-)	547	to:ǵ	463	tolp (d-)	492
tıǵısız	487	tirilt-	548	to:ǵ	463	toltur- (d-)	495
tıǵre:-	486	tiriñ	551	toǵ- (d-)	465	tolu: (do:lo:)	491
tıǵreş-	486	tirkiş	545	toǵa:	466	tolu:la:-	499
tıǵret-	486	tirlik	546	toǵa:	466	toluluk (d-)	499
tık (d-)	475	tirşge:k (?d-)	553	toǵa:klık	469	to:lun (d-)	501
tık- (d-)	476	tişe:- (d-)	561	toǵalıǵ	470	tolup	493
tıken (d-)	483	tişek (d-)	563	toǵan (d-)	470	tolrusuk	501
tıkenek	485	tişel- (d-)	564	toǵla:-	470	tolvır	493
tıkig	480	tişet- (d-)	562	toǵra:- (d-)	472	toma:	503
tıkiglig (d-)	480	tişi: (?dışı:)	560	toǵra:ǵ	471	tomrum	509
tıkıl- (d-)	481	tişle:- (d-)	564	toǵraǵlan-	473	tomruş-	509
tıkım (d-)	482	tişlen- (d-)	565	toǵrak	472	tomur-	509
tıkış- (d-)	487	tit-	450	toǵral- (d-)	472	tomur-	509
tıklın- (d-)	481	tit- (?töt-)	450	toǵran-	473	to:n (d-)	512
tıklış- (d-)	481	titig	455	toǵraş- (d-)	473	ton-	514
tıkme: (d-)	482	titig	455	toǵrat- (d-)	472	tona:-	516
tıktür- (d-)	479	titigçı:	455	toǵrıl	472	tona:ǵu:	519
tikü: (dikgö:)	478	titim (d-)	456	toǵru:	471	tonan- (d-)	523
tikü:le:-	482	titimlig (d-)	457	toǵruş (d-)	473	tonanǵu: (d-)	523
tiküç	479	titir	458	toǵur- (d-)	472	tonat- (d-)	517
til- (d-)	490	titiz	462	toǵuru: (d-)	473	tonçuk- (d-)	517
tile:- (d-)	492	titizlik	463	tok	464	tondur-	518
tile:k (d-)	498	titre:- (d-)	460	tok	464	tonlıǵ (d-)	520
tileklig (d-)	499	titreş- (d-)	460	tok	464	to:nluk (d-)	520
tilemsin- (d-)	500	titret- (d-)	460	tokaç	467	tonsız (d-)	526
tilen- (d-)	501	ti:z	570	tokı:- (d-)	467	toñ	513
tiler	501	ti:z (d-)	570	tokı:la:-	470	toñ	513
tileş- (d-)	502	tiz- (d-)	572	tokı:mak (d-)	470	toñ (d-)	513

toñ- (d-)	515	tök- (d-)	477	töşlet- (d-)	565	tu:r-	530
toña:	515	töklün- (d-)	481	töşne:k (d-)	565	tura	531
toña:la:-	523	töklüş- (d-)	481	töt-	451	tura:	531
toña:lığ	522	töktür- (d-)	479	tötökci:	456	turalığ	548
toñla-	522	tökük (d-)	480	tötür-	460	turğa:k (d-)	539
toñra:	524	töküklüg (d-)	480	töz:	571	turğur-	541
toñta-	518	tökül- (d-)	481	töz:-	572	turğur- (d-)	541
toñtar-	518	tökün- (d-)	485	tözlüg	575	turı:	531
toñu:	515	töküş- (d-)	487	tsağ	555	turk (d-)	537
toñuz (d-)	527	tö:l (d-)	490	tsağçı:	556	turkaru: (d-)	542
toñuzçı:	527	töle:-	492	tsoyrka:-	556	turkın- (d-)	540
top	434	töle:- (d-)	492	tsun	555	turkla:- (d-)	540
topın-	442	töleç	493	tsuy	556	turku:n (d-)	540
topla:-	440	tölek (d-)	498	tsuyluğ	556	turkuğ	539
toplı:	439	tölet	494	tu:ç (tu:c)	449	turkuğlan- (d-)	542
topra:-	444	tölet- (d-)	494	tuçı	449	turkuru	542
toprağa:n	445	tölte:-	494	tuçla	452	turla:k	546
topra:k	443	tölük	498	tuçlasız	461	turma:	549
topra:klığ	445	tö:n (d-)	515	tudrıç	459	turma:	549
topraş-	445	*töñ	513	tu:ğ	464	turña: (?d-)	551
toprat-	444	*töñ-	515	tuğ- (d-)	465	tuşu	554
to:r	528	töñder-	518	tuğar	471	turuğ (d-)	538
torçı:	534	töñderil-	518	tuğar	471	turuğla:ğ (d-)	542
torğay	540	töñdi:	517	tuğar	471	turuğsa:- (d-)	542
torı:ğa:	541	töñit- (töñid-)	517	tuğar	471	turuk	539
torku: (?torko:)	539	töñörge:	525	tuğar	471	turuk (d-)	538
torpı:	533	töñre:	524	tuğar	471	turuk- (d-)	540
torpınla:-	534	töñüş-	526	tuğar	471	turukla:-	542
torpla:-	533	töp	434	tuğar	471	turuklan-	542
torpun	533	töpü: (töpö:)	436	tuğar	471	turukluk	542
torpunlan-	534	töpü:le:-	441	tuğar	471	turul- (d-)	548
toruğ (d-)	538	töpün	441	tuğar	471	turuldu- (d-)	548
torum	549	tö:r	528	tu:l (d-)	490	turum (d-)	549
torumluğ	550	törçi:	534	tul-	491	turumla:-	551
tosık (d-)	555	törçit-	534	tulas	502	turumsın- (d-)	551
tosun (toson)	555	töre:	531	tuldur-	495	turumta:y	550
toş	557	törlüg (törlög: ?d-)	546	tuluk	495	turun-	552
toş- (d-)	560	törpi:-	533	tulum	500	turun- (d-)	552
toşğur- (d-)	562	törpig	533	tulum	500	turur	553
tot	449	törpigü:	533	tulumlan-	500	turuş (?d-)	554
tota:-	452	törpil-	533	tulumluğ	500	turuş- (?d-)	554
totok	453	törpiş-	533	tuluğ	501	tus-	554
tovra:-	444	törpit-	533	tuluğla:-	501	tus/tu:s	554
tovur	443	törtegü: (d-)	537	tum	503	tusba	555
to:y	566	törtgil (d-)	535	tum (?d-)	503	tusu: (?tuso:)	554
to:y	567	törtünç (?dö:rdünç)	535	tuma:ğu: (?d-)	505	tusuğluğ	555
toy-	567	törü: (törö:)	531	tuma:n (d-)	507	tusuk-	555
toyın	569	törü:- (törö:-, ?d-)	533	tuma:nlığ (d-)	508	tusul-	555
to:z	570	törüçi	534	tumlı:- (?d-)	506	tusuluğ	555
to:z	571	törülüg	548	tumlıg (d-)	506	tu:ş	558
toz-	572	törüsüz (törö:süz)	553	tumlit- (?d-)	506	tu:ş (d-)	558
to:zar-	577	törüt- (döröt-)	536	tumlıtu:	506	tuş- (du:ş-)	560
tozğa:k	573	törütül- (?d-)	537	tumlıgılan-	507	tuşa:- (?d-)	561
tozğır-	574	tö:ş (d-)	558	tumsa:	509	tuşa:ğ (?d-)	562
to:zluğ	575	töşe:- (d-)	561	tumşuk	509	tuşağlıg (?d-)	563
to:zluğ	575	töşe:k (d-)	563	tu:n	513	tuşa:ğu: (?d-)	563
tozut- (?tozit-)	573	töşekçi: (d-)	563	tu:n	513	tuşa:l- (?d-)	564
tö:g- (d-)	477	töşeklig (d-)	564	*tuña:ğ	519	tuşan- (?d-)	565
tögi: (d-)	478	töşeklik (d-)	564	tuñşu:	526	tuşğur- (d-)	562
tögne:- (d-)	485	töşel- (d-)	564	tuplun-	440	tuşık-	562
tögü:n (?dögö:n)	484	töşen- (d-)	565	tupul-	440	tuşla:- (?d-)	565
tögünlüg	485	töşet- (d-)	562	tupulğa:k	441	tuşlan- (?d-)	565
tö:güş- (d-)	487	tö:şle:- (d-)	565	tur- (?d-)	529	tuşlat- (?d-)	565

tuşu:	561	tünger- (d-)	439	tüpir-	443	tüzer- (d-)	577
tuşur- (d-)	566	tüble:- (d-)	440	tür- (d-)	530	tüzger- (d-)	574
tuşuş- (d-)	566	tüblen- (d-)	440	türge:k (d-)	544	tüzgerinçsiz	575
tut-	451	tübleş- (d-)	440	türgeklen-	546	tüzlün- (d-)	576
tuta:şı:	462	tüblet- (d-)	440	türgün (d-)	545	tüzsiz	577
tutçı:	452	tüblüg (d-)	439	türgünlen-	546	tüzü:	573
tutğa:k	453	tübsüz (d-)	446	türk	542	tüzüğü	575
tutğu:ç	453	tü:deş	461	türlün- (d-)	548	tüzül- (d-)	575
tutğu:n	453	tüg	476	türme:k (d-)	550	tüzü:n (d-)	576
tutma:	457	tüg (?d-)	476	türmeklen-	550	tüzünlük (d-)	576
tutma:ç	457	tüg- (d-)	477	türt- (d-)	535	tüzüş- (d-)	577
tutruğ	459	tüge: (?d-)	478	türtül- (d-)	536		
tutruk	459	tügek (d-)	480	türtün- (d-)	537		
tutsık	460	tüglün- (d-)	481	türtüğü:	537		
tutsuğ	460	tüglüş- (d-)	481	türtüş- (d-)	537		
tutsuk-	461	tügme: (d-)	482	türül- (d-)	548	u	1
tutşı:	461	tügmelen- (d-)	483	türün- (d-)	552	u-	2
tutuğ	452	tügsi:n	487	türüş- (d-)	554	u:ç (u:c)	17
tutuğluğ	454	tügük (d-)	480	tüsüg	555	uç	18
tutuk	453	tügül-	481	tüş	558	uç-	19
tutukla:-	454	tügültü:n	482	tüş	559	uça: (?uca:)	20
tutuklan-	455	tügün (d-)	484	tü:ş (d-)	559	uça:n	28
tutuksuz	454	tügün- (d-)	485	tüş- (d-)	560	uçar	29
tutul-	456	tügü:nük (d-)	485	tüş:- (d-)	561	uçğuk	23
tutuldur-	456	tügüş- (d-)	487	tüşe:- (d-)	561	uçlan-	27
tutum (tutom)	457	tügüz	488	tüşgün (d-)	563	uçluğ (u:cluğ)	26
tutum-	458	tügüzlük	489	tüşgünlen- (d-)	564	uçmak	27
tutunçu:	458	tüke:-	479	tüşlen-	565	uçruğ	30
tutur-	459	tüke:-	488	tüşlüğ	564	uçru:ğlu:ğ	31
tuturğu:	460	tüke:l	480	tüşlük	564	uçruş-	30
tuturka:n	460	tükellig	481	tüşne:-	565	uçsuz (u:csuz)	31
tutuş-/tütüş-	462	tüken-	484	tüşrük (d-)	566	uçuk	22
tutuş/tütüş (?tutos)	461	tüket- (tüke:t)	479	tüşrüm (d-)	566	uçuk- (? ucuk-)	23
tutuz-	462	tüketi:	479	tüşsüz	566	uçur-	30
tutyak	462	tükü	479	tüşük (d-)	563	uçursa:-	31
*tutzuğ	462	tül	490	tüşün (d-)	565	uçuz (ucuz)	32
tuvır-	443	tüle:- (tü:le:-)	492	tüşür- (d-)	566	uçuzla:- (ucuzla:-)	32
tuy- (d-)	567	tüle:k	498	tüşürgü: (d-)	566	uçuzlan-(ucuzlan-)	32
tuya:ğ	568	tültür-	495	tüşürgü:n (d-)	566	uçuzluk (ucuzluk)	32
tuyağlığ	569	tü:lüg	498	tüşütlenil- (d-)	562	u: d	34
tuyın	569	tümen	507	tüt-	451	u: d -	38
tuynak	569	tümenlig	508	tüte:-	452	udçı:	44
tuysuk- (d-)	570	tümge:	506	tütek	455	udı:-	42
tuytrum	567	tümi:le:-	507	tütet-	452	udık	46
tuytur- (d-)	567	tümi:len-	507	tütgür-	455	udıkla:-	49
tuyuğsuz (d-)	569	tümrüg (d-)	509	tütrüm	459	udın-	62
tuyuk	568	tün (d-)	513	tütsüg	461	udısık	71
tuyun- (d-)	569	tüne:- (d-)	516	*tütsüglüg	461	udış-	73
tuyuz- (d-)	570	tü:nek (d-)	519	tütsüglük	461	udıt-	45
tu:z (?d-)	571	tüner- (d-)	524	tütün	457	udıtma:	45
tuza:- (?d-)	573	tünerig (d-)	525	tütünsüz	458	udla:-	57
tuzak (?d-)	573	tünet- (d-)	517	tütüşlüğ	462	udlaş-	59
tuzakçı:	574	tünle:	520	tütüz-	463	udlat-	58
tuzçı: (?d-)	573	tün-	515	*tütüzüg	462	udluk	55
tuzğu:	573	tünjlük	520	tüvek	439	udmak	60
tuzğulan-	574	tünjül-	521	tüveklük	439	udmaklan-	60
tuzkıya: (?d- -kıña:)	574	tünjüldür-	523	tüvşe:-	446	udu:	42
tuzla:- (?d-)	576	tünjür (d-)	523	tüvşel-	447	udu:	42
tuzlan- (?d-)	576	tünjürle:- (d-)	525	tüvşet-	446	udu:la:-	59
tuzlat- (?d-)	576	tünjürülen- (d-)	525	tüy	567	uduğ	47
tu:zluğ	575	tünüş-	526	tüz (d-)	571	uduğçu	48
tü:	433	tüpi:	436	tüz- (d-)	572	udukluk	48
tü:b (d-)	434	tüpi:çil	437	tüzdem (d-)	573		

uğul-	57	ulğay-	139	uruk	215	uvş̄a:-	16
uğun-	62	ulı:-	127	uruk	215	uvş̄a:k	16
uğuntur-	63	*ulı:-	127	urukluğ	219	uvş̄at-	16
uğuş-	73	ulın-	149	urukluk	219	uvtan-	7
uğuşur-	73	ulinç	148	urul-	229	uvul-	10
uçuz	74	ulinçığ	149	urumda:y	232	uvun-	12
uçuz-	74	ulış-	154	urun-	235	uvuş	15
uçuzla:-	75	ulıt-	132	urunç	234	uvuş-	16
u:g	76	ulıt-	132	urunçak	236	uvut	6-7
uğ̄a:n	87	ulnat-	149	urundi:	237	uvutğ̄ar-	8
uğ̄anç̄a	88	ultunluğ	135	uruñu:	236	uvutlan-	8
uğ̄lı:	84	uluğ	136	uruñuluğ	237	uvutluğ	8
uğ̄lıt-	86	uluğ̄la:-	140	uruñut	237	uvutsuz	8
uğ̄ra:-	91	uluğ̄luk	139	uruş	239	uvutsuzluk	8
uğ̄ra:ğ̄	90	uluğ̄sa:-	140	uruş-	239	uy	266
uğ̄raklat-	93	uluğ̄sın-	140	us	240	uy-	267
uğ̄ral-	92	uluğ̄sız	140	us	240	uya:	267
uğ̄ramsın-	95	ulun	147	us-	241	uya:	267
uğ̄raş-	92	ulunluğ	149	us-	241	uyadsılık	270
uğ̄rat-	92	ulus	151	usak	245	uyal-	272
uğ̄ra:yu:	93	uluş	152	usbad/usban	241	uya:la:-	273
uğ̄uk	83	ulyak	154	usbarı:	241	uyar	275
uğ̄un-	87	um-	155	usı:ç	242	uyar-	276
uğ̄ur	89	uma:y	164	usıç:	257	uyat	268
uğ̄urla:-	94	umdu:	157	usıt-	243	uyaz	276
uğ̄urlan-	94	umdu:çı:	157	usla:-	248	uyku	271
uğ̄urluğ	93	umdur-	157	usla:-	248	uyma:	273
uğ̄uş	96	umdusuz	157	usluğ	247	uytur-	269
uğ̄uşlan-	98	umuğ	157	usrik	250	uyukluğ	271
uğ̄uşluğ	97	umuğ̄suz	158	usuk-	245	uyul-	273
uğ̄ut	80	umun-	162	u:su:z	253	uyur	275
uxş̄a:-	97	umunç	162	uş̄a:-	256	uyuş-	276
uk-	77	umunçluğ	162	uş̄ak	259	uyuş-	276
ukıt-	81	umunçsuz	162	uş̄akçı:	259	uyuş-	276
ukruk	90	u:n	166	uş̄akla:-	260	uyuz	276
uksa:-	95	una-	171	uş̄aklık	259	u:z	277
uktur-	82	unaş- (una:ş-)	191	uş̄al- (uş̄a:l-)	262	uza:-	281
ukuğ	83	unat- (una:t-)	179	uş̄an-	264	uzak	283
ukul-	85	unit-	179	uş̄at-	258	uzaklık	284
ukun-	87	up	4	uş̄tmax	257	uzal-	287
ukuş	96	ur-	194	ut-	38	uzala:	288
ukuş-	97	ura:ğ̄u:t	218	utan-	62	uzan-	289
ukuşluğ	97	ura:ğ̄ü:n	219	u:tanç	60	uzan-	289
ukuşsuz	98	urğ̄a	215	utğ̄an-	48	uzat- (uza:t-)	282
u:l	124	u:rı:	197	utğ̄un	47	uzatı:	282
ula:	126	urı:	197	utlı:	54	uzatıl-	282
ula:-	126	urı:lan-	231	utlı:lığ	59	uzik	285
ula:ğ̄	136	urk	213	utlı:sız	59	uzkıya	284
ula:ğ̄	136	urluk	229	utru:	64	u:zlan-	287
ula:l-	145	urra	197	utru:lan-	71	uzluk	286
ulam	146	ursa:-	238	utrurı:	70	uzun	288
ulamsız	147	ursuk-	238	utrun-	69	uzunçı:	289
ulan- (ula:n-)	148	urt	201	utrunuk	70		
ula:r	150	urtur-	210	utruş-	69		
ularlığ	151	uruğ	214	utsuk-	71		
ulaş-	154	uruğ	214	utu:n	60		
ulat-	132	uruğ̄la:-	220	utunluk	63	ü:-	100
ula:tı:	134	uruğ̄lan-	220	utur- (?utır-)	67	übük	9
ula:yu:	154	uruğ̄luğ	218	utuş-	73	üç	18
uldañ (uldun)	131	uruğ̄luğ	218	utuz-	74	üç̄e:ğ̄ü:	25
ulğ̄a: d -		uruğ̄luk	219	uv-	4	üç̄gil	25
	138	uruğ̄sırat-	220	uva	6	üç̄leç	26
		uruğ̄suz	219	uvak	8	üç̄len-	27

üçrer	30	üle:-	127	ürpet-	199	üzük	285
üçün	28	üleş-	154	ürül-	230	üzüklük	286
üçünç	29	ület-	132	ürün	233	üzüksüz	286
üç-	39	ülgü:	142	ürünjer-	237	üzül-	287
ü:gi:	101	ülgüle:-	145	ürüş-	240	üzüm	288
üdig	50	ülgülençsiz	144	üşk	246	üzümlen-	288
üdiglig	53	ülgülüg	144	üşkebeç	247	üzüş-	290
üçden-	58	ülgüsüz	144	üst	242	üzütle:-	282
üdre:-	68	ülüg	142	üste:-	243	üzütlük	282
üdreğ	66	ülüglüg	144	üste:k	242		
üdreş-	69	ülügüz	144	üstel-	244		W
üdret-	68	ülül	145	üstem	242	wa:	291
üdrül-	69	ülüş	153	üster-	244		
üdrüm	66	ülüşlüg	154	üstün	242		X
üdrüdi:		üm	155	üstünki:	244	xafısı:	587
	70	ümleş:	161	üş-	256	xağan	611
üdrüş	66	ü:mlüg	161	üş-	256	xağanla:-	612
üdrüş-	69	ümzük	165	üşe:-	256	xağanlığ	611
üdür-	67	ün-	169	üşel-	262	xağansıra:-	612
üdürt	65	ün/ü:n	167	üşeñ	263	xağansırat-	612
üdürtle:-	70	ünde:-	180	üşet-	258	xa:n	630
üdürtlüg		ündeş-	181	üşgü:	260	xanlan-	639
	70	ünlüg	185	üşi:-	256	xanlık	638
ügre:	112	üntür-	181	üşik	260	xasrı:	668
ügril-	114	ünüş	191	üşikle:-	261	xa:tun	602
ügril-	114	ünüşlüg	191	üşkür-	260	xuçü:nek	592
ügriş-	115	ün-	169	üşkür-	261	xulıñ	622
ügrit-	114	ünjtür-	181	üşkürt-	261	xuma:ru:	628
ügrüg	113	ünjül-	185	üşkürtür-	261	xuma:ru:lan-	628
ügrüge:n	115	ünjür	188	üştür-	258	xu:n	631
ügrümük	115	ünjür-	189	üşüt- (üşit-)	258		Y
ügur	112	ünjüş-	191	ü:t (ü:d)	36		
üğürlüg	115	üp	4	üt-	40	ya:	869
üğürlük	115	üpgük	9	üti:-	43	ya:	869
üjek	24	üple:-	11	ütleş- (üdleş-)	59	*ya:-	869
üjme:	27	üpleş-	11	ütüg	51	ya:b yo:b	870
üjmelen-	27-	üplet-	11	ütül-	57	yabça:n/yavça:n (?yavça:n)	872
üjükle:-	26	üpüp	6	üyik	271	yabğu:	873
ük-	100	ür	193	üyür	275	yabı:tak	873
ükek	105	ür	195	üz	278	yaçan-	882
ükekle:-	106	ür-	196	üz	279	ya:çı:	882
ükeklig	105	ür-	196	üz-	279	ya: d -	883
ükeklük	105	üre-	198	üze:	280	yada:ğ	887
ükil	106	üren	233	üze:ki:	286	yadağlık	888
ükli:-	107	üret-	208	üzele:-	288	*yadğuk	888
üklit-	107	ürk-	221	üzelen-	288	yadğun	888
üklün-	107	ürk-	221	üzeliksiz	288	yadığlığ	888
üklüş-	107	ürkit-	226	üzengü: (üzengü?)	289	yadııl-	890
ükme:	108	ürkül-	226	üzere	290	yadıım	891
ükmek	108	ürkün	225	üzerlik	290	yadıın-	892
ükmeklen-	109	ürkün	225	üzit-	282	yadıın	891
ükse:-	117	ürkünç	225	üzlen-	288	yadıış-	894
*ükşür-	119	ürküş-	227	üzlüg (üzlüg)	287	yadıılış-	891
ükşürüg	119	ürlüg	229	üzlünçü:	288	yadrat-	893
üktür-	104	ürlüklüg	231	üzlünçülüg	288	yadsa:-	894
ükül-	106	ürlüksüz	231	üzlüş-	288	yadtur-	887
üküm	108	ürnje:k	234	üzmele:-	288	ya:ğ	895
ükün	109	ürnje:-	199	üzre	289	yağ- (?da:ğ-)	896
ükün-	111	ürpeç-	199	üzse:-	290	yağa:k	900
üküş	118	ürpek	198	üztür-	282	yağaklığ	901
üküşle:-	119	ürper-	199				
üküşti:	119	ürpeş-	199				

yağaklık	901	yakrı:	905	yaltrit-	924	yağalduruk	951
yağa:n	904	yakrıka:n	907	yaltur-	923	yağalığ	952
yağanlıg	904	yakrılan-	907	yalva:-	920	yağa:n	952
yağı:-	898	*yakşırt-	909	yalvan-	920	yağı:	943
yağı: (d-)	898	yaktur-	900	yalvar-	920	yağı:la:	951
yağıcı:	899	yaktur-	900	yalvat-	920	yağı:la:-	952
yağıd- (d-)	899	yaktur-	900	ya:m	933	yağıl-	951
yağık- (d-)	901	yaku: (dağğu:)	898	yam	933	yağırtı: (?yağırdı:)	952
yağıl-	901	yakur-	906	yama:-	934	yañku:	949
yağı:la:- (d-)	903	yakur-	906	yama:ğ	935	yañku:la:-	949
yağı:lıg (d-)	903	ya:l (d-)	916	yamağlıg	936	yañkuluğ	949
yağı:lık (d-)	903	yal-	918	yamağlhk	936	yañkur-	949
yağır (d-)	905	*yal-	918	yamal-	936	yañkurt-	949
yağırta:- (d-)	907	yala:	918	yama:n	937	yañlıg	950
yağırılan- (d-)	907	yala:-	919	yama:n-	937	yañluk	950
yağırılıg (d-)	907	yala:çı:	922	yamaş-	939	yañra:-	952
yağısız (d-)	908	yala:vaç/yala:vaç/yyala:va		yamaş- (yamiş-)	939	yañrak	952
yağış (d-)	908	r	921	yama:ta:	935	yañrat-	952
yağışlıg	909	yala:var	921	yamğur	936	yañsa:-	952
yağıt- (d-)	899	yalal-	928	yamiz	940	yañsa:-	953
yağız (d-)	909	yalaş-	933	yamla:-	936	yañşak	953
*yağku:	901	yalbı:	919	yamla:n	936	yañşat-	953
yağla:- (ya:ğla:-)	902	yalçı:-	922	yamlaş-	937	yañza:-	953
yağlan-	903	yalçık	921	yamlat-	936	yañza:ğ	953
yağlat-	903	yalçıt-	922	yamlıg (ya:mılıg)	936	yañzat-	953
ya:ğlıg	901	yalğa:- (d-)	926	yamraş-	937	yap (?d-)	870
yağmur (d-)	903	yalğa:n	926	yamu:	934	yap- (?d-)	870
yağmurçıl	904	yalğan- (d-)	927	ya:n	940	yap/yep	870
yağrı:- (d-)	906	yalğantur- (d-)	927	yan-	941	yapa:ku: (d-)	874
yağrın	905	yalğaş-(d -)	927	yan-	942	yapa:kulak	875
yağrınla:-	907	yalğat- (d-)	927	yan-	942	yapalak	878
yağrıt- (d-)	906	yalğıl	926	yan-	942	yapañ (?yapıñ)	878
yağru:	905	yalğu:-	925	yana:	943	yapçın-/yavçın-	872
yağsa:-	908	yalğuz	926	yanala:	951	yapçur-	872
yağsı:-	908	yalıg	924	yanar	952	yapğa:k (?d-)	874
yağtur- (d-)	900	yalıg (d-)	924	yanç-	944	yapğuç (?d-)	874
yağu:-	898	yalıgılan-	927	yançıl-	945	yapğüt (?d-)	874
yağu:k	901	yalım	928	yançuk	945	yapı:	872
yağukluk	901	yalın	929	yandak	947	yapıg (?d-)	873
yağuru	906	yalın-	931	yandru:	947	yapıgılıg (?d-)	875
yağuş-	908	yalın-	931	yanğı:	949	yapıl-	877
yağut-	899	yalına:-	932	yaniğ	948	yapın-	878
ya:h	895	yalındak	931	yaniğ	948	yapış-	880
yaxsın- (yaksın-)	908	yalınla:-	932	yaniğ	948	yapıt- (?d-)	872
yaxşı:	908	yalınlıg	932	yanıçsız	952	yaprı:	879
yak	895	yalımsız	932	yanlık	950	yaprı:- (yaprı: d -)	879
ya:k	895	yalıñ	929	yantur-	947	879	
yak-	896	yalık	924	yantur-	947	yaprı:-	879
yak-	896	yalma:	929	yantur-	948	yaprı:-	879
yak-	897	yalman	929	yantur-	948	yaprı:-	880
yaka	898	yalnu:	930	yanturu:	948	yaprı:-	881
yaka:la:-	903	yalnu:-	931	yantut-	947	yaprı:-	881
yakçirt-	899	yalnu:la:-	932	yanu:	944	yaprı:-	872
yakı:	898	yalnu:s	930	yanu:-	944	yaprı:-	872
yakıg	900	yalnu:k (?yalnok)	930	yanul-	951	yaprı:-	879
yakıl-	901	yalnu:skıya	932	yanut	946	yaprı:-	879
yakın	904	yalnıt- (yalnıt-)	932	yanut-	947	yaprı:-	879
yakınlık	904	yalt	922	yanutluğ	948	yaprı:-	880
yakış-	908	yaltğa:	922	yañ-	942	yaprı:-	879
yakış-	908	yaltı:-	923	yañ	940	yaprı:-	881
		yaltrık	922	yaña:	943	yaprı:-	953
		yaltrıklıg	924	yaña:k	943	yaprı:-	953
					948	yaprı:-	954

yara:-	956	yarsık-	971	yaşurukı:	980	yayka:-	981
yara:ğ	962	yarsınçığ	972	yaşut	977	yaykal-	981
yarağcı:	964	yarsıt-	971	yaşut-	977	yaykan-	981
yarağlığ	964	yarşı:	972	yaşutluğ	977	yaykı:	981
yarağsız	964	yarşım	972	ya:t (d-)	882	yayla:-	982
yarakla:-	965	yartım	959	ya:t (d-)	883	yayla:ğ	981
yara:l-	967	yartımlık	961	yat-	884	yaylat-	982
yaramsın-	970	yartmak	959	yatan/yatañ	892	yaylık	981
yarana-	970	yartu:	959	yatar/yatur	892	yaytur-	980
yarasa/yerise:	971	yartur-	961	ya:tçı: (ya:dçı:)	886	ya:z (ñ-)	982
yaraş-	972	yarı:	955	yatğa:k	888	yaz-	983
yaraşı:	973	yarı:-	956	yatğaş-	888	yaz-	983
yaraşık	973	yaruk	962	yatğaşuk	889	yaz- (ya:z-)	983
yaraşıklık	973	yarukluğ	962	yatğur-	888	yaza:-	985
yaraştur-	973	yarukluğ	964	yatığ	887	yazak	985
yarat-	959	yarukluk	964	yatık	887	yazğuk	986
yaratığ	961	yaruksuz	964	yatık-	888	yazı:	984
yaratığlığ	961	yarut-	960	yatla:-	890	yazığ	985
yaratıl-	962	ya:s	973	yatla:-	890	*yazığ	985
yaratın-	962	yas-	973	yatlan-	891	yazığcı:	986
yaratıt-	961	yasa-	974	yatlat-	891	yazığlığ	986
yaratı:r-	962	yasak	974	yatrum	892	yazığsa:-	986
yarğa:n	963	yaşga:ç	975	yatsa:-	894	yazık-	986
yarğu:	963	yası:	973	yattur-	892	yazıl-	987
yarğu:n	963	yasıç	974	yatuk	887	yazın-	988
yarığsa:-	965	yasık	974	yatur-	892	yazın-	988
yarık	962	yasıklığ	975	yatut	886	yazınç	988
yarıklan-	964	yasıl-	975	*yav-	871	yazınçsız	988
yarıklaş-	965	yası:la:-	975	yava	872	yazış-	988
yarıklığ	964	yası:ma:n	975	yava:	871	yazkı:	985
yarıl-	967	yasımuk (?yasmuk)	975	yava:	872	yazla:-	987
yarılınçığ	968	yaskağ	975	*yava:-	872	yazlat-	987
yarım	968	yassız	975	yaval-	877	yazlığ	987
yarımla:-	969	yasta:-	974	yavalık	878	yazlın-	987
yarımlan-	969	yastal-	974	yavaltur-	878	yazlış-	987
yarın	970	yastan-	974	yavaş (yava:ş)	880	yazsa:-	988
yarın	970	yastuk	974	yavaşlan-	881	yaztur-	985
yarındak	971	yastukluğ	974	yavğa:n	874	yaztur-	985
yarınkı	971	yasul	975	yavğanlan-	875	yazuk	985
yarınla:-	971	ya:ş (?ñ-)	975	yavışğu:	881	yazuk	985
yarınlık	971	yaş-	976	yavız	881	yazukla:-	986
yarış	972	yaşa:-	976	yavlak	876	yazukluğ	986
yarış-	972	yaşa:ğu:	978	yavrı:-	879	yazuksuz	986
yarla:-	967	yaşa:ñur-	979	yavrit-	879	ye:k	910
yarlığ	966	yaşar- (yaşa:r-)	979	yavşan	880	yebe:	872
yarlığ	967	yaşart-	980	yavuş-	881	yegren (?yégren)	914
yarlıka:-	968	yaşık-	978	yavut-	872	yegü:	911
yarlıkançsız	968	yaşıl (?ya:şıl)	978	yavuzla:-	882	yeklük	912
yarlıkançcı:	968	yaşın	979	yavuzlan-	882	yel- (?yéł-)	918
yarma:	969	yaşınlığ	979	ya:y	980	yelgin	928
yarma:-	969	ya:şla:-	978	yay-	980	yelim (?yélim)	929
yarmağa:n	969	ya:şlığ	978	yay-	980	yeli:me:n	929
yarma:k	969	yaşna:-	979	yaya:	980	yelimle:-	929
yardmaklan-	969	yaşnat-	979	yayğuk	981	yelimle:-	929
yardman-	969	yaşru: (yaşuru:)	979	yayığ	981	yelimlen-	929
yardmış	969	yaşruş-	980	yayığlık	981	yelme:	929
yardp	957	yaşsa:-	980	yayık-	981	yelne:- (yéłne:-)	931
yardpa: d -	958	yaşu:-	977	yayığ (yayuk)	981	yeltür-	923
yardpsız	957	yaşuk	977	yayıł-	981	yelü: (?yéłü:)	919
yardpuz	957	yaşuk	977	yayıł-	982	yem	933
yardpuz	957	yaşukluğ	978	yayım	982	yemdü:	935
yardşga:ğ	971	yaşur-	979	yayın-	982	yeme: (?yéme:)	934
yardrı:-	971	yaşuru:	980	yayıt-	980	yeme:çük	935

yemet	935	yéni:-	944	yığaçlan-	899	yırya:	973
yenge:	950	yénik	950	yığaçlık	899	yıryakı:	973
yenge:k	950	yéniklik	950	yıgıl-	901	yı:ş	976
yeñ-	942	yénit-	947	yıgım	903	*yış- (?ış-)	976
yeñe:	944	yéñ	940	yıgın	904	yışığ (?ışığ)	977
yeñeç	944	yéñil	950	yıgın-	904	yışığlığ	978
yeñgeç (lengeç)	950	yé:r	954	yıgış-	909	yışıl-	978
yer güç	965	yé:r-	955	yıgla:-	902	yışım	978
yerim (yérim)	969	yér-	955	yıglaş-	903	yışımlan-	978
yerin (yérin-)	970	yérçi:	958	yıglat-	903	yıta:	886
yerü:ki:	966	yérçile:-	958	yıgış-	903	yıv-	871
yetzlik (yétizlik)	895	yérçü:	958	yıgıl-	906	yı:	869
yetrül- (yétrül-)	893	yérdeş	959	yıgtur-	900	yıç	882
yetrüş- (yétrüş-)	893	yérgülüg	966	yık-	897	yıçe: (veya eyiçe:)	882
yetsik- (yétsik-)	894	yérgür-	966	yıkıl-	902	yı:çi:	882
yez	982	yéril-	967	yıkış-	909	yı:g	910
yezne:	988	yérin-	970	yıksa:-	908	*yig-	911
yé:- (?d-)	869	yérinçig	971	yıktur-	900	yigde:	911
yé: d - (veya yi: d -) 884		yérindi:	971	yıl	917	yigen (?yégen)	913
yédil-	890	yéřiş-	972	yıla:n (d-)	930	yigi:	911
yédiş-	894	yérit-	960	yıldızlan-	924	yigit	911
yédtür-	887	yérle:-	968	yıldızlığ	924	yigit-	912
yé:g	910	yé:rlig	967	yılğū:n	926	yigitlik	912
yég	909	yérmeksiz	969	yılğūnlan-	927	yigne:	913
yéged-	911	yérsin-	971	yılı:-	919	yigren-	914
yégedmekleş-	912	yértinçü	961	yılığ	925	yigtür-	912
yegen (?ye:gen)	912	yértinçülüg	961	yılığlık	927	yı:k	910
yéğirmi:	915	yértür-	961	yılınçğa:	931	yikle:-	912
yéğirminç	915	yérük	965	yılır-	932	yil-	918
yéğlik	912	yé:se:-	974	yılış-	933	yilgū:-	928
yéğsiz	916	yé:t- (-d-)	884	yılışğ	933	yilik	927
yéğü:	911	yét-	884	yılıt-	923	yiliklig	928
yé:l	916	yétge:k (yedge:k)	889	yılkı:	925	yiliksiz	928
yé:l	917	yéti:ge:n	889	yılkı:	925	yilkit-	928
yé:l-	918	yétil-	890	yılkiçi:	927	yimlen- (imlen-)	936
yélgür-	928	yétinç (yéddinç)	892	yilla:-	919	yin	941
yélin	930	yétinçsiz	892	yıllık	925	yı:n	941
yéliñ	930	yétiş-	894	yılmır-	929	yin/yi:n	941
yélpi:-	920	yétiz	894	yılpağū:t	921	*yinç-	944
yélpik	920	yétmiş	891	yılsığ	932	yinçge:	945
yélpin-	920	yétse:-	894	yıltız	922	yinçge:le:-	946
yélpir-	920	yétti: (yéddi:)	886	yımurtğa:	938	yinçge:len-	946
yélpir-	920	yéttür-	893	yıp	870	yinçrün-	946
yélpiş-	921	yétür-	892	yıpa:r	878	yinçü	944
yélpit-	920	yétür-	893	yıparlığ	880	yinçü:le:-	946
yélpit-	920	yé:z	982	yıpla:-	877	yinçülüg	946
yéltir-	923	yéze:-	985	yıplaş-	878	yinçür-	946
yélvi:	919	yéze:k	986	yıplat-	877	yind-	946
yélvi:çi:	921	yı:	869	yır	954	yindem	947
yélvik-	920	yı: d	883	yır	954	yindür-	948
yélvile:-	921	yıdı:-	886	yıra:-	957	*yine: d -	947
yélvir-	921	yıdı:t	887	yıra:ğū:	963	yin (?yéñ)	941
yé:m (d-)	934	yıdığ	887	yırak	963	yindegü:	948
yémir-	937	yıdığlık	889	yıraklan-	965	*yinç:d-	947
yémiş (d-)	938	yıdış-	894	yıraklığdı:	964	yipgil/yipgin	875
yémişlen- (d-)	939	yıdla:-	890	yıraklık	964	yipin/yipün	878
yémişlik (d-)	939	yıdlan-	891	yırat-	960	yipke:	875
yémişsiz (d-)	939	yıdlaş-	891	yırla:-	968	yiriñ	970
yémril-	937	yılığ	890	yırt-	959	yirü:-	957
yémrüş-	937	yıdruk (ñ-)	892	yırtıl-	961	yit-	885
yémsin- (d-)	938	yığ- (?yı:ğ-)	897	yırtın	959	yiti:	886
yémşe:n	939	yığaç	899	yırtın-	961	yiti:-	886
				yırtış-	961	yitiğ	889

yiti:glig	889	yomđıđun	936	yörgemeç	966	yuluğluğ	927
yitilik	891	yomıt-	935	yörge-	966	yuluk	925
yitim	891	yon	941	yörgeñ	965	yuluk-	926
yitit-	887	yo:n	941	yörge:nçü:	966	yulun	930
yitlin-	891	yon- (yo:n)	942	yörgeş-	966	yulun-	931
yitlintür-	891	yona:k	949	yörget-	966	yuluş	933
yitük	889	yonın-	952	yörgey	965	yuluş-	933
yitükle:-	889	yonındı:	952	yörgeye:k	966	yum-	934
yitüklüg	889	yonul-	951	yörgüçü:	966	*yum-	934
yitür-/yittür-	893	yonuş-	953	yörüg	965	yumđa:k	936
*yiv-	871	yoğa:-	944	yörüglüg	966	yumđakla:-	936
yivig	875	yoğa:đ	949	yörül-	967	yumđaklan-	936
yiviglig	876	yoğa:đçı:	949	yöründek	971	yumluş	937
yivil-	877	yoğa:t-	947	yötül (yötöl)	889	yumruk	937
yivit-	872	yoğşur-	953	yövtür-	873	yumş:- (?yımş:-)	939
*yo:-	870	yor-	955	yövüşlüğ	881	yumş:k (?yımş:k)	938
yo:b	870	yorđu:çı:	964	yu:	869	yumşaklan-	939
yobr:la:-	878	yorı:-	957	yu:	869	yumşat-	939
yo: d -	885	yorı:đa:	964	yu:-	870	yumtur-	935
yodkı:	888	yoriğçı:	964	yuba:-	872	yumul-	936
yodluş-	891	yori:đu:	964	yubal- (yuba:l-)	877	yumun-	937
yodsa:-	894	yorik	963	yuban- (yuba:n-)	878	yumur	937
yodtur-	887	yorıncđa:	971	yubat-	872	yumurla:-	938
yoduğ	888	yoriş-	973	yublun-	878	yumurlan-	938
yodul-	890	yorit-	960	yudruklan-	893	yumurtđa:	938
yodun	892	yort-	959	yuğa:k	901	yumuş	938
yodun-	892	yortuğ	959	yuğrul-	906	yumuşçı:	939
yoduş-	886	yortuş-	961	yuğrum	905	yumuşđa:	939
yo:đ (d-)	895	yosuk	974	yuğruş	905	yumuz(?yumız)	940
yoğçı: (d-)	899	yosun	975	yuğruş-	906	yumuzuğluğ	940
yoğdu:	899	yoş	976	yuğrut	905	yun- (yu:n-)	942
yoğla:- (d-)	902	yo:ş	976	yuğrutluğ	907	yunçı:-	945
yoğlat- (d-)	903	yoşuk	977	yuğuçı: (yuğu:çı:)	899	yunçığ	945
yoğrı:	905	yoşuklığ	978	yuğur-	906	yunçıt-	945
yoğru:/yoğru:y	905	yota:	886	yuğuğu:ç	907	yundak	947
yoğu:ç (yoğu:ç?)	899	yottur-	893	yuğurt-	906	yundi:	947
yoğu:n (yoğu:n)	904	yov-	871	yuk	896	yunđuk	949
yoğunad-	905	yov-	871	yuk-	897	yunt (yund)	946
yoğurka:n	907	yov-	871	yuka	898	yuñ	941
yok	896	yovsa:-	880	yukıl-	902	yuñ (ñ-)	941
yo:k	895	yovuş	880	yuktur-	900	yuñla:-	951
yo:ka: d -	900	yovuş-	881	yukuş-	909	yuñla:- (ñ-)	951
yokağtur-	900	yowlaç	876	yul	917	yuñlađlıđ	952
yokal-	902	yoy-	980	yul-	918	yuñlat-	951
yokar	905	yoza:-	985	yula:	919	yurç	958
yokaru:	906	yögdik	911	yula:r	932	yurt (?yurd)	958
yokla:-	902	yöğüt-	912	yula:rla:-	932	yurun	970
yoklat-	903	yöle:-	919	yulak	925	yurunluğ	971
yoklun-	903	yöle:gü:	928	yulaklan-	927	yuş-	976
yoksuz	907	yölek (yöle:k)	928	yularlan-	932	yuşul-	978
yokur-	906	yöleklig	928	yularlığ	932	yu:t (-d)	883
yo:l	917	yölel-	928	yulat	922	yut-	885
yola:-	919	yöleş-	933	yuldurđa:	924	yutık-	888
yolak (yo:lak)	925	yöleştür-	933	yulı:-	919	yutuz	894
yolçı:	921	yöleştür-gülüksüz	933	yulıt-	923	yuv-	871
yolçılığ	922	yöleştürüg	933	yulk-	924	yuv-	871
yolđır-	927	yöleştür-	933	yulkun-	927	yuva:	872
yo:lıç	921	yöne-	944	yulkuş-	927	yuvđa:	874
yolluğ	925	yöntüş-	948	yultur-	923	yuvđa:., yuvka:	873
yo:lsu:z	932	yör-	955	yultuz	922	yuvđa: d -	874
yomdar-	935	yöre:	956	yultuzçı:	924	[y]juvđa:-	875
yomđı:	935	yörge:-	965	yuluğ	925	yuvđalan-	875
		yörgek	965	yuluğla:-	927		

yuvka:	874	yügrüş-	915	yüli:gi:	928	yüzkeş- (?yüzgeş-)	986
yuvkalan-	875	yügi:n (?yügi:n)	913	yüli-	928	yüzlen-	987
yuvlun-	878	yügi	914	yüli-	923	yüzlügi	987
yuvluş-	878	yügi:ne	915	yülügi	928	yüzsüzlük	988
yuvsa:-	880	yügi:ne	915	yün-	943	yüztür-	985
yuvtur-	873	yügi-	914	yür-	955	yüztür-	985
yuvuğ	873	yügi	915	yürek	965	yüzük (?d-)	986
yuvul-	877	yügi-	911	yüreklen-	966	yüzüm	987
yuvuş-	881	yügi (yü:k)	910	yürekliğ	966		
*yü:-	870	*yügi	911	yüreksiz	966		
yübük	875	yükle:-	912	yürül-	967		
yü: d -	885	yüklemisin-	912	yürügi	970		
yüdrük	892	yükle-	912	yürügi-	971	zak zak	989
yüdü-	893	yükleme	912	yüşei	979	za:nbi: (?ze:nbi:)	989
yüdüş-	894	yükse:-	916	yütürük (?yütürük)	893	zaranza:	989
yü:gi	910	yüksek (yükse:k)	915	yü:z	982	zarğunçmu:d	989
yügerü:	915	yükset-	916	yüz-	984	zep zep	989
yügi-	912	yüksük	916	yüz-	984	züngüm	989
yügi	912	yükün-	913	yüçi:	985		
yügi (yügi)	914	yükünç-	913	yüze:gi:	986		
yügi	914	yükündür-	914	yüzer	988		
		yüli:-	919	yü:ze:rlik	988		

AVRASYA BÖLGESİNDEKİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ENERJİ KAYNAKLARI VE İLETİM HATLARININ TÜRKİYE'YE KATKILARI

Energy Sources and Pipelines of the Turkic Republics in the Euroasian Region Contributions to Turkey

*Müslüme NARİN**

Özet

Ekonomik ve sosyal kalkınmanın önemli girdilerinden birisini oluşturan enerjinin dünyanın geleceğindeki önemli konumu her geçen gün artmaktadır. Günümüzde, tüm dünyada ekonomisi hızla büyüyen ülkelerde fosil yakıt tüketiminin hızla artmakta oluşu nedeniyle, büyük ülkeler, bu enerji kaynaklarına sahip olmayı, üretimini gerçekleştirmeyi ve iletim hatlarını denetim altına almayı istemektedirler. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu ülkelerin ilgisi Avrasya bölgesindeki enerji kaynaklarına yönelmiştir. Dolayısıyla birçok ülke ve çokuluslu şirket, bu bölgedeki enerji kaynaklarının üretimi ve dünya piyasalarına ulaştırılması için gerekli olan boru hatları üzerinde söz sahibi olabilmek amacıyla büyük bir rekabete girmiştir. Bu çalışmada, Avrasya bölgesinde yer alan Türk Cumhuriyetleri'nin sahip olduğu enerji kaynakları ve iletim hatlarının, hem üretici ülkelere, hem de bu ülkelerle dünya piyasaları arasında bir koridor oluşturan Türkiye'ye katkıları incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle dünya ve gelişmiş ülkelerin enerji talebi ile genelde Avrasya bölgesi, özelde de Hazar Bölgesindeki enerji kaynaklarının önemi üzerinde durulmuş, daha sonra bu bölgedeki Türk Cumhuriyetleri'nin petrol ve doğal gaz rezervleri, üretimleri ve iletim hatları incelenmiştir. Son olarak da petrol ve doğal gazın, uluslararası piyasalara taşınması için oluşturulmak istenen enerji boru hatları ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiş ve bu boru hatlarının Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ekonomisine etkileri tartışılmıştır. Ayrıca, Türkiye'yi bir enerji köprüsü yapacak boru hatları ve özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı (BTC)'na yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Kaynakları, İletim Hatları, Türk Cumhuriyetleri, Avrasya, Türkiye.

Abstract

Forming the important input of the economical and social development, the important status in the world's future of the energy has been increasing every day. Developed countries want to have these energy sources, to produce the energy and also want to control the transmission lines since in these days all over the world fossil fuel consumption has been increasing rapidly in the developing countries. After the dissolution of the Soviet Union the developed countries turned their interest to the energy sources in the Euroasian region. Therefore, many countries and multinational companies started to compete with each other in order to have the authority on the energy production and on the pipelines, which are used to transmit to the world market. In this study, the energy sources and transmission lines of the Turkic Republics in the Euroasian region, and their contributions to the producing countries and to Turkey have been searched. Turkey creates the corridor between these countries and the world market. In this way, first the energy request of the world and developed countries and the importance of the energy sources have been analyzed in general in the Eurasia region and in particular in the Caspian region. Secondly petrol and natural gas reserves, productions and transmission pipelines have been examined. Finally, the detailed information about the energy pipelines, which are being planned to be created in order to transmit the petrol and the natural gas to the international market have been given. The effects of the petrol pipe lines to the economy of Turkey and the Turkic Republics have been discussed. In addition, especially Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol pipe line and the pipe lines, which will make Turkey an energy bridge have been searched.

Key Words: Energy Sources, Pipelines, Turkic Republics, Euroasian, Turkey.

* Yrd. Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Giriş

Enerji, ekonomik ve sosyal kalkınmanın önemli girdilerinden birisidir. Ulusların sürdürülebilir kalkınmalarının sağlanmasında ve yaşam standartlarının yükseltilmesinde önemli rol oynayan enerjinin, dünyanın geleceğindeki önemli konumu her geçen gün artmaktadır. Ancak en önemli enerji kaynaklarını oluşturan petrol, doğal gaz, kömür gibi fosil yakıtların hızla tükenmekte oluşu ve alternatif enerji kaynaklarının da yeterli düzeyde olmayışı, bu kaynakların önemini daha da arttırmaktadır.

Günümüzde, tüm dünyada özellikle ekonomisi hızla büyüyen ülkelerde fosil yakıt tüketimi hızla artmaktadır. Enerjiye olan talebin giderek artmasıyla birlikte 19. yüzyıldan itibaren enerji kaynaklarına sahip olmak, üretimini gerçekleştirmek ve iletim hatlarını denetim altına almak büyük ülkelerin temel amaçları arasında olmuştur.

Fosil yakıtlardan biri olan petrolün 20. yüzyıldan itibaren önemi artmış ve en büyük sanayilerden birini oluşturmuştur. Artan önemi dolayısıyla petrol işletmeciliği, çokuluslu şirketlerin ve ülkelerin odak noktası haline gelmiştir. İkame bir enerji kaynağı bulununcaya kadar da petrol, dünya ekonomisindeki önemini koruyacaktır. Petrolcü ve bankacı John D. Rockefeller “Petrol paradır, paraysa güç” diyerek petrolün önemini vurgulamıştır.

Doğu ile Batı Blokları arasındaki soğuk savaşın sona ermesiyle uluslararası alanda yeni bir dünya düzeni oluşmaya başlamış ve o güne kadarki çatışmaların ana nedeni olan ideoloji, yerini ekonomik ve bölgesel çatışmalara bırakmıştır. Dolayısıyla uluslararası petrol oyunu, giderek karmaşık bir biçime dönüşmüştür. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Avrasya bölgesindeki enerji kaynaklarının kullanımı, elde edilmesi ve iletim hatları ile ilgili çıkar çatışmaları daha da artmıştır. Bu durum, Klevevan (2004) tarafından “Yeni Büyük Oyun” olarak adlandırılmıştır. Klevevan'ın (2004: 22) “petrol ihtirası ve politikalarının yeni savaş alanı” olarak belirttiği Hazar bölgesi, önümüzdeki yıllarda da çıkar çatışmalarına sahne olacak gibi görünmektedir.

Bu çalışmanın amacı, genel olarak Avrasya bölgesinde yer alan Türk Cumhuriyetleri'nden Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'ın sahip olduğu enerji kaynaklarının, hem üretici ülkeler, hem de bu ülkelerle dünya piyasaları arasında bir köprü görevi gören Türkiye ekonomisine etkilerini incelemektir. Bu doğrultuda öncelikle dünya ve gelişmiş ülkelerin enerji talebi ve genelde Avrasya bölgesi, özelde de Hazar Bölgesindeki enerji kaynaklarının önemi üzerinde durulacak, daha sonra bu bölgedeki Türk Cumhuriyetleri'nin petrol ve doğal gaz rezervleri, üretimleri ve iletim hatları incelenecektir. Son olarak da petrol ve doğal gazın, uluslararası piyasalara taşınması için oluşturulmak istenen enerji boru hatları ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilecek ve bu boru hatlarının Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ekonomisine etkileri tartışılacaktır. Ayrıca, Türkiye'yi enerji koridoru yapacak boru hatları ve özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı (BTC) üzerinde durulacaktır.

1. DÜNYA ENERJİ TALEBİ, AVRASYA BÖLGESİNDEKİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ

1.1. Dünya Enerji Talebi

1950'li yıllardan bu yana dünya nüfusu yaklaşık iki katından fazla artarken, enerji talebi altı kat artmıştır. Günümüzde 6.4 milyar olarak tahmin edilen dünya nüfusunun, Amerika Nüfus Bürosu'na göre 2020 yılında 7.5 milyara ve 2050 yılında 8.9 milyara ulaşacağı belirtilmektedir (US Census Bureau, 2006). Bir yandan dünya nüfusunun hızla artması, diğer yandan başta Çin ve Hindistan gibi ülkelerin hızlı büyümeleri enerji kullanımını daha da arttıracaktır. Günümüzde dünya ülkeleri arasında ABD'den sonra en çok enerji tüketen ülke Çin'dir.

2003 yılı verilerine göre; dünya enerji tüketimi 10578 MTEP'tir (IEA, 2005: 52). Bunun % 39'u petrolden, % 24'ü kömürden, % 24'ü doğal gazdan, % 6'sı hidroçüçten ve % 6'sı nükleer enerjiden karşılanmıştır. Ancak son yıllardaki eğilime bakıldığında, tüketimi en hızlı artan enerji kaynağının doğal gaz olduğu görülmektedir. Bu eğilimin gelecek yıllarda daha da artacağı beklenmekte ve doğal gazın

toplam enerji tüketimi içindeki % 24 olan payının 2025 yılında yaklaşık % 26 düzeyine çıkacağı belirtilmektedir (IEA, 2004).

2003 yılında tüketilen birincil enerji kaynaklarının çeşitli bölge ve ülkelerdeki tüketim payları Tablo-1'de görülmektedir. Bu tabloya göre; birincil enerji kaynaklarının % 51'ini OECD ülkeleri, % 4.2'si Orta Doğu, % 9.1'i Eski Sovyet ülkeleri, % 1'i OECD dışı Avrupa ülkeleri, % 4.4'ü Latin Amerika, % 11.6'sı Asya ve % 5.3'ü Afrika tarafından tüketilmektedir. Birincil enerji kaynaklarının % 25'ini (BP, 2006) tüketen ABD'yi % 13.5 payla Çin izlemektedir. Japonya'nın enerji tüketim payı % 5, Türkiye'nin ise % 0.7'dir.

Tablo-1: Çeşitli Bölgelerde ve Ülkelerde Enerji Tüketimleri ve Payları (2003 Yılı verileri)¹

Bölgeler	Tüketilen Enerji (MTEP)	%
Dünya	10579	100.0
OECD	5395	51.0
Ortadoğu	446	4.2
Eski Sovyet Ül.	962	9.0
OECD-Dışı	103	1.0
Lâtin Amerika	464	4.4
Asya (Çin haric)	1224	11.6
Afrika	559	5.3
Diğer	1426	13.5
Ülkeler	Tüketilen Enerji (MTEP)	%
Dünya	10579	100.0
ABD	2281	21.6
Çin	1426	13.5
Hindistan	553	5.2
Japonya	517	5.0
Türkiye	79	0.7
Diğer	5723	54.0

Ancak, Uluslararası Enerji Ajansı (2003: 199) tarafından, 2000 yılında 415 EJ² olan dünya toplam enerji talebinin 2050 yılında 1397 EJ'ye çıkacağı, yani üç buçuk katı olacağı tahmin edilmektedir.

Günümüzde dünyanın en büyük enerji tüketicisi ve tek süper gücü ABD ile AB, Çin ve ekonomileri hızlı büyüyen diğer ülkeler, gereksinim duyduğu enerji kaynaklarının büyük bölümünü ithal etmektedir. Bu ülkelerin enerji ihtiyaçlarının karşılanmasında, Avrasya giderek önemi artan bir bölge haline gelmiştir.

ABD'nin ham petrol tüketimi 2005 yılı itibariyle günde 20,7 milyon varil olup, dünya ham petrol tüketiminin yaklaşık % 25'ini oluşturmaktadır. Öte yandan tükettiği petrolün % 57'sini ithal etmektedir (BP, 2006). Petrol ürünleri tüketiminde ithalatın payı ise % 15'tir. 2025 yılında, ham petrol ithalatının % 68, petrol ürünleri ithalatının payının ise % 34 olacağı tahmin edilmektedir. ABD Enerji Bakanlığı verilerine göre; 2004 yılında tüketim içindeki payı % 15 olan doğal gaz ithalatı, 2025 yılında % 28'e çıkacaktır (EIA, 2005a). ABD, Orta Doğu bölgesine % 20 düzeyine varan enerji bağımlılığını azaltabilmek için, kaynaklarını çeşitlendirmeye çalışmaktadır.

AB, giderek artan doğal gaz tüketimini, Çin ise hızla artan petrol gereksinimini karşılamak için ithalatlarını artırmışlardır. Ancak, dünya petrol kaynaklarının % 65'ine, doğal gaz rezervlerinin ise yaklaşık % 40'ına (BP, 2006) sahip Orta Doğu, dünya petrol ve doğal gaz gereksiniminin karşılanmasında önemli bir bölge durumundadır. Öte yandan giderek artan saldırı ve terör eylemleri, İran olayları, spekülörlerin rolü gibi nedenlerle petrol fiyatlarının sürekli yükselmesi, Avrasya bölgesi enerji kaynaklarının önemini daha da artırmıştır.

¹ Kaynak: International Energy Agency, **Key World Energy Statistics**, OECD/IEA, Paris, 2005, s. 48, 52, 56.

² EJ eksa-jo-ule olup, 1 EJ=22,7 MTEP'e karşılık gelmektedir.

Enerji gereksinimi ve buna bağlı olarak da ithal enerjiye olan bağımlılığı hızla artan bir başka bölge de AB'dir. Günümüzde, AB, ABD'den sonra dünyanın ikinci en büyük petrol tüketicisidir. 2005 yılında dünya petrol tüketiminin, yaklaşık % 18,3'ü tüketmektedir. AB'nin en fazla dışa bağımlı olduğu enerji kaynağı petroldür ve toplam petrol tüketiminin 2005 yılı verilerine göre % 75'ini, kullandığı doğal gazın da % 35'ini (BP, 2006) ithal etmektedir. Ancak önümüzdeki 30 yıllık dönemde AB'nin talebindeki ve buna bağlı olarak ithalat bağımlılığındaki artışın en çok yaşanacağı enerji kaynağı, doğal gaz olacaktır. AB'nin büyüme trendine bağlı olarak, gelecek 20-30 yıllık dönemde petrolde % 90, doğal gazda % 70 düzeyinde dışa bağımlı hâle geleceği tahmin edilmektedir (Pala, 2003: 18). AB, petrol ithalatının % 45'ini Orta Doğu'dan, % 21'ini Rusya Federasyonu'ndan, doğal gaz ithalatının % 42'sini Rusya Federasyonu'ndan gerçekleştirmektedir. Ancak AB, Orta Doğu'da yaşanan sorunlardan ve Rusya'nın enerji konusundaki hâkimiyetinden rahatsız olmaktadır. Dolayısıyla, AB, enerji kaynaklarını çeşitlendirmek ve artırmak amacıyla, yeni boru hattına sıcak bakmaktadır.

Çin, enerji gereksinimi, çok hızlı artan ülkeler arasındadır. Zengin kömür kaynakları (2004 yılı itibariyle 393 milyon ton) nedeniyle, günümüzde petrol ve doğal gaz tüketimi düşük düzeydedir. Çin'in 2002 yılında günlük ortalama 5.16 milyon varil olan petrol tüketimi % 33 artarak 2005 yılında 6.9 milyon varile, aynı dönemde doğal gaz tüketimi ise % 27.3 artarak 1351 milyon metre küpe çıkmıştır (EIA, 2006b). Ancak hızlı nüfus artışı ve büyüyen ekonomisi nedeniyle, üç yıllık artış da dikkate alındığında önümüzdeki yıllarda petrol ve doğal gaz talebinin hızla artması beklenmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi gelişmiş ve ekonomisi hızla büyüyen ülkelerde enerji gereksinimi de hızla artmakta, bu ülkeler ihtiyaç duydukları enerjiyi ithalata karşılamaktadırlar. Ancak bu kaynakların belli bölgelerde bulunması nedeniyle özellikle petrol ve doğal gazın sağlanmasına yönelik mücadele, ABD, AB, Çin ve büyüyen Asya ekonomileri arasında önemli bir rekabete yol açmıştır. Bu rekabet, Avrasya Bölgesindeki Türk Cumhuriyetlerini de etkileyecektir.

1.2. Avrasya Bölgesindeki Türk Cumhuriyetlerinin Enerji Kaynaklarının Önemi

Petrol, dünyada, kendisine sahip olan ülkeleri yalnızca ekonomik yönden değil, siyasi yönden de etkilemektedir. Dolayısıyla zengin rezervleri olan ülkeler, bazen petrole bağlı olarak çeşitli siyasi oyunlarla karşı karşıya kalmakta, bazen de onu stratejik bir tehdit unsuru hâline getirmektedir (Sarıahmetoğlu, 2000: 67).

2005 verilerine göre (BP, 2006), dünya ispatlanmış petrol kaynaklarının % 61,9'una, dünya doğal gaz rezervlerinin % 40,1'ine sahip Orta Doğu, dünya petrol gereksinimini büyük ölçüde karşılayan bir bölgedir. Bu bölge, bir yandan büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması, öte yandan dünya ortalamasıyla karşılaştırıldığında enerji kaynaklarını çok düşük maliyetle üretmesi nedeniyle, bu siyasi oyunlara öncelikle hedef olmakta ve stratejik önem taşımaktadır.

Son yıllarda enerji konusunda ilgi, Orta Doğu'dan Avrasya Bölgesi'ne kaymıştır. Bu bölgenin öneminin giderek artmasının ardında, başka nedenler olmakla birlikte, Pamir (2006: 1), iki önemli olayın belirgin bir biçimde etkisinin bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi bölge kaynakları üzerindeki Sovyet egemenliğinin sona ermesine yol açan Sovyetler Birliği'nin dağılmasıdır. Diğer ise 11 Eylül 2001'de ABD'yi hedef alan terörist saldırıdır. Bu saldırı, enerji aktarımında güvenlik sorununun önemini gündeme getirmiş ve gittikçe istikrarsızlaşan Orta Doğu'ya alternatif enerji kaynakları arayışını daha da ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla uluslararası yatırımların hızlanmasına da yol açmıştır. Belirtilen iki olayın yanı sıra yakın gelecekte rezervlerinin biteceği tahmin edilen petrol ve doğal gazın yenilenemeyen enerji kaynaklarından olması nedeniyle, dünya nüfusunun ve buna bağlı olarak giderek artan enerji talebinin karşılanması için yeni enerji rezervleri arayışı bir zorunluluk haline dönüşmüştür (Karakaya ve Koras, 2005).

Bu nedenle, Türk Cumhuriyetleri sahip oldukları enerji kaynaklarıyla, ABD, AB ve diğer Batılı ülkelerin ve enerji piyasasındaki büyük firmaların dikkatini çeken ülkeler olmuşlardır. Ancak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan, teknolojilerinin eskimiş olması, sermayelerinin yetersizliği gibi nedenlerle sahip

oldukları petrol ve doğal gaz rezervlerini kendi başlarına işleyecek ekonomik potansiyele sahip olamamışlardır. Bu Cumhuriyetler de mevcut rezervlerinin işletilmesi ve geliştirilmesi konusunda Batılı büyük petrol şirketleriyle işbirliğine gitmişlerdir (Çelik ve Kalaycı, 1999: 105).

Avrasya bölgesindeki birincil enerji kaynakları, 2005 yılında dünya toplam birincil enerji kaynaklarının % 15'i, bölgede yer alan Türk Cumhuriyetlerindeki enerji kaynakları ise % 2.5'ini, Türk Cumhuriyetlerinin petrol rezervleri, dünya rezervlerinin % 4'ünü, doğal gaz ise % 5.1'ini oluşturmaktadır (IEA, 2006). Bu paylar ve bölgedeki Türk Cumhuriyetlerinin petrol ve doğal gaz rezervleri ve bu rezervlerin aranma ve üretim maliyeti dikkate alındığında, Orta Doğu rezervleri ile karşılaştırılacak büyüklükte olmadığı görülmektedir. Ancak, arz güvenliği, kaynak çeşitliliği ve yeni rezervlerin keşfediliyor olması açısından, bu kaynakların önemi gelecekte daha hızlı artacaktır.

Dolayısıyla, birçok ülke ve çokuluslu şirket, bölgedeki enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ulaştırılması için gerekli olan boru hatları üzerinde söz sahibi olabilmek ve etkinlik kazanabilmek için büyük bir rekabet içine girmiştir. Bu rekabetin, diğer bir deyişle 'Yeni Büyük Oyun'un aktörlerini Rusya Federasyonu, Türkiye, ABD, AB, Çin, Hindistan, İran ve Pakistan oluşturmaktadır. Soğuk Savaşın bitmesinden sonra ortaya çıkan düzende gücünü zirvede tutmaya çalışan ABD, bölgedeki ülkelerin Rusya'ya bağımlılıklarını azaltmak için destek vermekte ve enerji kaynaklarını çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Enerjide dışa bağımlı olan AB, enerjinin sürekliliği ve güvenli bir biçimde aktarılması için bölgeye yatırımlar ve yardımlar yapmaktadır. Öte yandan İran, döviz gelirlerini artırmak için petrol ve doğal gaz boru hatlarının kendi toprakları üzerinden aktarılması için uğraşmaktadır. Ancak ABD, İran'ın politikalarını desteklemediğinden, İran bu konuda başarılı olamamıştır. Kullandığı enerjinin yaklaşık yarısını ithal eden Çin ise bölge ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmakta, Hindistan da sürekli artan nüfusu ve üretim kapasitesi nedeniyle artan enerji gereksinimini karşılamak amacıyla, bölge ülkelerinde yatırım yaparak, enerji güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır (Ünüvar, 2004: 100-103). Pakistan, Türkmenistan petrol ve doğal gazını Afganistan üzerinden bir boru hattı ile aktarmayı istemektedir. Pakistan ve Hindistan için bir başka seçenek de İran ve Katar doğal gazını İran'ın güneyinden Körfez'e, oradan Katar ve Pakistan'a deniz altından uzanacak doğal gaz boru hattı ile taşımayı hedeflemektedir. Ancak bölgedeki çatışmalar nedeniyle bu tasarı hayata geçirilememiştir (Uğur, 2006).

"Yeni Büyük Oyun'un diğer aktörlerini ise Rusya Federasyonu ve Türkiye oluşturmaktadır. Bu iki ülke arasında da Bölgedeki enerji kaynaklarının batıya taşınması için planlanan boru hatları konusunda rekabet söz konusudur (Karakaya ve Koras, 2005).

Günümüze kadar enerji kaynaklarını Batı'ya taşıyan tüm boru hatlarının Rusya'dan geçiyor olması, Türk Cumhuriyetleri'ni seçeneksiz bırakmıştır. Genel olarak artan üretim ve enerji talebi nedeniyle hem Avrupa, hem de Güney Asya ülkeleri yeni seçenekler üretmeye başlamışlardır (Uğur, 2006). Bu doğrultuda; Türkiye ve ABD, "Batı Hattı'nı savunmakta, petrol ve doğal gazın, Rusya ve İran dışarıda kalmak suretiyle, Orta Asya, Hazar, Gürcistan ve Türkiye üzerinden uluslararası piyasalara sunmayı hedeflemektedir. Rusya ise "Kuzey Hattı'nı desteklemekte, petrol ve doğal gazın boru hatlarıyla Kafkaslar üzerinden Rusya'nın Karadeniz'deki Novorosisk Limanı'na getirilmesini istemektedir. Bu limandan da tankerlerle İstanbul Boğazı'ndan geçerek Avrupa'ya gönderilmesini hedeflemektedir. İkinci seçenek olarak ise Boğazlar yerine Bulgaristan ve Yunanistan üzerinden Avrupa'ya geçecek bir boru hattının oluşturulmasıdır. Diğer bir rota ise Kafkaslardan Gürcistan'ın Supsa Limanı'na uzanan boru hattıdır (Dış Ticaret Müsteşarlığı, 2006).

Öte yandan Rusya'nın 2006 yılı başında Ukrayna'nın doğal gazını kesmesiyle enerji krizi yaşayan AB ülkeleri, bir süredir enerji güzergâhları ve kaynaklarının çeşitlendirilmesi konusunda resmen çalışmalar başlatmıştır. Dolayısıyla bölgedeki petrol ve doğal gazın dünya piyasalarına sunulmasında, Türkiye önemli bir koridor haline gelmiştir. Türkiye'yi enerji koridoru yapacak projeler oluşturulmuş, bu projelerden bazıları da hayata geçmiştir.

2. AVRASYA BÖLGESİNDEKİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN PETROL VE DOĞAL GAZ REZEVLERİ, ÜRETİMLERİ VE İLETİM HATLARI

Avrasya bölgesi, Kafkaslar, Hazar ve Orta Asya'dan oluşmaktadır. Ancak, Kafkaslarda yer alan Gürcistan ve Ermenistan ile Orta Asya'da yer alan Afganistan ve Tacikistan'a ilişkin veriler olmaması ya da mevcut verilerden rezervlerinin çok küçük bir pay oluşturması nedeniyle bu çalışmada, ağırlıklı olarak bölgedeki Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan incelenecektir. Azerbaycan petrolü ve Türkmenistan doğal gazı başta olmak üzere bölge kaynakları, Sovyetler döneminde de önemli kaynaklar olmasına karşın, özellikle 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra daha belirgin olarak gündeme gelmiştir. Bu dönemden sonra bölge, batılı büyük petrol şirketlerinin odağı haline dönüşmüş, milyarlarca dolarlık geliştirme ve taşıma yatırımları yapılmaya başlanmıştır.

2.1. Hazar Bölgesindeki Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri ve Üretimleri

Hazar Bölgesindeki enerji kaynakları petrol ve doğal gaz başlığı altında ele alınacaktır.

Petrol: Hazar bölgesi petrol rezervlerine ilişkin farklı kaynaklar farklı değerler vermektedir. ABD Enerji Bakanlığı istatistiklerine göre; ispatlanmış petrol rezervleri, 17-49.7 milyar varildir. Buna karşın, olası rezervlerin 186 milyar varil olduğu tahmin edilmektedir (EIA, 2005b). BP istatistikleri ise (2006); 2005 yılı sonunda 47,7 milyar varil olarak belirtmiştir. Hazar bölgesindeki ülkelerin ispatlanmış, olası ve toplam petrol rezervleri ve üretimleri Tablo-2'de görülmektedir.

Tablo-2: Hazar Bölgesi Petrol Rezervleri ve Üretimleri³

PETROL	Ülkeler	İspatlanmış Rezervleri		Olası Rezervler	Toplam	
		Düşük	Yüksek		Düşük	Yüksek
Rezervler (Milyar Varil)	Azerbaycan	7	7	32	39	39
	İran	0,1		15	15,1	
	Kazakistan	9	40	92	101	132
	Rusya	0,3		7	7,3	
	Türkmenistan	0,55	1,7	38	38,55	39,7
	Özbekistan	0,3	0,59	2	2,3	2,59
	Hazar Bölgesi Toplamı	17,2	49,7	186	203,2	235,7
	Üretim (bin varil/gün)	Ülkeler	1992	2000	2005	2010 Düşük
Azerbaycan		222	309	440	900	1290
İran					N/A	
Kazakistan		529	718	1.293	1900	2400
Rusya		0		0	200	
Türkmenistan		110	157	196	165	450
Özbekistan		66	152	125	150	260
Hazar Bölgesi Toplamı		927	1.336	2.054	3.315	4.600

Yukarıda da belirtildiği gibi Hazar bölgesindeki rezervlere ilişkin farklı kuruluşlar, farklı rakamlar vermekte, yeni kaynaklar gecikmeli olarak dikkate alınabilmektedir. Örneğin BP istatistiklerinde (2006), Kazakistan'ın ispatlanmış üretilebilir petrol rezervlerini 39,6 milyar varil olarak verilmektedir. ABD Enerji Bakanlığı (2005b) ve BP (2006) istatistiklerine bakıldığında, son yıllarda yeni keşfedilen Kazakistan'ın Hazar kıyısındaki Kaşagan'ın, Kazakistan'ın toplam rezervine dâhil edilmediği gözlenmektedir. Oysa, bu alanın üretilebilir petrol rezervi, 9-13 milyar varildir. Ayrıca Kazakistan'ın bir

³ Kaynak: EIA, Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, Eylül 2005b.

başka petrol alanı Tengiz'in rezervleri, 6-9 milyar varil olarak belirtilmiştir (EIA, 2005c). Öte yandan son dönemde bu rezervin öngörülenden daha fazla olabileceği ifade edilmektedir.

Hazar bölgesindeki mevcut rezervlerin daha da anlamlı olabilmesi için, geliştirme ve taşımaya yönelik yatırımlarının yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda, TPAO'nun da % 6,75 payla ortak olduğu Azerbaycan'daki Azeri-Çıralı-Güneşli (ACG) Projesinin anlaşmanın biteceği 2024 yılı sonuna kadar üretilmesi planlanan 5.4 milyar varil petrol ve 6.4 trilyon metre küp üretilebilir serbest doğal gaz rezervi için Haziran 2003 yılı hesaplarına göre toplam 15,6 milyar dolarlık yatırım öngörülmüştür. Ayrıca, BTC petrol boru hattı ise mühendislik ve inşaat maliyeti yaklaşık 3 milyar dolar, hat dolum petrolü ve finansman giderleri dâhil, maliyeti yaklaşık toplam 3.6 milyar dolar olarak öngörülmektedir (TPAO, 2006).

Hazar bölgesindeki bu zengin kaynaklar, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi Türk Cumhuriyetleri'nin ekonomik gelişmelerinde temel finans kaynağını oluşturacaklardır. Örneğin, Azerbaycan tek başına, Azeri-Çıralı-Güneşli (ACG) ve BTC petrol boru hattı projelerinden toplam 21 milyar dolar gelir elde edecektir. Ayrıca 2005-2024 yılları arasında, BTC petrol boru hattı projesinin Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'den oluşan üç ülkeye getireceği transit geçiş geliri, toplam 2,4 milyardır (Dimitroff, 2003: 10). Öte yandan Gürcistan ve Ermenistan gibi bu kaynaktan yoksun ülkeler, petrol boru hattı güzergâhı olurlarsa, geçiş ücreti elde edeceklerdir. Son olarak da petrol boru hatları, Türkiye gibi hızlı büyüyen ve buna bağlı olarak da enerji talebi artan ülkeler için, kaynak çeşitliliği ve arz güvenliğine katkı sağlayacak, bu kaynakların Avrupa'ya taşınması sürecinde Türkiye'ye geçiş ücreti ve stratejik önem kazandıracaktır. Ayrıca petrol boru hattı, bir yandan ekonomik ve sosyal getiri sağlayacak, öte yandan da istihdamı artıracaktır.

Doğal gaz: Hazar bölgesindeki doğal gaz ise ispatlanmış doğal gaz rezervleri 232 trilyon metre küp, olası rezervleri ise 328 trilyon metre küp, toplam 560 trilyon metre küp olarak verilmektedir (EIA, 2005b). Dünyada bilinen doğal gaz rezervleri 6337,4 trilyon metre küp (BP, 2006) olup, bölgedeki rezervler dünya rezervlerinin % 8,8'ini oluşturmaktadır. Hazar bölgesindeki ülkelerin ispatlanmış, olası ve toplam doğal gaz rezervleri ve üretimleri Tablo-3'te görülmektedir.

Tablo-3: Hazar Bölgesi Doğal Gaz Rezervleri ve Üretimleri⁴

DOĞAL GAZ	Ülkeler	İspatlanmış Rezervler	Olası Rezervler	Toplam Rezervler	
Rezervler (trilyon metre küp)	Azerbaycan	30	35	65	
	İran	0	11	11	
	Kazakistan	65	88	153	
	Rusya	N/A	N/A	N/A	
	Türkmenistan	71	159	230	
	Özbekistan	66,2	35	101	
	Hazar Bölgesi Toplamı	232	328	560	
DOĞAL GAZ	Ülkeler	1992	2000	2005	2010
Üretim (trilyon metre küp/yıl)	Azerbaycan	0,28	0,20	0,18	0,7
	İran				
	Kazakistan	0,29	0,31	0,84	1,24
	Rusya				
	Türkmenistan	2,02	1,89	2,08	3,50
	Özbekistan	1,51	1,99	1,97	3,20
	Hazar Bölgesi Toplamı	4,10	4,39	5,07	8,64

⁴ Kaynak: EIA, Energy Information Administration, Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics, Eylül 2005b.

Kısaca değerlendirildiğinde, Hazar bölgesi ispatlanmış üretilebilir petrol rezervlerinin, dünya ispatlanmış petrol rezervlerinin % 1,4'ü ile % 3'ü arasında çok küçük bir bölümünü oluşturduğunu görmekteyiz. Asya-Pasifik bölgesinin rezervleri ise dünya petrol rezervlerinin % 3,4'ünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla, Hazar ve Asya-Pasifik bölgesinde bulunan ispatlanmış petrol rezervleri, miktar, üretim ve taşıma maliyeti açısından bakıldığında, günümüzde önemli olmakla birlikte hayati bir önem taşımamaktadır. Ancak, Kaşagan petrol alanı gibi, yeni keşfedilen ve keşfedilecek olası rezervler birlikte değerlendirdiğinde bölgenin önemi artmaktadır.

Doğal gazda da, bu bölgenin ispatlanmış ve olası rezervleri, kaynak çeşitlendirmek açısından büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan doğal gazının, başta Türkiye olmak üzere Avrupa ve dünya enerji güvenliği açısından; kaynakların çeşitlendirilmesi, fiyat rekabetinden yararlanılması ve arz güvenliğinin sağlanması nedeniyle önemi daha da artmaktadır. Bu rezervlerin, özellikle tek kaynağa (Rusya gibi) bağımlı olan Türkiye açısından yararı daha fazladır.

2.2. Türk Cumhuriyetleri'nin Enerji Kaynakları ve İletim Hatları

2.2.1 Azerbaycan

Azerbaycan, bölgede en fazla petrol ve gaz rezervine sahip olan ülkedir. Gayrisafi Milli Hâsılası, 2005 yılında 13 milyar dolardır. Net doğrudan yabancı yatırım ise 2005 yılında yaklaşık 1,173 milyar dolar olup, bunun % 93'ü enerji sektörüne yapılmıştır. Azerbaycan'daki projelerin henüz yeterince devreye girmemiş olmasına karşın, 2005 yılı itibarıyla ham petrol ve petrol ürünü ihracatı, ülkenin tüm ihracatının % 90'ını, petrolden sağlanan gelirler ise toplam gelirlerinin % 54'ünü oluşturmaktadır (EIA, 2006b).

Petrol: 2005 yılında günde 440 bin varil petrol üreten Azerbaycan'ın petrol sektöründe tüm faaliyetleri, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Petrol Şirketi (Azneft-SOCAR; State Oil Company of Azerbaijan Republic) tarafından gerçekleştirilmektedir. Azerbaycan'da birçok yatırım ve proje olmasına karşın, bu projelerden ekonomik görülmeyenler terk edilmiştir. Fakat TPAO'nun da ortak olduğu Azeri-Çıralı-Güneşli (ACG) ile Şah Deniz projelerine yönelik çalışmalar devam etmektedir (EIA, 2006b).

2004 yılında günde 211 bin varil olan Azerbaycan petrol ihracatının, 2006 yılında iki katına çıkarak yaklaşık günde 478 bin varil olacağı öngörülmüş, 2005 yılında ise günde 310 bin varil olarak gerçekleşmiştir. 2008 yılında, petrol ihracatının günde 1.1 milyon varile çıkması beklenmektedir (EIA, 2006b).

Azerbaycan petrol ihracatını iki ayrı hattan (EIA, 2006b) gerçekleştirirken Mayıs 2006 döneminden itibaren BTC petrol boru hattının devreye girmesiyle üçe çıkmıştır. Bunlar;

1. Rusya Federasyonu'ndan geçen "Kuzey Hattı" olarak da bilinen Bakü-Novorossisk petrol boru hattıdır. Bu hattın kapasitesi yılda 5 milyon tondur.
2. Gürcistan'dan geçen "Batı Hattı" olarak da bilinen Bakü-Supsa petrol boru hattıdır. Bu hattın başlangıçta kullanım kapasitesi yılda 5 milyon ton olup, daha sonra 6 milyon tona çıkarılmıştır.
3. BTC petrol boru hattıdır. Bu boru hattı ile petrol, Gürcistan ve Türkiye üzerinden taşınarak, Mayıs 2006'dan itibaren Ceyhan limanından uluslararası piyasalara sunulmaya başlanmıştır.

Doğal gaz: Azerbaycan, Şah Denizi alanında doğal gaz keşfetmiş olmasına karşın, bu alanda gereken yatırımların henüz tamamlanmamış olması yüzünden, günümüzde doğal gaz ithal etmek zorunda kalan bir ülke durumundadır. Mevcut doğal gaz üretiminin tamamı, SOCAR tarafından ve Hazar'daki Bakhar alanında yapılmaktadır. Doğal gaz rezervleri, Tablo-3'te de verildiği gibi 30 trilyon metre küp, BP'ye göre ise 48,4 trilyon metre küptür. 2005 yılı tüketimi 8.8 milyar metre küp, üretimi ise 5.3 milyar metre küptür (BP, 2006). Azerbaycan'ın doğal gaz tüketimi, üretiminden fazla olması yüzünden, gereksinimini 2001 yılından itibaren ithalatla karşılamaya başlamış ve Rusya'dan 2004 yılında 160-175 milyon metre küp doğal gaz ithal etmiştir (EIA, 2006a).

Şah Deniz alanı, TPAO'nun da ortak olduğu, işletmenliğini BP'nin yaptığı büyük bir yatırım projesidir. Bu alanın üretilebilir doğal gaz rezervinin 625 milyar metre küp, kondensat rezervinin ise 750 milyon varil olduğu öngörülmüştür. İlk doğal gaz üretiminin 2006 yılı sonunda başlaması, en çok üretimin 8 milyar metre küp civarında olacağı beklenmektedir. Üretilen doğal gazın 6.6 milyar metre küpü, petrol boru hattına paralel Güney Kafkasya doğal gaz boru hattı ile Erzurum'a ulaştırılacaktır. Türkiye'nin Rus doğal gazına yönelik Mavi Akım Projesi'ne öncelik vermesi; Türkiye doğal gaz gereksiniminin Rus doğal gazı ile karşılanmasına, böylece Azerbaycan, Türkmenistan, Irak ve İran doğal gazının ertelenmesine ve satın alınacak miktarların kısıtlanmasına yol açmıştır. Ayrıca, Mavi Akım doğal gaz boru hattının İsrail'e uzatılması ya da bu hatta paralel bir başka hat ile Türkmen doğal gazının Avrupa'ya taşınması da gündemdedir. Ancak bütün bu gelişmelerin de, Şah Denizi projesini olumsuz etkileyeceği beklenmektedir (Yetkin, 2006).

2.2.2. Kazakistan

Petrol: Hazar bölgesinin en büyük petrol üreticisi Kazakistan'dır. Bu ülke 2005 yılında, günde yaklaşık 1.3 milyon varil ham petrol üretirken, 200 bin varil tüketmiştir. 2015 yılına kadar, Kazakistan üretimini günde 3.5 milyon varile çıkarmayı amaçlamaktadır. Yabancı yatırımcılar, eski adı Kazakhoil olan ülkenin ulusal petrol şirketi KazMunaiGaz ile ortak yatırımlar yapmakta, "Üretim Paylaşım Anlaşmaları" (ÜPA) ve arama ayrıcalıkları imzalamaktadırlar. Bu bölge, diğer ülkelere göre yabancı yatırımlara daha elverişli ortam ve yoğun sermaye akışı sağlamış, petrol üretimi ve ihracatı da buna bağlı olarak artmıştır. Ancak 2003 yılında yapılan değişikliklerle, ÜPA'da KazMunaiGaz'ın % 50 hak sahibi olması zorunlu kılınmış ve 2004 yılında vergi oranlarında önemli artış yapılmıştır. İzleyen düzenlemelerle, yabancı firmaların kıyasal alandaki girişimlerine garanti verilmesi de kaldırılmıştır (EIA, 2005c).

Kazakistan'ın petrol rezervleri ve üretimi Tablo-2'de verilmiştir. Ancak EIA'ya göre (2005c) bölgeye yönelik yatırım eğilimlerinin sürmesi ve yeterli ihracat yollarının geliştirilmesi halinde, Kazakistan'ın 2004 yılında 39,7 milyon ton/yıl olan üretiminin 2010 yılında 100 milyon tona, 2020 yılında ise üretiminin 160 milyon tona ulaşacağı beklenmektedir (EIA, 2005c). İhracatının ise 2010 yılında 55 milyon tona, 2020 yılında ise yaklaşık 85 milyon tona ulaşacağı öngörülmektedir.

Kazakistan'ın petrol alanları Tengiz, Karaçakanak, Kaşagan olup, bu alanlara ilişkin iletim boru hatları hakkındaki bilgiler aşağıda kısaca verilmiştir.

Tengiz (Tengis): Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyısında yer alan ve 6-9 milyar varil petrol rezervi olduğu tahmin edilen büyük bir alandır. Bu alanın geliştirilmesi, Chevron-Texaco liderliğindeki uluslararası bir konsorsiyum tarafından gerçekleştirilmektedir. 2005 yılının ilk yarısında Kazakistan üretiminin 1/5'ini tek başına gerçekleştiren alandan, 2006 yılı itibarıyla günde 450 bin varil petrol üretilmesi beklenmektedir. 2010 yılı hedefi günde 700 bin varildir. Bu alandan üretilen petrol, Rusya sınırları içinden geçen CPC (Caspian Pipeline Consortium: Hazar Boru hattı Konsorsiyumu) petrol boru hattı ile Rusya'nın Karadeniz kıyısındaki Novorossisk limanına ulaşmaktadır (EIA, 2005c).

Karaçakanak (Karachaganak): Rusya'nın Orenburg alanıyla komşu olan Karaçakanak denizüstü petrol ve doğal gaz sahaları, Kuzey Kazakistan'da yer almaktadır. Bu alan İngiliz British Gas ve İtalyan Agip önderliğindeki Karachaganak Integrated Organization (KIO) adlı bir konsorsiyum tarafından işletilmektedir. Bu alanın 2,4 milyar petrol, 16 trilyon metre küp doğal gaz üretilebilir rezervi olduğu belirtilmiştir. 2005 yılında günde 230 bin varil civarında olan petrol üretiminin 2010 yılında günde 500 bin varile ulaşması amaçlanmaktadır (EIA, 2005c). 2002 yılında bu alanda üretilen petrolün tamamı Rusya'da işlenmiştir. 2003 yılında CPC petrol boru hattı konsorsiyumu Atyrau'ya boru hattı döşemiş ve Kazakistan'ın ana ihracat petrol boru hattıyla birleştirilmiştir. Bu yeni bağlantının hem bu alandaki ihracatı artırması hem de Rusya'ya bağımlılığı azaltması beklenmektedir.

Kaşagan (Kashagan): Son yıllardaki en önemli petrol alanı keşiflerinden biri olan Kaşagan alanı, Hazar Denizi'nin kuzeyinde, Atyrau şehri yakınlarındadır. Üretilen rezervinin, kullanılan tekniğe bağlı olarak değişmek üzere, 9 ile 13 milyar varil arasında olduğu belirtilmekte olup, 2008 yılından önce

bu alanda üretim beklenmemektedir. 2004 yılında uygulamaya konulan vergi yasası nedeniyle, alanın mülkiyetinin belirsiz hale gelmesi ve British Gas'ın 2003 yılında sattığı % 16,7'lik payla ilgili tartışmaların sonuçlanmaması yüzünden alana yatırım yapılamamıştır (EIA, 2005c).

Kazakistan petrollerini beş yoldan ihraç etmektedir. Ancak BTC petrol boru hattına Kazakistan petrolünün eklenmesiyle oluşturulacak Aktau-Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesinin gerçekleşmesi hâlinde ihraç yolları altıya çıkacaktır. Bunlar (EIA, 2005c);

1. Atrou-Samara Petrol Boru Hattı: Sovyetler döneminden devralınarak kapasitesi artırılan ve Rusya dağıtım sistemine bağlı olan bir hattır. CPC petrol boru hattı bitmeden önce tüm ihracat bu hattan yapılmıştır. 2002 yılında Kazakistan ile Rusya arasında 15 yıllık petrol taşımacılık anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Kazakistan Rusya'ya günde an az 350 bin varil petrol ihraç edecektir. Ancak bu hat, CPC petrol boru hattı projesinden sonra Kazakistan için önemini kaybetmiş, hatta 2001 yılında Kazak petrolünün tamamına yakını bu hattan taşınırken, 2003 yılında yarıya düşmüştür (İGEME, 2006).
2. CPC Petrol Boru Hattı: Sovyetler'in dağılması sonrasında Kazak petrollerinin ihracı, ABD'li Chevron-Texaco ve Exxon-Mobil'in finansmanı ile inşa edilen CPC petrol boru hattı ile gerçekleştirilmektedir. Bu hatla Kazakistan'ın Hazar Denizi petrol kaynakları, Rusya'nın Novorossisk limanına taşınmaktadır. Bu hattan ilk sevkiyat 15 Ekim 2001'de yapılmış olup, hattın kapasitesi günde 560 bin varilken, bu kapasite 1.34 milyon varile çıkarılmaya çalışılmaktadır (İGEME, 2006). Ancak CPC petrol boru hattı, Karadeniz ve Boğazlar için ek yük ve tehlike getirmiştir. Özellikle Kazakistan'ın bu hatla Karadeniz'e çıkardığı petrol, Boğazlar için mevcut riski daha da arttırmıştır. Bu hattan 2002 yılında günlük ortalama 260 bin varil petrol taşınmıştır. Hattın ikinci aşamada yılda 72 milyon ton kapasiteye çıkarılması planlanmaktadır (EIA, 2005c).
3. Petrol, bu hatların dışında, Hazar yoluyla İran ve Azerbaycan üzerinden gemilerle, Rusya üzerinden de demiryoluyla ihraç edilmektedir. Bunların yanı sıra daha dar kapsamlı olarak Hazar üzerinden tankerlerle İran'ın kuzeyindeki Neka limanına teslimat yapılmaktadır. Petrolün kalitesi nedeniyle İran'daki rafinerilerin işleme açısından uyumlu olmaması ve ABD'nin ambargosu yüzünden taşınan miktarlar henüz çok sınırlıdır.
4. Kazakistan'ın bir diğer ihraç yolu, Rusya'nın Orsk Rafinerisi'ne günde 130 bin varil petrol taşıma kapasiteli Kenkıyak-Orsk petrol boru hattıdır.
5. Kazakistan'ın diğer bir ihraç yolu, doğrudan Çin'e uzanan Kazakistan-Çin petrol boru hattıdır. 2004 yılının sonlarına doğru inşasına başlanan, 15 Aralık 2005'te devreye giren bu hat günde en çok 400 bin varil, yılda 140 milyon varil petrol taşıma kapasitelidir (Dünya Bülteni, 2005).
6. BTC petrol boru hattına Kazakistan petrolünün eklenmesiyle oluşturulacak Aktau-Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattına yönelik şirketler ve hükümetler arası düzeyde çeşitli görüşmeler sürdürülmektedir. Eğer bu konuda bir anlaşma gerçekleştirilirse, Kazak petrolü, ilk aşamada tankerlerle Hazar'ı geçecek ve Azerbaycan'ın Sangaçal limanından BTC petrol boru hattına dâhil olacaktır. Daha sonra, petrol taşıma hacminde artış olursa, Hazar'ın altından dönecek bir hatla BTC petrol boru hattına birleştirilecektir.

Doğal gaz: Kazakistan 65 trilyon metre küplük doğal gaz rezervine sahip olmasına karşın, 2001 yılında 360 milyar metre küp doğal gaz üretmiş, 505 milyar metre küp tüketimi gerçekleştirmiştir. Ülkenin kendi üretimi yeterli olmadığından gereksinim duyduğu doğal gazı ithal etmektedir. Bu ithalatın büyük bir bölümü de Özbekistan'dan yapılmaktadır (İGEME, 2006).

Kazakistan, 1999 yılında yürürlüğe koyduğu bir yasayla, yeraltı kaynaklarını işleten firmaların, planlarına doğal gaz çıkarmayı da eklemelerini zorunlu hale getirmiştir. Bu yasayla, 2004 yılına kadar yurtiçi tüketimi karşılayamayan Kazakistan, bu tarihten sonra ithalata gerek duymadığı gibi 2005 yılının ilk yarısından itibaren 40 trilyon metre küp de doğal gaz ihraç etmiştir. Kazakistan'ın 2010 yılında 1.66

trilyon metre küp, 2015 yılında ise 1,84 trilyon metre küp doğal gaz üretimi hedeflenmektedir (EIA, 2005c).

Kazakistan'ın doğal gaz rezervlerinin yaklaşık % 25'i, ülkenin batısında yer alan Karaçakanak alanındadır. Karaçakanak doğal gazı, işletilmek üzere Rusya'nın Orenburg kentine gönderilmekte, sonra da ülkenin güneyinde bulunan tüketicilere teslim edilmektedir. Diğer doğal gaz alanları ise Amangeldi, Tengiz ve Kaşagan'dadır. Tengiz ve Kaşagan'da petrol üretimine öncelik verilmekte olup gelecek yıllarda bu alanlarda doğal gaz üretiminin 10 milyar metre küpe çıkarılması hedeflenmektedir (EIA, 2005c). Kazakistan'da petrol ve doğal gazın aynı yatakta birlikte bulunması nedeniyle, petrol üretimi için doğal gazın petrol yataklarına tekrar enjekte edilmesi halinde, petrol üretimi bittikten sonra da Kazakistan'ın ciddi bir doğal gaz üreticisi haline geleceği belirtilmektedir (Pamir, 2006).

Kazakistan ithal ettiği doğal gazı iki yerel dağıtım ağıyla taşımaktadır. Bunlardan birincisi, batıdaki doğal gaz bölgelerine, ikincisi ise güneydeki tüketim bölgelerine yöneliktir. Ülkenin doğal gaz üretim bölgeleri ile sanayi bölgeleri arasındaki doğal gaz boru hattının yetersizliği nedeniyle, bu kaynakların gelişimi de engellenmiştir (İGEME, 2006).

Devlet petrol ve doğal gaz şirketi olan KazMunaiGaz tarafından üretilecek doğal gaz, sıkıştırılmış gaz (LNG) olarak Hazar kıyısındaki Atyrau limanından Bakü'ye ulaştırılarak oradan da demiryoluyla Gürcistan üzerinden Türkiye'ye taşınmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Diğer bir seçenek ise Kazakistan-Çin doğal gaz boru hattıdır. Ayrıca, Shell, Chevron ve Mobil'in 1998 yılında imzaladıkları bir anlaşma doğrultusunda Hazar'ı geçip, Bakü üzerinden Türkiye'ye petrol ve doğal gaz taşıyacak paralel iki hat için çalışmalar yapılmaktadır. Türkmenistan ve Özbekistan'ın Rusya üzerinden yaptıkları doğal gaz ihracatı için de Kazakistan geçiş ülkesi konumundadır. Bu taşıma, Orta Asya Merkez doğal gaz boru hattı (Central Asia-Center Pipeline) ve Buhara-Urallar doğal gaz boru hattı ile gerçekleştirilmektedir (EIA, 2005c).

2.2.3. Türkmenistan

Petrol: Türkmenistan, enerji kaynakları açısından zengin bir ülkedir. Ülkenin ispatlanmış petrol rezervlerinin 546 milyon varil, olası rezervleri de 1,7 milyar varil olduğu öngörülmüştür (TİKA, 2005). Türkmenistan, 2005 yılında günde 192 bin varil ham petrol üretirken, 110 bin varil de tüketmiştir (BP, 2006).

Türkmenistan'ın enerji üretimindeki ana sorunu, ürettiği petrol ve doğal gazı uluslararası piyasalara nasıl ihraç edeceğidir. Bu ülkede ihraç boru hattı olmadığından, ihracatını gemilerle gerçekleştirmektedir. İhracatın Hazar üzerinden ulaştığı Rusya'nın Mahaçkala limanından sonra da, Rus petrol boru hattı sisteminde taşıma sorunu yaşanmaktadır. Rus petrol boru hattı şirketi Transneft'le, Bakü-Novorosisk erken petrol hattına Mahaçkale'den bağlanmak ve 2000 yılında günde 50 bin varil nakletmek üzere anlaşma yapılmıştır. Ancak Türkmen petrolünün yüksek kükürt ve parafin içerdiği gerekçesiyle, ihracatında sıkıntı yaşanmaktadır. Söz konusu petrol, zaman zaman da demiryolu ile taşınmaktadır (Pamir, 2006).

Türkmen petrolünün bir diğer ihraç yolu, takas yönteminin uygulandığı İran güzergâhıdır. Türkmenistan, petrol ihracatıyla ilgili olarak Dragon Oil ile üretim paylaşım anlaşması yapmış ve 1998 yılında ihracatını başlatmıştır. Ancak, ABD'nin İran'a uyguladığı ambargo nedeniyle ABD'li şirketler takas dâhil yatırımlarını durdurmuştur. Dolayısıyla, bu ihraç yolu çok sınırlı bir seçenek haline dönüşmüştür. Bu durum, zaten sınırlı ihraç olanağına sahip olan Türkmenistan'ı olumsuz etkilemektedir (Pamir, 2006).

Türkmenistan-Türkiye-Avrupa petrol boru hattı projesinin (Trans-Caspian Project, TCP), Hazar'ın altından Gürcistan'a, oradan Azerbaycan ve Türkiye üzerinden Batı Avrupa güzergâhından ilerlemesiyle, Türkmenistan'ın bu sorunları aşacağı düşünülmüş olsa da çeşitli sorunlar nedeniyle bu proje askıya alınmıştır (TİKA, 2005).

Doğal gaz: 2005 yılında 2.90 trilyon metre küp ispatlanmış doğal gaz rezervlerine sahip olan Türkmenistan, aynı yıl 58.8 milyar metre küp doğal gaz üretmiş, 16.6 milyar metre küp tüketmiştir. Türkmenistan'ın 2005 yılında gerçekleştirdiği doğal gaz ihracatı ise 6.9 milyar metre küptür (BP, 2006).

Türkmenistan doğal gazı, Rusya, İran, Ukrayna ve Ermenistan'a ihraç etmektedir. İran dışındaki ihracat, Rusya üzerinden gerçekleşmektedir. 2003 yılında Rusya'nın Gazprom şirketi ile 2028 yılına kadar sürecek olan "Gaz Sektörü İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, miktarı bu süre içerisinde 80 milyar metre küpe ulaşacak Türkmen doğal gazının Rusya'ya sınırda satışı karar altına alınmıştır. Ancak, hattın Kazakistan geçişi, bu kadar büyük bir kapasiteyi taşımaya uygun olmadığı ve ek yatırım gerektirdiği ifade edilmektedir (Pamir, 2006).

Türkmenistan doğal gazının Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden de Avrupa'ya satılmasına ilişkin olarak 15 yıl önce imzalanan Mavi Akım projesi, uzun süre sürüncemede kalmıştır. Türkiye doğal gaz piyasasının hem Mavi Akım'ı hem de Türkmen doğal gazını aynı anda kaldırma olasılığının bulunmaması, Hazar'ın durumu, Hazar doğal gazının uluslararası piyasalara açılmasında Azerbaycan'ın öncelik istemesi ve Azerbaycan'ın Türkmenistan doğal gazının Hazar'ı geçip Azerbaycan üzerinden taşınmasına engel çıkarması, Devlet Başkanı Türkmenbaşı'nın avans istemi ve Türkmen doğal gazının Rusya'ya uzun dönemli alım-satım anlaşmalarıyla bağlanması yüzünden, bu proje hayata geçirilememiştir (Pamir, 2006).

Ancak, Rusya ile Ukrayna arasında 2006 yılı başında yaşanan doğal gaz krizinden sonra, Türkiye'nin doğal gazda Rusya'ya, 2005 yılı verileriyle (BOTAŞ, 2006), % 65 oranında bağımlı olduğu tekrar gündeme gelmiş ve hükümet buna alternatif kaynak arayışına girmiştir (Adanalı, 2006). Bu doğrultuda, 2006 yılı başında Türkmenistan ile yapılan görüşmelerle, 16 milyar metre küp Türkmen doğal gazının Türkiye'ye, 14 milyar metre küp doğal gazın ise Türkiye üzerinden Avrupa'ya satılmasına yönelik proje yeniden gündeme getirilmiştir. Eğer bu proje gerçekleşirse, Türkiye, gereksinim duyduğu doğal gaz kaynaklarını çeşitlendirme ve doğal gazı daha düşük fiyatla sağlayabilme olanağına kavuşacaktır. Ayrıca AB ile Hazar bölgesi arasında oluşturduğu enerji koridoru konumunu pekiştirecek ve stratejik önemini artırabilecektir. Ancak, bu projenin de gerçekleşebilmesi için bazı sorunların çözülmesi gerekmektedir. Bu sorunlar; Türkmenistan'da kısa dönemde, Türkmenistan-Türkiye-Avrupa doğal gaz hattını gerçekleştirecek yatırım olup olmaması, Hazar'ın konumu, Rusya ile doğal gaz satışı konusunda imzalanmış anlaşma ve buna bağlı olarak Türkiye'ye göndereceği doğal gaz miktarı konusunda sorun yaşanabileceği, Devletabat alanı doğal gazının Trans-Afgan hattı üzerinde Asya pazarına gönderilmesi, Türkiye'nin Mavi Akım'a öncelik vermesi nedeniyle yaşanan güvensizlik ortamı, Türkmenistan ve Azerbaycan arasında rekabet nedeniyle yaşanan sorunlar, Rusya'nın bölgedeki etkinliği, Rusya ile Türkiye arasında yapılmış doğal gaz alım anlaşması olarak sıralanabilir (Pamir, 2006).

2.2.4. Özbekistan

Petrol: 2005 yılında 0,3-0,59 milyar varil ispatlanmış petrol rezervlerine sahip Özbekistan, 2005 yılında günde 126 bin varil ham petrol üretmiş, günde 161 bin varil tüketmiştir (BP, 2006). Özbekistan'ın 2004 yılında ham petrol ihracatı günde 60 bin varil düzeyinde gerçekleşmiştir. Ülkenin tek petrol ihraç yolu, Rusya'nın Omsk kentinden Özbek rafinerilerine petrol taşımak üzere oluşturulmuş hattır. Türkmen ve Özbek petrolünü, Afganistan üzerinden Pakistan'a taşımayı amaçlayan Orta Asya petrol boru hattı (Central Asia Oil Pipeline-CAOP) inşa edilebilirse, Özbekistan için alternatif bir hat daha olacaktır (XOFC, 2006; EIA, 2005d).

Doğal gaz: Türkmenistan gibi çok büyük doğal gaz rezervlerine sahip olan Özbekistan'ın, ispatlanmış doğal gaz rezervi 2005 yılında 1.85 trilyon metre küptür. Aynı yılda 55.7 milyar metre küp doğal gaz üretmiş, 44 milyar metre küp tüketmiştir (BP, 2006). Taşkent-Bişkek-Almaata doğal gaz boru hattı (Tashkent-Bishkek-Almaty pipeline), Özbekistan'ın doğal gazda tek ihraç hattıdır. Kazakistan ve Kırgızistan'ın ödemeleri düzenli yapmaması ve Kırgızistan'da doğal gazın yasal olmayan biçimde kullanılması (sifonlama) ciddi sıkıntılar yaratmıştır. Ayrıca, Türkmenistan gibi Özbekistan da, doğal

gazının büyük bölümünü 2028 yılına kadar Rusya'ya satmak üzere Gazprom ile anlaşma imzalamıştır (EIA, 2005d).

2.2.5. Kırgızistan

Kırgızistan'ın petrol ve doğal gaz kaynakları çok yetersizdir. Ülkede yedi petrol, iki de petrol/gaz sahası bulunmakta ve enerji tüketiminin % 11'i petrole, % 27.6'sı doğal gaza dayalıdır. Bu nedenle enerji kaynakları yönünden dışa bağımlı bir ülkedir. Gereksinim duyduğu doğal gazı Özbekistan ve Türkmenistan'dan ithal eden Kırgızistan'ın sahip olduğu hidroelektrik enerji üretim potansiyeli ihtiyaçlarını karşılamaya yetmektedir. 20 elektrik üretim tesisinden 18'i su ile çalışmaktadır (TİKA, 2005). Zengin hidroelektrik güce sahip olduğu için, doğal gaz ve petrol karşılığında Kazakistan ve Özbekistan'a elektrik ihraç etmektedir. Ülkenin toplam hidroelektrik kapasitesi yıllık 14 milyar KWh'dir. Ülkedeki hidroelektrik kapasitesinin tamamının kullanılması durumunda, bu kapasite 163 milyar KWh'ye çıkarılabilecektir (DEİK, 2006).

3. BORU HATLARININ TÜRKİYE'YE ETKİLERİ

Türkiye'de enerji politikalarının ana hedefi, sınırlı olan doğal kaynakların çevresel etkileriyle birlikte en iyi biçimde değerlendirilmesidir. Ayrıca enerjinin zamanında, güvenilir bir biçimde, uygun fiyat ve yüksek kalitede olması; ekonomik ve sosyal büyümenin sağlanmasına destek verir. Bu nedenle, özellikle Avrasya bölgesi enerji kaynaklarının Avrupa ve dünya piyasalarına taşınması Türkiye'nin gündeminde yer almaktadır.

Dünya ispatlanmış ham petrol rezervlerinin % 73'ü ve doğal gaz rezervlerinin ise % 72'si Türkiye'nin çevresindeki Hazar ve Orta Doğu Bölgeleri ile Rusya Federasyonu'nda bulunmaktadır (Selanik, 2005: 646). Özellikle Hazar petrol ve doğal gazı, kaynak çeşitliliği yaratması, maliyetinin düşük olması, arama ve üretimde TPAO'nun projelerinin yer alması gibi nedenlerle Türkiye açısından hayati önem taşımaktadır. Ayrıca gerçekleştirilebilecek boru hatları sayesinde Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi Türk Cumhuriyetleri, Rusya'ya bağlı olmayan hatlardan petrol ve doğal gazını ihraç edebilme olanağına sahip olacaktır. Böylece bu ülkeler bir yandan kesintisiz ihracat yapabilecekler, öte yandan bağımsızlıklarını daha da güçlendireceklerdir (Pamir, 2006). Bu gelişmeler, bölgedeki istikrarı artıracak, bu ülkelere coğrafi, soy ve kültür yakınlığı olan Türkiye'nin petrol ve doğal gaz alımları ile diğer ticari ilişkilerinde yatırım olanakları sağlayacaktır.

Coğrafi konumu nedeniyle, enerji kaynağına sahip Türk Cumhuriyetleri ile enerji ithalatına yılda yaklaşık 300 milyar dolar harcayan Avrupa arasında yer alan Türkiye, bir enerji köprüsü haline gelmektedir. Bu nedenle, enerji talebini karşılamak için projeler geliştirmeye çalışan Türkiye, konumu itibarıyla, Avrupa ve dünya piyasalarına petrol ve doğal gaz sunumunda en uygun güzergâha sahip ülkedir (EIA, 2005e; Selanik, 2005: 646). Bu nedenle Türkiye, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, BTC petrol boru hattı projesini yaşama geçirmek için yoğun çaba göstermiştir. Ayrıca bu hatta paralel olarak, Azerbaycan'ın Şah Denizi alanında üretilecek doğal gazı Türkiye'ye ulaştıracak olan Güney Kafkasya doğal gaz boru hattı projesinin de 2006 yılı sonunda devreye girmesi beklenmektedir. Türkiye'yi Doğu-Batı enerji koridoru yapacak bu boru hatlarının hayata geçirilmesi son on yıldır gündemdedir.

Öte yandan Hazar bölgesindeki petrol ve doğal gazın Rusya üzerinden AB'ye iletilmesine yönelik Rusya-Moldova-Ukrayna-Romanya-Bulgaristan-Türkiye doğal gaz boru hattı ve gerçekleşme olasılığı düşük olan Rusya-Gürcistan-Türkiye doğal gaz boru hattı projesi ve Karadeniz geçişli Mavi Akım projesidir. 2006 yılının başından itibaren Mavi Akım'ın İsrail'e uzatılması ve böylece Türkiye'nin Kuzey-Güney enerji koridoru olması gündeme gelmeye başlamıştır. Rusya Enerji Bakanlığı, Türkiye'nin bu konudaki oluşturduğu direnci kırmak amacıyla doğal gaz fiyatında indirim sözü vermiştir (Baysal, 2006).

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye'yi enerji koridoru yapacak iki koridor bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Doğu-Batı enerji koridoru, diğeri ise Kuzey-Güney-Batı koridorudur. Bu koridorların oluşumuna yol açan petrol ve doğal gaz boru hattı projeleri aşağıda belirtilmiştir.

1. Doğu-Batı Enerji Koridoru: Hazar ve Kafkasya petrol ve doğal gaz hatlarına yönelik olan bu hattın amacı; Hazar bölgesindeki petrol kaynaklarının Türkiye üzerinden uluslararası piyasalara açılmasını sağlamak; hızla artan Avrupa doğal gaz ihtiyacının karşılanmasında Rusya, Norveç ve Kuzey Afrika'dan sonra Hazar bölgesi ülkelerinin dördüncü kaynak oluşturmasına ve Türkiye üzerinden bu ülkelerin enerji kaynaklarının Avrupa'ya ulaştırılmasına katkıda bulunmaktadır. Bu hatlar; Azerbaycan petrolü için BTC petrol boru hattı, BTC petrol boru hattı'na Kazakistan petrolünün eklenmesiyle oluşan Aktau-Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Azerbaycan doğal gazı için Şah Deniz projesi kapsamında Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı, Hazar-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattı, Azerbaycan doğal gazı için Bakü-Tiflis-Erzurum-Yunanistan-İtalya doğal gaz boru hattı ile Nabucca projesi kapsamında Bakü-Tiflis-Erzurum-Bulgaristan-Romanya-Macaristan-Avusturya-Almanya doğal gaz boru hattından oluşmaktadır (Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 2006; EIA, 2005e).

2. Kuzey-Güney-Batı Enerji Koridoru: Bu koridorun amacı; Türkiye'nin petrol ihtiyacının karşılanması ve enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, Avrupa'nın ilave doğal gaz ihtiyacının karşılanmasında yeni ülke kaynaklarının devreye sokulmasıdır. Bu hatlar ise; Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattı, Rusya-Ukrayna-Romanya-Bulgaristan doğal gaz boru hattı, Mavi Akım projesi çerçevesinde Rusya-Türkiye doğal gaz boru hattı, İran doğal gazı için İran-Türkiye-Almanya doğal gaz boru hattı, Irak-Suriye-Mısır-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattı, Katar-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattı, Türkmenistan-Türkiye-Almanya doğal gaz boru hattından oluşmaktadır (Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 2006; EIA, 2005e).

Türkiye'yi enerji koridoru haline getirecek birçok petrol ve doğal gaz boru hattı projesi olmasına karşın, Türk Cumhuriyetleri enerji kaynaklarının Türkiye'ye iletilmesiyle ilgili gerçekleştirilen tek proje BTC petrol boru hattıdır.

Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı: Rusya, Hazar bölgesi petrol ihracat yollarını elinde bulundurması nedeniyle tekel gibi davranarak petrol ihracat miktarını ve fiyatını belirlemek, böylece dünya petrol arzını etkilemek, ihracatını yapacağı petrol zengini Orta Asya ve Hazar bölgesi ülkelerini siyasi açıdan da kontrol etmeyi amaçlamaktadır. Bölgedeki boru hatları Rusya'nın kullanımında olmasına karşın, Türkiye, Azerbaycan petrolünü Gürcistan'dan üzerinden Türkiye'ye getirecek BTC petrol boru hattı projesini önermiştir. BTC petrol boru hattı, Bakü yakınlarındaki Sangaçal limanından karadan geçip Gürcistan'ın başkenti Tiflis üzerinden, Ardahan, Kars, Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Kahramanmaraş, Osmaniye ve Adana il sınırlarını takip ederek Ceyhan'da inşa edilecek olan terminale bağlanacaktır (EIA, 2005e; Karakaya ve Koras, 2005). Bu petrol hattıyla başta Azerbaycan ve Kazakistan olmak üzere bölgedeki petrolün Ceyhan'a iletilmesi ve buradan da gemilerle dünya piyasalarına sunulması hedeflenmektedir. BTC petrol boru hattının geçeceği ülkeler, projenin hayata geçmesine destek vermiştir.

Azerbaycan, sınırlı büyüklüğü ve nüfusuna karşın, sahip olduğu petrol ve doğal gaz rezervleriyle jeopolitik olarak öneme sahiptir. Petrol anlaşmaları ve ihracat güzergâhının belirlenmesinde Rusya'nın etki alanından uzaklaşmayı ve böylece bağımsızlığını korumayı ve güçlendirmeyi isteyen Azerbaycan, BTC petrol boru hattı projesine tam destek vermiştir. Kazakistan da Rusya'dan bağımsız olmayı istemektedir. Sahip olduğu petrolün büyük bölümünü Rusya aracılığıyla dünya pazarlarına aktarmakta, ancak alternatif hat arayışlarına da önem vermekte olduğundan BTC petrol boru hattını desteklemiştir. Yaşadığı etnik ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle Rusya'ya bağımlı kalmış olan Gürcistan, umutlarını büyük ölçüde Orta Asya ve Hazar petrol ve doğal gazının geçişinden elde edeceği gelire bağlamıştır. BTC petrol hattının hayata geçmesiyle ekonomik bağımsızlığını elde ettikçe ve istikrara kavuştukça Gürcistan'ın Rusya'ya bağımlılığı azalacaktır. Bu nedenle de BTC boru hattının topraklarından geçmesiyle bir getiri sağlayacağından projeye destek vermiştir (Karakaya ve Koras, 2005). 1994 yılında imzalanan ve o dönem Türkiye basınında "Yüzyılın Projesi" olarak anılan BTC petrol boru hattı, başlangıçta hayal gibi

görülmüştür, ancak hattın, topraklarından geçeceği ülkelerden destek görmesiyle 2002 yılında yapımına başlanmıştır. 25 Mayıs 2006 günü Bakü'den pompalanan Azerbaycan petrolü, 28 Mayıs 2006 günü Ceyhan terminaline ulaşmıştır. Böylece gecikmeli de olsa BTC petrol boru hattı resmen açılmıştır. 4 Haziran 2006 tarihinde de, BTC petrol boru hattıyla Akdeniz'e ulaşan petrol ilk tankerle dünya piyasalarına sunulmuştur.

Ancak BTC petrol boru hattının; hırsızlık, terörist saldırılar, çevre kirliliği gibi bazı riskleri de bulunmaktadır. Boru hattına yönelik en büyük risk, sifonlama, yani hırsızlıktır. İkincisini, terörist saldırılar oluşturmaktadır. Herhangi bir kaza ya da patlamada oluşacak çevre kirliliği de bir başka önemli risktir.

Boru hattının güvenliği Jandarma Genel Komutanlığı sorumluluğunda olup, bu doğrultuda Türkiye kısmında 10 jandarma karakolu, 22 jandarma timi ile istihbarat ağı oluşturulmuştur. Güvenlik anlaşması maddesine göre, ihtilale karşı da hat korunacaktır. Bu doğrultuda Türkiye, kurduğu karakollar, gezici timler ve jandarma-emniyet koordinasyonu ile boru hattının güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır.

Temel mühendislik çalışmaları 2000 yılı Kasım ayında, detay mühendislik çalışmaları 2001 yılı Haziran ayında ve inşaat çalışmaları da 2002 yılı Eylül ayında başlayan BTC Boru Hattı, 1776 km uzunluğunda olup, bunun 1076 km'lik kısmı Türkiye'de bulunmaktadır. Boru hattının Türkiye kesiminin tüm finansmanı, projeye iştirak eden şirketlerce karşılanmaktadır. Bu şirketler, 1 Ağustos 2002'de, inşaat ve işletme faaliyetlerini yürütmek amacıyla "BTC Co."yu ve finansman işlerinden sorumlu olmak üzere de "BTC Invest" şirketlerini kurmuşlardır. BTC Co.'nun pay dağılımı; % 30.1 payla işletmecisi olarak BP, % 25 payla AzBTC, % 8.9 payla Chevron, % 8.7 payla, % 6.53 payla TPAO, % 5 payla ENI, % 5 payla Total, % 3.4 payla Itochu, % 2.5 payla INPEX, % 2.5 payla ConocoPhillips ve % 2.36 payla Amerada Hess biçimindedir (BTC, 2006).

Bu hattın, günde bir milyon varil olmak üzere yılda 50 milyon tonluk kapasitesi bulunmakta, böylece dünya enerji sunum güvenliğine önemli katkılar sağlaması beklenmektedir. Bu hat dolayısıyla Türkiye, iletim bedeli olarak 300 milyon dolar, 16. yıla kadar 140 ile başlayan 200 milyon dolara ulaşan, 17. yıldan 40. yıla kadar da 200 ile başlayıp 300 milyon dolara kadar çıkan yıllık gelir elde etmesi beklenmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye, navlun geliri de elde edecektir. Ayrıca Türkiye, petrol ihtiyacını daha düşük maliyetle karşılayabilecek, bu hatla Doğu-Batı enerji koridoru haline gelmesiyle jeolojik bir önem kazanacak ve Türk cumhuriyetleri ile ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkileri geliştirecektir. Ayrıca Ceyhan yabancı yatırımlar için çekici hale gelecektir. Öte yandan Hazar petrolünün bir bölümünün bu hatla taşınmaya başlanması Karadeniz'deki gemi trafiğini azaltarak Boğazların güvenliğini görece olarak artıracak ve Karadeniz tekrar balıkçılık için daha elverişli hale gelecektir (BTC, 2006; Pala, 2003: 36-37).

Sonuç

Doğu ile Batı Blokları arasındaki soğuk savaşın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Kafkaslar ve Hazar bölgesi üzerinde Sovyet egemenliği ortadan kalkmış ve bu bölgeye ait bilgiler açık hale gelmiştir. Böylece bu bölgedeki ülkelerin, diğer ülkelerle iletişimi de gelişmiştir. Ancak, "Büyük Oyun"un aktörlerine yenileri de eklenmiş ve ülkeler arasındaki rekabet daha da artmıştır. Rusya, Hazar bölgesindeki ülkeler ve bu ülkelerin enerji kaynakları üzerindeki etkinliğini devam ettirmek istemiştir. Bu doğrultuda Rusya, bölgedeki ülkelerin iktisadi ve teknik yetersizliklerinden yararlanmıştır.

Türkiye, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kendi iç sorunları yüzünden, artan gücünü başlangıçta fark edememiş ve bölge ülkeleriyle ilişki kurmada geç kalmıştır. Son yıllarda Kafkaslar ve Hazar Bölgesi ile Orta Asya enerji kaynakları nedeniyle, Türkiye ile Rusya arasındaki rekabet giderek daha da artmıştır. BTC petrol boru hattının gerçekleşmiş olması, Türkiye açısından atılan büyük bir adımdır. Ancak petrol ve doğal gaz boru hatlarının kapasitesi ve sayısı artırılmazsa, BTC petrol boru hattından taşınan petrol yalnızca Türkiye'nin ihtiyacını karşılayabilecektir. Bu yüzden hem BTC petrol boru hattının kapasitesinin genişletilmesi, hem de yeni hatların devreye sokulması Türkiye açısından önemlidir. Mavi Akım hattının

devreye girmesi ise yakın zamanda planlanan Türkmenistan-Türkiye doğal gaz hattı ile Şah Deniz projesinin gecikmesine neden olmuştur.

Bu doğrultuda, Türkiye'nin aşağıda belirtilen önlemleri alması gerekmektedir:

Türkiye, öncelikle kendi enerji kaynaklarına önem vermeli, ithal ettiği kaynaklar açısından enerji kaynaklarının çeşitliliğini, kesintisiz ve güvenli akışını sağlamalı, özellikle uluslararası enerji politikalarını ve enerji fiyatlarını istikrarlı bir biçimde sürdürebilmelidir.

Türkiye, güvenilir ve gerçekçi arz ve talep öngörülerinde bulunarak, talepten daha fazla miktarlarda arz arayışına da gitmemelidir. Öte yandan enerji sorunu yaşamamak için stok bulundurması, bunun için de depolamaya gitmesi gerekmektedir. Çalışmaları devam eden Kuzey Marmara'da Silivri ve Tuz Gölü altına inşa edilmekte olan doğal gaz depoları henüz tamamlanmamıştır. Bu çalışmaların hızlı bir biçimde bitirilebilmesi için uzun vadeli ve düşük faizli krediler bulmalıdır.

Stratejik petrol rezervleri bulundurma konusunda Türkiye'nin de, ABD gibi, davranması yerinde olacaktır. Bu doğrultuda Türkiye, yalnızca rafinerilerinde bulunan petrole güvenmeyip ortaya çıkabilecek petrol krizinde, bu krizi aşabilecek petrolü depolaması gerekmektedir.

TPAO, uluslararası petrol piyasasında dev şirketlerle rekabet edebilecek konumda değildir. Bu nedenle TPAO'nun en kısa zamanda arama, üretim, taşıma, rafine etme, dağıtım ve pazarlama fonksiyonları olan bir şirket biçimde yeniden yapılanması gerekmektedir.

Türkiye, Kafkaslar ve Hazar bölgesine yatırım yapmadan önce, Türk Cumhuriyetleri'nin yasal düzenlemelerini, petrol arama, pazarlama ve ihraç etme gibi konularını incelemelidir. Önceliği riski yüksek arama projelerine değil, petrol ve doğal gaz kaynakları ispatlanmış alanlara ve üretimi artırmaya yönelik projelere vermelidir. Çünkü bu bölgede, çok sayıda taşıma alt yapımı ile yatırım ve müteahhitlik hizmetine gereksinim duyulmaktadır. Bu altyapı yatırımlarına, Türkiye'deki işletmelerin de katılımı sağlanmalıdır.

Türk Cumhuriyetleri arasında enerji kaynaklarının eşit ve adil bir biçimde satışa sunulması ve ortaya çıkabilecek sorunların çözülmesi açısından "Türk Dünyası Enerji Kaynakları Birliği" veya benzeri bir adla yeni bir organizasyona gidilmesi yararlı olacaktır. Böyle bir birlik, Türk devlet ve toplulukları arasındaki kültürel yakınlığın yanı sıra ortak çıkarların gözetilmesi, ilişkilerin sürekliliği, refahın artırılması, piyasanın belirlenmesinde söz sahipliği gibi siyasal ve ekonomik açıdan son derece yararlı sonuçlar getirecektir. Ayrıca Hazar bölgesi Türk Cumhuriyetleri'nin ekonomileri, enerji kaynakları hakkında bilgilere kolay ve hızlı ulaşabilmek amacıyla ağ ortamında bilgi ve veri bankası oluşturulmalı, yanlış bilgilendirmeler de önlenmelidir.

Kaynaklar

- Adanalı, N. (2006), Türkiye'nin Doğal Gaz Bağımlılığının Değerlendirilmesi, *İzmir Ticaret Odası, Şubat 2006*, <http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/B942DEAC-917E-4200-81F5-2D065174DF75/6008/Gaz3.pdf>, (01.09.2006).
- Baysal, Erdal. (2006), Rusya fiyatta indirim yapacak Mavi Akım israil'e uzatılıyor, *Zaman Gazetesi*, 04.02.2006, <http://www.zaman.com.tr/?bl=ekonomi&trh=20060204&hn=253184>, (07.09.2006).
- BOTAŞ. (2006), *Doğal Gaz Taşımacılığı, Tesisleri ve Ticareti*, http://www.botas.gov.tr/faliyetler/dg_ttt.asp (01.09.2006).
- BP. (2006), *Statistical Review of World Energy 2006*, <http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9009492&contentId=7017959>, (01.09.2006).
- BTC. (2006), *Baku-Tbilisi-Ceyhan Copl Project Directorate*, <http://www.btc.com.tr/eng/project.html>, (11.08.2006).
- Çelik, Kenan ve Cemalettin Kalaycı. (2000), Azeri Petrolünün Dünyü ve Bugünü, *Avrasya Etütleri, TİKA, Sayı 16*, ss.105-128.
- DEİK. (2006), Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, *Kırgızistan Ülke Bülteni*, Şubat 2006, www.deik.org.tr/bultenler/Kirgizistan-Subat2006.pdf, (01.10.2006).
- Dış Ticaret Müsteşarlığı. (2006), *Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatları*, <http://www.dtm.gov.tr/ead/ekonomi/sayi%2011/pdgb.htm>, (14.07.2006).
- Dimitroff, J.Thomas. (2003), *The Implications of BTC*, Legal Manager BTC Co., International Energy Agency Roundtable on Caspian Oil Gas Scenarios, 14 April 2003, Florence. <http://iea.org/textbase/work/2003/caspian/DIMITROF.PDF> (01.09.2006).

- 📖 Dünya Bülteni. (2005), *Kazakistan Çin'e Boru Hattı Açıyor*, http://www.dunyabulteni.net/haber_detay.php?haber_id=1402, (15.12.2005)
- 📖 EIA. (2005a), Energy Information Administration, *Overview of the Annual Energy Outlook 2005*, <http://www.eia.doe.gov/oiaf/archive/aeo05/conf/handouts.html>, (01.09.2006).
- 📖 EIA. (2005b), Energy Information Administration, *Caspian Sea Region: Key Oil and Gas Statistics*, Eylül 2005. http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Caspian/images/caspian_balances.xls (01.09.2006).
- 📖 EIA. (2005c), Energy Information Administration, *Kazakhstan Country Analysis Brief*, Haziran 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/kazak.html>, (05.09.2006)
- 📖 EIA. (2005d), Energy Information Administration, *Central Asia, Contry Analysis Brief*, Eylül 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Centasia/Full.html>, (05.09.2006).
- 📖 EIA. (2005e), Energy Information Administration, *Turkey County Analysis Brief, Temmuz 2005*, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/turkey.html> (05.09.2006).
- 📖 EIA. (2006a), Energy Information Administration, *Azerbaijan County Analysis Brief*, Ağustos 2006, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Azerbaijan/Background.html>, (05.09.2006).
- 📖 EIA. (2006b), Energy Information Administration, *World Oil Balance, Oil Proved Reserves* <http://www.eia.doe.gov>, (30.09.2006).
- 📖 IEA. (2003), International Energy Agency, *Energy to 2050 Scenarios for a Sustainable Future*, OECD/IEA, Paris, 2003.
- 📖 IEA. (2004), International Energy Agency, *World Energy Outlook 2004*, Highlights, [http://www.stat.usa.gov/miscfiles.nsf/85e140505600107b852566490063411d/7209e5b34e7c5e5a85256ecf00518dc7/\\$FILE/ieo2004_sec02.pdf](http://www.stat.usa.gov/miscfiles.nsf/85e140505600107b852566490063411d/7209e5b34e7c5e5a85256ecf00518dc7/$FILE/ieo2004_sec02.pdf) (08.08.2006).
- 📖 IEA. (2005), International Energy Agency, *Key World Energy Statistics*, OECD/IEA, Paris, 2005.
- 📖 İGEME. (2006), Kazakistan Sanayi Ürünleri Pazarı, Petrol ve Doğal Gaz, www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistan/kazak3.pdf, (25.09.2006).
- 📖 Karakaya, Dilek ve Fatih Koras. (2005), Enerji Bağlamında Türkiye-Rusya İlişkileri, *TURKSAM, Türkiye Uluslar arası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi*, 07.07.2005, <http://www.turksam.org.tr/yazilar.asp?kat1=2&yazi=411>
- 📖 Klevevan, Lutz. (2004). Yeni Büyük Oyun: Orta Asya'da Kan ve Petrol, Çev. Hür Güldü, İstanbul.
- 📖 Pala, Cenk. (2003), 21. Yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrol ve Doğal Gazın Yeri ve Önemi: Hazar Boru Hatlarının Kesişme Noktasında Türkiye, *Avrasya Dosyası*, Cilt 9, Sayı 1.
- 📖 Pamir, Necdet. (2006), Kafkaslar ve Hazar Havzasındaki Ülkelerin Enerji Kaynaklarının Türkiye'nin Enerji Güvenliğine Etkileri, *ASAM, Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi*, 13.03.2006, <http://www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?ID=914&kat1=11&kat2=>, (24.09.2006)
- 📖 Sarıahmetoğlu, Nesrin. (2000), Hazar Petrol Boru Hattının Güzergahı ve Güvenliği Meselesine Bir Bakış, *Avrasya Etütleri*, TİKA, Sayı 17, ss.67-80.
- 📖 Selanik, Cem. (2005), Enerji Koridoru Olarak Türkiye, *TMMOB Türkiye 5. Enerji Sempozyumu*, 21-23 Aralık 2005, Ankara.
- 📖 Stratejik Araştırmalar Enstitüsü. (2006), *Türkiye'nin Global Enerji İstikrarına Katkısı*, 12.08.2006, http://www.turksae.com/face/index.php?text_id=98&PHPSESSID=56c4ed368c4f2478318946aa1da40c34 (01.09.2006).
- 📖 TPAO. (2006), Faaliyetler, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Yurtdışı Projeler Grup Başkanlığı, <http://www.tpaogov.tr/rprte2/ydpg.htm>, (25.08.2006).
- 📖 TİKA. (2005), Başbakanlık, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, *Kırgız Cumhuriyeti*, Temmuz, 2005, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/K%C4%B1rg%C4%B1zistan.doc>, (01.10.2006).
- 📖 Uğur, Fatih. (2006), Kurtlar Vadisi Hazar, *Aksiyon Haftalık Haber Dergisi*, Sayı 591, 03.04.2006, <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=23790>.
- 📖 US Census Breau. (2006), Total Midyear Population for the World: 1950-2050, <http://www.census.gov/ipc/www/worldpop.html>, (10.09.2006).
- 📖 Ünüvar, Ersegül B. (2004), Yeni Büyük Oyun: Hazar Bölgesinde Rekabet ve Güvenlik Arayışı, *Stratejik Öngörü Dergisi*, Yıl 1, sayı 1, Mayıs 2004.
- 📖 XOFC. (2006), Central Asia-Oil Pipeline Background, <http://www.exorthodoxforchrist.com/resources4.htm>, (07.09.2006).
- 📖 Yetkin, Murat. (2006), Enerji Alanında Önemli Gelişmeler, *Radikal*, 3 Şubat 2006.

TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİNE ÜYELİĞİ HALİNDE EGEMENLİK YETKİSİNİN DEVRİ

Transferring the Authority of Sovereignty in Turkey’s Membership into European Union

*Bahadır Bumin ÖZARSLAN**

Özet

İnsanoğlu, varolduğu tarihten itibaren bağımsızlığına büyük önem vermiş ve bunu, kurmuş olduğu devletlere de yansıtmıştır. Egemenlik kavramı olarak, devletlerin yapısında yer bulan bu duygu, günümüzde de kendini hissettirmektedir. Her ne kadar, egemenlik kavramının içeriğinin değiştiğine ilişkin tartışmalar olsa da yine de egemenlik, özünü korumaktadır. Uluslarüstü karakteri ile küreselleşmenin en iddialı projesi kabul edilen ve refah birliği olarak nitelendirilen AB’ye üyelik, devletlerin egemenlik yetkilerinin bir kısmını devretmeyi de gerektirmektedir. AB’ye üye olmayı hedefleyen Türkiye’nin de Anayasa’ında bazı değişiklikler yapması gerekecektir. Bu bağlamda yasama, yürütme ve yargıya ilişkin egemenlik yetkilerinin bir kısmını AB kurumlarına devretmek zorunda kalacaktır. Bu durum ise, bağımsız ve egemen devlet yapısına uygun düşmemektedir. Aslında verilecek olan karar, basit bir mevzuat değişikliğine ilişkin değildir. Verilecek olan karar, Türkiye’nin AB’ye üyeliğinin, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde mücadele ederek kazandığı bağımsızlık ve egemenliğin devri ile sonuçlanacağını bilmek ve buna göre tercih yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Egemenlik, Devlet, Avrupa Birliği, Uluslarüstü, 1982 Anayasası

Abstract

Humanbeing has given great importance to his independency from the beginning of history and he has reflected this attitude to the states that he had founded. This emotion, which has found a place as a concept of sovereignty in the structure of states, is stil important today. Although there are some disputes regarding that the content of the concept of sovereignty has changed, the concept of sovereignty is still protecting its core. In order to become a member of EU, which can be accepted as the most important project of globalization with its supranational structure, the candidate states have to transfer some of their authorities regarding sovereignty. Turkey, aiming to become a member of EU, will have to change her constitution. At this point, she will have to transfer some of the authorities regarding legislature, executive and judiciary to EU. This fact is not compatible with the structure of an indepent and sovereign state. Basically, the decision to be made is not about a simple change of laws. The decision to be made is to know that Turkey’s membership in EU will result with the transferring of independency and sovereignty which were gained by struggling in the first quarter of the 20th century, and to make a choice according to these facts.

Key Words: Sovereignty, State, European Union, Supra-National, The 1982 Constitution

Giriş

İnsanlık Tarihi’nin başlangıcından itibaren, en dikkati çeken konulardan biri de bağımsızlıktır. İnsanoğlu, ortaya çıkmasıyla birlikte önce doğa ile mücadele etmeye başlamış ve daha sonra da bu mücadeleyi, hemcinslerine karşı devam ettirmiştir. Bu mücadelelerin başladığı andan itibaren, insanoğlunun yaradılışından gelen bir özelliği hemen öne çıkmıştır ki bu da bağımsız yaşama ve bağımlı olmama isteğidir. Toplum bilincinin ortaya çıkmasıyla bu istek, birlikte yaşayabilmenin gereği olarak, kayıtsız ve sınırsız bir şekilde devam etmemiş olup bazı kalıplara girmiştir. Ancak özünde herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.

* Arş., Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

Bağımsızlık duygusu, devlet dediğimiz organizasyonun şekil almasıyla birlikte kendini burada da hissettirmiştir. Bağımsız toplulukların kurduğu bağımsız devletler, bu özelliklerini devlet idaresine de yansıtılmışlardır. İşte egemenlik kavramı da bu noktada ortaya çıkmıştır. Bireylerin kendi bağımsız iradelerini devlet idaresine de yansıtılmaları sonucunda devletler, kendi toprakları üzerinde tasarrufta bulunma kudretini kullanmaya başlamışlar ve bağımsızlık duygusunun idari uygulamada izdüşümü olan egemenlik kavramını, vazgeçilmez olarak görmeye başlamışlardır. Dış dünyanın çeşitli şekillerde gerçekleşen müdahalelerine tepki göstermişler ve bu uğurda savaşmaktan çekinmemişlerdir. Nitekim tarih, bunun örnekleriyle doludur.

Öte yandan, uluslararası ilişkilerin gelişmesiyle birlikte devletler arası ilişkilerin artması sonucunda egemenlik kavramı, zamanla şekil değiştirmiş ve klasik anlamından zaman içinde farklılaşmaya başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında, uluslararası birlikteliklerin oluşmaya başlaması çok etkili olmuştur. Özellikle 20. yüzyılda, uluslararası örgütlerin sayısının artması ve çeşitlilik kazanması sonucunda devletler, ortak iradeleriyle bu yetkinin kullanımından kısmen vazgeçmeye başlamışlar ve bu yetkiyi, söz konusu örgütlerin bünyesinde kurulan organlara bırakmışlardır. Küreselleşme olgusunun hayatın her alanına yansması, egemenlik konusunda da etkisini gösterse de devletler, egemenlik yetkisinin özünü devretmekten kaçınmışlar, bu konuda çekingen davranmışlardır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Avrupa Birliği (AB) ise, uluslararası bir örgüt veya kuruluş ya da bir devlet değildir. Tam olarak tanımlanamayan AB, “uluslarüstü” karakteri ile dikkat çekmektedir. Uluslarüstü yapısı sebebiyle, bahsedeceğimiz üzere, egemen devletlere ait olan bazı yetkiler, AB’ye devredilmiştir. Bunun sonucu olarak da AB üyesi devletlere ait ve klasik anlamda egemenlik yetkisi kapsamındaki bazı önemli yetkiler, AB’nin kurumları tarafından kullanılmaktadır.

Çalışmamızda öncelikle genel anlamda egemenlik kavramına değinilecektir. Daha sonra AB’de ve 1982 Anayasası’nda egemenlik yetkisi incelenerek, AB ve 1982 Anayasası karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırma yapılırken, Türkiye’nin AB’ye tam üyeliği ihtimali de göz önünde bulundurulacaktır.

I- Egemenlik Kavramı

Kökü itibarıyla “egemen” kelimesinden türeyen ve dilimizde “hâkimiyet” kelimesiyle de karşılanan egemenlik kavramı; “egemen olma durumu, milletin ve onun tüzel kişiliği olan devletin yetkilerinin hepsi, hükümlerlik”¹, “buyruğunu yürütme hakkı”² olarak tanımlanmaktadır.

En basit anlamıyla bir kudretin, bir iktidarın en üstün olma vasfı olarak tarif edilebilecek olan egemenlik³, başkalarına emir ve direktifler vererek sözünü geçirmek ve onlara karşı üstünlük kazanmak olarak da tanımlanabilir⁴. Belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve ortak özellikleri olan insan topluluğunun devlet olarak nitelenebilmesi için, bu topluluk üzerinde, tek ve üstün bir siyasi otorite gereklidir. Üstün ve sınırsız olan bu güç, egemenliktir ve emir, kumanda ve müeyyide uygulama yetkisi şeklinde kendini gösterir⁵. Soyut ve ideolojik bir kavram olan egemenlik, devletin “varlık” koşuludur. Devletin, sınırsız ve koşulsuz bağımsızlığa sahip olması ve ülke içinde kendine rakip başka bir gücün bulunmaması⁶ anlamına gelen egemenlik, devlet içindeki en üstün buyurma kudretidir⁷.

Egemenlik, devletin kendi yetkilerini ve temel hukuk kurallarını serbest iradesiyle belirleyebilmesi demektir ve iki cephesi vardır. İlki iç cephesidir ki devletin ülke sınırları içinde, bütün

¹ **Türkçe Sözlük 1**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, C. 1, s. 434

² **Renkli, Ansiklopedik Büyük Sözlük**, Arkin, C. 4, s. 658

³ M. Aydoğan Özman, “Devletlerin Egemenliği ve Milletlerarası Teşekküller”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XXI, 1964, S. 1-4, s. 56

⁴ Mehmet Merdan Hekimoğlu, “Avrupa Topluluğu Hukuku ve 1982 Anayasası’na Göre Egemenlik”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, S. 51, Mart-Nisan 2004, s. 29

⁵ Bahtiyar Akyılmaz, “Milli Egemenlik Kavramının Gelişimi”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. İhsan Tarakçıoğlu’na Armağan, C. II, Haziran-Aralık 1998, S. 1-2, s. 213

⁶ A. Şeref Gözübüyük, **Anayasa Hukuku**, Turhan, Ankara 2004, s. 15-16

⁷ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin, Ankara 2005, s. 83.

diğer sosyal ve siyasal gruplara karşı üstünlüğünü ifade eder⁸. Devletin iradesi, ülkedeki bütün fert ve toplulukların iradelerinden üstündür ve bu irade ile rekabet edebilecek başka bir iktidar söz konusu olamaz⁹. Egemenliğin ilk ve asıl anlamı olan iç egemenlik; en üstün olma, sınırsız ve mutlak olma, bölünmez ve devredilmez olma gibi niteliklere sahiptir¹⁰. Üstün bir iktidar ve yetki olan iç egemenlik, başka bir iktidardan çıkmamıştır ve başka bir iktidar tarafından da kurulmamıştır. Asli bir iktidar ve yetki olan iç egemenlikte devlet, bu yetkilerini başka bir egemenden almamıştır¹¹. Egemenliğin bölünmezliği, egemenliğin bir bütün olarak bütün topluma ait olmasıdır ve günümüzde bunun bir gereği olarak egemenlik, sahibi adına, belli bir dönem için seçilen temsilciler eliyle kullanılır. Bu durum, egemenliğin devredilmezliğiyle çelişmez zira temsilde, vazgeçme yoktur. Sadece, belli bir süreyle sınırlı olmak koşuluyla, sahibinden alınan yetkiyle ve sahibi adına bir kullanım söz konusudur. Sürenin bitmesiyle kullanım yetkisi, yine belli bir süre için, seçimle belirlenmiş yeni temsilcilere verilir¹². Kamu otoritesinin devlet içindeki örgütlenme biçiminin ve etkin işlerliğinin sağlanmasının da dâhil olduğu iç egemenlik kavramı¹³, meşru güç kullanma tekeli de bünyesinde barındırır. Bu tekel, meşru olmalıdır yani hiç kimse, güç kullanma yetkisinin kaynağını sorgulama ihtiyacı hissetmemelidir. Bu yetkinin sorgulanabilirliği, yetkinin zamanında, yerinde ve ölçülü kullanılmasıyla sınırlıdır¹⁴.

Egemenliğin ikinci cephesi ise dış cephesidir. Devletin, hiçbir başka devlete bağımlı olmaması ve diğer devletlerle hukuken eşit olması anlamını taşır¹⁵. Dış egemenlik, devletler arasında eşitliği sağlaması ve devletlerin, birbirlerinin işlerine karışmasının önüne geçmesi sebebiyle olumsuz bir karaktere sahiptir. Yani dış egemenlik, karışmama zorunluluğunu barındırır¹⁶.

Uluslararası hukuka göre egemenlik ise, devletin hukuki açıdan hiçbir dış veya üstün iktidara tâbi olmadan ve sadece uluslararası hukuk kuralları ya da kendisinin kabul ettiği bağlantılarıyla sınırlanmış, serbestçe karar verme yetkisidir. Ülkesi üzerindeki egemenlik yetkisini münhasıran kullanan devlet, bu yetkiyi kullanırken uluslararası hukukun öngördüğü yükümlülükler dışında hiçbir otoriteye bağlı değildir. Diğer bir deyişle, hiçbir organik gücün bağımlılığı altında değildir¹⁷.

Bütün devletlerin egemen olmasının doğal sonucu, egemen devletlerin eşitliğidir. Bu eşitlik, uluslararası hukuk açısından, her devletin aynı hukuki statüye sahip olması anlamına gelmektedir. Yani bütün devletler, uluslararası hukukta, aynı haklardan yararlanır ve aynı genel yükümlülükler altına girerler¹⁸. Nitekim Birleşmiş Milletler (BM) Antlaşması'nın 2. maddesinin 1. fıkrasında da bu ilke kendine yer bulmuştur. Maddeye¹⁹ göre BM teşkilatı, bütün üyelerinin egemen eşitliği prensibi üzerine kurulmuştur.

Yukarıdaki klasik egemenlik tanımlamaları, günümüzde yoğun eleştirilere hedef olmuştur. Buna rağmen devletler, egemenliklerine kıskançlıkla sarılmaya devam etmektedirler²⁰. Anayasalarında egemenliğe açıkça yer vermeyen devletler bile, özellikle dış ilişkilerinde ortaya çıkan uyuşmazlıklarda, bu haklarından taviz vermeye yanaşmamaktadırlar. Bunun gerçek sebebi, egemenliğin hâlâ devletin,

⁸ Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, Beta, İstanbul 2005, s. 119; Mustafa Koçak, **Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi, Devlet ve Egemenlik (Eski Kavramlar-Yeni Anlamlar)**, Seçkin, Ankara 2006, s. 123

⁹ Özman, **age.**, s. 59

¹⁰ Samir Salha, "Yeni Dünya Düzeninde Egemenlik Kavramı ve Milletlerarası Teşkilatlar (I)", **Yargıtay Dergisi**, C. 19, Ekim 1993, S. 4, s. 460

¹¹ Koçak, **age.**, s. 125

¹² Yusuf Şevki Hakyemez, **Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı, Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi ve Dönüşümü**, Seçkin, Ankara 2004, s. 81, 85

¹³ Koçak, **age.**, s. 122

¹⁴ Hakyemez, **age.** s. 87

¹⁵ Teziç, **age.**, s. 119-120; Salha, **age.**, s. 460; Özman, **age.**, s. 59

¹⁶ Salha, **age.**, s. 461; Özman, **age.**, s. 59

¹⁷ Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri, 2. Kitap**, Turhan, Ankara 2005, s. 20

¹⁸ Pazarcı, **age.**, s. 22; Gürsel Özkan, "Avrupa Birliği Hukuku ve Milli Egemenliğin Devri", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 10, 2002, S. 1-2, s. 66

¹⁹ Madde metni için bk. Aslan Gündüz, **Milletlerarası Hukuk, Temel Belgeler, Örnek Kararlar**, Beta, İstanbul 2003, s. 87

²⁰ Teziç, **age.**, s. 121.

“temel ve ayırt edici” bir ölçütü olduğu inancının devam etmesidir²¹. Egemenlik, devletin kişiliği ile ilgili, onun dışında ve ondan bağımsız düşünölemeyen bir güç olarak kabul edilmektedir²².

Egemenlik kavramı, küreselleşme olgusunun her şekilde kendini göstermesiyle birlikte bugün artık daha yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Buna rağmen egemenlik, hâlâ hassas ve sihirli bir kavramdır. Yapısının ve çerçevesinin değiştiği ve/veya değişmesi gerektiği tartışılsa da özü itibarıyla kolayca vazgeçilecek veya terk edilebilecek gibi gözükmemektedir. Bu durum devletler için bir alışkanlıktan öte, yerleşmiş bir karakteristiktir.

II- Avrupa Birliği’nde Egemenlik Yetkisi

Uluslarüstü yapının en tipik ve en yerleşmiş örneği olan AB, ortaya çıktığı andan itibaren ve geçirdiği bütün aşamalarda kendine has, yeni bir hukuk düzeni yaratmıştır. Bu hukuk düzeni, üye devletlerin egemenlik yetkilerinin bir bölümünün ilgili organlara devredilmesi ve egemenlik yetkisinin kullanılmasından vazgeçilmesi yoluyla ortaya çıkmıştır²³. Uluslarüstü bir yapı olan AB’nin kurumsal yapısının işlevselliğinin ve bütünlüğünün sağlanabilmesi için; yasama, yürütme ve yargıya ilişkin belirli konularda devir zorunludur²⁴. Üye devletler, kıskançlıkla korudukları bu konulardaki egemenlik yetkilerinin bir kısmından, Topluluk (AB) kurumları lehine feragat etmişlerdir²⁵. İç egemenliğin belirdiği bu alanlarda, ulus devletin egemenliğinde bir daralma meydana gelir²⁶. Başka bir deyişle üye devletler, geleneksel bir devletin ayırıcı özelliklerinden olan bazı yetkilerini devretmişlerdir²⁷.

Avrupa Birliği’ni kuran temel antlaşmalar, yalnızca bir uluslararası sözleşmeler kümesi ya da üye ülke ulusal hukuklarının eklentisi değildir. Bu hukuk sistemi kendi kendine yeterli olmakla birlikte, tamamen ulusal hukuk düzenlerinin dışında yer almaz. Zira her iki sistem de hem üye ülke vatandaşlarına, hem de Birlik vatandaşlarına uygulanmaktadır. Bu sebeple, her iki hukuk düzeni birbiriyle bağımlı olup iç içe geçmiştir²⁸. Yani, iki hukuk düzeni, birbirinin içine sızmış olup, aralarında değişik türden ilişkiler oluşmuştur²⁹. Birliği kuran sözleşmelerin ve devredilen yetkilerle AB organlarının yürürlüğe koyduğu kuralların etkin olması, onların ulusal hukuk düzenlerine aşılanmış olmalarına bağlıdır. Dolayısıyla her iki sistem arasında karşılıklı uyum ve işbirliği söz konusudur³⁰.

Kurucu antlaşmalar yoluyla oluşan hukuk sistemi, üye devletlerin ulusal hukuklarının bütünleyici bir parçası olsa da kendine özgü bir hukuk sistemidir. Bu sistemin iki temel özelliği, Avrupa Topluluğu Adalet Divanı’nın (ATAD)³¹ içtihatlarıyla ortaya çıkmıştır. Bunlar; “doğrudan doğruya uygulanabilirlik” ve “ulusal hukuka üstünlük” ilkeleridir³².

²¹ Hayati Hazır, “Avrupa Topluluğu Hukuku ile Türk Hukuk Sisteminin Bütünleşmesinde Egemenliğin Devri Sorunu”, Prof. Dr. Halil Cin’e Armağan, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Konya 1995, s. 10

²² Koçak, age., s. 72

²³ Bumin Anal-M. Bülent Tokuoğu, “Avrupa Topluluğu Hukuku ve 1982 Anayasası’nda Egemenlik”, İzmir Barosu Dergisi, S. 2, Nisan 1989, s. 53

²⁴ Hekimoğu, age., s. 31

²⁵ İzzettin Doğan, Türk Anayasa Düzeninin Avrupa Toplulukları Hukuk Düzeniyle Bütünleşmesi Sorunu, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayını, Fakülter, İstanbul 1979, s. 183

²⁶ Numan Dalyancı, “Avrupa Birliğinin Türkiye’nin Egemenliğine Olan Etkileri ve Bu Konuda Anayasada Yapılması Gereken Değişiklikler”, Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, C. 14, 2004, S. 2, s. 4

²⁷ Tuğrul Ansay, “Avrupa Ekonomik Topluluğu’na Tam Üyeliğimiz ile İlgili Bazı Hukuki Sorunlar”, Prof. Dr. Yaşar Karayalçın’a 65.Yaş Armağanı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 19

²⁸ Selim Kaneti, “Avrupa Topluluğu Hukukunun Üstünlüğu Karşısında Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, Anayasa Yargısı 7, Ankara 1990, s. 131

²⁹ Ayşe Füsün Arsava, Avrupa Toplulukları Hukuku ve Bu Hukukun Ulusal Alanda Uygulanmasından Doğan Sorunlar, AÜSBF, Ankara 1985, s. 55

³⁰ Selim Kaneti, “Avrupa Topluluğu Hukukunun Üstünlüğu”, İktisat ve Maliye, S. 5, Mayıs 1989, s. 202-203

³¹ AB’nin temel yargı organı olan ATAD hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gülören Tekinalp-Ünal Tekinalp, Avrupa Birliği Hukuku, Beta, İstanbul 2000, s. 230-269; Enver Bozkurt-Mehmet Özcan-Arif Köktaş, Avrupa Birliği Hukuku, Asil, Ankara 2004, s. 109-130; Ercüment Tezcan, Avrupa Birliği Kurumlar Hukuku, Beta, İstanbul 2001, s. 96-118; İrfan Kaya Ülger, Avrupa Birliği’nin ABC’si, Sinemis, Ankara 2005, s. 67-69

³² Hazır, age., s. 12-13

AB Hukuku'nun doğrudan doğruya uygulanabilir olmasına ilişkin olarak ATAD, 05.02.1963 tarihli "Van Gend en Loos" kararıyla³³; Topluluk (AB) Hukuku'nun üye ülke vatandaşlarına doğrudan doğruya etkili sonuçlar doğurduğunu ve ilgili kişinin, bu sonuçları ulusal yargı yerlerinde ileri sürebileceğini belirtmiştir³⁴. ATAD'a göre Topluluk (AB), üye devletlerin, sınırlı da olsa egemenlik yetkilerini devrettiği yeni bir hukuk düzeni oluşturmuştur ve bunun doğal sonucu da Topluluk (AB) Hukuku, iç hukukun üstünde yer alır³⁵. Yine ATAD; 03.06.1964 tarihli "Costa c. ENEL" kararıyla³⁶, kurucu sözleşmelerin yürürlüğe girmesi ile birlikte Topluluk (AB) Hukuku'nun, üye ülkelerin hukuki düzenlerine aşılanmış ve üye devlet yargı yerleri için bağlayıcılık kazanmış olduğunu vurgulamıştır³⁷. Aynı kararda Topluluk (AB) Hukuku'nun, ulusal hukuka üstün olduğunu da belirten ATAD; Birlik Hukuku'nun uygulanabilme gücünün, bir üye devletten diğerine değişmeyeceğini ve Topluluk (AB) Hukuku kurallarına karşı, bir iç hukuk kuralının ileri sürülmesinin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir³⁸. Karara göre Topluluk (AB) Hukuku kuralları, iç hukuk kurallarının niteliği ve sırası ne olursa olsun, anayasa da dâhil olmak üzere, önceki veya sonraki tasarrufların üstünde yer alır. Üye devletlerin sonraki tasarrufları ile kurucu antlaşmadan doğan yükümlülüklerin uygulanmasını tehlikeye atmaları, yükümlülüklerin üstlenilmesini de tehlikeye atmak anlamına gelmektedir. Oysa üye devletler, Topluluk (AB) Hukuku ile bağdaşmayan tek taraflı bir tasarrufta bulunamayacak derecede, egemenlik haklarını sınırlamışlardır³⁹. Yapılacak tek taraflı değişiklikler, Topluluk (AB) Hukuku alanında keyfiliğe yol açar. Oysa kurucu antlaşmaların lafzı ve ruhu, oluşmuş olan bu hukuk düzenini, üye devletlerin tek taraflı önlemlerle değiştirmesini engelleyici bir niteliktedir⁴⁰. Ayrıca ATAD, 06.03.1979 tarihli Simmenthal v. Avrupa Toplulukları (AB) Komisyonu kararında⁴¹, ulusal hukuka üstünlük durumunun, yalnızca önceki yasalar için değil, sonraki yasalar için de geçerli olduğuna karar vermiştir⁴².

AB Hukuku'nun üstünlüğü ile uluslarüstü karakteri arasında yakın bir ilişki vardır. Her iki kavram, hukuki entegrasyonun temel unsurlarıdır. Doğrudan doğruya uygulanabilirlik özelliği de dikkate alındığında, bu kavramların, siyasi bütünleşmenin hukuki alt yapısı için kabul edildiği anlaşılmaktadır. Üstünlük, her iki hukuk düzeni arasında bir çatışma olması durumunda devreye girerken, doğrudan doğruya uygulanabilirlik için böyle bir çatışmaya gerek yoktur. Kendine özgü bu hukuki yapı, yalnızca üye devletleri değil, aynı zamanda üye ülke uyruklarını da bağlar⁴³.

İktisadi bir birliktelikten, siyasi bir birlikteliğe doğru yol alan AB'de, bu entegrasyonu sağlayabilecek olması sebebiyle AB Hukuku, hiyerarşik olarak üye devlet hukuklarının kayıtsız-şartsız üstündedir ve uygulama önceliğine sahiptir. Bu sebeple, AB'nin uluslarüstü kurumlarının çeşitli konulardaki bağlayıcı faaliyetleri, üye devletleri birer alt birim haline dönüştürmüş ve geniş bir egemenlik sahasının, uluslarüstü üst oluşuma devrini sağlamıştır⁴⁴. AB'ye üye olmak, ulusal egemenlik yetkisinden AB lehine vazgeçme şartına bağlıdır ve bu vazgeçme, üyelik devam ettikçe geçerlidir. Bu vazgeçme,

³³ Karar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. AB Resmi İnternet Sayfası, http://eurlex.europa.eu/Result.do?typedate=GRP_DATE&startaaaa=1963&startmm=02&startjj=05&endaaaa=&endmm=&endjj=&RechType=RECH_date&idRoot=10&refinecode=JUR*T1%3DV110%3BT2%3D%3BT3%3DV2&Submit=Search, (08.07.2006)

³⁴ Kaneti, 1990, *age.*, s. 132; Kemal Başlar, "Avrupa Birliği'ne Katılım Sürecinde Türk Anayasası'nın Uyumlaştırılması Sorunu", <http://www.anayasa.gen.tr/baslar-AB-anayasa.pdf>, s. 2, (08.07.2006)

³⁵ Doğan, *age.*, s. 178

³⁶ Karar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. AB Resmi İnternet Sayfası, http://eurlex.europa.eu/Result.do?typedate=GRPDATE&startaaaa=1964&startmm=06&startjj=03&endaaaa=&endmm=&endjj=&RechType=RECH_date&idRoot=4&refinecode=JUR*T1%3DV110%3BT2%3D%3BT3%3DV2&Submit=Search, (08.07.2006)

³⁷ Kaneti, 1989, *age.*, s. 204

³⁸ Kaneti, 1990, *age.*, s. 135

³⁹ Doğan, *age.*, s. 181

⁴⁰ Arsava, *age.*, s. 131

⁴¹ Karar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. AB Resmi İnternet Sayfası, <http://eurlex.europa.eu/Notice.do?val=74706:cs&lang=en&list=74730:cs,74710:cs,74706:cs,74757:cs,74743:cs,74734:cs,74738:cs,74715:cs,74724:cs,74722:cs,&pos=3&page=26&nbl=279&pgs=10&hwords=>, (08.07.2006)

⁴² Başlar, *age.*, s. 2

⁴³ Özkan, *age.*, s. 70-71

⁴⁴ Hekimoğlu, *age.*, s. 33-34

kamu hukukunu ilgilendirdiği için, anayasanın böyle bir vazgeçmeye izin vermesi gerekir⁴⁵. Bu bağlamda, AB'ye üye olmak isteyen aday ülkeler, tam üyelik sürecinde, öncelikle anayasalarını değiştirmek durumundadırlar zira üyelik için gereken ekonomik ve siyasi ölçütlerin karşılanabilmesi ve gerekli yasal düzenlemelerin yapılabilmesi için, ilgili ülkenin anayasasının, engelleyici hükümler barındırmaması gerekmektedir⁴⁶.

III- 1982 Anayasası'na Göre Egemenlik Yetkisi

A- Genel Olarak

1982 Anayasası'nın 6. maddesi, egemenliği düzenlemektedir. Buna göre;

“Egemenlik, kayıtsız şartsız Milletindir.

Türk Milleti, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre yetkili organları eliyle kullanır.

Egemenliğin kullanılması, hiçbir surette hiçbir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz.” denilmek suretiyle hiçbir organın, kaynağını Anayasa'dan almayan bir devlet yetkisini kullanamayacağı ve kayıtsız ve koşulsuz, mutlak ve istisnasız biçimde Türk Milleti'ne ait olan egemenliğin, ancak Anayasa'nın gösterdiği organlar yoluyla ve Anayasa'nın çizdiği çerçevedeki esaslar uyarınca kullanılabilceği belirtilmiştir⁴⁷. Maddenin ilk fıkrasında iki unsur yer almaktadır. İlki, egemenliğin aidiyetidir. İkincisi ise egemenliğin sınırsızlığı ve egemenliğin, herhangi bir koşula veya sınırlamaya tâbi olmadan yalnızca Türk Milleti'ne ait olmasıdır⁴⁸. Maddenin ikinci ve üçüncü fıkralarında ise egemenliğin, yetkili organlar olan yasama, yürütme ve yargı güçleri dışında kullanılması ve bu yetkilerin devri, açıkça yasaklanmıştır⁴⁹.

Maddedeki “kayıtsız şartsız” olma durumu, egemenliğin kaynağı ile ilgilidir. Egemenliğin ait olduğu veya türediği kaynak açısından, herhangi bir kayıt ve şart yoktur. Mutlak bir aidiyetin söz konusu olduğu bu duruma göre, bu hak ve yetkinin tek sahibi millettir⁵⁰. Bu egemenlik anlayışında, egemenliğin sahibi olan millet, yalnızca hayatta olanlar değil; aynı zamanda, geçmişte bu devlet çatısı altında yaşamış ve gelecekte de aynı çatı altında yaşayacak olanlar oluşturur⁵¹. Egemenliğin gerçek sahibi olan ve bunun için hiçbir vasıtaya gerek duymayan millet, sadece egemenliğin kullanılmasını, bazı kişi ve kurumlara devretmiştir. Anayasa'da belirlenmiş esaslar dâhilinde gerçekleşen devir, devralan tarafından kullanılmazsa veya yanlış kullanılırsa, asıl sahibinin, her zaman geri alma hakkı vardır⁵². Burada dikkat çeken diğer bir husus, egemenliğin kullanılmasına ilişkindir. Egemenliği kullanacak olan organların “keyfi” davranmasına izin verilmemiş ve bu kullanımın, “anayasal esaslara” göre gerçekleşeceği ifade edilmiştir⁵³.

1982 Anayasası'nın 6. maddesi, ulus devlet modelinin doğal bir yansıması olarak, egemenliği kullanacak organların tespitinde kıskanç davranarak, bu yetkiyi sadece ulusal organlara vermiştir. Ancak, farklı devlet işlevlerini yerine getiren bu organlar, ulus devlet yapısının yekpare yapısı içerisinde görevlerini yerine getirirler. Bölüşülemez nitelikteki bu yetki sadece, kendi içinde bütüncül, merkezîyetçi ve hiyerarşik bir yapı arz eden ulusal devlet tarafından kullanılabilir. Ulusal veya uluslararası herhangi bir organa, bu yetkinin devri açıkça yasaklanmıştır⁵⁴. 1982 Anayasası'na göre egemenliğin tek

⁴⁵ Dalyancı, *age.*, s. 7-8

⁴⁶ Başlar, *age.*, s. 3

⁴⁷ Sait Güran, “Egemenlik Ulus'undur, Üstünlük Anayasa'dadır”, *Prof. Dr. Kemal Oğuzman'ın Anısına Armağan*, İstanbul 2000, s. 367

⁴⁸ Ramazan Sodan, “ Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na Tam Üyeliği Halinde; Avrupa Toplulukları Hukuku ile Anayasa Hukuku'muzun Uyum Sorunu”, *Türk İdare Dergisi*, S. 381, Aralık 1988, s. 180

⁴⁹ Anal-Tokuçoğlu, *age.*, s. 54

⁵⁰ Bülent Tanör-Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Yapı Kredi, İstanbul 2001, s. 109; Koçak, *age.*, s. 236

⁵¹ Hakyemez, *age.*, s. 152

⁵² Dalyancı, *age.*, s. 5

⁵³ Hakyemez, *age.*, s. 155

⁵⁴ Hekimoğlu, *age.*, s. 34

sahibi olan millet, bu hak ve yetkiyi kendi seçtiği temsilcileriyle kullanacaktır. Bu bağlamda temsilciler, tek tek bireylerin değil, bütün milletin temsilcisidirler⁵⁵.

Görüldüğü üzere 1982 Anayasası'nın 6. maddesi, egemenliğe ilişkin oldukça katı bir yapıya sahiptir. Egemenliğin klasik anlamdaki tanımına uygun olan bu madde ile egemenliğin kaynağı, kullanımı ve bu kullanımın çerçevesi oldukça sıkı bir şekilde düzenlenmiştir. Egemenliğin devredilebileceğine ilişkin hiçbir dolaylı ifade bile söz konusu değildir. Dolayısıyla, Türkiye'nin AB'ye tam üye olması halinde, 6. madde yürürlükte kaldığı veya değiştirilmediği ya da bu duruma ilişkin herhangi bir ekleme yapılmadığı takdirde, üyelik Anayasa'ya aykırı olacaktır.

Devletin, tüzel kişiliğinin iradesini açıklayan, belli görevleri yerine getiren değişik organları vardır. Devlet organlarının farklılığı, bu organların fonksiyonlarının da farklılığını ortaya çıkarır. Bu bağlamda devletin, egemenliğine dayalı hukuki faaliyetleri, üç başlık altında toplanır: Yasama, yürütme ve yargı⁵⁶. Egemenlik yetkisinin kullanılması, 1982 Anayasası'na göre aşağıdaki gibidir.

B- Yasama Yetkisi Açısından

Yasama deyince genel olarak anlaşılan, nesnel ve emredici hukuk kuralları koyma işlevidir⁵⁷. 1982 Anayasası'nın 7. maddesinde, “*Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisi'nindir. Bu yetki devredilemez.*” denilmek suretiyle, egemenliğin yetkili ulusal organ olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) ait olduğu ve başka bir organa devredilmesinin yasak olduğu belirtilmiştir⁵⁸. Bu maddede, yasama yetkisinin Türk Milleti'ne ait olduğu vurgulanmış ve bunun, Türk Milleti adına “**vekâleten**” TBMM tarafından kullanıldığı ifade edilmiştir.

1982 Anayasası'nın 6. maddesiyle, egemenliği kullanan organların, birbirine yetki tecavüzü önlenmek istenmiştir. Bu kural, “yasama yetkisinin devredilmezliğini” de kapsar. 7. madde Anayasa metninde yer almamış olsaydı bile, 6. maddeye göre yine yasama yetkisinin devri söz konusu olmazdı⁵⁹. Yasamanın düzenleme alanına giren işlemlerin en önemlisi, kanunlardır. Yani, devredilemeyen yasama yetkisi, kanun yapma yetkisidir. Doğal olarak, şeklen kanunla yapılması zorunlu bir düzenleme, başka bir organ ya da kuruma bırakılmaz⁶⁰.

AB'ye tam üyelik halinde; Topluluğa (AB'ye) entegre edilen alanlarda yasama yetkisinden vazgeçmek, koordine edilen alanlarda ise yasama yetkisini Topluluk (AB) Hukuku'nun gereklerine göre kullanmak gerekmektedir⁶¹. Entegrasyonun gerçekleştiği alanlarda Topluluk (AB) normları, üye devletler tarafından yürürlüğe konma ihtiyacı göstermeden etkilerini gösterir. Topluluğa (Birliğe) ait bu alanlarda ulusal hukuk düzeni, yerini Topluluk (AB) Hukuku'na bırakır. Koordinasyonun gerçekleştiği alanlarda ise problemlerin çözümü, üye devletlerin yetki sahasına girer ancak üye devletler, Topluluk (AB) normlarına ulusal alanda geçerlilik sağlamakla, uyumlu hale getirmekle yükümlüdürler⁶². Bu sebeple iki hukuk arasında, mevcut duruma göre uzlaşmaz bir çelişki vardır⁶³.

C- Yürütme Yetkisi Açısından

Yürütme işlevi, kural olarak devletin, yasama ve yargı dışında kalan işlevleridir. Esas itibarıyla, yasama işlevinde olduğu gibi kurallar koymaya yönelik bir faaliyet olmayıp, hukukun uygulanmasını sağlar. Ancak bazen yürütme, tüzük ve yönetmelik çıkarma yoluyla hukuk kuralları da koyar⁶⁴.

⁵⁵ Tanör-Yüzbaşıoğlu, *age.*, s. 110-111

⁵⁶ Teziç, *age.*, s. 352

⁵⁷ Gözübüyük, *age.*, s. 187

⁵⁸ Hekimoğlu, *age.*, s. 35

⁵⁹ Tanör-Yüzbaşıoğlu, *age.*, s. 265

⁶⁰ Tanör-Yüzbaşıoğlu, *age.*, s. 266; Bu madde ile getirilen yasaklama, kanun adını taşımayan ama kanunla eş değerde ya da kanun gücünde olan hukuki işlemleri de kapsamaktadır. Bk. Özbudun, *age.* s. 193

⁶¹ Arsava, *age.*, s. 439

⁶² Arsava, *age.*, s. 203-204

⁶³ Anal-Tokuçoğlu, *age.*, s. 54

⁶⁴ Gözübüyük, *age.*, s. 234.

1982 Anayasası'nın 8. maddesi, yürütmeyi düzenlemektedir. Bu maddeye göre, “*Yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından, Anayasa'ya ve kanunlara uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir.*” Yürütmeden “görev ve yetki” olarak bahseden, ikili bir yürütme biçimini benimseyen⁶⁵ 8. madde, bu yetkinin kullanımının sadece ulusal organlar tarafından yerine getirileceğini açıkça düzenlemiş olup, başka herhangi bir yoruma imkân tanımamıştır⁶⁶.

AB'ye tam üyelik halinde, 8. maddede düzenlenen yürütme organları, bu yetkilerinin bir kısmını kullanamayacaklardır. Zira AB Konseyi⁶⁷ ve AB Konseyi'nin yetkilendirdiği ölçüde ve uygulamada çoğunlukla AB Komisyonu⁶⁸, yürütme yetkisine sahiptir. Dolayısıyla ulusal organların, söz konusu yetkileri bu kurumlara devrederek, kendilerinin bunları kullanmaktan vazgeçmeleri gerekecektir. Özellikle; çevre, tarım politikası, işyeri sağlık ve güvenliği, rekabet ve ticaret politikası gibi üye devletlerin tasarrufunda olan bir çok konuya ilişkin yürütme yetkileri, AB Komisyonu eliyle yerine getirilmektedir. Bu sebeple iç hukukta, bu yetki devrine ilişkin bir karşılığın bulunması gerekmektedir⁶⁹. Anlaşılacağı üzere Topluluğun (AB) yetkileri, ulusal yürütme organlarının klasik yetkilerinin yerini almaktadır ve 8. madde bu haliyle, bu çelişkiyi gidermeye yetmemektedir⁷⁰.

D- Yargı Yetkisi Açısından

Hukuk devleti ilkesinin temeli olan yargılama yetkisi de yasama ve yürütme gibi bir devlet işlevidir. Bağımsız mahkemeler tarafından, egemenliğin asli sahibi Türk Milleti adına yerine getirilir⁷¹. 1982 Anayasası'nın 9. maddesinde, “*Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.*” denilerek yargı yetkisinin ulusal bağımsız mahkemelerin tekelinde olduğu, yani yasama ve yürütme yetkisinde olduğu gibi yine ulusal bir organın yetkili kılındığı belirtilmiştir⁷². Bu yetkinin kullanımında, mahkemelerin bağımsızlığı önem kazanmaktadır. Yasama ve yürütmeden bir farkı ve aslında daha da baskın özelliği, bağımsızlığına vurgu yapılmasıdır. Mahkemelerin bağımsızlığı, bağımsız hâkim ve savcılar eliyle sağlanır. Dolayısıyla bu maddeden de açıkça görüldüğü üzere, egemenliğin yargı alanındaki kullanımı da başka hiçbir organa devredilemez.

Lüksemburg'da bulunan ve her üye devletin uyruğundan hâkimlerin bulunduğu ATAD, AB'nin yargı organıdır ve oldukça önemli işlevleri vardır. Avrupa Topluluğu Kurucu Antlaşması'nın (ATA)⁷³ 234. maddesi uyarınca bu antlaşmanın yorumunda, AB kurumlarının işlemlerinin geçerliliği ve yorumu konusunda karar vermeye yetkilidir. Ayrıca ATAD, ATA'nın ilgili maddeleri uyarınca AB kurumlarının hukuki etki doğuran tasarruflarının hukuka uygunluğunu denetler. Antlaşma'nın veya onun uygulanmasına ilişkin hukuk kurallarının ihlâl edilip edilmediğine ve önüne gelen dava konusu işlemin iptaline karar vermeye, verdiği kararların yerine getirilmemesi halinde gerekli önlemleri almaya yetkilidir. Kararları kesindir ve temyiz edilemez. “**AB Hukuku'nun hamisi**”⁷⁴ konumundaki ATAD'ın aldığı kararların bağlayıcılığı göz önüne alındığında⁷⁵, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği halinde ATAD'ın

⁶⁵ Gözübüyük, *age.*, s. 235

⁶⁶ Hekimoğlu, *age.*, s. 37

⁶⁷ AB'nin yasama ve yürütme organı olan ve her üye devletin bakan düzeyinde temsilcisinin bulunduğu AB Konseyi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 207-220; Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 85-100; Tezcan, *age.*, s. 57-76; Ülger, *age.*, s. 57-60

⁶⁸ AB Konseyi tarafından yürütmeye ilişkin yetkilerin hemen hemen tamamının devredildiği, uygulamada AB'nin yürütme organı olarak çalışan, AB ile ilgili kaynakların birçoğunda “yürütme organı” olarak nitelendirilen ve üye ülkelerin bağımsız temsilcilerinden oluşan AB Komisyonu hakkında geniş bilgi için bk. Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 221-229; Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 100-109; Tezcan, *age.*, s. 76-96; Ülger, *age.*, s. 60-64; Bahadır Bumin Özarlan, “Avrupa Birliği Komisyonu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. 2, s. 229-246

⁶⁹ Hekimoğlu, *age.*, s. 37

⁷⁰ Anal-Tokuçoğlu, *age.*, s. 55

⁷¹ Gözübüyük, *age.*, s. 275

⁷² Hekimoğlu, *age.*, s. 38

⁷³ Antlaşma metni için bk. Kamuran Reçber, *Avrupa Birliği Mevzuatı*, Ezgi, Bursa 2003, s. 45-215

⁷⁴ Hekimoğlu, *age.*, s. 39

⁷⁵ Egemenlik yetkilerinin devri konusunda ATAD'ın, AB Konseyi ve AB Komisyonu'ndan ayrı bir özelliği vardır. Bir üye devlete ait yasama ve yürütme yetkileri, Topluluk (AB) kurumlarının izin verdiği ölçüde, üye devletler tarafından icra edilebilirken; ATAD'a tanınan münhasır yargı yetkisi, üye devlet mahkemelerince kullanılamaz. Üye devlet yasama ve

kararlarına uymak zorunda olduğu açıktır. Bu durumun, 1982 Anayasası'nın bugünkü haliyle bağdaşması mümkün değildir. Zira 1982 Anayasası'nın 138. maddesi, Mahkemelerin bağımsızlığını düzenlemektedir. Bu maddeye göre hâkimler bağımsızdır ve hiçbir organ, makam, merci veya kişi; mahkemelere ve hâkimlere emir ve talimat veremez, genelge gönderemez, tavsiye ve telkinde bulunamaz. ATA'nın 234. maddesi uyarınca; üye devlet mahkemelerinin AB Hukuku'na ilişkin herhangi bir tasarrufun yorumunda tereddüde düşmesi halinde veya o mahkemenin kararlarına karşı kanun yolunun kapalı olması durumunda ilgili ulusal mahkeme, sorunu ATAD'a ön karar usulü⁷⁶ yoluyla göndermek ve ATAD'ın vereceği karara uymak zorundadır. Bu durumda 1982 Anayasası'nın yargı yetkisi ile ilgili 9. ve 138. maddelerinin varlığı, ATAD'ın sahip olduğu yargı yetkisi ile uyumlu değildir ve Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği halinde, ATAD'ın aldığı kararlara uyulmasına engel teşkil eder.

Sonuç

Çalışmamızda da belirttiğimiz üzere egemenlik kavramı, her ne kadar çağımızda klasik anlamını yitirdiği iddialarına muhatap olsa da devletler için hâlâ vazgeçilmezliğini korumaktadır. Uluslararası ilişkilerin gelişmesi ve uluslararası politikanın çok hızlı değişime uğraması da bu gerçeği değiştirmemektedir. Egemenlik kavramı, devletler için çok önemli bir elbise, bir anlamda zırhtır. Egemenliği basit bir aksesuara benzetmek, reel-politik ile bağdaşmamaktadır.

Devletler arası ve devletler üstü kuruluşların arttığı günümüzde, diğer yandan ulusal egemenlik kavramı da yaygınlaşıp, sağlamlaşmakta ve olgunlaşmaktadır. Ulusal egemenlik kavramına karşı geliştirilen diğer benzeri kavramların, en az onun kadar yaygın, sağlam ve olgun olması gerekir ki aynı durum, bu kavramların meşruluğu açısından da geçerlidir⁷⁷. AB üyeliği ile birlikte, egemenlik yetkisinde meydana gelen daralma, her üye devlet için aynı oranda geçerli değildir. Üye devletler, kendi güçleri oranında, ulusal egemenliklerini korumaktadırlar. Bütün üye devletler, kâğıt üstünde eşit olsa da söz gelimi Almanya ile Belçika, Fransa ile İrlanda, AB içinde aynı etkinliğe sahip değildir. Bu durumun, Türkiye açısından nasıl sonuçlara yol açacağı, tartışılmaya şiddetle muhtaçtır⁷⁸. Hukuki durum ile fiili durum arasındaki fark, AB'nin yapısındaki meşruluğu sarsmakta, zihinlerde soru işaretlerine yol açmaktadır. Bunun dışında, meşruluk için en önemli ölçüt olan "halk iradesi", AB kurumlarında yeterince yansıma bulamamaktadır. AB'nin kurumsal yapısı ve iç işleyişinden kaynaklanan bu durum, özellikle AB Parlamentosu'nun, yani AB vatandaşlarının oylarıyla seçilen kurumun, danışma kurumu olmaktan öteye gidememesinden dolayı; AB'nin ulusal egemenlik karşısındaki meşruluk temelini zayıflatmaktadır⁷⁹.

AB'nin uluslarüstü bir özellik sergilemesi; egemenlik kavramının kullanımında, üye devletler için yetki devrine ve/veya yetki kısıtlamalarına yol açmaktadır. Üye devletler, kendi mevzuatını bu duruma uyumlu hale getirmek durumundadırlar. Türkiye'nin de AB'ye tam üyelik hedefi söz konusu olduğundan, aynı şey Türkiye için de geçerlidir. 1982 Anayasası'nın egemenliği düzenleyen temel maddesi, 6. maddedir. Bu maddeye göre egemenliğin sahibi, Türk Milleti'dir. Türk Milleti, sahip olduğu bu hakkı, yetkili organlara vekâlet vermek suretiyle kullanmaktadır. AB'ye tam üyelik halinde bu maddede yapılacak değişiklik kanımızca yeterli olmayacaktır. Zira; 6. maddeye göre devredilen yetki, egemenliğin kullanılması olup, egemenliğin kendisi değildir. Bu sebeple, AB'ye uyumu sağlamak amacıyla yapılacak değişiklik, mutlak surette halk oylamasına sunulmalıdır. Yani yetkinin sahibi ve kaynağı, bu konuda iradesini ortaya koymalıdır. Aksi takdirde yapılacak değişiklik yok hükmünde sayılacaktır. Yine

yürütme organları, Topluluk (AB) hükümleri izin verdiği ölçüde, yasama ve yürütme tedbirleri alabilirken; üye devlet mahkemeleri, Topluluk (AB) tasarruflarının geçerliliklerini sorgulayamaz, yorumunu yapamaz. Bk. Doğan, *age.*, s. 186

⁷⁶ AB mevzuatında yorum birliğini sağlamayı; AB mevzuatını, üye ülkelerde yeknesak bir şekilde uygulamayı ve geçerliliğini denetlemeyi; bireyleri, dolaylı olarak hukuken korumayı amaçlayan "ön karar" prosedürü için bk. Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 260-266; Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 125-127; Tezcan, *age.*, s. 109-111

⁷⁷ Mümtaz Soysal, "Değişen Egemenlik ve Meşruluk", *Anayasa Yargısı* 20, *Anayasa Mahkemesi'nin 41. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler, 25-26 Nisan 2003*, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, s. 173

⁷⁸ Dalyancı, *age.*, s. 4-5

⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Soysal, *age.*, s. 176-179. AB Parlamentosu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 194-206; Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 67-85; Tezcan, *age.*, s. 8-56; Ülger, *age.*, s. 64-67

Anayasa'mızın 7., 8. ve 9. maddeleri de bu kapsamda değerlendirilmeli aksi takdirde, sahibinin izin vermediği bir yetki devrinin mümkün olmadığı gözden uzak tutulmalıdır.

Öte yandan, yukarıda bahsettiğimiz maddelerin halk oylamasına sunulması değişikliğe uğraması ve yetki devrinin önünün açılması da ayrı bir tartışma konusu yapılabilir. Bilindiği üzere Anayasa'mızın ilk 3 maddesinin değiştirilemeyeceği ve hatta değiştirilmesinin teklif dahi edilemeyeceği 4. maddede belirtilmiştir. Ayrıca 2. maddede “...başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan,...” ibaresi de yer almaktadır. Başlangıç kısmının 3. paragrafında “... Millet iradesinin mutlak üstünlüğü, egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milleti'ne ait olduğu ve bunu millet adına kullanmaya yetkili kılınan hiçbir kişi ve kuruluşun, bu Anayasa'da gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeni dışına çıkamayacağı;...” şeklindedir. Dolayısıyla Anayasa'mızın 2. maddesinin yaptığı yollama ile başlangıç hükümleri de egemenliğin sahibi ve devredilmezliği konusunda oldukça sıkı hükümleri barındırmaktadır. Bu durumda, egemenlik yetkisinin devredilmesine yönelik olarak yapılacak değişiklikler, 2. maddeye ve başlangıç hükümlerine aykırı olacaktır. Yani bu tip bir değişiklik, 1982 Anayasası'nın ruhuna açıkça aykırıdır. Bu sebeple AB'ye tam üyelik halinde, 1982 Anayasası'nın bütünüyle değiştirilmesi bile göz önünde bulundurulmak zorundadır.

Aslında, çalışmamızın “egemenlik yetkisi” kavramı üzerinden ortaya koyduğu diğer bir mesele de AB'ye tam üyelik gerçeğinin görünmeyen ve/veya gösterilmeyen maliyetidir. Bu maliyet, aslında doğrudan doğruya küreselleşme gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Görüldüğü üzere AB'ye tam üyelik bazı sorumlulukları ve belki de oldukça zor gelebilecek bazı fedakârlıkları gerektirmektedir. Hele tam üye olmak isteyen ülke Türkiye olunca, AB'nin taleplerinin diğer aday ülkelere göre ne kadar farklı olduğu da artık bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla, AB'ye ilişkin olarak egemenlik yetkisi başta olmak üzere, her alanda yapılan tartışmaların temeli, AB'ye tam üyelik kararındaki istek ve samimiyetle ilgilidir. Eğer Türkiye, AB'ye tam üye olmak istiyorsa ve bu konuda kesin olarak kararlıysa, AB'nin taleplerinde farklılık olsa bile, istisnai ve teknik düzenlemeler dışındaki bu talepleri yerine getirmek zorunda olduğunu bilmek ve buna uygun davranmak zorundadır. Eğer Türkiye bu yola girmek istemiyorsa, tam üyelik iddia ve hedefinden vazgeçmek zorundadır. Bu iki tercih dışında, üçüncü bir tercih şansı yoktur. Yani AB ile ilişkilerimizi, ya tam üye olarak devam ettirmek ya da tam üye olmadan ticari eksende sürdürmek arasında seçim yapmak zorunluluğu vardır. AB'ye tam üyelik, ne yalnızca ekonomik gelişme ve refah temelinde değerlendirilebilir ne de çağdaş medeniyetin olmazsa olmazı olarak nitelendirilebilir. Meseleye yalnızca bu gözlükle bakarak tercih yapmak, yanıltıcı sonuçların doğmasına yol açar. Kamuoyu, tam üyelik sonucunda elde edilecek kazanımların ve üyeliğin getireceği maliyetin çerçevesi ve kapsamı konusunda, yeterince bilgi sahibi değildir. Bu sebeple, doğru bir değerlendirme yapabilmek ve doğru bir karar verebilmek için, öncelikle verileri doğru tespit etmek gerekmektedir. Karar verme aşaması, bir sonraki aşama olmalıdır⁸⁰.

Bugün için yeryüzündeki hiçbir devlet açısından, “sınırsız özgürlük” ve “sınırsız egemenlik”ten bahsedilemez. Egemenlik kavramının ise, ilk ortaya çıktığı andan itibaren değiştiği ve dönüştüğü konusunda ise herhangi bir şüphe yoktur. Ancak uluslararası hukukta, “güç” faktörünün öne çıktığı ve belirleyici olduğu da bilinen bir gerçektir. Hukuki durum ile fiili durum, her zaman birbiriyle örtüşmemektedir. Bu durum, AB içinde çok açık bir şekilde görülmektedir. Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya gibi büyük devletlerin, AB içinde diğer devletlere nazaran daha etkin oldukları ve bu durumun, çalışmanın konusunu ilgilendiren “egemenlik yetkisi” konusunda da benzeri şekilde gerçekleştiği açıktır. AB'nin karar alma mekanizmalarında, güçlerini kullanan bu ülkeler, bağımsızlık ve egemenlikle ilgili

⁸⁰ Türkiye-AB ilişkilerinde son dönemde gelinen aşama, kamuoyunun tercihinde önemli değişikliklere yol açmaktadır. Türk Milleti'nin hassas olduğu konulara ilişkin olarak, AB'den gelen talepler, Türkiye'nin AB üyeliğine ilişkin eğilimlerde olumsuz bir havanın ve psikolojinin oluşmasına yol açmıştır. Buna ilişkin olarak, son günlerdeki en çarpıcı veri, 27 Mart 2006-1 Mayıs 2006 tarihleri arasında, Eurobarometre'nin yaptığı ankettir. 30 ülkede yapılan bu eşzamanlı ankete göre, Türkiye'de AB üyeliğine verilen destek, 6 ay içinde, % 60'dan, %43'e düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=12516, (09.07.2006). AB'nin Türkiye'den talep ettiği ve tepkiye yol açan konulara güzel bir örnek için bk. Süleyman Sırrı Terzioğlu-Bahadır Bumin Özarlan, “Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Azınlıklar Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Ocak-Şubat-Mart-Nisan 2005, C. 11, S. 1, s. 113-126.

konularda, kendileri aleyhine işleyebilecek kararların çıkmasına engel olabilmektedirler. Dolayısıyla, egemenlik yetkisine ilişkin kısıtlamalar, kendi aleyhlerine işlememektedir. Türkiye'nin AB'ye üyeliği sürecinde, bütün bunlar göz önünde bulundurularak, sağlıklı bir karar verilmelidir. Bu karar verilirken de bugünden yarına bir perspektif yeterli olmaz. Türk Milleti'nin tarihi yolculuğu, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde verdiği milli mücadele ve bu mücadele neticesinde elde ettiği bağımsızlık ve egemenlik, değerlendirmenin köşe taşları olmalıdır⁸¹.

Kaynaklar

- 📖 Akyılmaz Bahtiyar, "Milli Egemenlik Kavramının Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. İhsan Tarakçıoğlu'na Armağan, C. II, Haziran-Aralık 1998, S. 1-2, s. 213-222
- 📖 Anal Bumin-Tokuçoğlu M. Bülent, "Avrupa Topluluğu Hukuku ve 1982 Anayasası'nda Egemenlik", *İzmir Barosu Dergisi*, S. 2, Nisan 1989, s. 50-62
- 📖 Ansay Tuğrul, "Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Tam Üyeliğimiz ile İlgili Bazı Hukuki Sorunlar", Prof. Dr. Yaşar Karayalçın'a 65. Yaş Armağanı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 19-30
- 📖 Arsava Ayşe Füsün, *Avrupa Toplulukları Hukuku ve Bu Hukukun Ulusal Alanda Uygulanmasından Doğan Sorunlar*, AÜSBF, Ankara 1985
- 📖 Başlar Kemal, "Avrupa Birliği'ne Katılım Sürecinde Türk Anayasası'nın Uyumlaştırılması Sorunu", <http://www.anayasa.gen.tr/baslar-AB-anayasa.pdf>
- 📖 Bozkurt Enver-Özcan Mehmet-Köktaş Arif, *Avrupa Birliği Hukuku*, Asil, Ankara 2004
- 📖 Dalyancı Numan, "Avrupa Birliğinin Türkiye'nin Egemenliğine Olan Etkileri ve Bu Konuda Anayasada Yapılması Gereken Değişiklikler", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, C. 14, 2004, S. 2, s. 1-13
- 📖 Doğan İzzettin, *Türk Anayasa Düzeninin Avrupa Toplulukları Hukuk Düzeniyle Bütünleşmesi Sorunu*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayını, Fakülteler, İstanbul 1979
- 📖 Gözübüyük A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, Turhan, Ankara 2004
- 📖 Gündüz Aslan, *Milletlerarası Hukuk, Temel Belgeler, Örnek Kararlar*, Beta, İstanbul 2003
- 📖 Güran Sait, "Egemenlik Ulus'undur, Üstünlük Anayasa'dadır", Prof. Dr. Kemal Oğuzman'ın Anısına Armağan, İstanbul 2000, s. 365-381
- 📖 Hakyemez Yusuf Şevki, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı, Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi ve Dönüşümü*, Seçkin, Ankara 2004
- 📖 Hazır Hayati, "Avrupa Topluluğu Hukuku ile Türk Hukuk Sisteminin Bütünleşmesinde Egemenliğin Devri Sorunu", Prof. Dr. Halil Cin'e Armağan, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Konya 1995, s. 9-22
- 📖 Hekimoğlu Mehmet Merdan, "Avrupa Topluluğu Hukuku ve 1982 Anayasası'na Göre Egemenlik", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 51, Mart-Nisan 2004, s. 27-45
- 📖 <http://www.abhaber.com>
- 📖 <http://www.europa.eu.int>
- 📖 Kaneti Selim, "Avrupa Topluluğu Hukukunun Üstünlüğü Karşısında Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", *Anayasa Yargısı* 7, Ankara 1990, s.131-140
- 📖 Kaneti Selim, "Avrupa Topluluğu Hukukunun Üstünlüğü", *İktisat ve Maliye*, S. 5, Mayıs 1989, s. 202-206
- 📖 Koçak Mustafa, *Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi, Devlet ve Egemenlik (Eski Kavramlar-Yeni Anlamlar)*, Seçkin, Ankara 2006
- 📖 Özarlan Bahadır Bumin, "Avrupa Birliği Komisyonu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. 2, s. 229-246
- 📖 Özbudun Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin, Ankara 2005
- 📖 Özkan Gürsel, "Avrupa Birliği Hukuku ve Milli Egemenliğin Devri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, 2002, S. 1-2, s. 57-89
- 📖 Özman M. Aydoğan, "Devletlerin Egemenliği ve Milletlerarası Teşekküller", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXI, 1964, S. 1-4, s. 53-121
- 📖 Öztürk Kâzım, *Atatürk'ün Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmalar II*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1183, Atatürk Dizisi/30, Ankara 1992
- 📖 Palamut, Mehmet E. ; "Ulusal Egemenlik Bağlamında Vergileme Yetkisi ve Türkiye'nin AB Karşısındaki Konumu", *Avrupa Birliği'ne Geçiş Süreci ve Türk Kamu Maliyesi'nin Uyumunu*, 17. Türkiye Maliye Sempozyumu, TÜRMÖB Yayınları-185, s. 219-245
- 📖 Pazarıcı Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri, 2. Kitap*, Turhan, Ankara 2005

⁸¹ Bu değerlendirmeye katkı sağlaması, köşe taşı olması açısından; devletimizin kurucusu Mustafa Kemâl Atatürk'ün, 6 Mart 1922'de, TBMM'de söylediği şu sözler oldukça anlamlıdır: "... Artık hayat bulmak için, hâli iyileştirmek için, insan olmak için, mutlaka Avrupa'dan nasihat almak, bütün işleri Avrupa'nın emellerine göre yürütmek, bütün dersleri Avrupa'dan almak gibi bir takım zihniyetler yayılmaya başladı. Hâlbuki, hangi bağımsızlık vardır ki yabancıların nasihatlarıyla, yabancıların planlarıyla yükselebilirsin. Tarih böyle bir hadise kaydetmemiştir. Tarihe böyle bir hadise kaydetmeye teşebbüs edenler, acı sonuçlarla karşılaşmışlardır...". Bu sözlerin orijinal hâli için bk. Kâzım Öztürk, *Atatürk'ün Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmalar II*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1183, Atatürk Dizisi/30, Ankara 1992, s. 776.

- Reçber Kamuran, *Avrupa Birliği Mevzuatı*, Ezgi, Bursa 2003
- Renkli, Resimli, *Ansiklopedik Büyük Sözlük*, Arkın, Cilt 4
- Salha Samir, “Yeni Dünya Düzeninde Egemenlik Kavramı ve Milletlerarası Teşkilatlar (I)”, *Yargıtay Dergisi*, C. 19, Ekim 1993, S. 4, s. 457-473
- Sodan Ramazan, “ Türkiye’nin Avrupa Topluluğu’na Tam Üyeliği Halinde; Avrupa Toplulukları Hukuku ile Anayasa Hukuku’nun Uyum Sorunu”, *Türk İdare Dergisi*, S. 381, Aralık 1988, s. 169-187
- Soysal Mümtaz, “Değişen Egemenlik ve Meşruluk”, *Anayasa Yargısı 20, Anayasa Mahkemesi’nin 41. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler, 25-26 Nisan 2003*, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 50, s. 171-181
- Tanör Bülent-YÜZBAŞIOĞLU Necmi, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, Yapı Kredi, İstanbul 2001
- Tekinalp Gülören-Tekinalp Ünal, *Avrupa Birliği Hukuku*, Beta, İstanbul 2000
- Terzioğlu Süleyman Sırrı-Özarlan Bahadır Bumin, “Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Üyelik Sürecinde Azınlıklar Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Ocak-Şubat-Mart-Nisan 2005, C. 11, S. 1, s. 113-126
- Tezcan Ercüment, *Avrupa Birliği Kurumları Hukuku*, Beta, İstanbul 2001
- Teziç Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, Beta, İstanbul 2005
- Türkçe Sözlük 1*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, (Türk Tarih Kurumu Basımevi), Ankara 1988, Cilt 1

DEDE KORKUT METİNLERİ ÜZERİNDE YENİ DÜZELTMELER (1)

The New Corrections on Dede Korkut Manuscripties

*Sadettin ÖZÇELİK**

Özet

Bu makalede, Dede Korkut metinlerinde yanlış veya eksik yazılmış bazı kelime veya şekillerin düzeltilmesi, bazı kelimelerin okunuşu ve anlamlandırılması ile ilgili birtakım düzeltmeler üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Yanlış veya Eksik Yazılmış Kelime, Okuma, Düzeltme, Anlamlandırma: fakı, atlandı, orta vb.

Abstract

In this article it is discussed that corrections of some words or structures which were written by mistake or missing and related to reading and meaning in Dede Korkut.

Key Words: Dede Korkut, Wrong or Missing Word, Correction, Reading and to Give Meaning: fakı, atlandı, orta etc.

Eski metinlerin okunması ve incelenmesi ile ilgili zorluklardan daha önceki bir makalemde söz etmiş ve Dede Korkut'ta geçen birkaç kelime üzerinde durmuştum.¹ Bu yazımda, incelenen metinde özellikle sözün gelişi ve olay örgüsünün mutlaka dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştım. Ancak, ne yazık ki, her zaman için insan hafızasının *unutmak* gibi bir *belası* ve kalbinin *acelecilik* denen bir *illeti* vardır. Araştırmacı, bir taraftan metnin bütünlüğü, olay örgüsü, konu ile ilgili okuma, yorumlama ve anlamlandırmalar ile ilgilenirken diğer taraftan kendi bakış açısını kontrol ve eleştiriye tabi tutabilmeli; bu noktada *acelecilik* için içerisine girerse *sabır* silahı ile karşısına çıkmasını da bilmelidir. Filolojik çalışmalarda araştırmacıyı kuşatan, bir taraftan yol ve çıkış noktaları gösteren, diğer taraftan da dikkatinin dağılmasına sebep olabilen bir yığın bilgi, yorum ve değerlendirme yer yer o kadar çoğalır ki bazen bunları ayıklayıp doğru sonuca ulaşmak son derece güçleşir. Bir madencinin maden yatağına ulaşması için kazmış olduğu tünelin karanlık ortamını aydınlatacak ışığa ihtiyacı vardır. İşte araştırmacı da tıpkı bir madenci gibi elindeki kaynaklar ve verilerle yolunu aydınlatabilir. Bu ışıklardan birini veya metnin bütünlüğünü atladığında yeni bir karanlık dehlize yuvarlanması işten bile değildir. Bir de araştırmacının yaptığı tespitlerin yayımlanması sonrasında bu çalışmalarının değerlendirilmesi veya eleştirilmesi söz konusu olabilir. Bu nedenle araştırmacı ileri bir tarihte, başka bir araştırmacının kendisinin yazmış ve benimsemiş olduğu birtakım tespit ve görüşlerini eleştirmek, reddetmek hakkına sahip olduğunu bilmeli; hatta kendisi de kendini eleştirebilme ve yanlış görüşünden vazgeçme erdemini, yürekliliğini gösterebilmelidir. Çünkü, bilim adamı, eleştiriye bilim için yapar, egosunu tatmin ve bencillığe tenezzül etmez; bilginin paylaşıldıkça genişleyip geliştiğine inanır. Bu inanç kendi kişiliğine de saygının bir gereğidir. Ayrıca, araştırmacı aynı konuyu başka meslektaşlarının çalışmasını da hazmeder. Çünkü, o herşeyden önce bilime inanır, bilime katkının ne olduğunu iyi bilir. Bu inanç ve bilim adamı sıfatının gereği olarak herkesten ve her şeyden önce bilimin üstünlüğünü tanır ve ona değer verir; bilimi gönlünün basit heveslerinin, karpislerinin oyuncağı gibi görmez ve kullanmaz; bu yolda samimi olarak çalışanı alkışlar, taktir eder; meslektaşını kıskançlık dürtüleri içerisinde toplum önünde küçük düşürmeye çalışmak basitliğine de düşmez; çünkü, o büyüklüğün hangi yoldan geçtiğini de çok iyi bilir ve her çalışmanın yeni bir açılım, yeni bir çıkış noktası, yeni bir ufuk olduğuna inanır. Bilim adamı, Türkoloji ile uğraşıyorsa Dede Korkut'un daha iyi anlaşılması ve bilinmesi yolunda harcanan en küçük emeği, atılan her adımı; yürekten destekler, sevinç ve heyecan kaynağı bilir.

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi.

¹ Sadettin Özçelik, "Dede Korkut'ta Yanlış Yazılmış Birkaç Kelime ve Okunuş Şekilleri Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2005, cilt V, Sayı 1, s.79-83.

İşte bu notlar, bu duygu ve düşünceler içerisinde hazırlandı. Eski metinlerde tartışılan filolojik noktalar genellikle yazım şekli, eksik yazılışlar, metnin okunuş şekli ve anlamlandırılması üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu makalede de Dede Korkut metinlerinde geçen bazı kelimelerin yazılışları, okunuşları ve anlamlandırılması ile ilgili yeni ve farklı birtakım düzeltmeler konu edilmiştir.

Drs.5a.11 (ME 6.11) **kıkı** → **faķı**: hoca, müezzin

“Minārede baŋlayanda فقي **faķı** görkli.”

Yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı gösterilen kelimeyi Ergin, *faķı* okumuş ve ‘hoca, müezzin’ (DKKII: 110) anlamlarını vermiştir. Gökyay, aynı kelimeyi *fakı* (DKK: 2.35) okumuş ve ‘din bilgini, şeriat bilgilerini bilen, okumuş, hoca’ (DKK: 208) anlamlarını vermiştir. Tezcan da kelimeyi *faķı* şeklinde okumuştur.

Vahid Zahidoğlu ise, sunduğu bir bildiride (2004b: 3313-3315) bu okuyuş ve anlamlandırma şekillerine karşı çıkmıştır. Zahidoğlu, birtakım gerekçeler sunarak değerlendirmeler yapmış ve sonuç olarak şöyle demiştir: “(...) Minarede baŋlayanda kıkı görkli cümlesine şöyle anlam veriyoruz: Minareden okunandan ezan güzel.” (2004b: 3315)

Ben, Zahidoğlu’nun bu okuma anlamlandırmasının kabul edilemez olduğunu düşünüyör ve yukarıdaki sonuca ulaşıırken sunmuş olduğu gerekçeler üzerinde ayrı ayrı durmak istiyörüm:

1. Zahidoğlu, notunun hemen başında “Kıkı فقي ezan, yüksek sesle seslenme” açıklamasını yapmakta ve bu kelimeye Kaşgarlı’dan *orı kıkı ‘gürültü, haykırış’* (DLTIII: 227) ikilemesiyle Kutadgu Bilig’den *kakıla- ‘bağırmak, yüksek sesle seslenmek’* fiili vb. örnekleri tanık göstermiştir. (2004b: 3313-3314) Zahidoğlu’nun tanık gösterdiği bütün fiiller, ‘bağırmak, ses çıkarmak’ anlamlarındadır.

2. Zahidoğlu, bildirisinde ikinci olarak “Yazılıştta her iki k’nın noktalarının net bir şekilde görölmesine rağmen kelime bütün yayımlarda Arapça fakı kelimesiyle birleştirelmıştır. Bu okunuş kelimenin imlasını yansıtmamaktadır” (2004b: 3314)² demektedir. Oysa metinde fe (ف)’nin noktası üzerinde bir mürekkep dağılması olduğu ve dikkatle incelendiğinde kelimenin faķı (فقي) olduğu görölmektedir. Ayrıca, bir an için yazımın فقي olduğunu düşünsek bile Dresden nüshasında bir ve iki noktanın yazımında çoğu kez tutarsızlık göröldüğu için yazım şekli, tutarlı bir tanık olarak gösterilemez. Çünkü, yazma eserlerde en çok yapılan yanlışlıkların başında noktalı harflerin birbirlerinin yerine yazılışları gelir ve bu Dede Korkut’ta da sık görölen bir durumdur.

3. Zahidoğlu, bildirisinde üçüncü olarak “Fakıh fıķıh bilginidir, din ve şeriat ilmi üstadıdır, minareden ezan okuma onun görev alanına dahil değildir. Minareden ezan okuyan kişi için müezzin veya ezancı kelimeleri mevcuttur. KDK’da bunların yerine sakalı uzun tat eri ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca, fakıh’ın minareden ezan okumasına (...) yazılı kaynaklarda rastlanmamaktadır” (2004b: 3314) demektedir.

Bir kelimenin sözlük veya bilimsel anlamı yanında halk ağzındaki kullanılışında ses değişmesi olabileği gibi anlam genişlemesi, anlam daralması, farklı anlamlarda kullanılma vb. durumlar olabilir. Nitekim *fakı* kelimesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da medrese öğrencileri için kullanılır. Hatta eskiden medreselerde yetiştiklerinden dolayı camide imamlık ve müezzinlik yapan görevliler için de kullanılan *fakı* kelimesi, günümüzde de halk arasında yaşamaktadır. Sadece kendi bölümümdeki meslektaşarımdan yaptığım soruşturma sonucunda *fakı* kelimesinin Kars, Erzurum, Van, Bitlis, Adana, Urfa, Mardin, Konya yöresinde yaşamakta olduğu sonucu ortaya çıktı. Bu kelimenin sonundaki ünsüz düşürölmüş (faķı <Ar. faķıh فقيہ) ve Türkçe uyuma girmiş olması da dikkate alındığında Dresden nüshasındaki yazımı (فقي) ile uyumlu görölmektedir ki bu durum da düşüncemi desteklemektedir.

² Zahidoğlu’nun *fakı* olduğunu belirttiği Arapça kelime, *faķıh* (فقيہ) olmalıdır.

4. Derleme Sözlüğü 1831'de *fahı* 'hoca, imam' anlamında Alucra ve Şebinkarahisar'dan; ayrıca 4502'de *fakı* 'hoca' anlamında Kayseri'nin ilçelerinden derlenmiştir.

5. Zahidoğlu, bildirisinde dördüncü olarak yukarıdaki sözlerin devamında şöyle demiştir: "(...) ve **fakih** kelimesinde sondaki **h**'nin düşmesiyle yaranan *fakı* biçimine başka yazılı kaynaklarda rastlanmamaktadır. Zaten de bu mümkün değil. Çünkü Türk dillerinden farklı olarak Arap dilinde kelimedden ünsüzün düşmesi veya değişmesi onun farklı şekil ve anlam kazanması demektir." (2004b: 3314) Ancak, *faḫīh* kelimesinin ünsüz düşmesi ile elde edilmiş olan şekli, yukarıda belirttiğim gibi, zaten farklı bir anlamda kullanılmaktadır. Ayrıca, kelime Türkiye'de, köy adlarında; *Barakfakı*, *Başfakı*, *Karafakılı*, *Kösefakılı*, *Sarıfakılar* (Gülensoy 1995: 70) gibi örneklerde ikincil ad olarak kullanılmaktadır.

6. Zahidoğlu, yukarıdaki sözlerin devamında beşinci olarak "Orta çağ müstensihleri bu kurala sıkı bir biçimde uymuşlardır. Bundan dolayı **fakı** okunuşu mantık ve imla açısından inandırıcı görünmemektedir." (2004b: 3314) demektedir.

Dede Korkut, kesin olarak halk ağzına dayanan bir metindir ve alınma kelimelerin halk ağzında daha sık ve çok değişikliğe uğradığı görülebilir. *Fakı* kelimesi de Dede Korkut'taki Türkçeleştirilmiş örneklerden sadece biridir. Ben, Zahidoğlu'nun burada bir atlama yaptığını düşünüyorum. Çünkü, Zahidoğlu'nun bildirisinin *kaynakçasında* da yer alan Muharrem Ergin'in hazırlamış olduğu *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer* adlı kitabın 379-387 sayfalarında bu konu ile ilgili olarak *Türkçeleştirme* başlığı altında hem *fakı* kelimesi hem başka birçok örnek söz konusu edilmiştir. Ergin, *fakı* için şöyle diyor: "*faḫih* kelimesinin *h*'si atılmış, vokali kısaltılmış, vokal uyumuna bağlanmıştır: *fakı* 6.11. Azeri sahasında da kelime bu şekildedir." (DKKII: 383)

7. Zahidoğlu, "KDK'ta müezzin, ezancı veya *fakih*'in güzelliği değil, ezanın güzelliği söz konusudur" (2004b: 3314) demekte, *kıkı* okuduğu kelimenin *ezan* anlamında olduğunu belirtmekte ve Dede Korkut'taki şu cümlelerde geçen *baḫla-* ve *baḫbaḫlat-* fiillerinin kökündeki *baḫ* 'ezan' kelimesi ile aynı anlamda kullanılmış olduğunu söylemektedir:

Drs.7b.5: "Şakalı uzun tat eri baḫladuḫda"

Drs.62b.2: "Keşşilerin öldürdiler, baḫ baḫlatdılar, 'aziz Tanrı adına ḫudbe (3) okıtdılar."

Drs.141b.7: "Kelisāsın yıḫup yerine mescid yapdum, baḫ baḫlatdum."

"*Minārede baḫlayanda fakı görkli.*" cümlesinde geçen *baḫlayanda* zarfi, *banladıḫında* 'ezan okuduḫunda' anlamında olduğuna göre *fakı* kelimesi, cümlenin öznesidir ve bu durumda *ezan* anlamında kullanılmış olamaz. Bu kelimenin bir an için Zahidoğlu'nun teklif ettiği gibi *kıkı* 'ezan' olduğunu kabul etsek bile cümlede geçen *ban* kelimesi de *ezan* anlamında olduğuna göre cümlenin anlamında bir çelişki ortaya çıkacaktır. Zahidoğlu, bu durumu farketmiş ve şu açıklamayı getirmiştir:

"Cümlede **baḫla-** fiilinin pasiflik ifade eden -n ekiyle değil, **baḫlayanda** şeklinde geçmesi bizce daha eski bir gramer özelliğini yansıtmaktadır. Aynı gramer biçimi soylamanın başka bir cümlesinde de görülmektedir: *ayna günü okuyanda kutbe görkli*" (2004b: 3314-3315). Bence, Dede Korkut'ta sadece bu cümlede geçen *okuyanda* kelimesi örneğinden hareketle bunun 'eski bir gramer özelliğini yansıttığını' söylemek doğru bir yöntem değildir. Çünkü, bu anlatıcı veya yazıcıya ait bir yanlışlık da olabilir. Nitekim, Zahidoğlu'nun tanık gösterdiği ve metinde *اوقيانده* şeklinde yazılmış olan kelimeyi sadece Ergin, yazılışına uygun olarak *oḫayanda* (ME 6.10) şeklinde okumuştur. Buna karşılık Gökyay (DKK: 2.34) ve Tezcan, *oḫananda* şeklinde düzeltmişlerdir.

Bence yukarıda belirttiğim gerekçelere göre Zahidoğlu'nun görüşü kabul edilemez. Cümle *Minârede başlayanda faқа görkli. 'Minarede ezan okuduğunda hoca güzel.'* şeklinde okunmalı ve anlaşılmalıdır.

Drs.6a.6 (ME 8.6) **depidine/ depdenince/ depretince** → depretince.

“Anuğ gibi-(5)-nüñ hānum, bebekleri bitmesün, ocağuşa buncılayın ‘avrat gelmesün. (6) Geldük ol kim tolduran tobdur: دپرتتجه → دپرتتجه depretince yerinden örü (7) turdı. Elin yüzün yumadın obanuğ ol ucından (8) bu ucına, ol ucına çarşıdurdı, kov kovladı, diñ (9) diñledi, öyledence gezdi. (...) (Drs.6b.3) Bunuğ gibi-nüñ hānum, bebekleri bitmesün, (3) ocağuşa bunuğ gibi ‘avrat gelmesün.”

Yukarıda Drs.6a.6'da geçen ve metinde دپرتتجه şeklinde yazılmış olan kelimeyi, Ergin *depidine* okumuş ve söz dizininde “*depit-: tepretmek, kımlıdatmak, sarsmak*” (DKKII: 83) şeklinde işlemiştir. Gökyay, aynı kelimeyi ‘*depdenince*’ okumuş ve söz dizininde “*depdenince: silkinip kalkınca (?)*” (DKK: 194) şeklinde tereddüt belirterek vermiştir.

Tezcan ise, kelimeyi *depretince* okumuş ve ilgili notunda gerekçe olarak şu açıklamaları yapmıştır: “*Yazmada depretince ya da depdenince okunacak biçimde yazılmış olan bu sözcüğü Ergin depidine okumuştur. Gökyay ise metne Vat. Nüşhasındaki sabāhdanca'yı almıştır. Drs. Yazmasında ۷ re ile ۷ dāl sık sık pek benzer biçimde yazılmış ya da çekimleme sırasında biri öteki yerine yanlış yazılmıştır. Ergin'in depitince okuyuşu mümkün olmakla birlikte depit- eylemine kaynaklarda rastlanmıyor. Buna karşılık depret- yaygındır, bkz. Örn. TarS. 1097 'kımlıdatmak, sarsmak, harekete getirmek'. Metinde söylenmek istenen şudur: tolduran tobdur diye nitelenen kadın kendi kendine uyanmıyor, onu birisinin sarsıp uyandırması gerekiyor.*” (DKON: 59)

Bu satırlardan Tezcan'ın yukarıda verdiğim Gökyay'a ait okuma şekli ve anlam ile ilgili tereddütünü atladığı anlaşılıyor. Ben daha önce kelimeyi *depdügince* okumuş ve bazı gerekçeler sunmuştum (Özçelik 2005: 48-50). Ancak, şimdi kelime için Tezcan'ın verdiği anlamın söz bağlamına uygun olduğunu, kelimenin metinde yanlış yazıldığını *-dal (۷) yerine re (۷)* ve *nun (ن) yerine te(۷-)* (دپرتتجه → دپرتتجه) ve bu durumda *depretince* okunması gerektiğini düşünüyorum.

Drs.15b.5 (ME 27.5) **on ikince** (<on iki ince)

“اون اکنجه **On ikince** süñücegüñ üzen olmuş yağşur ahı”

Yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı verilmiş olan kelimeleri Ergin, *on igiçe* okumuş ve söz dizininde ikinci kelimeyi, ‘*igi: iğ?*’ (DKKII: 149) şeklinde işlemiştir. Gökyay, *on iki ince* (DKK: 11) şeklinde okumuş ve anlamıştır.

Tekin, konu ile ilgili olarak “*...bundan sonra gelen kelime sünücügüñ ‘kemikçiğın’ olduğuna göre on ikice metne uygun düşmektedir: ‘On iki kadar kemiciğın...’*” (1986: 146) açıklamasını yapmıştır. Tekin'in tercümede *kadar* kelimesini kullanması yanlış olmuştur. Çünkü kaburga kemiklerinin sayısı *on* ikidir.

Tezcan ise, bu konuda şöyle der: “*herhalde on ikice süñücegüñ olarak okunmalıdır, burada sayı üzerine niçin -ce (eşitlik durumu?) eki getirilmiş olduğunu açıklayamıyorum*” (DKON: 100).

Ben daha önce yazdığım notta, Tezcan'ın sorusunun cevabını aramaya çalışmış ve metnin gelişinden hareketle yoğun şefkat duygusu içerisinde olan bir annenin ‘+ce’ ekini ‘+cik’ yerine *küçültme* ve *acıma* fonksiyonuyla kullanmış olduğunu söylemiş, Özbek ve Azeri Türkçesinden örnekler getirmiştik (Özçelik 2005: 96-97). Ancak, daha sonra Dresden metninin bazı yazım özelliklerini incelediğimde, Gökyay'ın okuyuşunun doğru olduğunu, diğer araştırmacıların yanıldığını, bunun bir ağız özelliği olarak metne girdiğini ve metinde benzer şekilde yazılmış başka örneklerin bulunduğunu gördüm. Şimdi bu örnekleri sunuyorum:

1. *On ikince* (<on iki ince) اون اكنجه örneği, *Dirse Han oğlu Boğaç Han Boyunda* geçer. Aynı *boyda* bir örnek -içerisinde ünlü kaynaşması olmasa da- iki yerde bitişik yazılmıştır: *kırkınce*/ قرقنجه (Drs.13b.8, 15a.3).

2. Benzer özellikteki *necedeyin* (<nece+ et-) bitişik yazılmıştır: *necedeyin*/ نجدين (Drs.28b.5)

3. Dede Korkut'ta *buğur* (<bu oğur) 'bu sefer, bu kez, şimdi' kelimesinin örnekleri bitişik yazılmıştır: *buğur*/ بغور Drs.58b.10), *buğur*/ بغر (Drs.54b.7) (Bunun için bk. Drs.54b.7, 58b.10 notları)

4. Dede Korkut'ta buna benzer *neydürsin* (<ne+ eyit-) örneği geçer: *neydürsin*/ نيدرسن (Drs.104a.7) (Bunun için bk. Drs.104a.7 notu)

5. *neyle-* (<ne+ eyle-) birleşik fiilinde de benzer örnekler görülür: *neylesün*/ نيلسون (Drs.4a.1), *neyleyeyim*/ نيليايم (Drs.6b.7), *neylersin*/ نيلرسن (Drs.43b.8), *neyledün*/ نيلدك (Drs.72a.4), *neyleyler*/ نيلر (Drs.76a.6), *neyleylerem*/ نيلرم (Drs.85b.9).

6. *net-* (<ne+ èt-) birleşik fiilinde benzer örnekler görülür: *nédelüm*/ نيدلم (Drs.42b.10), *nétdüm*/ نندم (Drs.89b.7), *nétmiş*/ نتمش (Drs.95b.1)

7. Dede Korkut'ta ünlü-ünsüz değişmesi (i> y) görülen *neydügin* (<ne+ i-dügin) örneği de bitişik yazılmıştır: *neydügin*/ نيدوكين (Drs.101a.1)

8. *nol-* (<ne+ ol-) birleşik fiilinde benzer örnekler görülür: *noldı*/ نولدي (Drs.43b.6, 70b.10, 70b.11, 70b.12, 98a.12), *nolduğ*/ نولدك (Drs.46a.7, 51a.1), *nolur*/ نولور (Drs.92a.13), *nolduğuz*/ نولدكوز (Drs.130a.10), *nolmuş*/ نولمش (Drs.76b.10), *nola*/ نوله (Drs.42a.7), *nolaydı*/ نوليددي (Drs.6a.3, 6b.1)

9. Ayrıca, *Salur Kazanuç Evi Yağmalandığı Boy*'da geçen iki örnekte ünlü kaynaşması olmasa da benzer şekilde bitişik yazılmıştır: *köpegilem*/ كوپكلم (Drs.25a.8), *Kazanulam*/ قزانلم (Drs.30a.9)

Bütün bu örnekler, Gökyay'ın *Destursuz Bağa Girenler* 99'da yaptığı "Bu kelime on iki ince kelimelerinin onikince şeklinde kanaşmasından başka bir şey değildir." şeklindeki tespitinin doğru olduğunu gösteriyor.

Drs.27a.4 (ME 50.4) **eylendi** → atlandı: ata bindi

"Kazana gayret geldi, çobanı bir ağaca sara (4) sara muhkem bağladı, ايلاندي eylendi → اتلاندي atlandı, yöriyü vèrdi."

Yukarıdaki metinde geçen kelimeyi Ergin, *eylendi* okuyarak 'kalkmak, hareket etmek' (DKKII: 109) anlamlarını vermiştir. Gökyay, kelimeyi *atlandı* (DKK: 23.7) şeklinde tamir ederek okumuş ve 'ata binmek' (DKK: 168) anlamını vermiştir. Tezcan da *atlandı* okumuş ve yazdığı kısa notta "Başka kaynaklarda bu anlama gelen bir eylen- bulunmadığı için Gökyay'ın önerisi benimsenmeli > ايلاندي > اتلاندي olarak düzeltilmelidir." (DKON: 128) demiştir.

Ben de Gökyay'ın düzeltmesinin doğru olduğunu düşünüyor ve bu konuda iki kanıt sunmak istiyorum:

1. Dede Korkut'ta *eylen-* fiili hiç geçmez.

2. Dede Korkut'ta *atlan-* fiili altı yerde geçer; örnekler, yazılışları ile birlikte, şöyledir:

Drs.21b.9: "Altı yüz kâfir اتلاندي **atlandı**,"

Drs.37a.7: "Bay Büre Begün oğlu اتلندي **atlandı**, (8) ava çıkıdı."

Drs.41b.1: "Beyrek eydür: hoş, imdi اتلانك **atlanuğ**."

Drs.41b.2: "İkisi اتلاندلر **atlandılar**, meydāna çıkıdılar,"

Drs.52a.8: “Kırk nefer (8) kâfirler اتلاندلر **atlandılar**,”

Drs.62a.1: “Kalmın Oğuz begleri اتلاندلر **atlandılar**,”

Drs.30b.3 (ME 57.3) **sapanuŋ, sapanuŋ** → sapan[in]uŋ

“Semüz koyun, aruŋ (3) toŋlı bayırda ƣalsa ƣurt gelüp yemezidi صپانك sapan[in]uŋ (4) ƣorƣusından.”

Yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı verilmiş olan kelimeyi Ergin, -kelimenin yazımındaki eksikliği dipnot düşmeksizin- *sapanınuŋ* şeklinde tamir ederek okumuştur. Gökyay, kelimeyi yazılışına uygun olarak, *sapanuŋ* (DKK: 26.25) şeklinde okumuştur. Tezcan, aynı şekilde, *sapanuŋ* okumuştur. Ben de kelimeyi *sapanuŋ* okumuştum. Ancak, sözün gelişine göre Karacuk Çoban’ın sapanından söz edildiği için doğrusu Ergin’in okuyuşudur. Yazıcı, yanlışlıkla *nun*’u yazmamış olmalıdır.

Drs.39b.12 (ME 75.12) **el** → éle [el], **éle**: öylece, o şekilde

“Kalmın Oğuz begleri الله el → éle [el] (13) götürdiler, du’â ƣıldılar. Bu ad, bu yigide ƣutlu olsun, 40a (1) dediler.”

Ergin, yukarıdaki ilk cümlede geçen ve metindeki yazılışı gösterilmiş olan kelimeyi *el* okumuş ve dipnotta *ele* okunacak şekilde yazılmış olduğunu belirtmiştir. Gökyay da kelimeyi *el* (DKK: 34.32) okumuştur. Tezcan ise, kelimeyi *el* okumuş ve yazılışı ile ilgili olarak “*LH ele ya da ile okunacak biçimde*” (DKO: 293) notunu düşmüştür.

Ben, kelimeyi *el* okumuş ve dipnotta الله şeklinde yazılmış olduğuna dikkat çekmişim. Ancak, cümlelerin kullanılış yeri, kelimenin yazılış şekli ve satır sonunda olması, bu noktada bir eksiklik olduğunu gösteriyor. Bu cümle, Dede Korkut’un Beyrek’e ad verme töreninde yaptığı duadan hemen sonra gelir. 12. satır sonundaki bu kelimenin devamında sesçe buna benzeyen *el* kelimesi vardı. Ancak, yazıcı ses ve yazım benzerliği nedeniyle yanlış ve kelimeyi yazmamış olmalıdır. Yani, bu kelimenin metindeki yazılışı doğrudur, *éle* ‘öyle, öylece’ şeklinde okunmalı ve anlaşılmalıdır. Ayrıca bu cümleye, yukarıda gösterdiğim gibi, yazılmamış olan *el* kelimesi eklenmelidir.

Bu konuya yine *Beyrek Boyı*’nda *éle* kelimesinin daha önce yanlış okunmuş ve tarafımdan düzeltilmiş³ bir örneğini de kanıt olarak gösteriyorum:

Drs.36b.12: “Dan dansuŋ **éle** yahşı (13) armağanlar aldılar.”

Buna göre cümlelerin anlamı, “*Kalmın oğuz beyleri, öylece el kaldırdılar; bu ad bu yigide kutlu olsun dediler.*” şeklindedir.

Drs.42a.5 (ME 80.5) **orta**: Kişilerin birbirine karşı durumu, ilgisi.

“(…) barmağından altun yüzüğü ƣıƣardı, ƣızuŋ barmağına (5) geçürdi. **Ortamuzda** bu nişân olsun, hân ƣızı, dedi.”

Ergin, yukarıdaki metinde geçen *orta* kelimesi için “*orta*” (DKKII: 237) anlamını vermiştir. Gökyay, aynı kelime için “*iki uçtan eşit olan yer veya zaman, orta; meydan, ara*” (DKK: 266) anlamlarını vermiştir. Dede Korkut’ta toplam dört yerde geçen *orta* kelimesi yukarıdaki veride ‘*Kişilerin birbirine karşı durumu, ilgisi*’ anlamında kullanılmıştır; aşağıdaki diğer örneklerde ise, Ergin ve Gökyay’ın belirttikleri anlamda kullanılmıştır:

³ Sadettin Özçelik, *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin/ Metin*, Ankara, 2005, s. 137.

Drs.10a.2: “(...) boğayı tütmişları-(2)-dı, gelüp meydān **ortasında** koyu vërdiler.”

Drs.10a.6: “Ağ meydānuñ **ortasında** baqđı tırdı.”

Drs.119a.9: “Depegözün (9) başını **ortaya** gëtürdiler.”

Drs.42a.6 (ME 80.6) **ilerü tırmaq**: Bir işin arkasını getirmek, gereğini yapmak

Drs.42a.6: “Çün böyle oldu, hemān imdi **ilerü tırmaq** (7) gerek beg oğlu, dëdi.” =

Vat.71a.10: “Çün (10) böyle oldu, hemān **ilerü dur**, beg oğlu, dëdi.”

Yukarıdaki cümlede geçen *ilerü tırmaq* deyimini ve anlamını Ergin, söz dizininde iki ayrı kelime olarak *ilerü ‘ileri’* ve *tırmaq ‘durmak, kalkmak’* (DKKII: 151 ve 297) şeklinde işlemiştir. Gökyay ise, deyimini ve anlamını söz dizininde “**ilerü durmak öne gelmek, ön tarafa gelmek, öne çıkmak**” (DKK: 227) şeklinde vermiştir. Ergin, cümleyi “*Mademki böyle oldu , hemen şimdi ileri atılmak gerek bey oğlu, dedi*” (1971: 62) şeklinde tercüme etmiştir. Gökyay’ın tercümesi ise, “*Madem ki böyle oldu , hemen şimdi ayrılıp gitmek gerek bey oğlu, dedi*” (1995: 59) şeklindedir.

Tezcan, deyimle ilgili olarak yazdığı notta şöyle diyor: “*Burada ilerü tır- deyimini ‘ayrılmak, uzaklaşmak’ anlamına kullanılmıştır: ‘madem ki böyle oldu (nişanlandık), hemen (benden) uzaklaş!’ Nişanlanan kızın bu sözünü, nişandan sonra kızla oğlanın birbirleriyle görüşmesinin yasak oluşu geleneği çerçevesinde anlamak gerektiğini düşünüyorum.*” (DKON: 161)

Tezcan, bu sözlerin devamında Azerbaycan ve Anadolu’dan derlenmiş bazı metinlerden “*nişandan sonra kızla oğlanın birbirleriyle görüşmesinin yasak oluşu geleneği*” ile ilgili örnekler verir.

Bence, araştırmacıların fiil için verdiği anlamlar metne uymuyor. Bu konudaki gerekçelerimi maddeler halinde vererek sonuca gideceğim:

1. Tezcan’ın sözünü ettiği, “*nişandan sonra kızla oğlanın birbirleriyle görüşmesinin yasak oluşu geleneği*” Dede Korkut’ta yer almaz. Hatta bu boyda Banı Çiçek, dayelerden otağının yakınında avlanan kişinin kim olduğunu sorar ve “*Vallāh sultānum, bu yigit yüzi niķāblu yaħşı yigit-dür. Beg oğlı beg imiş*” (Drs.40b.11-13) cevabını alınca şöyle der: “*Hey hey, dāyeler! [Babam] maña ‘Ben seni yüzi niķāblu Beyrege vërmişem’ dëridi. Olmaya kim bu ola! Mere çağırır, haberleşeyim,*” (Drs.40b.13-41a.2) der. Yani, Banı Çiçek, avlanan delikanlının, nişanlısı Beyrek olabileceğini düşünerek kendisiyle görüşüp konuşmak için dadılarından onu yanına çağırmağını ister. Nitekim daha sonra Beyrek gelir ve ikisi görüşürler. Banı Çiçek ne için geldiğini sorunca Beyrek “*Pay Bīcān Begün (8) bir kıızı varmış, anı görmege geldüm*” (Drs.41a.7-8) der. Sadece boyda geçen bu olaylar bile Tezcan’ın görüşünün kabul edilemez olduğunu açıkça gösteriyor.

2. Deyimin anlamını tespit etmek için önce bir özet yapmak gerekiyor: Beyrek, ava çıkar, Banı Çiçek’in otağına yakın yerde bir geyik avlar. Banı Çiçek, Beyrek’i çağırır ve kim olduğunu sorar. Beyrek, kendini tanıtır ve Banı Çiçek’i görmek için geldiğini söyler; ancak Banı Çiçek, kendini Beyrek’e *dadı* olarak tanıtır ve at yarışı, ok atma ve güreşte kendisini yenebilirse Banı Çiçek’i de yenebileceğini söyler. Beyrek, bu teklifi kabul eder; at yarışı ve ok atmada galip gelir. Üçüncü olarak güreşe tutuşurlar; güreşin sonunda da Beyrek galip gelir ve kız, gerçek kimliğini açıklar. Bunun üzerine beyrek *üç öper, bir dişler, ‘dügün kutlu olsun han kıızı’* der ve Banı Çiçek’in parmağına nişan yüzüğü takar. İşte bu olaydan hemen sonra Banı Çiçek, *ilerü tır-* fiilini kullanır: “*Çün böyle oldu, hemān imdi ilerü tırmaq gerek, beg oğlı*” der. Beyrek de söyleneni kabul eder ve “*Nola hānum, baş üzerine!*” diye cevap verir. Nitekim olayın devamında Beyrek eve gider ve babası hatırını sorunca evlilik konusunu açarak evlenmek istediğini söyler. Burada baba ile oğulun karşılıklı soru ve cevaplarının sonunda baba şu soruyu sorar:

“Oğul, meger sen istediğün kız Pay Bîcân Beg kızı Bânı Çiçek ola?” Beyrek, babasının bu sorusuna “Belî, pes evet, ağ saqallu ‘azîz baba, menüm dañu istediğüm oldur” diye cevap verir.

Yukarıda özetlediğim *Beyrek Boyı*’nda anlatılan olaylar dikkate alındığında, deyim için verilen anlamların metne uygun düşmediği görülüyor. Bence, metinde kızın “Çün böyle oldı, hemân imdi ilerü tırmağ gerek, beg oğlı” sözüne Beyrek’in “Nola hânım, baş üzerine!” diye cevap verdikten hemen sonra gidip evlilik konusunu babasına açması ve Banı Çiçek’i istediğini söylemesi düşünüldüğünde *ilerü tır-* fiilinin ‘işin arkasını getirmek, işin gereğini yapmak’ anlamında kullanılmış olduğunu gösteriyor. Yani, Banı Çiçek bu sözle Beyrek’e ‘Madem böyle oldu şimdi, bu işin arkasını getirmek gerek, bey oğlu!’ diyor.

Tezcan, notunda ayrıca bir başka kanıt olarak şöyle der: “ilerü tır- birleşik eylemi, TarS 2046’da ‘Atâî’den gösterilen bir tanığa göre büsbütün farklı bir anlama, ‘beri gelmek, meydana çıkmak, ortaya çıkmak’ anlamına da gelmektedir.” (DKON: 163) Tezcan’ın sözünü ettiği tanık, sözlükte *ilerü tırmağ* birleşik fiili için tespit edilmiş tek örnektir:

“Nâm-ı üstadı kılup hırz-i emân

İlerü tur ki senindir meydan (Atai. Ha. XVII. 19)” (TarS: 2046)

Bence, Tarama Sözlüğü’nde bu örneğe dayanarak “*beri gelmek, meydana çıkmak, ortaya çıkmak*” anlamlarının verilmiş olması da yanlıştır, burada da anlam *işin gereğini yapmak* olmalıdır.

Drs.59b.8 (ME 115.8) **qarmanup** → *qarmalanıp*; **qarmalan-**: bir şeyi büyük bir çaba ile aramak

“Beyrek gèdeli Bam Bam Depe başına çıqduñmı kız?

قارمانيب qarmanup → قارمانيب qarmalanıp (9) dört yanuğa baqduñmı kız?”

Yukarıdaki metinde geçen ve yazılışı gösterilmiş olan kelimenin Dede Korkut’ta başka örneği geçmez. Ergin, kelimeyi *qarmanup* okumuş ve söz dizininde “*kıvrınmak, aranamak, tutunmak, boylanmak, ele geçirmek için etrafında dolaşmak*” (DKKII: 172) anlamlarını vermiştir. Gökyay, kelimeyi *karmanup* (DKK: 54.22) okumuş ve “*aranamak, kıvrınmak*” (DKK: 240) anlamlarını vermiştir.

Tezcan ise, metinde *qaranup* (?) şeklinde düzelterek okumuş ve tereddüt belirtmiştir. Ayrıca, yazdığı notta şöyle der: “*qarmatıp okunabilecek biçimde (okunaksız) yazılmış olan sözcüğü Ergin ve Gökyay qarmanup okuyup ‘aranamak, kıvrınmak’ olarak anlamışlardır. Oysa böyle bir eylem yoktur.*

Aliterasyon göz önüne tutulunca qa- ile başlayan bir sözcük olması gerekiyor. Bütünüyle yanlış yazılmış olduğunu kabul ederek qaranub olarak okumayı göze alıyorum” (DKON: 200) Tezcan, daha sonra *kara-* fiilinin Türkmence, Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde bulunduğunu örneklerle belirtmiştir.

Ben, daha önce fiili *qarmanıp* (?) şeklinde okumuş ve tereddüt belirtmiştim. Ancak söz dizinini hazırlarken Derleme Sözlüğü 4356’da *karmalanmak* kelimesinin ‘*yitirilen bir şeyi büyük bir çaba ile aramak*’ anlamıyla Manyas’tan derlenmiş olduğunu gördüm. Bence, bu anlam yukarıdaki metnin söz bağlamına gayet uygun düşüyor. O halde, metinde bu kelimenin yazımında şimdiye kadar *elif* (ل) olarak görülmüş olan harf, içteki yazılışı *elife* çok benzeyen *lam*(ل) olmalıdır. Burada akla şu soru gelebilir: Kalın sıradan olan bu kelimedede *lam*(ل)’dan sonra *elif* (ل)’in yazılması gerekmez miydi? Dresden nüshasında *+la-* isimden *fiil* yapım ekinin kullanıldığı kalın sıradan *-benzer* başka kelimelerde- de *elif* (ل)’in çoklukla yazılmadığı görülür. Aşağıdaki tabloda fikir vermesi bakımından sadece 30 örnek veriyorum:

Örnek	Yazılışı şekli	Geçtiği Sayfa ve Satır Numaraları
‘āşıkla mı ş ı dı	عاشقلمشدي	Drs.51a.6
başladı	باشلدي	Drs.7b.1, 58b.2, 82a.3, 110b.7
başladı	باشلدي	Drs.62b.7, 93a.7, 103b.3, 109b.5, 111a.5
kuca k ladı	قوجقلادي	Drs.13b.2, 34a.10
kuca k layup	قوجقلايب	Drs.101b.5
ku ç akladı	قوجقلادي	Drs.51b.12, 145b.9
ku ç akladılar	قوجقلاذر	Drs.151a.1
sa k lamağıla	صاقلمغله	Drs.3b.5
sa k larıdı	صاقلردي	Drs.48b.9
sa k larıdum	صقلردم	Drs.66b.11
sa k lasun	صقلسون	Drs.4a.3, 6b.12
sa k layayum	صقلبيم	Drs.52b.3
sa k lamışlar	ساقلمشلا	Drs.89b.1
sa k larılarıdı	ساقلرلردي	Drs.104a.4
sa k larıdum	ساقلردم	Drs.66b.4, 66b.7, 66b.12, 67a.1 ⁴
sık l ayanda	صقلبيانده	Drs.30a.5
yırlarıdı	يرلردي	Drs.82a.3

Drs.68b.3 (ME 133.3) **esirgemiş**→ esritmiş; **esrit-**: sersemletmek, sarhoşa çevirmek

“Berü gelün, kırk yoldaşum!

Size kurbân 68b (1) olsun menüm başum.

Görürmisiz ağam Kâzan baş kesdi, (2) kan dökdi?

Oğlan uşak yemek yemekçe gelmez, dēdi.

(3)Babam bu kâfirleri اسرگمش **esirgemiş**→ اسرتمش **esritmiş** gibi.

Meni seven yigitlerüm ne tūrursız?

(4) Kâfirün bir ucına depelüm”

Yukarıda, metindeki yazılışı verilmiş olan kelimeyi Ergin *esirgemiş* şeklinde okumuş ve söz dizininde anlamını ‘*esirgemek*’ (DKKII: 107) şeklinde vermiştir. Gökyay, aynı kelimeyi önce *esirgemiş*

⁴ *şakla-* fiili, sadece Drs.66b.9’da صقلردم (şaklarıdum) şeklinde yazılmıştır.

(DKK: 64.6) okumuş, daha sonra 'esrükmiş' (DKK: 345) olarak düzeltilmiş; söz dizininde 'sarhoş etmek, sersemletmek' (DKK: 206) anlamlarını vermiştir. Gökyay, daha sonra Ergin'in okuyuşunu eleştirerek kendi okuyuşunu savunmuş şöyle demiştir: "Kazan Bey yağı içine dalmıştır, baş kesmiş, kan dökmüştür. Bu olanların esirgemekle ne ilgisi var? Kazan Bey bu yaptıklarıyla yağı sarhoşa döndürmüştür, sersemletmiştir. Bundan ötürü de oğlu yağıya girmek için yüreklenmiştir." (1982: 99). Tezcan ise, kelimeyi Ergin gibi *esirgemiş* şeklinde okumuştur. Ben de daha önce Gökyay'ın notunu atlamış ve kelimeyi *esirgemiş* okumuştum.

Yukarıdaki kelimeyi *esirgemiş* okumak, söz bağlamına uygun düşmüyor. Yazıcının burada bir yazım yanlışlığı yaptığını düşünüyor ve Gökyay'ın gerekçelerine birkaç ekleme yapmak istiyorum:

1. *Esirge-* fiili Dede Korkut'ta hiç geçmez.

2. Buradaki fiil, *esirgemiş* olamaz. Çünkü, hemen öncesinde geçen "Görürmisiz ağam Kazan baş kesdi, kan dökti?" cümlesi ile uygunluk ve bütünlük taşımaz.

3. Yukarıdaki metnin öncesinde Uruz, babasının emrine uyararak savaşa girmemiş, yiğitleriyle birlikte yüksek bir yere çıkmış ve savaşı izlemiştir. Ozan, bu durumu "Ol zemānda ođul ata sözün iki eylemezidi. İki 68a (1) eylese ol ođh kabūl eylemezleridi." (Drs.67b.13-68a.1) sözleriyle anlatır. Ayrıca Oğuzlarda izinsiz şekilde yağıya girilmediğini biliyoruz. Bu kelimenin *esirgemiş* gibi okunması durumunda ortaya Uruz'un babasının affettiği düşmana girdiği kabul edilmiş olur ki bu da ayrı bir çelişkidir.

Sonuç: Söz bağlamına göre kelime, *esritmiş* 'sersemletmiş' okunmalı ve anlaşılmalıdır. Yazıcı burada *te*'nin başta yazılan şeklinin (٤) bitişik yazılmış iki nokasını kef(س)'in keşidesine benzetmiş ve bu yanlışlığı yapmış olmalıdır.

Drs.82a.6 (ME 160.6) **dökmesi/ degmesi** → dönmesi, dönme: tepe

«دوكمه سي dönmesi büyük bizüm tağlarımız olur

Ol (7) tağlarımızda bağlarımız olur

Ol bađlarıñ kara salkıumlu (8) üzümü olur,

Ol üzümü sıkarlar, al şerābı olur,

(9) Ol şerābdan içen esrük olur.

Şerābluydum, tuymadum

(10) Ne söyledüm bilmedüm."

Yukarıdaki metnin başında geçen ve yazılışı verilmiş olan kelimeyi Ergin, *dökmesi* okumuş ve söz dizininde 'dökme tepe, çıkıntı, zirve (?)' (DKKII: 95) şeklinde işlemiştir. Gökyay da *dökmesi* (DKK: 77.20) okumuş ve 'Anlamı belli olmayan bu kelimenin bir başka türlü okunması ihtimali ve uygun görünen anlamı için Bk. düğme' (DKK: 353) notuyla gönderme yapmış; *düğme* maddesinde ise, düşündüğü anlamı 'yükseklik yücelik?' (DKK: 200) şeklinde açıklamış, -Ergin gibi- tereddüt belirtmiştir. Gökyay, ayrıca kelimeyi *İbn-i Mühanna*'da geçen *tökme* 'gölgelik' (DKK: CCXXVI) ile de açıklamaya çalışmıştır.

Tezcan, kelimeyi *degmesi* şeklinde okumuş ve gerekçe olarak notunda şunları yazmıştır: «دوكمه سي > دوكمه سي Degmesi büyük bizüm tağlarımız olur, Bugüne kadar dökmesi vb. okunmuş ve çözülememiştir. Çekimleyen degmesi 'her biri' biçimini anlayamadığı için araya bir vāv eklemiş olmalı. Eski Osmanlıca metinlerde degme sık kullanılmıştır, buna karşılık degmesi nadir olarak geçer.» (DKON: 237)

Zahidoğlu ise, bu kelimenin metinde doğru yazılmış olduğunu, *döğmesi* ‘yükseklik, tepe’ (2004a: 278-279) şeklinde okunması ve anlaşılması gerektiğini -yaşayan Türk lehçelerinden örnekler vererek savunmuştur.

Bence, kelimeyi doğru okuyup anlamlandıran Zahidoğlu olmuştur. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*nde *tepe* kelimesinin Kazak ve Uygur Türkçesinde *dön* (KTLS: 875) şeklinde kullanılmakta olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, aynı sözlükte *tümsek* kelimesinin ise, diğer Türk lehçelerinde karşılıkları şöyle verilmiştir: “*dön, dönes, tömpeşik (Kazak), döngök (Kırgız), döng (Özbek), tüngek (Tatar), tümsek (Türkmen), dönçük (Uygur)*” (KTLS: 909).

Drs.98a.5-12 (ME 192.5-12) Soylamada eksiklikler ve söz sırasının karışıklığı

1. “Ġāfil olma, kara başuñ aldur, yigit!
2. (6) Ala kıyma görklü gözün açğıl, yigit!
3. arularuñ-dan ağ ellerün (7) bağlanmadın,
4. Ağ alnun ara yere depilmedin,
5. Ġāfille görklü başuñ (8) kesilmedin,
6. Alca anuñ yer yüzine dökilmedin
7. Yağı yétđi, (9) düşmen érđi.
8. [Noldı sağa,] ne yatarsın? alkğıl, [yigit!]
9. ap-ayalar oynamadın (10) yer obrıldı,
10. azi begler ölmedin el boşaldı.
11. arcaşuban (11) oğraşuban tağdan éndi,
12. Yasanuban üzerüne yağı (12) yétđi,
13. Yatacađ yérmi bulduñ yurtmı bulduñ?
14. Noldı sağa, [ne yatarsın? alkğıl, yigit!] (13) dèyü çağırdı.”

Yukarıdaki soylama, Kan Turalı boyunda geçer ve Selcan Hatuna aittir. Bu soylamanın söylenişı veya yazılışı sırasında karışıklık olduğu ve bazı sözlerin eksik kaldığı ve tamir edilmesi gerektiği anlaşılıyor. Bunları maddeler halinde kısaca veriyorum:

1. Buna göre *Ala kıyma görklü gözün açğıl, yigit!* şeklinde geçen 2. dizenin sonundaki iki kelime (...açğıl, yigit!), 8. dizenin sonuna ‘...*alkğıl [yigit]*’ şeklinde tamir yapılması gerektiğini gösteriyor.

2. 14. dizeden sadece iki kelime yazılmıştır: *Noldı sağa*. Bence bu iki kelime 8. dizenin başına, 8. dizenin yeni şekli [ne yatarsın? alkğıl (yigit!)] ise, 14. dizenin sonuna eklenmelidir. Yani, 8 ve 14. dizeler aynı sözlerin tekrarı şeklinde olmalıdır.

3. 9, 10, 11 ve 12. dizelerin sonlarındaki *obrıldı*, *boşaldı*, *éndi*, *yétđi* fiillerinin çekim şekilleri 7. dizedeki *yétđi* ve *érđi* fiilleri ile paralellik gösteriyor. Bence bu durum, 7. ve 8. dizelerin yer değiştirmiş olduğunu gösterir.

4. Söz bağlamı ve anlam ilgisi dikkatle incelendiğinde 9. ve 11. dizeler arka arkaya söylenmiş olmalıydı; buna göre 9., 10. dizelerin yer değiştirmesi gerekir. Bütün bunlara göre soylamanın şu sıra ile söylenmiş olması gerekirdi:

1. “Ġāfil olma, k̄ara başun aldur, yigit!
2. (6) Ala kıyma görklü gözün agıl, yigit!
3. arularun-dan a eller n (7) bağlanmadın,
4. A alnun k̄ara yöre depilmedin,
5. Ġāfille görklü başun (8) kesilmedin,
6. Alca kanun y r yüzine d kilmedin
8. [Noldı saa,] ne yatarsın? alkıl [yigit!]
7. Yağı y tdi, (9) düşmen  rdi.
10. azi begler  lmedin  l boşaldı.
9. ap-ayalar oynamadın (10) y r obrıldı,
11. arcaşuban (11) oğraşuban ağdan  ndi,
12. Yasanuban  zer ne yağı (12) y tdi,
13. Yataca y rmi buldu yurtmı buldu?
14. Noldı saa, [ne yatarsın? alkıl, yigit!] (13) d y  ağırdı.”

Ayrıca, bu tamirlerden sonra ortaya ıkan Şekil soylamanın yine de ok eksik olduğunu ve tam tamirinin ok zor olduğunu gösteriyor.

Drs.100b.11 (ME 197.11) **boyla-**: dikkatle dinlemek

“Babamun (10) a ban [ vi]  şigine d şd ğun de,

Oğuzun ala g zli ızı (11) gelini بيلدقده **boyladukda**,”

Yukarıdaki *soylamada* geen ve metindeki yazılışı verilmiş olan kelimeyi Ergin, *boyladukda* okumuş, söz dizisinde ‘*boyla- destan söylemek, hik ye anlatmak*’ (DKKII: 56) Şeklinde anlam vermiş ve getiği c mleciiği “*Oğuzun el  g zli ızı gelini destan anlattığında*” (1971: 155) Şeklinde tercüme etmiştir.

Gökyay, kelimeyi *boyladukda* (DKK: 95.11) okumuş, söz dizisinde ‘*boyladukda boyladığı zaman*’ (DKK: 179) Şeklinde anlam vermiş, ve getiği c mleciiği “*Oğuzun ala g zli ızı, gelini soyladıkta*” (1995: 118) Şeklinde tercüme etmiştir.

Tezcan, kelimeyi yanlış yazılmış düşüncesiyle *yığıldukda* Şeklinde okumuş ve ilgili notunda Şu aıklamayı yapmıştır: “*Ergin ve Gökyay’ın boyladukda okuyup boyla- ‘destan söylemek, hik ye anlatmak’ eylemine bağladıkları sözcüğü ben, yığıldukda «toplandığında» olarak düzelterek okumayı öneriyorum.  nk  boyla- eylemi yalnız boy boyla- deyimi ierisinde kullanılır ve her yerde vav ile*

yazılır. Üstelik anlamca da buraya uygun düşmemektedir. Belki yığıl- yerine daha başka bir düzeltme önerisi yapılabilir, ama buradaki sözcüğün boyladukda olmadığı bellidir.” (DKON: 269)

Ben de önceki okumamı Tezcan'ın tamirine göre yapmış ve yukarıdaki notuna göndermede bulunmuştum. Ergin ve Gökyay'ın bu kelime hakkındaki yanılığının sebebi Dede Korkut'ta geçen *boy boyla-* deyimini olmalıdır. Araştırmacılar, kelimeyi metinde sık geçen bu deyimle ilgili olarak düşünmüştür. Tezcan ise, sözün gelişine uygun tamir yolunu seçmeye çalışmış, çözümü yazıcının kelimeyi yanlış yazmış olabileceği varsayımı ile yola çıkarak bulmaya çalışmıştır. Yukarıdaki sözlerinden anlaşıldığına göre Tezcan, kelimedeki *vav*'ın yazılmamış olmasından hareketle yola çıkmıştır. Oysa ki bu kesin bir ölçü olamaz. Çünkü, bu tür (kelimedeki ünlünün yazılmaması veya tek harfin atlanması) gibi eksiklikler hem eski metinlerde hem de Dede Korkut'ta sık görülebilen bir durumdur. Dede Korkut'ta sadece *vav* (و) harfinin yazılmadığını tespit ettiğim beş örneği metindeki eksik yazılışları ile birlikte veriyorum:

Drs.12b.12: avladılar الدیلر

Drs.14a.10: kuru قور

Drs.33a.13: evren ارن

Drs.35b.9: böğürü بوکر

Drs.49a.10: ulu اول

Ben, şimdi kelimenin yazım şeklinin doğru olduğunu, *boyladukda* okunması gerektiğini düşünüyorum. Bu düşüncemin gerekçeleri şunlardır:

1. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nde *boyla-* fiilinden türemiş konu ile ilgili şu veriler geçmektedir:

“**Boylamağ** (...) 2. başını çıkarıp, boynunu uzatıp bakmak

Boylanmağ boynunu uzatıp, başını çıkarıp bakmak.// Etrafına bakınmak, göz gezdirmek, başını kaldırıp bakmak.// mec. Bakınmak

Boylana- boylana etrafına baka baka, bakına bakına” (Altaylı 1994: 147)

2. Azerbaycan Dialektolojisi Lüğeti'nde fiil, “*boylamax (Culfa) görmek, maxmaq. -Bılar istediler boyluyalar.*” (1999: 59) şeklinde tespit verilmiştir.

3. Tarama Sözlüğü 648'de *boylamak* fiilinin bir anlamı ‘3. sürekli olarak izlemek’ şeklinde verilmiş olup şu örnek verilmiştir:

“*Kengal: Cemmaş mânasınadır. Yâni ol ki mahfi şikârın ve dostun gözedir. A'câm kengalgî kereded derler. Ve şikârın gözedüp boylamak*”

4. Derleme Sözlüğü 4463'te *boylama* ‘ayakla ölçme, adımlama’ ve *boylam boylam* aramak ‘karış karış her yanı aramak’ tespit edilmiştir.

5. Şimdi de fiille ilgili bu anlamların ışığında sözün gelişine ve metin bütünlüğüne bakalım: Yukarıdaki metin *Kan Turalı Boy*nda geçer. Kan Turalı, düşmanla savaşırken yaralanır ve zor durumda kalır. Selcan Hatun, yardımına gelir ve kendisinden izin almadan düşmanla savaşarak Kan Turalı'yı atının tergisine alıp kurtarır. Kan Turalı, kendisini kurtaran kişinin Selcan olduğunu anlar, bunun kendisi için aşağılayıcı bir durum olduğunu, Oğuz'da dile düşeceğini ve aşağılanacağını düşünür. İşte ozan, olay sonrasında Kan Turalı'nın içinden geçen bu düşünceleri “*Géderek Kan (8) Turalınuñ fikrine bu geldi kim:*” diye araya girer ve (Drs.100b.8-12 satırları arasında) bir soylama şeklinde şöyle sıralar:

“Kalkubanı, Selcan Hatun, (9) tırduğunda.

Yelisi kara kazılık atun bindüğünde,

Babamun (10) ađ ban [evi] eřigine dūřdūđunde,
Oğuzun ala gōzli kıızı (11) gelini بيلدقده **boyladukda**,
Her gişi sizin sōyledukde
Sen orada (12) turasın oğinesin.

‘Kān Turalı zebūn oldı, at (13) ardına aldum, çıkđum’ dēyesin.”

Buna göre, Kan Turalı bu soylamada Selcan’a içinden şoye demektedir:

“Selcan Hatun, yerinden doğrulup kalktığında,
Kara yeledi savaşçı atına bindiğinde,
Babamın ak otağının eşiğine vardığında,
Oğuzun ela gōzli kıızı gelini **dikkatle dinlediğinde**,
Herkes sōzünü sōylediđinde,
Sen orada kalkıp övüneceksin,
Kan Turalı, perişan oldu; at arkasına aldım çıktım, diyeceksin,”

Drs.101a.7 (ME 198.7) **mūnis**: dost

“Kādir Allāh bilür, men sađa **mūnisem**, yāram,

Kıyma (8) mağa!”

Ergin, yukarıdaki metinde geçen *mūnis* kelimesinin anlamını “*mūnis, alışkın, itaatkār*” (DKKII: 216); Gökyay, “*alışık, kanı-sıcak, ünsiyetli*” (DKK: 260) şeklinde vermiştir. Selcan hatun, bu sōzlerle Kan Turalı’ya seslenmekte ve kendisine temrensiz ok ile nişan almış olduğunu, onun dūřmanı değil dostu olduğunu sōylemektedir. Bu nedenle kelime *dost* anlamında kullanılmış olmalıdır.

Drs.114a.8 (ME 224.8) **arř yūzi** → ‘arř yūzi: gökyüzü

“**Kāra evren** şopdı Depegōz,

عرش **‘arř yūzi**nde çevürdüm alımadum, (9) Basař.

Kāra kaplan şopdı Depegōz,

Kāra kara tağlarda (10) çevürdüm alımadum, Basaş

Kāđan aslan şopdı Depegōz,

(11) **kalın sazlar**da çevürdüm alımadum, Basaş.

Er olsağ, (12) yeg olsağ, mere, men Kāzanca olmayasın, Basaş.

(13) ağ sağallu babağı ağlatmağıl,

Ağ bürçekli ağağı bozlatmağıl, dēdi.”

Yukarıdaki soylamada geçen ve metindeki yazılışı gösterilen kelimeyi Ergin, ‘*arş* okumuş ve sōz dizisinde ‘*arş, gōk*’ (DKKII: 19) şeklinde anlam vermiştir. Gökyay, kelimeyi *arş* (DKK: 109.27) şeklinde

okumuş, ancak söz dizininde işlememiştir. Tezcan ise, kelimeyi yanlış yazılmış gerekçesiyle *arż* okumuş ve ayrıca başına *ķara* sıfatını eklemiştir: Tezcan, yazdığı notta şu gerekçeleri belirtmiştir:

“Burada عرش ‘arş anlam vermiyor, herhalde metinde ارض arz bulunuyordu, belki de bu sözcük yanlış olarak ‘ayn ile yazılmıştı; çekimleyen, bunun عرش yerine yanlış yazılmış olduğunu sanıp düzeltmek istemiş olsa gerek. Ancak aliterasyonu göz önünde bulundurunca burada eskiden ķara yer bulunmuş olduğu anlaşılıyor: *ķara yer yüzünde çevürdüm alımadum; krş. Orhon yazıtları yağız yer. Her nedense bunu bir çekimci arz yapmış, ondan sonra da ‘arş olmuş.*” (DKON: 310)

Ben de okuyuşumda Tezcan’ın bu açıklamasını tanık göstererek aynı tamiri yapmışım. Ancak, şimdi kelimenin metinde doğru yazıldığını (‘arş yüzünde) ve ‘arş yüzi’nin *gökyüzü* anlamında olduğunu düşünüyorum. Bu düşüncemin kanıtları şöyledir:

1. Yazılışlarında (ارش/ارض) iki kelimenin tek ortak yönleri ikinci harflerinin aynı olmasıdır. Anlam bakımından da birbirinin karşıtı olan bu kelimelerin yazıcı tarafından karıştırılması pek mümkün görünmüyor.

2. Dede Korkut’ta *arż* veya *arż yüzi* hiç geçmez; buna karşılık ‘arş yukarıdaki örnek dışında şu yemin sözünde de geçer ve yazımında bir yanlışlık yoktur:

Drs.86a.3: “Arş ŧanuğ olsun, (4) kŧrsi ŧanuğ olsun...”

3. Basat, Oğuz beylerine Tepegöz’ü öldürmek için gideceğini söyleyerek bu konudaki düşüncelerini sorar. Bunun üzerine Kazan yukarıdaki soylama ile Basat’a düşüncesini açıklar. Kazan’ın soylamada Tepegöz’ün çok amansız ve büyük bir düşman olduğunu vurgulamak için kullandığı imaj bakımından *gökyüzünden yeryüzüne* doğru bir sıra gözettiği dikkat çekmektedir: ‘arş yüzi, **ķara ķara ŧağlar, ķalıñ sazlar**. Aynı şekilde Tepegöz’ü sembolize etmek için anılmış olan canlıların da boyları bakımından bu imaj ile uyumlu olarak sıralandığı görülüyor: **Ķara evren** (ejderha), **ķara ķaplan, ķağan aslan**.

4. Sözü nü ettiğim aynı imaj, Dede Korkut’ta geçen şu cümlelerde de görülür:

Drs.72a.10-11: “Yedi gün ben (10) Ķazana mühlet vėrgil. Yerde ise oğulu çıkarayım, gökde (11) ise endüreyim.”

Drs.75a.2-3: “Sen gėdeli ağlamağum gökde iken (3) yere endi.”

Drs.75b.6-8: “Asmānlu gökde ķara bulut oluban kāfirŧn üzerine (7) gŧrleyeyim, ağ yıldırım olup şakıyayım, kāfiri ķamış gibi (8) od oluban yandurayım,”

Drs.82b.7: “Nėce cāhiller seni gökde arar, yerde ister.”

Drs.86a.10-11: “Çok cāhil-ler seni (11) gökde arar, yerde ister.”

5. Tezcan’ın yazıtlardan tanık olarak sözü nü ettiği *yağız yer* sıfat tamlamasının anlamı *ķara yer* olup yazıtlarda bunun yanında *kök teŧri* ‘mavi gök’ kullanılmıştır. Bu tamlamalardan *yağız yer* örnekleri, Dede Korkut’ta 5 yerde (Drs.20a.3, 35a.13, 43a.12, 63a.10, 103a.1) **ķara yer** şeklinde geçer. *Yer* ve *gök* ile ilgili diğ er tamlamaların durumu ise şöyledir:

yėr yüzi: 16 yerde geçer: Drs.7a.2, 8b.13, 9a.4, 34a.5, 51a.13, 71b.1, 73b.4, 98a.8, 100a.8, 118a.9, 123b.7, 126a.2, 139a.10, 139b.3-4, 140a.5, 143b.1. Bu tamlama, iki yerde *dünyā/e yüzi* şeklinde geçer:

dünyā/e yüzi: Drs.84b.2, 112b.8.

gök yüzi: Toplam 7 yerde geçer: Drs.7a.2-3, 35b.1, 63a.11-12, 84a.5, 85a.6-7, 103a.1-2, 119b.7. İşte, *gök yüzi* tamlamasının da sadece bir yerde '*arş yüzi* şeklinde kullanılmış olduğu anlaşılıyor:

'arş yüzi: Drs.114a.8.

Sonuç: Yukarıda belirttiğim noktalara göre şu sonuçlar ortaya çıkıyor:

Dede Korkut'ta *yêr yüzi* = *dünyâ/e yüzi* tamlamaları, birbirinin dengi olarak kullanılmıştır.

Dede Korkut'ta *gök yüzi* = '*arş yüzi* tamlamaları, birbirinin dengi olarak kullanılmıştır. Bu nedenle Drs.114a.8'de geçen '*arş yüzi* tamlamasında bir yazım yanlışlığı yoktur.

Drs.119a.11-119b.1 (ME 234.11-235.1) Soylamada eksiklik

“Kara tağa ایتدو ککه یەتدۈگۈندە ایشت ایشت (12) vërsün,

Çanlu çanlu sulardan geçit vërsün,

(13) Erligile çardaşuñ çanın aldun,

Çalın Oğuz beglerini bunđan 119b (1) çurtardun,

Çadır Allāh yüzün ağ ętsün, Basat, dëdi.”

Tezcan, Ergin'in yukarıdaki birinci cümlede geçen ve metindeki yazılışları verilmiş olan kelimeleri Ergin'in *ayıtduğunda işit* şeklindeki okuyuşuna karşı çıkmış, birinci kelimenin başındaki *elif* in fazladan yazıldığını söylemiş, Gökyay'ın okuyuşunun (DKK: 114.29) doğru olduğunu belirterek kelimelerin *yëtdüğünde aşıit* şeklinde okunması gerektiğini savunmuştur (DKON: 318). Gökyay ve Tezcan'ın okuyuşlarına katılıyor ve *Beyrek Boyı* Drs.39b.3-9'da geçen yine Dede Korkut'a ait başka bir soylamanın ilgili kısmını konuya bir kanıt olarak göstermek istiyorum:

“[Ünüm anla] sözüm (4) diñle, Bay Büre Beg!

Allāh te'ālā saña bir oğul vërmış, (5) çuta vërsün!

Ağır sancağ götürende müsülmānlar arhası (6) olsun!

Karşu yatan kara karlı tağlardan aşar (7) olsa

Allāh te'ālā senün oğluña aşut vërsün!

Kanlu (8) kanlu sulardan geçer olsa geçüt vërsün!

Çalabalıç (9) kāfire girende

Allāh te'ālā senün oğluña fırsat vërsün!”

Şimdi de yine bu soylamaya dayanarak Drs.119a.11-119b.1'de geçen dizelerde başka bir tamir yapmak istiyorum: Bu dizeler, Basat'ın Tepegözü öldürdüğü *boyun* sonunda Dede Korkut'a ait bir soylamada geçer. Dede Korkut, *Beyrek boyında* geçen ad koyma töreninde geçen ve yukarıda verdiğim soylamada aşağı yukarı aynı sözlerle Beyrek'in babasına seslendiği görülüyor ve altını çizdiğim dizelere göre Drs.119a.11-119b.1'de -en azından- şu tamirin yapılması gerektiğini düşünüyorum:

“[Çarşu yatan] Çara tağa yëtdüğünde aşıit (12) vërsün,

Çanlu çanlu sulardan [geçer olsañ] geçit vërsün, dëdi.

(13) Erligile çardaşuñ çanın aldun,

Qalın Oğuz beglerini buñdan 119b (1) kırtarduñ,

Qādir Allāh yüzüñ ağ ętsün, Basat, dedi.”

Drs.123a.3 (ME 242.3) **hoşluğum, hoşluğum** → koşluğum (<hoşluğum k<h)

“Oğul, kayurma üç (3) gündür قوشلغم koşluğum yoñ.”

Yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı verilmiş olan kelimeyi Gökyay, *hoşluğum* (DKK: 118.16) şeklinde okumuştur. Ergin, kelimenin metinde قوشلغم şeklinde yazılmış olduğuna dipnot ile dikkat çekmiş ve *hoşluğum* şeklinde okumuştur. Ergin, Dede Korkut'ta geçen *hōş* kelimesinin örneklerine dayanarak bu tercihi yapmış olmalıdır. Tezcan ise, bu konuda not yazmaksızın kelimeyi *koşluğum* şeklinde okumuştur. Ben, yazım şeklini dikkate alarak kelimeyi *koşluğum* şeklinde okumuştum. Burada, bu okuma şekli için gerekçe sunmak istiyorum:

Dede Korkut'ta, alınma kelimelerin bazı örneklerinin başında ğ> k ve h> k değişimleri görülür. Ergin de bu değişikliği tespit etmiş ve birçok örneğini *Türkçeleştirme* (DKKII: 381-382) başlığı altında işlemiştir. Bu örnekleri metindeki yazım şekilleri ve geçtiği yerler ile birlikte vermek istiyorum. Dede Korkut'ta kelimenin aslına uygun örnek geçiyorsa bunu da ayrıca belirteceğim:

Kelime başındaki ğ> k değişmesi örnekleri:

qalaba قلبه Drs.68b.13 (<Ar. غلبه ğalebe).

ğulaba غلبه Drs.129b.

qalabalıq قلابعلق Drs.39b.8; قلابعلق 47a.11, 123a.9-10 (<Ar. غلبه ğalebe).

qarāyib قرايب Drs.8a.5 (<Ar. كغرائب ğarā'ib).

qarıplıqa قاريلغه Drs.135b.5, قريبلغه 136b.13 (<Ar. كغريب ğarīb).

ğarīb كغريب Drs.121b.5.

qarīm قريم Drs.3b.11, 31b.8, 42b.2, 92b.10, 94a.6, 96a.13, 99a.2, 145a.3, 153a.1, 153a.1, 153a.2, 153a.3, 153a.5 (<Ar. ğarīm).

ğarīm كغريم Drs.31a.12, 104b.8.

qayrı قايري Drs.141a.5 (<Ar. كغير ğayr).

ğayrı كغيري Drs.121b.5.

qazap قزاب Drs.11b.10, 12a.9 (<Ar. كغضب ğazab).

ğazab كغضب Drs.9a.1, 9a.3.

Kelime başındaki h> k değişmesi örnekleri ise şunlardır:

qudbe قودبه 62b.2, قودنه 108a.7 (<Ar. كخطبه huṭbe).

qutbe قطبه Drs.5a.10 (<Ar. كخطبه huṭbe).

Yukarıdaki örnekler dışında, Dede Korkut'ta *halı* kelimesinin üç örneği de قالی şeklinde yazılmış, buna karşılık, *halıca* kelimesi altı yerde geçmiş ve altı örnek de خالیجه şeklinde yazılmıştır:

قالی Drs.20a.4, 91a.7, 91b.2.

halıca خالیجه Drs.7a.3, 35b.2, 38b.12, 63a.11, 103a.2, 119b.7

hoş kelimesinin bütün örnekleri, خوش şeklinde yazılmıştır. Ancak yukarıda sunduğum örneklerin ikilik gösteren şekilleri, Drs.123a.3'te geçen ve قوشلغم şeklinde yazılmış olan kelimenin *koşlugum* okunması gerektiğini ve bir başka Türkçeleştirme örneği olduğunu göstermektedir.

Drs.140b.10 (ME 277.10) **öldür meni** → öldür meni, [yitür meni]

“Elüğe girmiş (10) iken, mere kâfir, öldür meni, [yitür meni]”

Yukarıdaki cümlede bir eksiklik vardır ve gösterdiğim tamirin yapılması gerekir. Bu tamirin gerekliliği, metnin devamında yer alan soylamalarda dört defa tekrar edilen aynı dizeden açıkça anlaşılıyor:

Drs.141a.10: “Elüğe girmişiken, mere kâfir, öldür meni, yitür meni”

Drs.141b.10: “Elüğe girmişiken, mere kâfir, öldür meni, yitür meni”

Drs.142a.6: “Elüğe girmişiken, mere kâfir, öldür meni, yitür meni”

Drs.142b.3: “Elüğe girmişiken, mere kâfir, (3) öldür meni, yitür meni”

Drs.142a.5 (ME 280.5) **ögünenleri** → ögünen [eren]leri

“Anda dağı ‘Erem, begem!’ dëyü öginmedüm,

Ögünenleri → ögünen [eren]leri (6) hoş görmedüm.”

Yukarıdaki metinde gösterdiğim tamir yapılmalıdır. Çünkü Kazan'ın araka arkaya söylediği soylamalarda bu iki dize tekrar edilmiştir. Bu iki dizeden önce geçen soylamalarda üç yerde (Drs.140b.8-9, 141a.9-10, 141b.8-9) dizeler şöyledir:

“Anda dağı ‘Erem, begem!’ dëyü öginmedüm,

Ögünen erenleri hoş görmedüm.”

Drs.144a.13, 144b.1 (ME 284.13, 285.1)

1. (müdārā) kııl- = iyilik düşünmek: (Birisine) Tuzak kurmayı, kötülük etmeyi tasarlamak (argo)

2. berāber ét-: karşısına çıkarmak, savaştırmak

“Tekür beglerin cem’ eyledi: Bunlarla ne **müdārā kııl**alum? dedi. Begler eyitdiler: 144b.1 Bunun **müdārāsı** oldur kim Kazanı çıkaravuz, anlara **berāber édevüz.**”

1. Dede Korkut'ta, sadece yukarıdaki metinde (iki kez geçen) *müdārā* kelimesi için Ergin, söz dizisinde “*yüze gülme, suyuna gitme, anlaşma, idare etme*” (DKKII: 217) anlamlarını vermiştir. Ergin, yukarıdaki metnin tercümesini şu şekilde vermiştir: “*Tekür beylerini topladı, bunlarla nasıl uyuşalım dedi. Beyler dediler: Bunun uyuşması odur ki Kazanı çıkaralım, onlarla başbaşa bırakalım.*” (1971: 225-226)

Gökyay ise, iki örneği *müdara* ve *müdara kılmak* şeklinde ayrı ayrı işlemiş; *müdara* için “*müdarat, idare ile kullanma, iyi davranma; yüze gülme, yapınma; hislerini gizleme, riyakarlık etme, alçak gönüllülük, tevazu; gönül alma*” (DKK: 260-261) anlamlarını vermiştir. Gökyay, *müdara kılmak* için ise, “*Nezakete yahut dikkatli davranmak; gönül almak, gönül yapmak, uzlaştırmak, yatıştırma.*” (DKK: 261) anlamlarını vermiştir. Gökyay, yukarıdaki metnin tercümesini önce şu şekilde yapmıştır: “*Tekür beylerini topladı, bunlarla ne müdara kılalım, dedi. Beyler, bunun müdarası odur ki Kazanı çıkarırız, onlarla karşılaştırırız, dediler.*” (1963: 129), bir başka yayında ise, cümleyi “*Tekür beylerini topladı, bunlara nice davranalım, dedi.*” (1995: 161) şeklinde tercüme etmiştir.

Bence *müdārā* kelimesi ve *müdārā kılmak* birleşik fiilinin yukarıdaki metinde kullanıldığı anlamları tespit edebilmek için bir özet yaparak metnin öncesini, sonrasını dikkate almak gerekiyor: Uruz, delikanlı çağına girer ve babasının yaşadığını, tutsak olduğunu öğrenir. Bunun üzerine Kazan’ı tutsaklıktan kurtarmak için çeri toplar ve amcası Kara Göne ile birlikte babasını kurtarmak için yola çıkar. Önce yolları üzerindeki küçük bir kaleyi alırlar. Bu kaleden kaçan bir sığır çobanı Kazan’ın tutsak bulunduğu kalenin tekürüne giderek Ayasofya’nın alındığını ve düşmanın üzerlerine gelmekte olduğunu haber verir. İşte yukarıdaki metin, tam burada geçer. Bu metnin hemen devamında ise, Tekür, Kazan’a üzerlerine gelmiş olan düşmanı uzaklaştırması karşılığında serbest bırakılacağını ve bir daha kendilerine saldırmaması şartıyla haraç ödeyeceklerini söyler. Ardından Kazan’a giyim ve silah vererek gelen ordu ile savaşmak üzere dışarı çıkarırlar.

Böyle bir durumda yukarıda verilmiş olan anlamlar söz bağlamına uygun düşmüyor. Bence, yukarıdaki metinde geçen *müdārā* kelimesi ve *müdārā kılmak* birleşik fiilinin anlamları, günümüzde argoda kullanılan *iyilik düşünmek* “(Birisine) *Tuzak kurmayı, kötülük etmeyi tasarlamak*” (Aktunç 2000: 153) fiili ve anlamıyla açıklanabilir.

2. Yukarıdaki metnin sonunda geçen *berāber it-* birleşik fiilini ise; Ergin, söz dizininde “*beraber ‘beraber’*” (DKKII: 43) şeklinde işlemiştir. Gökyay, aynı fiili “*beraber etmek ‘Karşılaştırmak, döğüşürmek, karşısına çıkarmak’*” (DKK: 175) şeklinde işlemiştir. Yukarıdaki *müdara* ile ilgili tespitimden sonra *berāber it-* birleşik fiili için söz bağlamına uygun düşen anlam, Gökyay’ın verdiği “*döğüşürmek, karşısına çıkarmak*” anlamıdır. Tarama Sözlüğü 512’de birleşik fiil için verilen iki örneğin belirtilen ‘*bir araya getirmek*’ anlamıyla uygunluğu şüphelidir. Tarama Sözlüğü 512’de ayrıca, *beraberlik çekişmek ‘beraberlik iddiasında bulunmak’* fiili için verilen tek örnek ise, *beraber etmek* fiili için belirttiğim anlamı desteklemesi bakımından önemlidir:

“Bir zâhit var idi, dâim Hakîm Tirmid ile muâraza iderdi ve anınla beraberlik çekişürdi. (Tez. Lâ XV. 711-1)” (TarS: 512)

Drs.150a.9 (ME 296.9) *Ḳazağuc* kelimesinin yazılışı üzerine

“*قره قوچه* *Ḳazağucda* *ḳazılık* atına çok binmişem,”

Tezcan, kendisinden önceki yayınlarda *ḳara ḳoç* okunmuş olan kelimenin *ḳazağuc* olduğunu tespit etmiştir (DKON: 39-42). Tezcan, yazdığı notta düzeltmesi ile ilgili gerekçelerini sunmuş ve görüşünü şöyle belirtmiştir: “*Ben, DKK’ndaki sözcüğün aslında ḳazağuc olduğunu, çekimleyenlerin bunu anlamadıkları için ḳara ḳoç biçimine sokmuş olduklarını sanıyorum. Drs. nüshasında sözcük sadece ilk geçtiği yerde (yani Drs.3b.10’da) bozulmadan yazılmış, bir kez de (Drs.141a.4) ilk yarısı doğru kalmış, yalnız ikinci yarısı bozulmuştur.*” (DKON: 42)

Ben, Tezcan’ın görüşünü katılıyor ve yazımla ilgili olarak bu tespiti destekleyen bir ekleme yapmak istiyorum: Drs.150a.9’da da -yukarıda görüldüğü gibi- kelimenin ilk yarısı doğru şekilde (قره) yazılmıştır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

- 📖 Aktunç, Hulki (2000), *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul.
- 📖 **DLT**: Atalay, Besim (1986), *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu yayınları (4 Cilt), Ankara.
- 📖 **Drs.**: Dede Korkut'un Dresden Nüshası.
- 📖 **DerS**: *Derleme Sözlüğü* (1965-1979) I-XI c., Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- 📖 **KTLS**: Ercilasun, Ahmet Bican (ve Diğerleri) (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.
- 📖 Gülensoy, Tuncer (1995), *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu yayınları: 618, Ankara.
- 📖 **ME**: Ergin, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*, Türk Dil Kurumu yayınları: 169, Ankara.
- 📖 **DKKII**: Ergin, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*, Türk Dil Kurumu yayınları: 219, Ankara.
- 📖 **DKK**: Gökyay, Orhan Şaik (1973), *Demdem Korkudun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- 📖 Gökyay, Orhan Şaik (1982), *Destursuz Bağa Girenler*, Dergâh yayınları, İstanbul.
- 📖 Gökyay, Orhan Şaik (1963), *Bugünkü Dille Dede Korkut Hikâyeleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- 📖 Gökyay, Orhan Şaik (1995), *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergâh yayınları, İstanbul.
- 📖 Gökyay, Orhan Şaik (1994), "Demdem Korkut Kitabı Üzerine" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1988*, Türk Dil Kurumu yayınları: 552, Ankara, s. 91-96.
- 📖 Kilisli Mu'allim Rifat (1332H.=1916M.) *Kitab-ı Dede Korkud 'Ala Lisan-ı Ta'ife-i Oğuzan*, İstanbul.
- 📖 Özçelik, Sadettin (2004), "Dede Korkut Metinleri Üzerinde Bazı Düzeltmeler", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)*, Ankara, s. 2209-2220.
- 📖 Özçelik, Sadettin (2004), "Dede Korkut'ta Renklere Yüklenen Anlamlar ve *Ak-Kara* veya *Ak-Alaca* Mücadelesi", *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslar arası Sempozyumu*, 25-27 Kasım 2004, Ankara.
- 📖 Özçelik, Sadettin (2005), "Dede Korkut'ta Yanlış Yazılmış Birkaç Kelime ve Okunuş Şekilleri Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt V, Sayı.1, İzmir, s.79-83.
- 📖 Özçelik, Sadettin (2005), *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin/ Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- 📖 **TarS**: *Tarama Sözlüğü* (1977), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- 📖 Tekin, Talât (1986), "Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, Ankara, s.141-156.
- 📖 **DKO**: Tezcan, Semih; Boeschoten, Hendrik (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi yayınları: 1441, İstanbul.
- 📖 **DKON**: Tezcan, Semih (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi yayınları: 1457, İstanbul.
- 📖 **Vat.**: Dede Korkut'un Vatikan nüshası.
- 📖 Zahidoğlu, Vahid (2004a), *Kitab-ı Dede Korkut: Müstensih "Yanlış"ları ve Metin Gerçekleri*, Türk Halklarının Edebi Geçmişi: Türk Destanları Uluslararası Sempozyum'unda Sunulan Bildiri, Bakü, s. 277-283.
- 📖 Zahidoğlu, Vahid Adilov (2004b), *Kitab-ı Dede Korkut'ta Bazı Düzeltmeler*, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)*, Ankara, s. 3311-3328.

İşaretler

- : Düzeltme teklifi yönünü gösterir.
- [] : Metinde eklenmiş kısmı gösterir.

KUTADGU BİLİG'DE BİTKİ ADLARI

Names of herbs in “Knowledge for Wealth” (Kutadgu Bilig)

*Faruk ÖZTÜRK**

Özet

Kutadgu Bilig müşterek Orta Asya Türkçesinin en önemli metinlerinden biridir. *Kutadgu Bilig* birçok açıdan olduğu gibi Türkçenin sözcük varlığının tam olarak belirlenmesi açısından da önemlidir. Bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'deki bitki adları ele alınmıştır. Bunun için Arat'ın *Kutadgu Bilig* ile ilgili yayımlarından yararlanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de on yedi farklı bitki elli sekiz örnekte geçmektedir. Bunlardan bir bölümü temel anlamıyla bir bölümü de yan anlamıyla kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Bitki Adları, Sözcük Varlığı.

Abstract

“*Knowledge for Wealth*” is the one of the most important text of Turkish language of Middle Asia. “*Knowledge for Wealth*” has great importance from the point of view of development of lexicon of Turkish language. In this work have been considered names of plants, which were mentioned in “*Knowledge for Wealth*”. For this purpose we used the Arat's publications of “*Knowledge for Wealth*”. In “*Knowledge for Wealth*” in fifty eight examples were mentioned seventeen names of various herbs. One part of them was used in direct meaning, another part was used in figurative meaning.

Key Words: “*Knowledge for Wealth*” (Kutadgu Bilig), Names of Herbs, Lexicon.

1. Giriş

*Kutadgu Bilig*¹ Türk dili tarihi içindeki ilk manzum siyasetnamedir. Bilinen üç yazması (Herat, Fergana ve Mısır yazmaları) olan *Kutadgu Bilig* aynı zamanda İslâmî Türk edebiyatının ilk metinlerinden biridir.

Kutadgu Bilig üzerine yapılan incelemelerde madde başı kelimelerin 2861 olduğu belirlenmiştir. (Yüce 1980: 24.) Metindeki 2861 kelimenin de ayrı ayrı incelenmesi gerekir. Bu kelimeler hangi alanlarla ilgilidir? Bu çalışmada yalnızca bitki ile ilgili kelimelerin hangi kavramları yansıttığı sorusuna cevap aranacak, *Kutadgu Bilig*'deki bitki adları ve bu adların metin içindeki işlevleri araştırılacaktır. Metinde on yedi farklı bitki adı elli sekiz farklı biçim içinde yer almaktadır. Bitkilerin bir bölümü temel sözcük varlığının da öğeleridir. Dolayısıyla bitki adlarının içinde hiç geçmediği bir metin tasarlamak güçtür. Edebiyat metinlerinde bitkiler, benzetme ve deyim aktarmalarında sık kullanılır. “İnsanlar dünya üzerindeki tüm dillerde sevgilerini, hayranlıklarını, küçümsemelerini birbirlerine hayvan ya da bitki adı vererek ifade etmişler, kendilerini bunlarla karşılaştırmışlardır.” (Roux 2005: 223.)

2. Kutadgu Bilig'de Geçen Bitki Adları

2.1. arbut

Metinde bir kez geçen **arbut** “*karpuz (mecâzî: ahmak)*” sözü tabiatan insana bir deyim aktarması içinde “ahmak” karşılığında kullanılmıştır.

muÆar meÆzetü aydı şaèir sözi

uúup tıÆelayu al kişi arbutı [1900]

“Şair buna benzer bir söz söylemiştir, dinleyip anlamağa çalış; ey insanların karpuzu.”

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora öğrencisi.

¹ Bu çalışmada Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig* üzerinde yaptığı çalışmalar temel alınmıştır.

2.2. arpa (Ar. şaèir, Lât. holdaum vulgare)

Kutadgu Bilig'de **arpa** “arpa” kelimesi 5 örnekte geçmektedir. Clauson *arpa* sözünün Toharca olduğunu kaydederken Sevortyan bu kelimenin Türkçeye Moğolcadan geçmiş olabileceğini belirtmektedir. (CLAUSON: *EDPT*: ARB: 198^b.; SEVORTYAN 1974: 176.; DOERFER: *TMEN*: II, 24⁴⁴⁵.) *Arpa* sözünü temel sözvarlığının bir ögesi olarak düşünmek gerekir. *Arpa* hem ‘hayvan yemi’ olarak hem de ‘un yapılarak insan yiyeceği’ olarak kullanılır; ancak *Kutadgu Bilig*'deki bütün beyitlerde *arpa*, insan yiyeceği kavramını yansıtmaktadır; ayrıca “arpa aşı” mütevazı bir yemek olarak tasvir edilmiştir.

Úarın toêguça yi úamuğ yim içim

Kerek arpa yür tut toêurğu açım [4769]

“Her yiyecek ve içecekten ancak karnı doyuracak kadar yemeli; içinde ister arpa ister dari olsun, bu da benim karnımı doyuracaktır.”

Bu söz DLT’de beş kez geçmektedir. (DLT I. 123^{19,20}, 343¹; II. 121⁵, 316¹¹.)

2.3. azğan (Lât. rosa canina, rosa majalis, rosa multiflora, prunus spinora)

Azğan “yaban çiçeği” sözü bir örnekte geçmektedir. (**azğan** < **az**+**ğan** ‘kuşburnu, yabangülü’)

Asıg úlsa azğan anıÆ men úlı

Çiçek yaslıg erse biçer men ulı [2573]

“Yaban çiçeği faydalı ise ben onun kuluyum; eğer özenilerek yetiştirilmiş çiçek zararlı ise onun kökünü keserim.”

Bu söz DLT’de iki kez geçmektedir. (DLT I. 439^{7,13}.)

2.4. buğday (Ar. óinta, Lât. triticum aestivum)

Metinde **buğday** “buğday” sözü de bir kere geçmektedir. İndekste bu kelime ‘buğday’ (CLAUSON: *EDPT*: BGD: 312^b.; SEVORTYAN 1978: 232.) şeklinde anlamlandırılmıştır. Metinde ise bir yıldızın adı ‘Sünbüle’ olarak geçer.

Kör arslan bile úoşnı buğday başı

Basa ülgü boldı çaêan ya işi [140]

“Bak, Esed’in komşusu Sünbüledir, sonra Akreb ve Kavs’in arkadaşı Mızan gelir.”

Bu söz DLT’de on kez geçmektedir. (DLT II. 235¹⁰, 319⁸, 363¹⁵; III. 4¹⁷, 73¹⁷, 240^{6,7,13}, 254¹⁵, 325¹⁸.)

2.5. çiçek

Kutadgu Bilig'de en çok 17 kere ile **çiçek** “çiçek” [çiçek < ET. çecek CLAUSON: *EDPT*: CCG: 400^b, 401^a.; DOERFER: *TMEN*: III, 57¹⁰⁷³. (Fergana yazmasında çé:çe:k, Mısır yazmasında çeçe:k)] adı kullanılmıştır. Bu ad bazen gerçek anlamda bazen de deyim aktarmalarında yer alır.

Úalú úaşı tügdi közi yaş saçar

Çiçek yazdı yüz kör küler úatgurar [80]

“Gök kaşını çattı, gözünden yaş serpiliyor; çiçek yüzünü açtı, bak, gülmekten katılıyor.”

Burada insanla ilgili bir unsur *çiçek* sözüne aktarılmıştır.

Bu türlüğ çiçek yirde munça bediz

Yazı tağ úır oprı yaşıl kök meÆiz [96]

“Yerde bin bir çiçek, bin bir manzara, düzlük, dağ, sahra, vadi, yeşil ve mavi renkler ile örtülmüş.”

Yağız yir baür bolmağınça úızıl

Ya otta çiçek önmeginçe yaşıl [120]

“Kara toprak kızıl bakır oluncaya kadar, ateşten yeşil çiçek çıkıncaya kadar.”

Burada da tabiattaki nesnelere arasında bir aktarma vardır.

Bu söz DLT’de on kez geçmektedir. (DLT I. 119₄, 179₂₂, 193₈, 233₂₆, 388₁₃, 437₄, 508₁₂; II. 122₂₂, 285_{9,15}.)

2.6. çim [ar. âil, Lât. cynodon dactylon]

Metinde **çim** “çim, ayırık otu” sözü de bir kere geçmektedir. (çim < ET. çim/çim CLAUSON: EDPT: CM: 421^b.)

Üyük çim osuğluğ bolur bilgeler

Çıuar suv úayda aêau tepseler [974]

“Âlimler sulak yerlere benzerler; nereye ayak vururlarsa oradan su çıkar.”

Bu söz DLT’de bir kez geçmektedir. (DLT I. 338₁₂.)

2.7. erğuvan

Metinde **erğuvan** “erguvan çiçeği” sözü de bir kere geçmektedir. Erguvan kelimesini Farsça bir alıntı olarak gösteren Tietze bunu ‘eflâton ile kırmızı arası çiçek açan bir ağaç’ biçiminde anlamlandırmıştır. (TIETZE: TvETTL Cilt 1 A-E: 733^a.)

Temam erğuvan teg úızıl meÆzim erdi

Bu kün zaêferan urğın eÆde tarıttım [6529]

“Benzim kırmızı, tam bir erguvan gibi idi, bugün yüzüme safran tohumu ekdim.”

2.8. úadıÆ [Ar. ðalanc, Lât. erica arborea]

Metinde **úadıÆ** “kayın ağacı” sözü de bir kere geçmektedir. (CLAUSON: EDPT: ĞDN: 602^b. “úaêıı”, DOERFER: TMEN: III. 183₁₁₆₄., MUSAEV 1975: 468., STEINGASS 472^a.)

úadıÆ teg boêum erdi ou teg köni tüz

ya teg egri boldı egildim töÆgittim [6532]

“Kayın gibi vücudum ok gibi düz ve dik idi, şimdi yay gibi eğri oldu, eğdim, eğildim.”

Bu söz DLT’de 6 kez geçmektedir. (DLT I. 32₈, 356₂₀; III. 134₁₃, 151₇, 369_{20,21}.)

2.9. úağıl

Metinde **úağıl** “yaş söğüt dalı” sözü de bir kere geçmektedir. (CLAUSON: EDPT: ĞĞL: 610^b.)

tadu artadı kör küçi eksüdi

úağıl teg köni boê egildi úodı [1055]

“Unsurlar bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücudu yaş söğüt dalı gibi büküldü.”

Bu söz DLT’de iki kez geçmektedir. (DLT I. 409_{3,6}.)

2.10. úağun [Ar. baùùò, Lât. cucumis melon]

Metinde **úağun** “kavun” sözü iki kere geçmektedir. (DOERFER: TMEN: IV, N 294₁₂₄₌₂₀₆₉. قاوون [qāvun]←Tü. qavun)

Neçe körklüg erse úağun taş yüzi

Yıêi ya beêizi ya meÆzi tözi [5110]

“Kavunun dışı, kokusu, şekli veya rengi ne kadar güzel olursa olsun,”

içinde tatıg bolmasa ol úağun

anı taştın atğu bolur ay sığun [5111]

“İçinde tadı yoksa o kavunu kaldırıp atmak icap eder, ey dağ keçisi gibi çevik insan.”

Bu söz DLT’de on sekiz kez geçmektedir. (DLT I. 15₁₆, 88₁₅, 174₁₀, 214₁, 268₆, 269₁₉, 395₁₂, 410_{10,11}, 499₂₄, 504₁₉, 505₁₈; II. 290₁₁; III. 107₈, 129₁₉, 146₂, 190₂₁, 435₉.)

2.11. úaranfil [Fa. úarnful < Gr. úaranfûl]

Metinde **úaranfil** “karanfîl” sözü bir kere geçmektedir. (STEINGASS: 966^b.)

ãaba yili úoptı úaranfil yıên

ajun barça bütrü yıpar burdı kin [71]

“Karanfîl kokulu bahar rüzgârı esti; dünyanın her tarafı misk ve anber kokusu ile doldu.”

2.12. kürküm [Ar. zaêferân, Lât. crocus satirus]

Metinde **kürküm** “safran” sözü bir kere geçmektedir. (Kürküm < Fa. kunkum. CLAUSON: EDPT: GRG:743^a.)

yıl ülgü yay erse tüşegli yiğit

sarıg al tüşese ya kürküm ögit [6009]

“Yılın mevsimi yaz ve rüya gören delikanlı ise rüyasında sarı, pembe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse.”

Bu söz DLT’de bir kez geçmektedir. (DLT I. 486₉.)

2.13. ot

Metinde **ot** “ot” sözü sekiz kere geçmektedir. (SEVORTYAN 1974: 481.)

biligsiz kişi köÆli kum teg turur

ögsiz kirse tolmez ap ot yem önür [975]

“Bilgisiz insanın gönlü kumsal gibidir, nehir aksa dolmaz, orada ot ve yem bitmez.”

Könilik üçün kök aêaúm turur

yayılmaz üçün yirde oy yim önür [5600]

“Doğruluk yüzünden gök ayakta durur, yer sabit olduğu için üzerinde ot ve ekin biter.”

úayu tağda yügrür üÆürde evi

yimi ot köki içgü yağmur suvı [6155]

“Biri dağda koşar, evi mağaradır, onun yediği ot kökü, içtiği yağmur suyudur.”

yigüm ot köki bolsu yağmur suvı tap

eêiz úum tüneyi tağ ton keêeyi [6571]

“Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu bana yeter; kumdan döşek yapıp geceleyeyim, çuldan elbise giyeyim.”

Bu söz DLT'de otuz üç kez geçmektedir. (DLT I. 14_{11,13}, 35_{5,6}, 65₂₂, 75₆, 169₂₄, 172₁₆, 195₃, 225₁, 255₃, 342₂₁, 415₁₂, 469₁₁; II. 79₁₉, 108₂₆, 133₁₅, 294₁₁, 330₅, 348₂₈, 351₂; III. 4₅, 47₂₃, 68₉, 122₁, 141₂₄, 200₆, 263₁₄, 277₉, 287₁₄, 374₆, 436₂₀, 442₁₃.)

2.14. simiş

Metinde **simiş** “*simiş, çekirdek*” sözü bir kere geçmektedir.

aş içgü yiseler nuúul ur yimiş

úuruğ öl yimiş ur bir ança simiş [4660]

“Yiyecek ve içecek tamam olunca çerez ve meyve ver, kuru ve yaş meyve yanında bir miktar simiş de bulunsun.”

2.15. tiken

Metinde **tiken** “*diken*” sözü iki kere geçmektedir. (*tiken* < ti+ken. CLAUSON: EDPT: DGN: 483^b; DOERFER: TMEN: II, 528₉₁₅.)

ayur bu úaêaş1Æ irig sözlemiş

aÆar torúu îetim tiken çiknemiş [3846]

“Kardeşin çok haşin cevap vermiş, ben ona ipek gönderdim, o ise diken işlemiş -dedi-.”

Burada da diken kelimesi gerçek anlamı dışında kullanılmıştır.

ùiken ol úúuşluğúá êünya tolu

aêáú ursa yirke kirür saúlağú [6383]

“Akıllı insan için dünya dikenler ile doludur, yere basınca ayağına batar, dikkat etmek lâzımdır.”

Bu söz DLT'de yedi kez geçmektedir. (DLT I. 204₁₈, 400₂₃, 401_{1,23}; II. 215₇, 280₁₄; III. 44₁₃.)

2.16. yΨmiş

Metinde **yΨmiş** “*yemiş, meyve*” sözü on kere geçmektedir. (CLAUSON: EDPT: YMŞ: 938^b.)

yΨmiş yigü nièmet çiçekinde gör

úamuğ neÆke yaÆzağ munı bilgü teÆ [1651]

“Meyveyi, yiyecek nimetleri, çiçekte iken görmeli; her işte misal olarak bunu örnek tutmalı.”

úuruğ öl yΨmiş tut ya içgü süçig

anıÆdın bolur bu boğuzúá keçig [2889]

“Kuru veya yaş meyve yahut içki ve şarap, bunlar boğaza hep onun elinden gelir.”

úuruğ öl yΨmiş ya cülengbin cülab

özi úatğú tutğú bu barça şerab [2904]

“Kuru, yaş meyve veya gül balı, gül şurubu, bütün bu içkileri kendisi yapmalı ve muhafaza etmelidir.”

Telim tüş bolur yim içimke barır

yarağsız yΨmiş bolsa teÆsiz kelir [6005]

“Birçok rüyalar vardır ki yemek ve içmekten gelir, yaramayan yemekler yenilmiş ise rüya da uygunsuz olur.”

Bu söz DLT’de yedi kez geçmektedir. (DLT I. 251₁₇, 263₉; II. 12₁₈, 95₂₃, 146₆, 254₁₆; III. 12₁₄.)

2.17. yığaç

Metinde **yığaç** “ağaç” sözü dört kere geçmektedir. [CLAUSON: *EDPT*: AĞC: 79^b; TIETZE: *TvETTL* Cilt 1 A-E: 109^b. (yığaç < ET. 1 ‘bitki’+‘-ğaç’)]

yayılmaz yorığa keveldin tüşüp

eêersiz yığaç mingü muÆluğ bolup [1428]

“Sarsmayan rahvan küheylan attan inip aciz içinde eyersiz bir ağaca bineceksin.”

uúuşsuz kişi ol yimişsiz yığaç

yimişsiz yığaçığ negü úlsun aç [2455]

“Akılsız adam meyvesiz ağaç gibidir, aç kimse meyvesiz ağacı ne yapsın.” Burada da bir benzetme vardır.

yağa tursu yağmur yazılsu çiçek

úurumuş yığaçtın salınsu küjek [118]

“Yağmur yağmakta devam etsin, çiçekler açılsın; kurumuş ağaçlardan perçemler sarksın.”

úurumuş yığaçlar tonandı yaşıl

bezendi yipün al sarıg kök úzıl [67]

“Kurumuş ağaçlar yeşiller giyindi, tabiat mor, al, yeşil ve kızıl renkler ile süslendi.”

Bu söz DLT’de yüz yirmi üç kez geçmektedir. (DLT I. 14₁, 18_{18,20}, 152₂₇, 174₂₁, 198_{5,9}, 219₃, 244₆, 249₈, 251₂₃, 254₆, 260₃, 263_{3,9}, 271₁₅, 283₁₅, 290₄, 294₁₉, 297₁₉, 312₁₂, 319₂₁, 439_{7,28}, 485₂, 502₂₁, 503₁₄, 505_{11,12}, 511₆; II. 11_{6,20}, 20₂₅, 24₂₀, 29_{2,22}, 37_{5,6}, 69₂₇, 70₁₁, 80₅, 85₄, 91₂₃, 101₁₂, 122₆, 123₂₃, 130₁₂, 141₃, 171₆, 195₅, 203₉, 204₃, 207₁₅, 213₁₂, 222₆, 229₇, 236₁₉, 237₂₇, 242₁₀, 244₁₄, 245₂₁, 264₁₉, 266₁₇, 267₂₇, 269₂₄, 271₂₂, 313₁₅, 331₂₂, 332₁₈, 349₂₂, 360₂₃, 363₃; III. 8_{17,18,19,20,22,23,25}, 25_{5,7}, 28₆, 38₁₇, 44₄, 50₇, 52₄, 54₁₈, 69₁₆, 82₁₀, 86₅, 94₂₀, 103₈, 104₃, 110₁₁, 114₁₉, 116₅, 119₇, 189₈, 190₁₆, 191₁₉, 196₁₉, 216₄, 225₂₈, 246₁₂, 247₁, 252₂₆, 260₆, 265₂₄, 275₈, 277₂₁, 316₁₆, 321_{16,27}, 336₂₄, 348₁₃, 386₂, 392₁₈, 395₁₁, 422₂₁, 423_{7,23}, 424₅, 427₄.)

3. Sonuç

Bitki adları ana sözcüğünün öğeleri olduğundan içinde bitki adlarının geçmediği herhangi bir metin düşünmek güçtür. Karahanlı Türkçesi dönemindeki bitki adları bütün zenginliği ile Kutadgu Bilig’e yansımamıştır. Bu durum, *Kutadgu Bilig*’in manzum oluşundan, dolayısıyla sözcüğünün sınırlı oluşundan kaynaklanmaktadır. Hatta *Kutadgu Bilig*’deki hayvan adları ile karşılaştırıldığında bitki adları hayvan adlarına göre daha azdır. Şerif Ali Bozkaplan “*Kutadgu Bilig*’de Hayvan Adları” adlı çalışmasında Kutadgu Bilig’de 79 farklı hayvan adının 305 defa tekrarlandığını belirlemiştir (Bozkaplan: 2006: 4.)

Türk dili ve edebiyatının yazılı ve sözlü malzemeleri incelendiğinde, Türkçenin bitki dünyasının da öbür dünyaları gibi ² zengin ve çeşitli olduğu görülecektir.

² Hayvan adları ile ilgili olarak, bkz. Şerif Ali Bozkaplan, “Türkiye Türkçesindeki Ehli Olmayan Hayvan Adlarının Sistematiği”, **III. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı**, Çeşme-İzmir 1996, Bildiriler, TDK Yayınları Ankara 1999, s.157-197.

Kutadgu Bilig’de Geçen Bitki Adlarının Dizini³

1. arbuz [1]	karpuz (mecazî “ahmak”).
a.-1 (kişi a.) 1900
2. arpa [5]	arpa.
a. 3611, 3612, 4765, 4769, 6334
3. azğan [1]	yaban çiçeği.
a. 2573
4. buğday [1]	buğday.
b. 140
5. çiçek [17]	çiçek.
ç. 80, 96, 120, 2573, 2688
ç. teg 452, 6625
ç. yazıl- 118, 829, 1808
ç.-inde 1651
ç.-ler 70, 79, 1810, 3212
ç.-lerig 6435
ç.-lig 6531
6. çim [1]	çim, ayrık otu.
ç. 974
7. erğuvan [1]	erğuvan çiçeği.
e. teg 6529
8. úadıÆ [1]	kayın ağacı.
ú. teg 6532
9. úağıl [1]	yaş söğüt dalı.
ú. teg 1055
10. úağun [2]	kavun.
ú. 5110, 5111
11. úaranfil [1] ⁴	(A.) karanfil.
ú. 71
12. kürküm [1]	safran.
ú. 6009
13. ot [8]	ot.
o. 975, 5600, 6155, 6571
o.-1 375, 1393
o.-lar 2887
o.-larig 2903
14. simiş [1]	simiş, çekirdek.
s. 4660
15. tiken [2]	diken.
t. 3846, 6383
16. yΨmiş [10]	yemiş, meyve.
y. 1651, 2889, 2904, 4660, 4660, 6005
y.-i 4253, 4522
y.-siz 2455, 2455
17. yığaç [4]	ağaç.
y. 1428
y.-iğ 2455
y.-tın 118
y.-lar 67

³ Burada *Kutadgu Bilig* İndeksinden yararlanılmıştır.

⁴ Steingass’ta karanfil kelimesinin Grekçeden Arapça ve Farsçaya geçtiği belirtilmektedir. Burada *Kutadgu Bilig* indeksine bağlı kalmıştır.

Kaynaklar

- 📖 Turhan BAYTOP: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*: Ankara 1994, [VI]+ 508 s. Türk Dil Kurumu Yayınları: 605.
- 📖 Şerif Ali BOZKAPLAN: “*Kutadgu Bilig’de Hayvan adları*” Günümüz Dünyasında Yusuf Has Hacib ve Fikirleri II. Uluslar arası Sempozyum 8 Haziran 2006, Bişkek-Kırgızistan.
- 📖 Sir Gerard CLAUSON: *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: London 1972, XLVIII+ 988 s. Oxford University Press.
- 📖 Gerhard DOERFER: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen-und Timüidenzeit*: Wiesbaden 1963, I, XLVIII+ 557 s.; 1965, II, VIII+ 671 s.; 1967, V+ 670 s.; 1975, IV, V+ 640 s. Franz Steiner Verlag.
- 📖 Mustafa S. KAÇALIN: *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi* -metin ve açıklamalar-: Kitabevi 288, 406 s., İstanbul, Ocak 2006.
- 📖 Jean-Paul ROUX: *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*: [Çevirenler:] Aykut KAZANCIGİL-Lâle ARSLAN, 440 s., Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005.
- 📖 Эрванд Владимирович СЕВОРТЯН: *Этимологический словарь тюркских языков (Общeturкские и межтюркские основы на гласные)*: Академия Наук СССР Институт языкознания, Издательство «Наука», Москва 1974. [Ervand Vladimiroviç SEVORTYAN: *Etimolojiçiskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskie i meştyurkskie osnovi na glasniye)*: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatelstvo “NAUKA”, Moskva 1974.]
- 📖 Эрванд Владимирович СЕВОРТЯН: *Этимологический словарь тюркских языков (Общeturкские и межтюркские основы на букву «Б»)*: Академия Наук СССР Институт языкознания, Издательство «Наука», Москва 1978. [Ervand Vladimiroviç SEVORTYAN: *Etimolojiçiskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskie i meştyurkskie osnovi na bukvu “B”)*: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatelstvo “NAUKA”, Moskva 1978.]
- 📖 Эрванд Владимирович СЕВОРТЯН: *Этимологический словарь тюркских языков (Общeturкские и межтюркские основы на букву «В», «Г», «Д»)*: Академия Наук СССР Институт языкознания, Издательство «Наука», Москва 1980. [Ervand Vladimiroviç SEVORTYAN: *Etimolojiçiskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskie i meştyurkskie osnovi na bukvu “V”, “G”, “D”)*: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatelstvo “NAUKA”, Moskva 1980.]
- 📖 F. STEINGASS: *A. Comprehensive Persian-English Dictionary*: London 1892, VIII+ 1539 s.
- 📖 Andreas TIETZE: *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 1 A-E*: İstanbul-Wien 2002, 763 s., Simurg 56 Sözlük 2.
- 📖 [KÂŞGARLI MAHMUD]: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*: Çeviren: Besim ATALAY, Ankara 1939, I, XXXVI+ 530 s.; 1940, II, 366 s.; 1941, III 452 s. T. D. K. [yayın nr: 521, 522, 523, 524]
- 📖 [YUSUF HAS HÂCİB]: *Kutadgu Bilig* Metin: [İşleyen:] Reşit Rahmeti ARAT, İstanbul 1947, I, LIX+ 656 s. Türk Dil Kurumu.
- 📖 [YUSUF HAS HÂCİB]: *Kutadgu Bilig* Çeviri: Reşit Rahmeti ARAT, İstanbul 1959, II, XXVI+ 477 s. Türk Tarih Kurumu.
- 📖 [YUSUF HAS HÂCİB]: *Kutadgu Bilig* III İndeks, [Hazırlayan:] Reşit Rahmeti ARAT (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal ERASLAN - Osman F. SERTKAYA - Nuri YÜCE – Ön Söz: Muharrem ERGİN), İstanbul 1979, XV+ 565 s. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV – Sayı: A 12.
- 📖 Юсуф БАЛАСАГУНИ: *Благодатное знание*: [перевод:] С. И. ИВАНОВА, издательство «Советский писатель», Ленинград 1990. [Yusuf BALASAGUN: *Blagodatnoe Znaniya*: (Perevod:) S. İ. İVANOVA, İzdatelstvo «Sovjetskiy Pisatel», Leningrad, 1990.]

**KIRGIZLAR İLE ORTA ASYA HALKLARININ BİRLİKTE CUNGAR HANLIĞININ
İSTİLALARINA KARŞI VERDİKLERİ MÜCADELELER
(XVII Yüzyıldan XVIII Yüzyıla Kadar)**

**The Efforts of Kyrgyz and Central Asian Peoples to the Invasion of Junghar Khanate
(From the Century of XVII to the Century of XVIII)**

Döölötbek SAPARALIYEV*
Aktaran: Ulanbek ALİMOV**

Özet

İncelememizde, Cungar istilalarına karşı verilen Orta Asya halklarının birlikte verdiği mücadeleleri ele aldık. Onların XVIII. yüzyılda sosyal ve tarihi kaderlerinin ortak olduğunu ve dış güçlere karşı devamlı birleşerek mücadele ettiklerini göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Cungar, Kalmuk, Oyrat

Abstract

In our study, we dealt with the struggles regarding Cungar invasions and Middle Asia nations' oppositions to these invasions. We tried to show that their social and historical destiny were common and they had permanently fought together to their enemies in the eighteenth century.

Key Words: Junghar, Calmuc, Oirat

Kuzey Moğolistan göçebe boylarından Oyratlar (Kalmuklar¹) ilk başlangıçta Kuzey Moğolistan'da Cungariya adıyla bilinmektedir. Kelime anlamı “sağ kol” manasına gelmektedir. Asya'nın yarı göçebe boylarıyla sınırda yaşamaktaydılar. XV. yüzyılda Oyratların ünlü önderi Esen-Tayşi'ye bütün Moğolistan bağlıydı. Onların askerleri bu dönemde aralıklı olarak Tanrı dağlarından Sır-Derya'ya kadar olan bölgelere akınlar düzenlemekteydiler². XVI yüzyıldaki Oyratların dağılmasından sonra XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Oyrat devlet kurumlarının yeniden Cungar hanlığı olarak toplandığını görmekteyiz. Ekonomik bakımdan, göçebe ve hayvancılığa dayanan halkın, yeni toprakları ve doğal zenginlikleri ele geçirmek için Cungariya yöneticileri aktif bir dış politika izliyordu. Bu politika Güney-Batı yönünde aşırı saldırgan bir hal kazanmıştı³.

XVII. yüzyıldan itibaren Oyratların Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan topraklarına yaptıkları akınları Rus tarihi kaynaklarında geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Bu belgelerde 1606 yılında Oyratların Kazaklarla olan savaşları anlatılmaktadır⁴. Bu savaşa Kırgızlar da katılmıştır ve 1616 yılında Batır Huntayci'nin yönetimi altına girmesiyle sona ermiştir⁵. 1618 yılında Kalmuk önderi Batır Taydji'ye, beş Kırgız ve iki Kazak elçisi Kalmuklara esir düşen insanların almak için geldikleri, geçmektedir⁶. Burada görüldüğü gibi bu iki halk da dış düşmanlara karşı aynı tarafta yer almaktadır. 1620 yılında Kırgızlar ve Kazaklar, saldırıya geçen Kalmuk askerlerine sert tepki verdiler ve onları geri püskürttüler. 1626–27 yıllarında Kırgızlar ve Kazaklar Kazak hanı Esim Han'ın (Kırgız şecerelerinde Er Eşim olarak geçer)

* Doç. Dr., Kırgız-Türk Manas Üniversitesi.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

¹ Türk, Fars ve Orta Asya halklarının kaynaklarında “Kalmuk” adıyla bilinmektedir. Daha sonra Volga nehrine yerleşen topluluğa da Ruslar “Kalmuk” demektedirler. Farklı olarak orta Asya'da Kalmuk'un yerine Oyrat da denilmektedir.

² K.İ.Petrov, K İstorii Dvijeniye na Tyan-Şyan i İh Vzaimootnoşeniye s Oyratami v XIII-XV vv, Frunze, Kırgız Sovyet Sosyalist İlimler Akademisi Yayınları, 1961, s.149–207

³ Ş.B.Çimitdorcoev, Vzaimootnoşeniye Mongolii Sredney Azii v XVII-XVIII v, Moskova, 1979,s.35

⁴ Materiyalı Po Russko-Mongolskih Otnoşeniye, sb. dok, Moskova, 1959, s. 33-34

⁵ Materiyalı Po Russko-Mongolskih Otnoşeniye 1607-1636, sb. dok, Moskova, 1959, s.53

⁶ Materiyalı Po Russko-Mongolskih Otnoşeniye, sb. dok, Moskova, 1959, s.71

(1598–1628) yönetimi altında Kalmuk obalarına saldırırlar. Bunun sonucunda Kalmuklar Sibiryaya sığınmak zorunda kalırlar⁷. 1633 yılında Kalmuklar Kırgız ve Kazak topraklarına saldırıya geçerek galip gelirler. Esim Cahangir Sultan hanın oğlunu esir alırlar. Ama daha sonra serbest bırakılır⁸. Cungar hanlığı kurulmadan önce (1635) Batı Moğol boyları Kırgız ve Kazak boylarını yenemiyorlardı⁹.

Moğolistan'ın batısında Huntayci Erdeni Batır (1634–1653) önderliğinde birleşen Oyrat boyları tarafından saldırı olasılığı Kırgız ve Kazakları gittikçe tehdit etmeye başlamıştı. Moğolistan'ın batısında, Huntayci Harakullı'nın (ölümü 1634'te) ve onun oğlu erdeni Batır'ın (1634–1653) yönetimi altında Oyrat boylarının birleşmesi Kırgız ve Kazaklar için tehlike arz etmekteydi. 1635 yılında Cungar hanlığının kurulmasıyla bu tehlike daha da büyümüştür. Bu döneme kadar batı Moğol boylarının Kırgız ve Kazaklara olan saldırıları başarısız sonuçlanmıştır¹⁰.

1643 yılında Huntayci Batır önderliğinde birkaç boyun askeri güçleri bir araya gelerek koalisyon kurdular. Bu koalisyona Halhas Hanı Altın'ın oğlu Ombo Erdeni de kendisinin kalabalık askeriyle birlikte katıldı. Bu ordu Kırgızistan'a ve Kazakistan'a yönelerek Talas ve Çüy vadilerini ele geçirdi. Batı Moğollarının yöneticileri dış siyasetlerini sadece kendilerinin kazançları açısından yürüterek çok saldırgan bir hale gelmişlerdi. Fakat Batır-Huntayci ve onun taraftarlarının bekledikleri gibi başarılı olamadılar. Yirmi bin kişilik ordusuyla Semarkant valisi Yalantuş-Atalık Kırgız ve Kazaklarla bir araya gelerek 1643 yılının kış aylarından 1644 yılının ilkbaharına kadar sert bir karşılık verdiler. On binlerce kayıp veren Batır-Huntayci geride kalan kırk bin kişilik ordusuyla geri çekilmek zorunda kalır¹¹. Meydana gelen bu durum Cungar hanlığının iç ve dış siyasetine olumsuz etkiler bırakır. 1645 yılının ilkbaharında da yabancı toprakları istila için çabalarlar ama başarısız olurlar. 1652 yılında Tsetsen hanın önderliğinde yeniden Tanrı Dağlı Kırgız ve Kazaklara saldırıya geçerler. Kalmuk ordusunun sayıca çokluğundan, Isık-Köl ve Çüy vadisindeki Kırgızlar Talas, Tanrı Dağ'ı gibi bölgelere ve bir kısmını de Fergana vadisine, Kazaklar ise Yedisuu bölgesine çekilirler¹². Bu savaşta Kırgız ve Kazak halkının birçok cesur yiğidi vatan uğruna şehit düşer. Oyrat anlatmalarında 1652 yılındaki savaşta Tsetsen hanın 17 yaşındaki oğlu Kazakların önderi Cahangir sultanı yendiği söylenir¹³. Issık-Köl ve Çüy ovalarında yaşayan Kırgızlar dağlı Talas bölgesine ve bir kısmı Fergana'ya çekilmişlerdir. Kazaklar ise Cetisuu bölgesinden Kalmukların olmadığı bölgelere çekilmek zorunda kalmışlardır.

A.Pozdneyev'in bilgilerine göre, 1652 yılında Batır Huntayci'nin ölümünden sonra Cungarya'nın başına onun üçüncü oğlu Onçon geçmiş ve yönetime geçtikten hemen sonra Kırgız ve Kazaklara saldırmıştır. Onun bu seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü bu sefer sırasında Onçon hastalığa yakalanmış ve Kırgızlara esir düşmüştür. Esirden üç yıl sonra para karşılığında serbest bırakılır ve evine giden yolda kardeşi Senge'nin adamları tarafından öldürülmüştür¹⁴. 1652 yılında Kırgızistan topraklarında yapılan savaşta Cangir hanın yönettiği Kazak ordusunun yardımcılarıyla istilacıları bozguna uğratılmıştır.¹⁵

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Buhara hanlığındaki Kazak hanları ve Kırgız önderleri arasında küçük sürtüşmeler olmuşsa da, Cungar hanlığının gittikçe çoğalan istilalarına karşı koymak için bu sürtüşmeler askıya alınmıştır. Bu amaçta Kazak ve Kırgız liderleri akrabalık ilişkileri olduğundan Buhara

⁷ İstoriya Kirgizskoy SSR S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, Frunze, 1984, cilt.1, s.458

⁸ İstoriya Kazakskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, Alma-Ata, 1979, cilt.2, s.289

⁹ A.M.Mokeev, Politiceskaya i Etniceskaya İstoriya Severo-Vostoçnoy Çasti Sredney Azii v XVII-Pervoy Polovine XVIII v. Avtoreferat, Doktora Tezi, Taşkent, 1979, s.11

¹⁰ B.P.Gureviç, Mejdunarodniye Otnoşeniya v Tsentralnoy Azii v XVII-Pervoy Polov. XIX v, Moskova, 1979, 2.Baskı, s.21; A.M.Mokeev, Politiceskaya i Etniceskaya İstoriya Severo-Vostoçnoy Çasti Sredney Azii v XVII-Pervoy Polovine XVIII v. Avtoreferat, Doktora Tezi, Taşkent, 1979, s.11.

¹¹ Ş.B.Çimitdorcoev, Vzaimootnoşeniye Mongolii Sredney Azii v XVII-XVIII v, Moskova, 1979, Nauka Basımevi, s.52

¹² P.P.Ivanov, Oçerk İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX v.) Moskova, 1958, s.96

¹³ N.A.Aristov, Usuni i Kirgızı ili Kara Kirgızı, Bişkek, 2001, s.407

¹⁴ A. Pozdnev, K İstorii Zyungarskih Kalmikov, Posolstvo k zyungarskomu huntayci Tsevan Rabtanuu kapitana ot artillerii İ.İunkovskogo i putaveoy jurnal ego za 1722-1724 godı, Sankt-Peterburg, 1887, s.241.

¹⁵ A.M.Mokeev, Politiceskaya i Etniceskaya İstoriya Severo-Vostoçnoy Çasti Sredney Azii v XVII-Pervoy Polovine XVIII v. Avtoreferat, Doktora Tezi, Taşkent, 1979, s.80.

hanı Abd al-Aziz Sultan (1645–1680) önderliğinde birleşmişlerdir. Kazak Cahangir Han'ın kızı Kazak-Hanım ve Kırgız Kutluk Said'in oğlu Tilaka Beyin kızı Altınbibi'yi onunla evlendirmişlerdir¹⁶.

Oyrat kaynaklarına göre 1658 yılında Talas vadisindeki Hulan Cilan denen yerde Galdan Tayci'nin başında olduğu Kalmuk ordusu ile 38 bin askerden Kırgız, Kazak ve Özbeklerin birleşik ordusu Aştrhanid Abdışükür'ün yönetiminde savaşmıştır. Savaşın sonunda Abdışükür öldürülmüş ve birleşik ordu çekilmek zorunda kalmıştır¹⁷.

XVII. yüzyılın son çeyreğinde Galdan Boşoktu Han (1671–1697) tarafından yönetildiği dönemde Cungar hanlığının dış siyaseti belirgin bir şekilde hareketlenmiştir¹⁸. Özellikle onun döneminde Kalmuklar Doğu Türkistan'ı ele geçirmişler ve birkaç kere Sibirya, Orta Asya ve Kazakistan'a saldırmışlardır. 1680'de Yarkend şehrini ele geçiren Galdan Kırgızistan'ın güneyini, Kazakistan ve Özbekistan'ı ele geçirmeye çalıştı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Zaya Pandita tarafından yazılan Kalmukların "Ay Işığı" adlı eserinde şöyle bilgiler vardır: Cungar ordusu 1681 yılının son baharından 1682 yılının kış dönemine kadar Sayram şehrinde (Kazakistan'ın Çimkent şehri yakınlarında) başarısız bir şekilde beklemekteydi. Onlar bir yıl sonra, 1683 yılında aynı yönde iki sefer düzenlediler. İlk seferi Sayram şehrine yaparak iki Kazak sultanını esir aldılar, ikinci seferini son baharda Ancıyan Kırgızlarına yapmışlardır. 1684 yılının başlarında Oyratlar yeniden Ancıyan şehrine saldırdılar. Aynı yılın yaz aylarında Cungar hanı Tseban Rabtan'ın yeğeni kendi ordusuyla Sayram şehrine saldırarak şehri tamamen yok etmiştir. 1685 yılının son baharında Ancıyan'a yapılan bir saldırıda Galdan han "birçok beyi esir alıp kendisiyle birlikte götürmüştür"¹⁹. Bunlara rağmen Kalmuklar bu bölgelerde kendi hâkimiyetini kuramamışlardır.

Cungarya'nın başına Erdene Curuktu Huntayci sıfatıyla Tseban Rabtan hanın gelmesine kadar Doğu Türkistan Oyratların yönetimi altındadır. Bunlarla ilgili Eylül 1697 tarihinde Cungar yöneticisi tarafından öldürülen Rus elçisi İvan İvaşko'nun belgeleri bahsetmektedir. Bu belgede, "En son, yirmi tane deveyi vergi olarak getiren Yarkent elçileri geldi ve Kalmuklar, onların Kuntayci'ye ne kadar sadık olduklarını söylemişler"²⁰. Bunun yanı sıra, Zaya Pandit'in verdiği bilgilerde, Tseban Rabtan kendi yönetimi, "Turfan, Hoytlar ve diğerleri 1702 yıl"²¹, hakkında anlattıkları Doğu Türkistan'daki Oyratların yönetimini güçlendirmek için alınması gereken önlemlerden bahsedilmektedir.

XVIII. yüzyılda Galdan'ın, Doğu Moğolistan'daki askeri başarısızlıkları ve bunun sonucunda Cungarya'nın iç siyasetinin zayıflamasıyla birlikte Oyratların Yedisu bölgesindeki pozisyonları tehlikeye girmiştir. Bu durumdan değerlendiren Kazak Hanı Tauke, buradaki bazı şehirlerin kontrolünü ele geçirir²². Bununla ilgili arşiv belgeleri şunları anlatmaktadır: "Tauke Han Buhara şehri olan Taşkent şehrini ele geçirdi..."²³. Bu şartlar altında, Çin ve Rusya ile tedbirli siyaset izleyen Tseban Rabtan Yedisu bölgesinde Cungar hanlığının doğuda olduğu gibi toprak kaybı olacağını biliyordu.²⁴

Tseban Rabtan Çin hükümdarına Tauke Han'a karşı verilen savaşın birkaç nedenini anlatmaktadır. Birincisi: "Dalay Lama'dan gönderilen Kazak hanın oğlunun yanında bulunan Oyrat elçilerinin salıverilmesidir". İkincisi: "Volga'dan yola çıkan Oyrat hanının gelinin bulunduğu kervana kazakların saldırmasıdır". Bu sebepleri öne sürerek "kötü niyetlerinden değil de gereklilik arz ettiğinden" savaş

¹⁶ T.Maşrapov, Znaçeniye Persoyaziçnih İstoçnikov v İzüçenii İstorii Kırgızstana XVI-XVII vv, Doktora tezi, Taşkent, 1989, s.17; M.H. Abuseyitova, Kazahsko-Kirgizkiye Otnoşeniya XVI-XVIII, Kazakistan Cumhuriyeti Milli İlimler Akademisi Haberleri, SON, 1993, No:6, s.59–60.

¹⁷ Sakbon Rabnabator, Lunniy Svet-İstoriya Rab-Cam Zaya Panditi, s.41–42.

¹⁸ E.İ.Kıçanov, Povestvovaniye Ob Oyratskom Galdan Boşoktu-Hane, Novosibirsk, 1980, Nauka Basımevi, s.54–149.

¹⁹ Sakbon Rabnabator, Lunniy Svet-İstoriya Rab-Cam Zaya Panditi, Aktaran G.N. Rummyantseva, Doğu Bilimcileri Arşivi, SPb bölümü, IV Rusya İlimler Akademisi, R.1, Op.3, D.44, Ç.2, s.87

²⁰ TSentralniy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov Rossii. Fon, 214, Opis.3, Delo.927, Çast.3, List.34-35.

²¹ Sakbon Rabnabator, Lunniy Svet-İstoriya Rab-Cam Zaya Panditi, s.102.

²² İstoriya Kazahskoy SSR s Drevneyşih Vremen, Cilt.3, Alma-Ata, 1979, s.14.

²³ TSentralniy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov Rossii. Fon, 214, Opis.3, Delo.927, Çast.1, List.37.

²⁴ İstoriya Kirgizskoy SSR S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, Frunze, 1984, cilt.1, s.459-460

açtıklarını söylemektedir²⁵. Urgu'da bulunan Rus elçilerine gelerek "Tauke Han tarafından esir alınan Rusları savaşıarak özgür bırakacaklarını" söyler²⁶. İki büyük komşularını bu sebepleri göstererek Tseban Rabtan 1698'de Kazaklara karşı savaşa girer. Fakat yeni topraklara ve zenginliklere sahip olma bu savaşın asıl nedeniydi. Tseban Rabtan'ın Tauke Han'a karşı verdiği ilk savaş başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1702–1703 tarihlerindeki olaylar bunu doğrulamaktadır.

1703 yılının sonbaharında Tseban Rabtan gerekli yardım olarak 2,5 bin²⁷ (bazılarına göre 2 bin²⁸) Enesay Kırgızlarından oluşan orduyu Krasnoyarski'den Cungarya'nın içlerine doğru göç ettirmiştir.²⁹ Arşiv belgelerinde anlatılanlar bakacak olursak geri dönüşte, "İrtiş geçitlerinde Kalmuklara Kazaklar saldırdılar,...ve birçok Kırgız'ı ölünceye kadar dövdüler, çocukları esir aldılar".³⁰ A.M.Pozdneyev'in verdiği bilgilere göre: "1703 yılında Kazaklar Tseban Rabtan'ın sahip olduğu bölgelere devamlı olarak saldırdılar ve birçok esir ele geçirdiler".³¹ Bu durum Kazak yöneticilerinin buralarda iyi pozisyon aldığını göstermektedir.

Tarihi kaynak sayılan Kırgız şeceresinde anlatılan, Kırgızların Sarbagış boyundan; Tölök Biy, Bağış boyundan; Karaçoro Uulu Kokum Bey ve onun oğlu Teiş Bey, Sarıbağış boyundan; Mamatkulu Uulu Bolot Bey, Solto boyundan; Konurbay Batır, Kuşçu boyundan; Tubay, Cetigen boyundan; Bayseyit Uulu Er Soltonoy; ve Kazakların şeceresinde anlatılan: Matay Bey Çapraştı boyundan; Karasay, Ağıntay, Ciyembet, Sarıbuka, Kökserek, Eltindi Bahadırlar, Esim, Cahangir ve Tauke (1652–1715) Hanlar Kazak ve Kırgızların birleşerek Cungarlara karşı verdikleri savaşta büyük rol üstlenmişlerdir³². Kırgızlar ile Kazakların birliği anısına Esim Han tarafından dikilen "Kokum'un Mavi Kümbeti"³³ günümüze kadar Taşkent şehrinde korunmaktadır. Cihangir Uulu Tauke Han ile Köküm Uulu Teiş Beyin iyi dost olduğuna dair da bilgiler vardır³⁴.

1718–1722 yılları arasında Isık-Köl'ün bazı bölümleri (Çu ve Talas nehirleri) Cungarlar tarafından geçici bir süre için ele geçirilmiştir. O dönemde Buhara'da bulunan Rus elçisi Floriyo Benevini Çar I. Petro'ya 10 Mart 1722'de gönderdiği Orta Asya'nın siyasi durumuyla ilgili bilgilerde bunlar söylenmektedir: "Taşkentli, Kırgız, Karakalpak ve Kazak boyları Kalmuklara karşı savaş halindedir. Kalmuklar Kazakların güzel şehrini ele geçirdiler ama burada kaldılar."³⁵

Cungarların istilalarına karşı dayanışma içinde ve birlikte mücadele veren Kazak ve Kırgızların tarihlerine de yansımıştır. Cungar askerlerinin, 1722 yılında Urgi civarında bulunan Rus elçisi İ.Unkovskiy'i ve onun askerlerini Kazak ve Kırgızların soygunundan korumaya çalışması da boşuna değildir³⁶. Elçi burada 1722 yılının başlarında Cungarların okçuluk sanatıyla ilgileniyordu. Aynı dönemde istila sırasında esir düşen Kazak ve Kırgızlar vardı. Bu tarihi olaylar Kırgızların "Kazak kayın saap, Kırgız Gisar, Kulaybka kirdi (Kazak kayın sağdığı, Kırgızlar Gisar'a ve Kulayab'a girdi)³⁷", Kazakların

²⁵ İstoriya o Zavoevanii Kitayskim Hanom Kanhiyem Kalkasskogo i Eletskego Naroda, Koçuyuşego Naroda, Koçuyuşego v Velikoy Tatarii, Sostoyaşaya v Pyati Çastyah, Aktaran: İ.Rossohina, Sankt-Petersburg, 1750, Rusya Biimler Akademisi Şarkiyatçılar Sankt Peterburg Bölümü, R.21, Op, 5, D.3, L.194-195.

²⁶ TSentralny Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov Rossii. Fon, 214, Opis.3, Delo.946, Çast.1, List.37.

²⁷ Pamayatniki Sibirskoy İstorii XVIII v, Kitap.1, Sankt-Peterburg, 1882, s.232.

²⁸ Pamayatniki Sibirskoy İstorii XVIII v, Kitap.1, Sankt-Peterburg, 1882, s.232.

²⁹ İ.Y.Zlatkin İstoriya Cungarskogo Hanstva,Moskova, 1983,2.baskı, s.281

³⁰ TSentralny Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov Rossii. Fon, 214, Opis.5, Delo.927, Çast.1, List.3-4.

³¹ A. Pozdneyev, K İstorii Zyungarskih Kalmikov, Etnografi bölümüne yazılan yazılardan, Sankt-Peterburg, 1888, s.24 .

³² K.Tauasarulı, Tup-Tukiannan Özüme Şeyin, Almatı, 1993, s.115, 187, 201, 205, 210, 261, 291.

³³ V.V.Bartold, Kırgızdar, Tarih makaleler, Bişkek, 1997, s.189; Ç.Valihanov, Zapiski o Kirgizah, Beş ciltlik, Almatı, 1985, cil.2, s.66,77.

³⁴ Ç.Valihanov, Zapiski o Kirgizah, Beş ciltlik, Almatı, 1985, Cilt.2, s.66,77.

³⁵ AVPR.F, Snoşeniya Rossii s Buhariyey, 1722, Op, 109/1, D.!, L. 48-51 ob, A.Popov, Snoşeniya Rossii s Hivoy i Buharoyu Pri Petra Velikom, SPb, 1853, s.143-144, Poslannik Petra I na Vostoke, Moskova, GRVL, 1986, s.75

³⁶ İ.Unkovskiy, Posolstvo k Zyungarskomu Huntayci Tseban Rabtanu kapitana ot Artilerii İ.Unkovskogo i Putevoy Jurnal ego za 1722–1724-godı, SPb, 1887, s.39

³⁷ İ.Abdrahmanov, Kazak Kayın Saap, Kırgız İsarğa Kirgeni, RF NAN KR, İnv No:412, L.3–5; B.D.Camgerçinov, Oçerki Politiceskoy İstorii Kirgizii XIX v, Frunze, 1966, s.10

“Aktaban şuburundi, Alka-Kol sulama (Alka-Kol’daki büyük kıtlık)³⁸” sözleriyle hatırlanmaktadır. Kırgız anlatmalarında ve doğu kaynaklarında 1722 yılındaki Buhara hanlığı için verilen boylar arası çekişmelere Kazakların aktif bir şekilde katıldığı anlatılmaktadır³⁹. Bu bilgilere baktığımızda, Cungarlar Kırgız ve Kazaklar üzerinde uzun süreli ve sağlam bir yönetim kuramamışlardır.

XVII. yüzyılının ilk çeyreğinde gerçekleşen Cungar istilaları sırasında Kırgızların büyük kısmı Kırgızistan’ın kuzeyinden güney-batısına, yani Pamir-Alay ve Fergana vadilerine göç etmişlerdir. Isık-Köl bölgesinin küçük bir kısmı ve Doğu Türkistan Kırgızlarının bir kısmı az da olsa Cungarların yönetimi altında kalmışlardır. Bunun dışında Kırgızistan’ın kuzeyinde (Ketmen-Töbö, Toguz-Toro, Narın, Talas vb.⁴⁰) bulunan Kırgız kabileleri istilacılara karşı çetin bir savaş veriyordu.

Kırgızların bu göçüyle ilgili tarihçi Hocomkuli-bek Balhi’nin “Tarih-i Kıpçak Hani” adlı eserinde şu bilgiler vardır: “Aynı yıl Kundtaycı (Cungar hanı Tseban Rabtan 1727’de öldü) cehennem acele ederek gitti, öldü. Onun yerine oğlu geçti (Galdan Tseren 1727–1745). Karategin’de yaşayan yaklaşık yüz bin Kırgız ailesi Kalmuklardan kaçarak Hisar-i Şadman’a geldiler. Bu bölgeler Yüz kabilesine aitti. Ama göç edenler bu bölgelere selden dolayı yerleşemediler ve 20 bin aileden oluşan Durmen kabilesine ait Kulayab bölgesine geçtiler. Halmurad Atalık Hakim Kubadiyan buna karşı çıkmıştır. Belli bir süre kendi aralarında savaşmışlar ve iki taraftan da birçok insan ölmüştür. Sonunda Kırgızlar, Durmenleri Ceyhun nehri üzerinden (Amu-Derya) Balh’a kovmuşlardır⁴¹. Kırgız tarihçileri E.Maneev ve T.Maşrapov’un özellikle bu konular üzerine yapılan doktora tezlerinde, “Kırgızlar, XVI. yüzyılda Karategin ve Gissar’a gelmişlerdir”⁴², “Kırgızlar, Fergana vadisine daha önceki dönemlerde yerleşmişlerdir”⁴³, denilen sonuca varmışlardır.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Kırgızların bir bölümü Kalmuk istilalarından kaçarak Fergana vadisine daha önceleri yerleşmiş Kırgız boylarının yanına göç etmeye mecbur kaldıkları bize bellidir. Bunun sonucunda yerli Kırgız halkının bölgedeki siyasi ağırlığı gittikçe büyümeye başlamıştır. Bu göçmenler sadece Fergana vadisine yerleşen soydaşlarına değil, Buhara bölgesinin yerlilerine de toprağın dar olmasından dolayı yük olamaya başlamıştır. Bundan dolayı Buhara yöneticileri göçmenlerin ülkenin içlerine doğru olan akımından korunmak için ve kâfir olan Kalmukların istilalarından korunmak amacıyla, batıya, sınırlara Kırgız boylarını yerleştirmişlerdir. Bunun yanında ülke içerisinde olan savaşlardan ve güney-batıdaki İran, Hiva gibi devletlere karşı önlemler almak için Kırgızların “Kırk Uul” (Saruu) boyundan olan Akboto Bey’i ura-Töbö’yü, Hodcent, Ancıyan bölgelerinin askerî yöneticisi olarak resmen atamak zorunda kalmışlardır. Onun, bu bölgedeki yetkileri kuzey-doğu Kırgızistan, Kaşgar, Karategin bölgelerinden göç eden Kırgızların çoğalmasıyla birlikte büyümüştür. Hanlığın eskiden kalan tek bir güvencesi buralarda din adamlarının ve hocaların etkili olmasıydı. Bunlarla ilgili bilgiler, Fergana vadisinde bulunan ve mucizevî bir şekilde günümüze kadar ulaşan beş tane resmi evrakta yazılıydı. İlk iki evrakta Akboto Bey’in, Subhankuli hanın dönemine (1680–1702) denk gelen ve 28 Mayıs 1701 tarihinden sonra verilen emirlerdi. Bu belgelerde, Akboto Bey Han’ın adından Ura-Töbö’nin güney doğusunda bulunan Cavandak, Ravşandar yerleşimleri ve Namangan şehirlerindeki etkilerini anlatmaktaydı⁴⁴.

Üçüncüsü ise çok değerli bir belge olup, Ubaydullah hanın (1702–1711) İşan Musa hocaya verdiği ve tarihi belirlenmemiş bir teşekkürnamedir (Marhomat-name). Bu belgede, hocanın dinî

³⁸ İstoriya Kazakskoy SSR s Drevneyşih Vremen, Cilt.3, s.17

³⁹ M. Karimova, “Mazar al-ahval” Muhamad Amina kak İstoçnik po İstorii Buharı Seredinı XVIII v, Doktora Tezi, Taşkent, 1979, s.24–25, V.V.Bartold, İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana, Cilt. 2, Bölüm.1, İstoriya Uzbekskoy SSR, 4 Ciltlik, Cilt.1, Taşkent, Fan, 1967, s.561

⁴⁰ N Aristov, Zapadnyy Tyan-Şan, s.415–422; B.Soltonoyev, İstoriya Kirigzov i Kazakov, Cilt.1, Bişkek, 1993, s.119

⁴¹ Hodcomkuli-Bek Balhi, “Tarih-i Kıpçak Hani”, E.Hurşut Çevirmiştir, Materyalı po İstorii Sredney Azii X-XIX vv, Taşkent, 1988, (Dalee sokr. MİSSA), s.266–267

⁴² E.Maneev, Pamirskiye Kirgizi, (Tarihi-Etnografik Çalışma), Doktora Tezi, Frunze, 1963, T.Maşrapov, Znaçeniye... Doktora Tezi, s.149

⁴³ V.Bartold, Oçerki İstorii Semireçiya, Frunze, 1943,s.77

⁴⁴ Materyalı Po İstorii Ura-Tyube, XVII-XIX yüzyıl Belgelerin Toplamı, Moskova, 1963, s.33-34

etkilerini anlattıktan sonra, “günümüz Ura-Töbö, Hodcent ve Ancıyan Çohorsad (Ancıyan civarındaki şehirler ve ilçeler) vilayetlerini bizim Bandoi Hanzod (Burada göçmenlerden bahsedilmektedir) Akboto beye verdik, deniliyor. Musa hoca tarafından bu teşekkürname alındıktan sonra eski inancın devam ettirilmesi ve Akboto beyle birlikte bu bölgelerdeki sorunları gidererek ülkenin gelişmesi için çalışmaları gerektiği anlatılmaktadır”⁴⁵.

Aynı durum Abdulfaiz han (1711-1747) tarafından Musa hocaya verdiği takdir namede görülmektedir: “bu takdirname yerine ulaştığı zaman....(belgenin bu kısmı tahrip edilmiş) sonsuza kadar bağlı kalacak olan Akboto beyin birleşmesi....(belgenin bu kısmı tahrip edilmiş) o bunu kabul eder ve bizim devletin gelişmesine bağlı kalır”⁴⁶. En son belgede Akboto beyin Ura-Töbö’de 1731–1732 yıllarında nasıl yönettiği hakkında bilgiler vardır. Bu belgede, vefat eden Musa Hoca’nın toprak ve suları onun oğlu Ubaydulla Hoca’ya miras verilmesiyle ilgili kararı han adına verdiği yazılmıştır⁴⁷.

Muhammed Hakim hanın bilgilerinde Akboto beyin etkilerinin arttığı anlaşılmaktadır. “Özbek atalığı (beyi) Miñ boyundan olan Şahruh’un kızına söz kestirmiş ve daha sonra büyük bir düğün yaparak evlenmiş”⁴⁸ daha sonra kendi kızını yeni evlenmiş olan hanımının kardeşi Abd ar-Rahim beyle evlendirerek Hocent şehrinin yönetimini ona vermiştir. Kırgızlar ile Miñ boyunun bu evliliklere dayanan birliktelikleri genç ve güçlü olan damadının karşı çıkmasıyla bitmiştir⁴⁹. Abd ar-Rahim yaşlı olan kayın babasını ve onun iki oğlunu öldürmüştür. Hocent yönetimini ele geçirdikten sonra bütün işleri küçük kardeşi Abd-ar-Karim Bey’e devretmiştir⁵⁰. Abd-ar-Karim Bey, 1742–1747 yıllarında Fergana vadisini Kalmuk istilalarından kusursuz bir şekilde korumuştur. 1743–1747 yılları içeren Rus tarihi kaynaklarında “Hocentli Abdalkarimbek”, “Kırgız önderi (Ordu kumandanı)”, “Aksı halkının yöneticisi (Aksı Kırgızistan’ın Calal-Abad iline bağlı bir ilçe)” ve “Abdal Karim Han” olarak geçmektedir⁵¹. Günümüze kadar ulaşan bu sıfatlar Kırgızlar ile Özbeklerin birlikte hareket ettiklerini göstermektedir. Burada, İ.Kirillova’nın 1734 yılında yazıya geçirilen projede “Hocent”, “Aksı” ve “Alay” gibi “hanların etkili olamadıkları” bölgeler yer almış ve birlikte yürüttükleri işleri belirtmektedirler⁵². G.N. Potanin tarafından verilen Rus arşiv belgelerinde, Kırgızlar, Sır-Derya nehrinin dağ bölgelerinde yerleşen Ketmen-Töbö vadisinde Mamatkul yönetimi altında 1732 yılında Kalmuklara karşı savaşmaya devam ettikleri belirtilmektedir⁵³. Görüldüğü gibi komşu halklara bağlı olan siyasi özgürlüklerini koruyabilmişlerdir. İ.İ.Kirilova’nın adı geçen projesinde (1734) “Kendi hanları olan Kırgızların küçük bölgesi” belirtilmiştir⁵⁴. Çin imparatorluğunun 1729–1733 yıllarında Cungarlara karşı verdikleri savaşta, bağımsız Kırgızlar ile birlikte Kalmuklara karşı koalisyon oluşturmayı bile düşünmüşlerdir. Bunu, Çin hükümetinin Rus meclisine 20 Ağustos 1731’de gönderdiği mektupta görmekteyiz. Mektupta: “Sınırdaki olan Tatar, Hasak, Borut, Erkim, Haşhar (Kazaklar ve Kırgızlar, Yarkent ve Kaşgar) boyları birleşerek Cungar devletine yönelen Rusya’daki Kalmukları kovarlar ve yok edeceklerdir”,⁵⁵ denilen bilgiler vardır. Bu maksatla Petersburg’da bulunan Çin elçisi 1731–1733 yıllarında Volga Kalmuklarına yapmış olduğu ziyaretten sonra Orta Asya ve Kazakistan’a geçmiştir⁵⁶.

⁴⁵ Materiyalı Po İstorii Ura-Tyube, XVII-XIX yüzyıl Belgelerin Toplamı, Moskova, 1963, s.35

⁴⁶ Materiyalı Po İstorii Ura-Tyube, XVII-XIX yüzyıl Belgelerin Toplamı, Moskova, 1963, s.38

⁴⁷ Materiyalı Po İstorii Ura-Tyube, XVII-XIX yüzyıl Belgelerin Toplamı, Moskova, 1963, s.39

⁴⁸ MİSTSA, s.278

⁴⁹ V.Nalivkin, Kratkaya İstoriya Kokondskogo Hanstvo, Kazan, 1886, s.56–58

⁵⁰ MİSTSA, s.279–280

⁵¹ GAOOR, F.1, Op.1,D.8, L.91 ob

⁵² GAOOR, F.1, Op.1,D.1, L.62 ob; A.N.Dobromislov, Materiyalı po İstorii Rossii, 1734 yılındaki Orenburg Vilayetinin Oluşumuyla İlgili Belgelerin Toplamı, Orenburg, 1900, s.14–16

⁵³ G.N. Potanin, O Karavannoy Torgovle s Cungarskoy Buhariyey v XVII Stoletii, Moskova Üniversitesi Eski Rusya İmparatorluğu Tarihi Ders Notları, Moskova, 1868, 2.kitap, s.4

⁵⁴ GAOOR, F.1, Op.1,D.8, L.63

⁵⁵ N.N.Bantiş-Kemenskiy, Diplomaticheskoye Sobraniye Del Mejdu Rossiyskim i Kitayskim Gosudarstvom s 1619 po 1792 god, Kazan, 1882, s.196

⁵⁶ B.P.Gureviç, Mejdunarodniye Otnoşeniya v Tsentralnoy Azii v XVII-Pervoy Polov. XIX v, Moskova, 1983, 2.Baskı, s.95

Bağımsız Kırgızlar ile Cungarların bazı dönemlerde anlaşmalarını, diplomatik ilişkiler yürüttüklerini de görmekteyiz. Bu anlaşmalar sırasında çekişmeli olan siyasi sorunlar konuşulmuştur. Bunun yanı sıra esirlerin değişimi de konuşulmuştur. Bunlarla ilgili bilgiler 1732–1733⁵⁷ ve 1741–1742⁵⁸ yıllarını kapsayan Rus arşiv belgelerinde bulunmaktadır. Cungarya'dan 1741 yılında dönen tercüman F.Devyatıyarskiy şunları yazar: “Kırgızlar Galdan Çirin'in yönetimi altında değil, bağımsız bir şekilde yaşamlarına devam ettirmektedirler. Zenger Kalmuklarıyla devamlı savaş halindedirler. Esir düşen Kalmukları serbest bırakmazlar. Onları sadece esir alınan kendi askerleriyle değiştiriyorlar”.⁵⁹ P.İ.Rıçkov XVII. yüzyılın 50'li yıllarında şöyle demektedir: “Kırgızların belli bir kısmı Zengerlerin yönetimi altındaysa da büyük bir kısmı bağımsızdırlar. Otuz bini aşan Zenger ordusuyla devamlı savaş halindedirler. Buna rağmen Zengerler onları yenemiyorlar”⁶⁰.

Galdan Tseren'in diplomatik yollarla ve Kırgız beyleriyle akraba olarak savaş halinde olan ilişkilerini düzeltmeye çalıştığını görmekteyiz. Galdan Tseren'in hanımlarının biri Kırgız kızıydı⁶¹. Bu eşinden olan Lama Corji, 1745 yılında Galdan Tseren öldüğünde, 19 yaşındaydı. Bu bilgilere bakıldığında 1725 yılında Kırgızlara yapılan saldırıda bu Kırgız kızıyla evlenmiştir denilmektedir, sonucuna varabiliriz⁶². Kırgız anlatmalarına göre; Kaldan Şeren (Kaldan-Tentek), Kırgız destanın başkarakteri Cañıl Mırza'nın kız kardeşi Ebreşim ile zor kullanarak evlenir⁶³. Bir başka bilgiye göre Kalmuk hanının, Talas'ta yaşayan Saruu kabilesinden olan Mondok'un güzel kızı Agaça'yla evlendiği söylenir⁶⁴.

XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarında Kalmukların Fergana vadisine 'Kaynar Yönünden' saldırdığı görülmektedir. Abd al-Karim Bey bu saldırılara karşılık veremediğinden, ağabeyi Abd ar-Rahim'in oğlu Baba-bey'i rehin vermek zorunda kalır⁶⁵. Böylelikle Hokand hanı geçici bir süre için de olsa Cungar hanlığına bağlı kalmıştır. Rus tarihî kaynaklarında Cungarların orta Asya'ya saldırısı 1734 yılında gerçekleşmiştir ve Taşkent şehri istila edildiği sırada yönetim Yakub-Yau Basarhan'daydı⁶⁶, denilmektedir. Ölen ağabeyinin yerine geçen Abd al-Karim 1734 yılının başlarında gerçekleşen Cungar saldırılarına karşılık veremedi⁶⁷.

Aynı yıllarda Cungar hanı Galdan Tseren ordusuyla Ancıyan şehrinde yaşayan Kırgızlara (Burutlara) saldırarak onları ele geçirmiştir. Daha önceden Kırgızlar Buharalılarla aynı haklara sahiptiler ve Zengerlerden farklı olarak başka dine mensuptular. Galdan Tseren döneminde Ancıyan şehri Kırgız-Kalmuk Çirikçi tarafından yönetilmekteydi. Onlar da kendi esirlerini İli nehrinde bulunan Urgu'daki Kalmuk hanına gönderirlerdi⁶⁸. XVIII yüzyılın 40'li yıllarının başlarında Cungarlara karşı Orta Asya halklarının birleşmesi görülmektedir. Bu işte Hokand hanı Abd al-Karim'in 1741–1742 yıllarında istilacılara karşı başlattığı işler dikkate değerdir⁶⁹.

Bunlarla ilgili bilgiler Rus arşiv belgelerinde mevcuttur. 1745 yılının 4 Haziranda onbaşı Podzorov'un Binbaşı Pavlutskoy'a verdiği raporda Kalmuk İktanov'un 1744 yılının 15 Aralığından

⁵⁷ AVPR. F, Zuyngarskoye Dela, 1731–1733, Op.113/1, D.3, L.104 ob

⁵⁸ TSGADAR. F, 248, Op.113, D.1584, L.55 ob

⁵⁹ AVPR. F, Zuyngarskoye Dela, 1741, Op.113/1, D.1, L.68 ob

⁶⁰ P.İ.Rıçkov, Tipografiya Orenburgskaya, SPb, 1762, s.133

⁶¹ V.N.Vitevskiy, İ.I.Neplyuev i Orenburgskiy Kray v Prejnim Ego Sostave do 1758 g, Kazan, 1895, s.740

⁶² TSGADAR. F, 248, Op.113, D.1607, L.104; İ.Y.Zlatkin İstoriya Cungarskogo Hanstva, s.281

⁶³ S.M.Abramzon, Narodniye Predaniya kak İstoçnik dlya İzüçeniya Etničeskoy İstorii Kırgızov, Etničeskaya İstoriya Narodov Azii, Moskova, 1974, s.72; Cañıl Mırza, Skazaniye o Devuşke-Bogatire, Frunze, 1966

⁶⁴ Mondoktun Tukumdarı (Mondok'un Nesli), Leniñil Çaş, 1990, 6.Kasım

⁶⁵ Niyaz Muhammed Hukandi, “Tarih-i Şahrui”, Materiyalı po İstorii Kırgızov i Kırgızii, 1.baskı, Moskova, 1973, s.233

⁶⁶ G.N. Potanin, O Karavannoy Torgovle, s.4-5

⁶⁷ V.M.Romodın, Nekotoriye İstoçniki po İstorii Ferganı i Kokondskogo Hanstva (XVI-XIX) v Rukopisnih Sobraniyah Leningrada, Moskova, 1963, s.15

⁶⁸ Ç.Valihanov, Çernovoy Materiyal o Kırgızah, 5 Ciltten Oluşan Bildiriler, Alma-Ata, 1985, Cilt.2, s.170; AVPR. F, Snoşeniya Rossii s Kırgız-Kaysakami, 1775, op.122/1, D.1, L.2-3

⁶⁹ D.Saparaliyev, Zarojdeniye Drujestvennih Vzoimootnoşeniy Kırgızov s Narodami Sredney Azii i Kazakstana, İstoriya i Sovremennost, Frunze, 1982, s.21

itibaren anlatması vardır. Burada, “Üç yıl önce bizim Zenger askerleri onların şehirlerine kadar yaklaştı ama onları yenememişti. Bizim Kalmuk askerlerini Abd al-Karim’in askerleri geri püskürtmüştü. Şehirlerine yakın yere iki derin çukur kazarak orada saklandılar ve Zenger askerleri yaklaşınca oradan çıkarak onlara büyük zararlar verdiler. Abd al-Karim’in askerleri tüfeklerle vuramadıklarını sopalarla döverek çukurda kısırdılar. Onların şehirlerinde küçük topları da vardır. Aynı yıl Zenger askerleri vatanlarına geri döndüler. Ama onlara yeniden saldırmayı düşünüyorlar...”⁷⁰. Bu olaylar ile ilgili ilginç ayrıntıları 11. Temmuz 1745’te Yamişovskiy kalesinde Buharalı (Fars kökenli) R.İşmeneev, S.Saleev’e anlatmıştır. “Bundan üç veya dört yıl önce (1741–1742) Galdan Tseren kendi elçilerini Hokand’a göndererek Cungar tüccarlarının neden Hokand’da sıkıştırıldıklarını sormuş ve bundan sonra onun yönetimi altına geçmeleri gerektiğini talep etmiştir. Hokandlılar, Zengerlerin yönetimi altında olmak istemediklerini belirtmişlerdir. Bundan dolayı Galdan Tseren on bini aşkın askerini onlara gönderir. Hokandlılar önce Zenger yönetimini tanıyacıklarını söylemiş ve uygun anı yakaladıkları zaman onlara karşı çıkmışlardır. Bu savaşta Abd al-Karim’in askerleri en iyi silahlarıyla ortaya çıktılar. Bindikleri atlar da çok iyiydi, onlardan çıkan gürültüden korkarak Zengerlerin atları ürktü ve çoğu yere düştü. Yayan olan Zenger askerlerini avlamak çok kolay oldu. Abd al-Karim’in askerlerinin mızrak, yay ve tüfek gibi silahları vardı. Zenger askerleri bunlara fazla karşılık veremediler ve delirmişçesine kaçmaya başladılar⁷¹. Verilen bu bilgilere göre, Orta Asya halkları birleşerek Cungar hanına karşı yeterli tepkiyi göstermiştir.

Rus kaynaklarına göre, “1744 yılında Kalmuklar kendi komşuları olan Kırgızlarla (Burutlarla) savaştılar”⁷². Bu savaş Kırgız halkının bağımsızlığı için Cungar hanlığına karşı verilen savaşın başlangıcı oldu. Tanrı Dağında yaşayan Kırgız ordusunun sayısı 20 binle 30 bin arasındaydı.⁷³ Kafir Cungarların saldırıları daha bitmeden 1744 yılında Fergana vadisine güney batıdan İran şahı Nadir’in (1736-1747) ordusu yaklaşmıştı. Rus kaynaklarına göre Hokand hanı Abd al-Karim’in onlara bağlı olduklarını belirttiğini ve onlarla anlaşığı görülmektedir. Şah kendi ordusundan birkaç bin asker ve birkaç top verir. Bunun yanında, Buhara ve Hive Özbeklerine, Tatar topraklarını ve şehirlerini kendine bağlamaları ve Kalmuklara karşı savaşmaları için bir emir verir⁷⁴. Bu bilgilere göre İran şahı Nadir doğudaki Müslüman halkların birleşerek kâfirlere karşı verdikleri savaşta destekçi olmuştur. İran şahının saray tarihçisi Muhammed Kazim’in anlattığına göre, Şah Nadir Merv şehrinde Çin imparatorluğuna karşı sefer düzenlemeye çalışmıştır ama Osmanlı İmparatorluğu ile olan savaşın başlaması bu hazırlıkları durdurmuştu.⁷⁵

Bunun gibi dindaşlarının maddi ve manevî desteklerini alan Abd al-Karim Müslüman halkları birleştirerek çok güçlü olan Cungar hanlığının karşısına dikildi. 1745 yılında Kökcelek meclisinde Kazakların üç kolu olan cüzlerin önderleri, Abd al-Karim’e çok destek çıkarlar.⁷⁶ Onu destekleyenlerin arasında Kırgız beylerinin de olduğunu 7 Temmuz 1749’da Rusya meclisine sunulan raporda şu bilgiler vardı: “...göçebe Kırgızlar (Burutlar) Abd al-Karim ile iyi anlaşmaktadırlar ve Zengerlere karşı aynı tarafı tutmaktadırlar. Bazen elli tane Kırgız askeri Zenger askerlerini darmadağın edebiliyor...”⁷⁷.

Orta Asya’da Cungarlara karşı mücadele gittikçe genişlemekteydi. Bununla ilgili Rus kumandanları açıkça yazmaktaydılar. 10 Ağustos 1745 tarihinde meclise sunulan İ.Kinderman’ın raporunda: “Zenger savaşı Çin dışında bütün Asya’ya yayılmış durumdaydı... Kazak Barak-sultandan barışması için girişimlerde bulunmak zorunda kaldılar. Bütün bu işler Abd al-Karim ile çoktan beri olan düşmanlıktan sonra olmuştur. Abd al-Karim devamlı süren savaşlardan sonra, Zengerlerin elinde olan Taşkent ve başka Türkistan şehirlerinin yönetimlerini geri almayı başardı. Daha önceden Zengerlerin

⁷⁰ TSADAR, Frunze, Op.113, D.383, L.989

⁷¹ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.383, L.1107

⁷² G.N.Potinin, O Karavannoy Torgovle, s.5

⁷³ P.İ.Rıçkov, Kratkoye İzvestiye o Tatarah i o Ninesnem Sostayanii Teh Narodov, Kotoriye v Evrope Pod İmenem Tatar Razumeyutsya, Orenburg, 1750, Rukopis// Arhiv Vostokovedov SPb, Otd.AN.Rossii, Razryad II, Op.1, D.12b, L.9a

⁷⁴ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.51,54 ob

⁷⁵ M.Arutunova, K.Aşrafyan, Gosudarstvo Nadir-şaha Afşara, XVIII Yüzyıl 30-40’lı Yıllardaki İran Sosyal İlişkileri, Moskova, 1958, s.117,143

⁷⁶ K.Tauasarulı, Tup-Tukiannan... s.320

⁷⁷ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.364–365 ob

yönetimi altında olan göçebe Kırgız-Kazakların büyük boylarında isyanlar çıkmaktaydı. Orta boyların hem yazılı hem elçilerin vasıtasıyla onu desteklediklerini bildirmekteydiler⁷⁸. 30 Mayıs 1746'da Omsk'e gelen Rus S.Sobolev bu savaşla ilgili ilginç tespitlerde bulunur. Onun anlattıklarına göre Hokand şehrindeki savaşta binlerce Kalmuk askeri ölmüştür. Onlar şehre saldırıya geçtikleri sırada Abd al-Karim şehir kapılarının açılması emretmiştir. Askerler içeriye alındıktan sonra Abd al-Karim'in üç bine yakın askeri kapıları kapatmış ve düşman askerlerini yok etmiştir. Bu savaşta Kalmuk ordusunu yöneten Noyon Senten burada öldürülür⁷⁹. 30 Aralık 1749'da geri dönen Tara şehrinde yaşayan A. Aplin şöyle demektedir: Zengerler iki sene boyunca Abd al-Karim ile savaştılar. En son savaşta ordularının yarısı yok edildi ve geride kalan yarısı de atlarından olarak geri döndüler. Artık onlar Abd al-Karim'den korkuyorlar⁸⁰. Cungar ordusunun Hokand şehrinde çekilmelerinin başlıca nedenlerinden biri Galdan Tseren'in 1745 yılının Eylül ayının sonlarında vefat etmesiydi⁸¹.

1747 yılının kış aylarında beklenmedik bir şekilde Abd al-Karim Bey de vefat eder⁸². Bu arada Orta Asya halklarının Cungarlara karşı verdikleri savaş belli bir süre için durmuştur ve Hokand'da tahta geçebilmek için mirasçılar arasında amansız çekişmeler yaşanmaya başlamıştır.⁸³ Cungar ve Kaşgar bölgelerindeki olaylarla ilgili bilgiler XVIII yüzyıl Uygur kaynaklı olan "İslam Name" adlı eserde mevcuttur. Bu eserin yazarı Molla Abd al- Alim bunları belirtir: "Piri Kamil (Appak Hocanın torunu ve Yahya Hocanın oğlu Ahmet Hocanın lakabıdır) kendi yetenekleriyle Oyratları birbirine düşürdü"⁸⁴. Burada yazarın Ahmet Hocanın rolünü aşırı yükseltmesine rağmen bu bilgilerin Rus arşivinin kaynaklarıyla örtüşmesi çok ilginçtir⁸⁵. Günümüze kadar Cungarya'da XVIII yüzyılın yarısında cereyan eden tarihi olayları araştıran araştırmacılar Ahmet Hoca'nın (Mahmud) Oyratlara esir düşerek öldürüldüğü kanısındaydılar⁸⁶. Gerçekte ise Ahmet Hoca Cungarya'da yaşayan Kırgızlar ile birlikte esaretten kaçmayı başarmıştır. Bundan sonra (1747-1748 yıllarında) Ahmet Hoca'yı Doğu Türkistan'daki Kaşgar şehrinin etrafında yaşayan Kırgızların Oyratlara karşı mücadelesinde "önder" olarak görmekteyiz. Bazı bilgilerde Ahmet Hoca ile birlikte on bin Kırgız askeri vardı⁸⁷, bazılarına göre ise üç veya dört bin asker vardı⁸⁸. Kaşgar şehrinde 1749 yılında ayrılan Rus tüccarı A.Verhoturov'un anlattıklarına göre, Kaşgar şehri Abd al-Karim'in askerleri (Hokandlılar) tarafından değil Kaşgar'a yakın yerlerde oturan Kırgızlar tarafından düşmandan kurtarılmıştır⁸⁹.

Kaşgar'daki bu savaşa Oyratlara destek olarak "Zaysan Dorci önderliğinde on bin asker gönderilmiştir. Bu on bin askerin yedi bini Kırgızlar tarafından yok edilmiştir ve üç bin asker ancak geriye dönebilmişlerdir"⁹⁰. Bundan sonra 1748 yılının yaz aylarında Oyrat ordusu bir kere daha Zaysan Egba (Yakba) önderliğinde "bazı bilgilere göre otuz bin asker"⁹¹, "bazı bilgilere göre sekiz yüz otuz asker" göndermiştir.⁹² Bu sefer yapılan savaşta "Oyratlar bütün Kırgızları yok etmişlerdir"⁹³, ama bazı bilgilerde ise tam tersi anlatılmaktadır. Örneğin, on başı Podzorov'un 19 Aralık 1749'da Kinderman'a verdiği bir raporda bu olayları şöyle anlatmaktadır; "Kaşgar'daki Kırgızlara karşı gönderilen Oyrat ordusunun sekiz yüz otuz askerinden üç yüz ellisi öldürülmüştür"⁹⁴. Aynı belgede sıradan olan

⁷⁸ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.383, L.1112

⁷⁹ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.24 ob

⁸⁰ Aynı yerde, L.281 ob

⁸¹ Aynı yerde, L.104, GAOmOR, F.1, Op.1, D.10, L.40

⁸² Aynı yerde, L.287

⁸³ D.Saparaliyev, İz İstorii Ferganı v Seredine XVIII v, Vestnik KGNU, SON, Baskı.3, Bişkek, 1997, s.46-50

⁸⁴ Abd al-Alim "İslam Name", K.S.İbragimov aktarmıştır, Materiyalı Po İstorii Kazakskih Hanstv v XV-XVIIIvv, Alma-Ata, 1969 s.426

⁸⁵ G.N.Potanın, O Karavannoy Torgovle, s.7-14; GAOmOR, 1,1, Op.1

⁸⁶ MİKH S, 559, Ç.Ç.Valihanov Zapiski ob Organizatsii Poezdki v Kaşkar, Sobr.Soç.V 5-ti Tomah, Cilt.3, s.II

⁸⁷ GAOmOR, F.1, Op.1,D.20, L.296 ob; Zyungarskiye Dela, 1762, Op.113/1,D.2, L.42

⁸⁸ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.449

⁸⁹ Aynı yerde

⁹⁰ GAOmOR, F.1, Op.1,D.20, L.296;

⁹¹ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.449 ob; AVPR, F, Zyungarskiye Dela, 1762, Op.113/1,D.1, L.13

⁹² GAOmOR, F.1, Op.1,D.20, L.317

⁹³ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.449

⁹⁴ GAOmOR, F.1, Op.1,D.20, L.317 ob; Zyungarskiye Dela, 1762, Op.113/1,D.2, L.56

Kalmuklardan alınan bilgilere göre, “Kırgızlara karşı yola çıkan Zaysan Yakba önderliğindeki ordunun üç yüz askeri köprüyü geçtikten sonra köprüyü kaldırarak onların tümünü yok ettiler ve atlarını ele geçirdiler”.⁹⁵ 1749 yılından kalan A.Verhoturov’un bilgilerine bakacak olursak, “bu seferden geri dönen Zaysan Egbu, Oyrat hanı Tsevan Dorci Namcil tarafında ağır bir şekilde cezalandırılmıştır”.⁹⁶

1747–1748 yıllarında Kaşgar’da yaşanan olaylarla ilgili XVIII yüzyıl belgelerine baktığımızda “evleri yağmalama” ve “esir alma”⁹⁷ gibi Kırgızların “saldırıları”⁹⁸ anlatılmaktadır. Bu bilgiler günümüz araştırmacılar tarafından eleştirel olmayan bir yaklaşımla ele alınmıştır.⁹⁹ Daha XIX yüzyılın ilk yarısında, bu olaylar G.Potanın tarafından Appak Hocanın nesli Ahmet’in Cungarlara karşı çıkardığı isyan olarak anlatılmaktaydı.¹⁰⁰ G.Potanın’e katılmakla birlikte, Oyrat istilalarına karşı Doğu Türkistan’daki mücadelelerde Kırgızlar önemli bir rol almışlardır diyebiliriz. İstilacılara karşı verilen bu mücadeledeki olaylardan sadece birini örnek olarak verdik. Kırgızların “Evleri yağmalama” ve “esir alma” gibi saldırılara, savaş sırasında gerçekleşen hadise olarak bakmamız gerekir.

Sır-Derya başlarında yaşayan Hokandlılarla Kaşgarlılara destek veren Kırgızlar hakkında 1748 olaylarından sonra Cungar hanı Acan şöyle demektedir: Kırgızlar, Orta Asya halklarından Cungarlara karşı çok büyük zararlar vermiştir. Bunlar ile ilgili aşağıdaki bilgiler vardır. 1749 yılının ilkbahar aylarında Cungar hanı Orta Asya’ya büyük bir saldırı düzenlemiştir. Cungar ordusunun sayısı otuz üç bine ulaşıyordu ve hanın öz kardeşi Lama Dorci, San Belek ve Kandak Dorci önderliğinde otuz bin kişilik orduyu göçebe olan Kırgızlara göndermiştir. İki üç ay süren bu seferde Cungarlar mağlup düşerler ve on bin askerinden olurlar.¹⁰¹ Cungar ordusunun üç binlik kısmı ise Davatsi (Debaçi) önderliğinde Hokand’a saldırmıştır.¹⁰² Bu saldırının sonucu hakkında bilgiler verilmemiştir. Ama daha sonra Hokand’da cereyan eden olaylara baktığımızda onun başarısız olduğunu anlamaktayız.

Rus ve diğer tarihî kaynaklarında Kırgızlar ile Kazaklar Orta Asya halklarının Cungarlara karşı verdikleri mücadelelerde aktif bir güç olarak yer aldıkları söylenmektedir. Buna örnek olarak 1748–1749 yıllarında Taşkent şehrinin yöneticileri Cungarlara vergi ödeyerek onlara bağlı olduklarını bildirirken Kırgızlar hâlâ onlarla savaşmaktaydılar.¹⁰³ Kazaklar da aynı şekilde 1750 yılının yarısında onlarla savaş halindeydiler. Bunlarla ilgili Rus tüccarı S.Malkov: “Taşkentli Pervan Bey kendi kalesinde üç yüz Kazak korumasıyla oturuyor. Kazaklar şehirdeki pazarlarda rahat geziyor, Taşkent halkı ise Pervan Bey’in peşindeydi. Onlara “Sadece Pervan Bey’i bize verin, başka hiç kimseye dokunmayız. O bizi Kalmuklara sattı ve onlara vergi ödemek istiyor”¹⁰⁴ demektedir. Yukarıda bahsettiğimiz, Kırgızlar ile Kazakların 1749–1750 yıllarındaki Taşkent olaylarında Orta Asya halklarının birleşerek Cungar istilalarını durdurmak istediklerinin bir belirtisiydi.

Abd al-Karim Bey’in ölümünden sonra (1747) Cungar istilalarına karşı verilen mücadelelerde göçebe olan Kırgızlar ve Kazaklar öne çıkmıştır. Hokand ve Taşkent şehirlerinde yaşayan halk sadece kendi şehirlerini korumakla meşgul idiler. Bunlar ile ilgili Hokand’a yapılan Cungar saldırısına katılan (1748) N.Amirov’un anlattığına göre: “Hokandlılar Kalmukların peşine düşmezler. Her zaman şehirden çıkmazlar, şehirden uzaklaştıkları zamanlarda ise önden atlılar gelir, onların peşinden da yaya askerler gelir...”¹⁰⁵. Bundan dolayı Oyrat ordusunun büyük bir kısmı Kırgızlara gönderilmiştir. A.Verhoturov’un

⁹⁵ Aynı yerde, L.317, L.55

⁹⁶ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.449; . Zyungarskiye Dela, 1752, Op.113/1,D.1, L.13

⁹⁷ AVPR, F, Zyungarskiye Dela, 1762, Op.113/1,D.1, L.32

⁹⁸ G.O. Potanin, O Karavannoy Torgovle...S.8; Ç.Ç.Valihanov, Pokazaniya Adama Hazkeldina, 5 Ciltten oluşan kulliyat,c.2, s.313; AVPR, F, Zyungarskiye Dela, 1762, Op.113/1,D.2, L.42 ob

⁹⁹ V.A.Moyiseev, Russkiye Arhivniye Materialı “O Polojenii Cungarskogo Hanstvo v 1745-1749 gg”, Obşestvo i Gosudarstvo v Kitaye, Bölüm.2, Moskova, 1983, Nauka Basımevi, s.150; İstoriya Kirgizskoy SSR s Drevneyşih Vremen, C.1, s.460

¹⁰⁰ G.O. Potanin, O Karavannoy Torgovle...S.7

¹⁰¹ GAOROR, F.1, Op.1,D.20, L.269; Zyungarskiye Dela, 1762, Op.113/1,D.2, L.42 ob

¹⁰² TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.365

¹⁰³ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.365

¹⁰⁴ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.450 ob; Zyungarskiye Dela, 1752, Op.113/1,D.1, L.14 ob

¹⁰⁵ Aynı yerde. L.365–366

verdiği 1749–1751 yıllarına ait bilgilere göre: “Abd al-Karim ile Kırgızlar ile olan sınırda Noyonlar Daşı Daba, Şaldur Mancı önderliğinde bekleyen on bin asker vardı”¹⁰⁶.

27 Mayıs 1750’de Cungarya’nın hanlığına Lama Dorci’nin (Erdeni Lama Batır Hontayci unvanı)¹⁰⁷ resmen atanma töreni yapılmıştır. Bu atamaya şiddetle karşı çıkan Cungar aristokrasisi, onun Müslüman olan Kırgız asıllı annenin oğlu olduğunu göstererek kanunlara uyulmadığını savunmaktaydılar. Yeni atanan hanın ilk rakibi Çoros beyi (Cungarya’nın önde gelen ailesi) Davats (Debaçi) olmuştur. Onu yeğeni, XVIII. yüzyılın başlarında esir düşen hanı, Noyon Amursana (Amr Sanan) ve Volga Kalmuklarının hanı Ayuki-hanı destekliyordu¹⁰⁸. Cungar hanlığındaki bu zor dönemi gören Kırgızlar ve diğer Orta Asya halkları yeniden birleşerek mücadelelerini sürdürdüler. 19. Nisan 1753’te Sibirya bölgesi meclisine “Zenger Kalmuğu” olan Namık tarafından verilen raporda şu bilgiler vardır: “Abd al-Karim’in askerleri Kalmukların demir elde ettikleri göle iki yönden saldırdılar. Ordusunun yarısı ölmesine rağmen ilerlemeye çalışıyorlar. Neden Zenger toprakları bu hallere düştü?”¹⁰⁹ Bu göl kenarında yapılan savaşla ilgili bir başka kaynak da 29 Aralık 1752’de Sibirya bölge arşivine Çengaçak tarafından verilen rapordur.¹¹⁰ Bu verilen belgelerde Cungarlarla Kırgızların savaştığı göl Issık-Köl’dür. Issık-Köl’den Kalmuklar demir elde ettikleri için buraya “Temirtu Nor” (Demirli göl) adı vermişlerdir.

Günümüze kadar ulaşan bir Kırgız anlatmasında bu olaylar anlatılmaktadır. Kırgızların Solto boyundan Nişa, Sayak boyundan Kaçıke, Sarıbağış boyundan Tınay Bahadırların yönettiği ordu, Issık-Köl vadisinde oluşan ve Cungar Bey’i Ak-Kuyruk’un yönettiği Kalmuk ordusuna saldırmışlardır¹⁰⁹. Bu durumla biz, Kırgızlar’ın Issık-Göl topraklarını Cungar hanlığının ordusu tarafından Çin imparatorluğuna saldırmadan önce ele geçirmişlerdir, diye açıklayabiliriz. Bunu Orta Asya’daki yaşanan tarihî olaylar da desteklemektedir. Çin kaynağı olan “Sin din Huan Yuy si Yuy Tuççi’deki” (1782 yıl, 45. Bölüm, L.1-a) “Cungarya tamamen yok edildikten sonra Kırgızlar kendilerini eskiden sahip oldukları bölgeleri (Kegene, Karkıra ve Issık-Köl)¹¹¹ geri aldılar” ifadesi yanıltıcı bir bilgidir. Onlar bu bilgileri, Cungar hanlığının çöküşünde Çin ordusunun büyük rol aldığını belirtmek ve Cungarlara karşı Kırgızlar tarafından verilen mücadeleleri küçültmek amacıyla vermişlerdir.

Kırgız ve Kazakların istilacı Cungarlara karşı ne kadar hızlı ve ne kadar çetin bir savaş çıkardıklarını Sibirya sınırlarına kaçmakta olan kaçakların verdikleri bilgilerden anlamaktayız. 18 Mayıs 1756’da Semipalatinsk kalesine ulaşan Noyon Demçi Gindin Oyratların neden Rusya’ya kaçtıklarını şöyle anlatmaktadır: “Cungar hanlığı Moğollardan, Kırgızlardan (Kazaklardan) ve Burutlardan (Kırgızlardan) çok zarar gördü”¹¹². Daha ayrıntılı olarak Kazaklarda esir kalan ve 2 Ekim 1758’de Rusya’ya kaçan Kalmuk asıllı Bepe Kuşki şöyle demektedir: “Kırgızlar ile Kazaklar devamlı saldırmaya başlayınca Rusya’ya kaçmak zorunda kaldım”.¹¹³ 1758’in Kasım ayında Cungar hanlığına eskiden bağlı olan göçmenlerin başkanı Gogo Erdolov’un bilgilerine göre: “Biz eskiden Talas nehrinin kenarında 2500 arabadan oluşan obamızla yaşıyorduk. Hanlık dağılmadan iki sene önce Çinliler bize saldırdı ve Kazak, Kırgızlar dağıldı. Biz de Enesay Kırgızları ve Teleutlerle birlikte eski topraklarımız olan Altay’a göç ettik. Geçen sene yeniden Çin ordusunun saldırısına uğradık. Bazı Kırgız ve Teleut aileleri Rusya’ya göç etti ve göçmenleri Moğollar esir aldı”.¹¹⁹ Oradan da Rus vatandaşlığına geçmek için kaçtık.

17 Eylül 1756’da Sibirya vilayeti valisi V.A.Myatlev’in meclise sunduğu raporda şu bilgiler vardır: “Saray entrikalarından dolayı Cungarya’daki Urge şehrinin sahibi... Debaça Kırgızlara gitti. Onlar

¹⁰⁶ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.365

¹⁰⁷ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.454

¹⁰⁸ Bkz: İ.Y.Zlatkin, Russkiye Arhivniye Materialy ob Amursane, Moğol Filolojisi ve Tarihi, Moskova, 1959, s.289–313

¹⁰⁹ TSADAR, Frunze, 248, Op.113, D.1607, L.605

¹¹⁰ AVPR, F, Zyungarskiye Dela, 1753, Op.113/1,D.1, L.3 ob

¹⁰⁹ B.Soltonoyev, İstoriya Kirigzov i Kazakov, Cilt.1, Bişkek, 1993, s.156

¹¹¹ A.N.Bernştam, İstoçniki, s.127

¹¹² TSGVIAR, F, 20, Op.1/47, D.549, Ç.3, L.79

¹¹³ GAOm.OR, F,1, Op.1, D.68, L.442-443

¹¹⁹ G.N.Potanin, materialy Dlya İstorii Sibirii, s.101.

da onu oğluyla birlikte Pekin'deki Bogdihan'a gönderdiler".¹¹⁴ 1755 yılında Kırgız ve Kazakların kuzey-batı Cungarya'da elde ettikleri zaferler ile 1756-1757 yıllarında Mançur-Çin ordusunun Cungarlar karşısında güney-doğuda elde ettikleri zaferler üst üste gelince Cungarlar çok güçsüz düştüler. Cungarlar bunların tümünü, Çinliler ile Kırgızlar Cungarya'ya karşı birleşti diyerek yorumladılar. Ama bu gerçek değildi. Eğer, Çin imparatorluğu yeni topraklar elde etmek maksadıyla bu savaşa girmişse, Kırgızlar ve Kazaklar da kendi vatanlarını yabancı istilacılardan geri almak için bu savaşa girmiştir. Halbuki, Cungar hanlığı döneminde Kırgızlar ile Çin imparatorluğu ortak düşman olarak sayılırdı, "ama amaçları ve hedefleri tamamen ayrıydı".¹¹⁵

Amursan, Cungarya topraklarındaki Kırgızlar, Kazaklar dışında Özbekleri de Çinlilerin yönetimi altına geçireceğini söyleyerek onlardan destek almıştır.¹²² Çinlilerin Cungarya'ya olan saldırıları ile Kırgız ve Kazakların kendi topraklarını koruma savaşı arasında bir bağlantı olmadığını 7 Ekim 1763'de Ust-Kaminogorsk kalesine gelen dört Kalmuk'un anlattıklarından anlaşılmaktadır. Bu dört Kalmuk'tan biri olan Tohoy Balsakov şöyle demiştir: "Zenger'liyim ve eskiden Noyon Biş Agaş'ın topraklarında yaşıyordum. Yedi sene önce kış döneminde Kırgız, Kazakların saldırısına uğradık ve Zenger'in içerisine göç ettik".¹²³ Diğerleri de bu bilgileri doğruladılar. Burada Çin tarihi kaynaklarına göre, Tohoy Balsakov ve diğerlerinin ait oldukları Noyon Biş Agaş'a bağlı halk 1755'te Çinlilere geçtiğini belirtmemiz gerekir.¹²⁴ Buna bakılırsa bilgi veren Kalmuklar Talas'tan göç etmelerini yanlış verdikleri görülmektedir.

Talas vadisindeki Cungarlara karşı Kırgızların başarılı saldırıları hakkında bilgiler XIX yüzyılın sonunda Talas'ta göçebe hayat süren ve Kıtay boyundan 64 yaşındaki Tulehangeldi'den Aule-Ata bölgesinin Rusyalı başkanı V.A.Kallaur tarafından ele geçirilir. Onun yakın akrabası Mirzali Bamurzin şunları anlatır: "Eskiden onların boyu Kalmuklarla birlikte Fergana vadisindeki Çanas geidine yakın Aksı'nın Ak-Taş denilen yerinde yaşadığını, söyler. Kara Kırgızlarla olan savaştan sonra Kalmuklar buralardan kaçmıştır. Tulehgeldi'de bulunan bayraklarını ise Kara Kırgızları yanıltmak için durakladığı yere bırakmışlar. Bu askeri hile Kalmuklara üç gün kazandırmıştır ve bu süre içerisinde kaçmayı başarmışlardır".¹²⁵

Böylelikle, bu materyallerin analizine dayanarak XVIII yüzyılın 40'lı yıllarından başlayarak Cungar hanlığının istilalarına karşı Orta Asya halklarının birlikte hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Bu birlikte verilen mücadeleleri ana özelliklerine göre üç döneme ayırabiliriz: Birinci dönemde (1741-1747 yılları) Orta Asya ve Kazakistan halkının Cungarlara karşı verdikleri mücadelelerini Hokand hanı Abd al-Karim bey yönetmiştir. Onun çabaları objektif olarak yerleşik ve göçebe olan Kırgız, Kazak, Özbek ve Karakalpakların amaçlarıyla uymaktadır. İkinci dönemde (1748-1750 yılları) Abd al-Karim'in vefatıyla birlikte mücadeleleri Kırgızlar ve Kazaklar yürütmeye başlamıştır. Onlar birlikte hareket ederek çetin bir savaş verdiklerinden ve kendi boyları arasında yapılan çekişmeler sonucunda Kalmukların büyük devleti yıkılmıştır. Üçüncü ve sonuncu dönemde (1751-1755 yıllar) Kazakların ve Kırgızların, vatanları Yedi-Su için verdiği mücadelelerin yanına Mançur-Çin ordusunun (1755-1757 yıllarında) elde ettikleri zaferleri eklenmiştir. Cungar istilalarına karşı verilen Orta Asya halklarının birlikte verdiği mücadeleler onların XVIII. yüzyılda sosyal ve tarihi kaderlerinin ortak olduğunu göstermektedir.

¹¹⁴ N.N.Bantış-Kemenskiy, *Diplomatičeskoye Sobraniye Del..S.2267*

¹¹⁵ M.S.İmanaliyev, *Priyanaşanskiye Kirgizi vo Vtoroy Polovine XVIII v. İ Pervoy Çetverti XIXv. Doktora tezi, Leningrad, 1984, s.113*

¹²² Bkz: K.Ş.Hafızova, *Nekotoriye Voprosı Mejdnarodnih Otnoşeniy v Sentralnoy Azii v Seredine XVIII v, Çin Devleti ve Kamuoyu, Tez bildirisi, Moskova, 1972, baskı.1, s. 130.*

¹²³ AVPR, *Kirgiz-Kaysaskiye Dela, 1762-1765, Opis.122/2, Delo. 14, List. 112-114*

¹²⁴ Bkz.: K.Ş.Hafızova, *age, s.130.*

¹²⁵ *Türkistan Arkeologlarının Bir Yıllık Faaliyet Bildirileri, Taşkent, 1896, s.12, prof. A.O.İvanovskiy tarafından araştırılmıştır. Bkz: s.25-26.*

MAHTUMKULU ŞİİRLERİNDE TASVİRÎ FİİLLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

An Investigation on Descriptive Verbs in Mahtumkulu's Poems

*Nesrin SİS**

Özet

Tasvirî fiiller, zarf-fiil biçimindeki bir esas fiille, bu fiili çeşitli şekillerde niteleyen bir yardımcı fiilin, özel bir anlam meydana getirecek şekilde kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiillerdir. Türkmencenin gelişmesinde Mahtumkulu'nun önemli bir yeri vardır. Bu çalışmada Mahtumkulu'nun şiirleri taranarak, kullanılan tasvirî fiiller tespit edilmiş, bunların şekil ve anlam özelliklerini Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmak hedeflenmiştir. Çalışma sonunda Mahtumkulu'nun şiirlerinde geçen tasvirî fiiller sınıflandırılmış, bu yapıların anlam ve şekil bakımından Türkiye Türkçesiyle paralellikleri, farklılıkları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, Tasvirî Fiil, Mahtumkulu Şiirleri

ABSTRACT

Descriptive verbs are compound verbs composed of a verbal adverb and an auxiliary verb describing the main verb. Mahtumkulu, as a poet, occupies an important place in the development of Turkmen language. In this study, the poems of Mahtumkulu were reviewed, descriptive verbs were detected and compared with Turkish in terms of meaning and morphology. Additionally, descriptive verbs in his poems were classified and similarities and dissimilarities were evaluated by comparing with Turkish.

Key Words: Turkmen, Descriptive Verbs, Mahtumkulu's Poems

Tasvirî Fiiller

Türkçe dilbilgisi kitaplarında “Birleşik Fiiller” başlığı altında ele alınan tasvirî fiili, Gramer Terimleri Sözlüğünde “zarf fiil biçimindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil.”¹ olarak tanımlanmıştır.

Tasvirî fiiller için çeşitli kaynaklarda; fiille, birleşik fiil yapan yardımcı fiiler²; özel birleşik eylemler³; ulaçlı birleşik eylemler⁴; tasvir fiileri⁵; -(y)E veya -(y)İ’li bir ulak üzerine kurulmuş karmaşık fiiller⁶ gibi terimler kullanılmıştır.

Anlam ve anlatım özelliklerine göre tasvirî fiiller Türkçe gramer kitaplarında, temel yaklaşımlar bakımından ortak olmakla birlikte, bir takım farklarla değişik şekillerde tasnif edilmiştir. Z. Korkmaz, tasvirî fiilleri kendi içinde beş alt gruba ayırır. Bunlar: “A.Yeterlik fiilleri, B. Tezlik fiilleri, C. Süreklilik fiilleri, Ç. Yaklaşma fiilleri, D. Uzaklaşma fiilleri”dir.⁷ J. Deny, “İktidarlı fiil, ta’cil fiili, mukarebe fiili, istimrârî fiil” olarak tasnif etmiştir.⁸ M. Ergin, “bil-‘in fonksiyonu iktidar; ver-‘inki kolaylık, çabukluk, birdenbirelik; gel- gör-, dur-, kal-, koy-‘inki deneme, devamlılık ve süre; yaz-‘inki yaklaşma ifade

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Bölümü.

¹ Z. Korkmaz, **Grammer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.146

² M. Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958, s.346

³ T.N. Gencan, **Dilbilgisi**, Ayraç Yayınevi, Ankara 2001, s.340

⁴ D. Aksan, **Sözcük Türleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 276

⁵ T. Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 488

⁶ J. Deny, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, (Çeviren A.U. Elöve), İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 468

⁷ Z. Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s.811-812

⁸ J. Deny, **age.**, s. 469-474

etmektedir.”⁹ şeklinde gruplandırır. T.N.Gencan, “yeterlik eylemi, tezlik eylemi, sürerlik eylemi, isteklenme eylemi, yaklaşma eylemi”¹⁰ adları altında inceler.

Tasvirî fiilleri, “ Türkmen Diliniñ Grammatikası (Morfologiya)”¹¹ adlı eserde “Birleşik fiiller” ana başlığı altında ikinci grup olarak, “esas kelimeleri fiilden oluşan birleşik fiiller” adı altında toplanmış ve şu açıklama yapılmıştır: “Bu grup birleşik fiiller çok değişken hareketi veya tek bir fiil ile anlatılması mümkün olmayan hareketi göstermek için kullanılır. Birleşik fiili meydana getiren yardımcı fiiller, esasen kendi anlamlarını kaybetmiş olsalar da bazen asıl manalarının belirtisi hissedilir. Onun için de böyle durumlarda sondaki fiilin kendi asıl manasında mı yoksa yardımcı fiil olarak mı geldiğini ayırt etmek zor olur. İlk fiil, zarf fiil eki almış bir şekilde geldiği için, cümlede fiilden türeyen yükleme bağlanan ve zarf fiil eki almış bir halde gelen ikincil söz ile karıştırılması mümkündür. Dolayısıyla, bu çeşit birleşik fiili şekil bakımından benzer olan diğer cümle unsurlarından ayırmak ve tanımak için, gramatikal fonksiyonu ile birlikte anlam yönüne de çok dikkat edilmelidir.”¹²

Türkmen Türkçesindeki tasvirî fiilleri; anlam ve yapı özellikleri ile kullanılan yardımcı fiiller bakımından; yukarıda anılan eserdeki tasnif çerçevesinde topluca şu şekilde göstermek mümkündür:¹³

I. Bir zarf fiille birlikte, hareketin meydana gelme sürecini ve sonucunu gösteren birleşik fiiller:

A. Hareketin başlanışını gösterenler: başla-, ugra-, otur-

B. Hareketin devamlılığını gösterenler: dur-, gel-, yör-, otur-

C. Hareketin süresini ve yöneldiği tarafı gösterenler: gel-, git-, bar-

Ç. Hareketin tezliğini ve devamlılığını gösterenler: ber-

D. Hareketin olup bittiğini anlatanlar: bol-, gutar-, goyber-, git-, gal-, geç-, çık-, goy-

II. Bir zarf fiille birlikte birleşik şimdiki zaman anlatan yardımcı fiiller: yör-, dur-, otur-, yat-

III. Bir zarf fiille birlikte yaklaşım gösteren yardımcı fiiller: bol-, bil-

“Türkmen Türkçesi Grameri” adlı eserde, Türkmen Türkçesindeki tasvirî fiiller; yeterlilik –ip /-ip, –up /-üp, –p bil-; tezlik, –ı /-i, –u /-ü ber- ve –ip /-ip, –up /-üp, –p ber-; süreklilik, –ip /-ip duur, –up /-üp duur, –p duur, ip /-ip otur, –up /-üp otur, –p otur, –ip /-ip yatır, –up /-üp yatır, –p yatır, –ip /-ip yöör, –up /-üp yöör, –p yöör şeklinde tasnif edilmiştir.¹⁴

Mahtumkulu ve Şiirleri

Türkmencenin gelişmesinde Mahtumkulu'nun önemli rolü olmuştur.¹⁵ Meşhur Türkmen şairi Devlet Mehmet Azadî'nin oğlu olan Mahtumkulu, tahminen 1733 yılında doğmuştur. Çocukluğunda babasının ilminden ve şairliğinden istifade etmiştir. Buhara ve Hive'de iyi bir medrese eğitimi görmüş, Arapçayı, Farsçayı, ve edebî Doğu Türkçesini öğrenmiş, Nizâmî, Sadî, Fuzûlî, Nevâyî gibi Türkçenin ve Farsçanın klasiklerini tanımıştır. Şair, Türkmenistan'ı, Özbekistan'ı, Afganistan'ı ve İran'ın bir kısmını dolaşmıştır. Hayatının büyük bir bölümü Türkmenler arasında geçmiştir. Yine tahminen 1780'li yıllarda ve elli yaşını geçtiği sıralarda ölmüştür.¹⁶

Mahtumkulu'nun şiiri, ana hatlarıyla milli Türkmen geleneğine dayanır. Birçok Türkmen şairi Mahtumkulu'nun tesirinde kalmıştır.¹⁷

⁹ M. Ergin, *age.*, s.346

¹⁰ T. N. Gencan, *age.*, s.340

¹¹ M. Söyegov, M. Saruhanov, *Türkmen Diliniñ Grammatikası Morfologiya*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000

¹² M. Söyegov, M. Saruhanov, *age.*, s. 319

¹³ M. Söyegov, M. Saruhanov, *age.*, s. 322-335

¹⁴ M. Kara, *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005, s. 165-167

¹⁵ M. Kara, *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s.103

¹⁶ H. Biray, *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 13

¹⁷ H. Biray, *age.*, s. 27-28.

Klasik edebiyatı, özellikle de Nevâyî'yi çok iyi bilmesine rağmen, şiirini Türkmen diliyle ve Türkmenlerin anlayıp benimseyeceği bir tarzda yazmıştır. Şiirlerinde henüz yazı dili olarak kullanılmayan Türkmen şivesinin, kelime olarak, söyleyiş tarzı olarak yer aldığı görülür. Şiirlerinde Türkmen edebiyatında çok önemli bir yer tutan, sözü veciz bir şekilde anlatma, atasözlerine yer verme özelliği dikkat çekmektedir.¹⁸

Bu çalışmada, Himmet Biray tarafından hazırlanan MahtumKulu Divanı¹⁹ adlı eser taranarak Mahtumkulu'nun şiirlerinde geçen tasvirî fiiller değerlendirilmeye çalışılmıştır. Türkiye Türkçesindeki gramer çalışmaları esas alınarak yapılan tasnifte, örneklerin yanındaki parantezde bulunan eser kısaltmasının yanındaki rakamlar, taranan eserin sayfa numarasını vermektedir.

Yeterlik Fiilleri

Yeterlik fiilleri bir esas fiilin **-(y)-A** zarf fiil biçimi üzerine **bil-** yardımcı fiilin getirilmesiyle kurulur. Bu tür birleşiklerdeki bil- yardımcı fiili; ya bir oluş ve kılışı gerçekleştirme güç ve yeterliğini, yani “yapabilme iktidarını” al-abil-, oku-y-abil-, gibi; yahut da bir oluş ve kılışın gerçekleşme olasılığının (imkan ve ihtimalinin) “yarın size uğrayabilirim” gibi bulunduğunu gösterir. Bil- yardımcı fiili ile kurulan tasvirî fiiller, basit ve birleşik kiplerin bütün çekimlerine girebilirler.²⁰

Türkiye Türkçesinde yeterlik fiilin olumsuz biçimleri bil- yardımcı fiili ile değil “yapabilmek, yeterli olmak, muktedir olmak” anlamındaki çok eski bir **u-** yardımcı fiili üzerine **-mA** olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Ancak, **u-** fiili ünlüden ibaret bir yardımcı fiil olduğundan, esas fiilin, yine bir ünlüden ibaret olan **-A** zarf fiil biçimi ile yan yana gelince kaynaşmaya uğrayarak erimiş ve kaybolmuştur. Yeterlik fiilin olumsuz biçimlerinde kip ekleri olumsuzluk ekinden sonra gelir; basit ve birleşik kiplerin hepsi ile çekime girebilir.²¹

Yeterlik fiilleri, Türkmen Dili gramerinde, “modallık görkeyân goşma işlikler” yani, sözü söyleyenin o hareket hakkındaki düşüncesini anlatan birleşik fiiller, başlığı altında, ilk bölüm olarak “hareketin meydana gelmesinin mümkün olup olmadığını belirten yardımcı fiiller” adı altında şu şekilde açıklanmışlardır:

Bolmak, yardımcı fiil görevinde, bir işin meydana gelmesinin mümkün olup olmadığını gösterir. İlk fiil zarf fiil şeklindedir, nadiren de şart şeklinde görülebilir.²²

Bilmek, bu yardımcı fiille kurulan birleşik fiiller, öznenin ilk fiilde anlatılan hareketi yerine getirmeyi başarıp başarmadığını belirtirler. Bilmek yardımcı fiili burada başarmak anlamında kullanılır. Olumlu ve olumsuz çekimleri yardımcı fiilin üzerinde gösterilir.²³

Mahtumkulu divanında **bil-** yardımcı fiili ile kurulmuş yeterlik fiillerinin olumsuz çekiminin daha çok kullanıldığı, olumlu yapıdaki örneklerinin sınırlı sayıda olduğu tespit edilmiştir:

Gezip, tapabilmez rû-yi zemîni (MD, 39)
Tanabilmez, başı nedir, art nedir (MD, 63)
Durabilmez, yolbars nedir, kurt nedir (MD, 63)
Hemra bolan yatabilmez zarımdan (MD, 84)
Şâd gelenler tuta bilmez özünü (MD, 85)
Kurt kanrılıp kapabilmez kuzunu (MD, 107)
Mübârizler tuta bilmez özünü (MD, 107)
Ruhsat bolmay, aça bilmem, neyleyim? (MD, 110)
Kol uzatıp içe bilmem, neyleyim? (MD, 110)

¹⁸ H. Biray, *age.*, s. 15

¹⁹ H. Biray, *age.*, s. 15.

²⁰ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003. s.812

²¹ Z. Korkmaz, *age.*, s. 815

²² M. Söyegov, M. Saruhanov, *age.*, s.333

²³ M. Söyegov, M. Saruhanov, *age.*, s. 334

Kanadım yok uça bilmem, neyleyim? (MD,110)
Manasını saçabilmem, neyleyim? (MD, 110)
Ümit üzüp, kaçta bilmem neyleyim? (MD,110)
Giren gaydıp çika bilmez kenara (MD,138)
Dost kaysı, düşman kaysı, farkın edebilmez men, (MD,141)
Fikir lâyına battım çıkabilmez men bir yan (MD,142)
Gök titreyip, çekebilmez bu derdi (MD,143)
Daşlar erip, çekebilmez bu derdi (MD,143)
Çöller, düzler çekebilmez bu derdi (MD,143)
Dört yüz yıllap çekebilmez bu derdi (MD,143)
Gidebilmem şehrinize, hız haramdan korkarım (MD,155)
Fark edebilmem özüm eyvânda ya viranda men (MD,156)
Dünyaya dura gelen eğlenmey gide bildim. (MD,184)
Alabilmez, yolbars oğlu Türkmenin (MD,193)
Edebilenin, et bunda, çilimkeş (MD,214)
Seçebilmez, duman nedir, toz nedir? (MD,233)
Görünebilmez ol meydanın denginde (MD,233)
Uçabilmez, esir pervan örtenir (MD, 236)
Yiyebilmez, her dem rıskalın boğar (MD,243)
Namert tutabilmez, kolda çöp bolsa (MD,254)
Aşın yiyebilmez, keşi sındırır (MD,254)
Ayrılabilse ağısı / içinden öçen yalıdır (MD,273)
Battı başım, çıkabilmem lâyından (MD,314)
Kuşlar uçabilmez kuyruk, kanatsız (MD,332)
Bir sözün ornunda söyleyilmeyen (MD,333)
Pinhân sırrın saklabilmey, dış döker (MD,339)
Kervan yatabilmez korkulu yerde (MD,340)
Beğlik edebilmez, berim bermeyen (MD,374)
Ayak yalın basabilmez dikene (MD,376)
Sözlebilse yahşı sözle (MD,403)
Verzişin yok, yaşsın gide bilmer sen (MD,460)
Her işe baş koşup, ede bilmer sen (MD,460)
Adem oğlu diyebilmez derdini (MD,463)
Gidebilmez idi badından düşman. (MD,499)
Tutabilmez özün, döküp gözyaşın (MD,499)
Yeller kalabilmen, yerde süründü (MD,500)
Özün tutabilmen, yerde halklar (MD,500)
Mâni saçabilmez çalaran başım (MD,501)
Döze bilmem beytinlerin zârına (MD,504)
Her kim özün saklay bilse, iş gördü. (MD, 517)
Battı başım, çıkabilmem lâyından (MD,522)
Her kim barabilse iman kazanıp (MD,525)

Tezlik Fiilleri

Tezlik fiilleri -(y)-I / -(y)-U zarf fiil eki almış bir esas fiilin ver- yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşur: alıver-; başlayıver-; gibi. Bu birleşiklerdeki ver- yardımcı fiilinin görevinin, esas fiildeki oluş ve kılışın tezlikle, ansızın, kolayca gerçekleştiğini bildiren tasvirî fiiller yapmaktır. Tezlik fiilleri basit ve birleşik fiillerin bütün çekim kalıplarına girebilir.²⁴

²⁴ Z. Korkmaz, age., s. 818.

Tezlik fiillerinin olumsuzu, genellikle ver- yardımcı fiili üzerine –mA olumsuzluk ekinin getirilmesiyle oluşturulur: atlayıverme-; inanıverme-; gibi; ayrıca esas fiil ile zarf fiil arasına getirilen olumsuzluk eki ile de yapılabilir: *almayıver-*; *gelmeyiver-* gibi.²⁵

Tezlik fonksiyonundaki tasvirî fiiller, Türkmen Dili Gramerinde “hareketin oluşum sürecini ve sonuçlarını gösteren yardımcı fiiller” adı altında verilen grubun alt maddelerinden biri olarak ele alınmış ve şöyle izah edilmiştir: “Hareketin çabukluğunu ve devamlılığını anlatan yardımcı fiiller: Bu çeşit yardımcı fiiller hareketin çabukluğunu, devamlılığını gösterir. Esas söz, fiil tabanı şeklinde olup, yardımcı fiil ile birleşir. Bu durumda, esas kelime bir ünsüzle bitiyorsa sonuna **y** veya **i** sesi eklenir; bir ünlü ile bitiyorsa sondaki ünlü uzar: yöre->yörebâr-, gibi. Bu tür birleşik fiiller ara verilen bir işin tekrar ettirilmediğini de gösterebilir.²⁶

Görüldüğü gibi, anılan eserde, tezlik fonksiyonu kazandıran ber- fiili açıklanırken, ilk fiil için, zarf fiil (hal işlik) ifadesi kullanılmayıp, sadece fiil tabanının sonundaki sesin ünlü veya ünsüzle bitmesine göre açıklama yapılmıştır. Ancak örnekler incelendiğinde; yukarıda anlatılan y ve i seslerinin –(y)-I/A şeklinde ünlü zarf fiil olabileceği düşünülmektedir.

Mahtumkulu divanında, **ber-** yardımcı fiili yanında **bir-** ve Türkiye Türkçesiyle paralel bir şekilde **ver-** yardımcı fiili ile kurulmuş tezlik fiilleri tespit edilmiştir:

Evvel aldapbirsın, balı dünyâ, hey! (MD,88)
Dünya âhiretin keşte kârıdır
Tohum saçınver nâ-geh yatıp sen? (MD,95)
Bunda ne iş etsen, anda karavlı
Sen hem yahşılardan alıver bovlı (MD,114)
Hak sana söz demez yalan cihânda
Ediver bilenin bunda çilimkeş (MD,215)
Oku beş vaktini, boluver müftü,
Eğer bolacaksan, resûl ümmeti (MD, 279)
Dünya zendir, köp oynaşlı eri bir,
Bir öpüşte etin, kanın sorubir (MD,307)
Yahşı tutuvergil, niyetin fi'lin (MD,310)
Uğrun tapsan, ötmevergil yanından
Bahıllardan irak eyle yolunu (MD,319)
Atymaver gıybet söz, etme zinanı
Düzâhın oduna duş eder seni (MD, 330)
Bir nâmerdin köp ninnetli aşından
El uzatma, oyulaver dışından (MD, 436)
Fenâda görüver belâlık işin,
Gafil adem, kalıp yatma uzanıp. (MD,524)
Bu sefer işidir, koyber Âzâdım (MD, 461)
Râyımız kaytarma koyber Âzâdım (MD,461)
Müselmânsın, haber algıl zülâlden,
Kaçıver haramdan, iste helâlden. (MD, 453)

Süreklilik Fiilleri

Bu gruba giren tasvirî fiiller, esas fiilin –(y)-A, -(y)-I veya –(y)-Ip, zarf fiil biçimleri üzerine **dur-**, **gel-**, **kal-**, **gör-**, **koy-**, **(ko-)** yardımcı fiillerinin getirilmesi ile oluşturulur. Yardımcı fiilin esas file

²⁵ Z. Korkmaz, *age.*, s. 820

²⁶ M. Söyegov, M. Saruhanov, *age.*, s. 329.

kattığı anlam inceliği ve iki ayrı fiil şeklinin birleşme biçimine göre, bir oluş ve kılışın belirli bir zaman içinde yapılagelme veya belirli bir durumda kalakalma gibi çeşitli işlev ayrılıkları söz konusudur.²⁷

Türkmen Dili Gramerinde “Birleşik şimdiki zaman anlatan birleşik fiiller” bölümünde incelenen süreklilik fiilleri için; “bu tür birleşik fiiller, sözün söylendiği anda hareketin devam ettiğini gösterir, yardımcı fiil olarak **yörmek, durmak, oturmak, yatmak** fiilleri kullanılır.”²⁸ açıklaması yapılmıştır.

Mahtumkulu Divanı’nda yukarıda sayılan yardımcı fiillerle kurulmuş, süreklilik fiillerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Dur-:** *Gitti Yusuf, gelmez haber*
Dururum yığlap her seher (MD, 321)
Ol söylensip duran dört çâhar-yârdır (MD, 33)
Seyranda şol caya barıp durdular (MD,32)
Karşın alıp durur müdâm bar bile (MD,101)
Haşlaşip dururlar yanında mârlar (MD,271)
Telmürüp durmaktan özge çare tapılmaz ona (MD,217)
Hurûc eylep dursa mavir (MD,200)
Senriklep, abanıp duran kayalar (MD, 198)
Bular görnüp duran zattır bu göze (MD,191)
Ağzın açıp durmuş yer bizim sarı (MD,166)
Akar durur, üst ü başın bok eder,
Senden kaçar den ü düşün nas atan. (MD,220)
- Otur~ otur-:** *Yüz bin derviş sine dağlap oturan (MD,50)*
Riyâzette belin bağlap oturan (MD,50)
Nice yerde görsen, ağlap oturan (MD,50)
Danlamayın, tıkar otur aş gelse (MD, 119)
Kaşını, çatman oturan
Manlayı gülen isterim (MD, 151)
- Yat-:** *Can onda candan boldu, essinden gidip yattı (MD,142)*
Gaflet içre kalıp yatma dura gör. (MD, 516)
Fenâda görüver bekâlık işin
Gâfil adem, kalıp yatma uzanıp (MD,524)
- Yör-:** *Adam bolup, adam kadrin bilmeyen*
Ondan yine otlap yören mal yahşı (MD,300)
Cennet deyip yörgül tema’da belli (MD,333)

Ayrıca Türkiye Türkçesinde kullanılan, **kal-, gel- gör-** yardımcı fiilleriyle kurulmuş tasvirî fiil örneklerine de Mahtumkulu Divanında rastlanmıştır:

- Burda gelip kalır boldu kanatsız (MD,91)*
Arıp kalır gam evinde yıkılan (MD,78)
Bu dert ile dolu bolup kalmışım (MD,52)
Gaflet içre kalıp yatma dura gör. (MD,516)
Her ne bersen, öz elinle bere gör (MD,516)
Diri iken ölüm işin göre gör (MD,516)
Dünyaya dura gelen eğlenmey gide bildim (MD, 184)

²⁷ Z. Korkmaz, *age.*, s. 821

²⁸ M. Söyegov, M. Saruhanov, *age.*, s. 331.

Sürekli fiillerinin kuruluşunda kullanılan **gel-** yardımcı fiili Türkmen Türkçesinde kullanım yerine göre “yaklaşma” anlamında tasvirî fiiller de oluşturabilmektedir. Bu durum Türkmen Dili Gramerinde şöyle izah edilmektedir: Esas söz, yetmek, yakınlaşmak gibi belli bir noktaya yaklaşmayı gösteren fiillerden ise, o varılacak noktaya ulaşmak için yapılan hareketin, sözü söyleyen kişiye yaklaşmak veya ondan uzaklaşmak ayrıntısına göre barmak, gelmek fiillerinden biri kullanılır. Bir yerden bir yere hareket etmeyi göstermeyen diğer fiiller esas söz olduklarında, hareketin bitmeye yaklaştığını anlatmak için, yardımcı fiil olarak barmak, gelmek fiillerinden ikisi de kullanılabilir. Örneğin: ‘Gice yarım **bolup baryar.**’ ; ‘Munuñ birdenkä bir bagtsızlığa uçrap, kolhozlarından çıkıp gaydanlığına bir yıl **bolup gelyär.**’²⁹

Sonuç

Bugün edebî Türkmen Türkçesi üzerine araştırma yapanların ortak görüşü, Mahtumkulu’nun bu edebî dilin başlamasında en birinci rolü oynadığı yolundadır. Ancak Mahtumkulu zamanında Türkmen Türkçesi henüz bir yazı dili değildi. Mahtumkulu’nun şiirleri geniş ölçüde Türkmen Türkçesine dayanmakla beraber imlada mevcut yazı dilinin imlasını aksettirmektedir³⁰. Bu çalışmada taranan eserdeki imla esas tutulmuştur.

Genel olarak ele alındığında, Mahtumkulu şiirlerinde tespit edilen tasvirî fiiller; yeterlik, tezlik, süreklilik fiilleri olarak gruplandırılmıştır. Anlam özellikleri bakımından, Türkiye Türkçesi ile paralel olan bu tasvirî fiiller şekil ve kuruluş bakımından, bazı noktalarda Türkiye Türkçesinden ayrılır:

Yeterlik fiilinin olumsuz, Azerî Türkçesinde olduğu gibi bil- yardımcı fiilinin üzerine gelmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında görülebilen bu kullanım, Mahtumkulu şiirlerinde neredeyse standartlaşmıştır denilebilir.

Tezlik fiillerine, ver- yardımcı fiili yanında bir- ve ber- fiilleri ile de rastlanmıştır. Anlam özellikleri ve kuruluşları bakımından Türkiye Türkçesinden farklı olmadığını söylemek mümkündür.

Türkiye Türkçesi ağızlarında süreklilik anlamı katmak için kullanılan yürü- (Türkmen: yürü-); yat- (Türkmen: yat-); otur- (Türkmen: otur-); gibi yardımcı fiillerle birlikte, aynı anlam ve işlevde kullanılan süreklilik tasvirî fiillerinin ve bunların kullanım şekillerinin ortak olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

- 📖 Aksan, Doğan, *Sözcük Türleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- 📖 Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- 📖 Biray, Himmet, *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- 📖 Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çeviren, A. U. Elöve), İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- 📖 Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958.
- 📖 Gencan, T. Nejat, *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınevi, Ankara 2001.
- 📖 Kara, Mehmet, *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.
- 📖 _____, *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- 📖 Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- 📖 _____, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- 📖 Naskali, E., Gürsoy, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- 📖 Söyegov, M., Saruhanov, M., *Türkmen Diliniñ Grammatikası, Morfolojiya*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- 📖 Zeynalov, Ferhat, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Türkiye Türkçesi, Y. Gedikli), Cem Yayınevi, İstanbul 1993.

²⁹ M. Söyegov, M. Saruhanov, *age.*, s. 327

³⁰ H. Biray, *age.*, s.16

ESKİ TÜRKÇE VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE BELİRTME DURUMU EKİNİN İŞLEVLERİNE DAİR

A Study About Functions of the Accussatives in Old Turkish and Chagathay Turkish

*Mustafa TANÇ**

Özet

Eski Türkçede **+g/+g; +I; +n** ve **+nI** biçiminde çok şekilli olan belirtme durumu ekleri, işlev ve anlam açısından da çeşitlilik göstermiştir. Bu ekler, tarihî Türk lehçelerinden Çağatay Türkçesinde yine **+I; +n** ve **+nI** biçimindedir. Eski Türkçedeki işlevlerini aynen devam ettirmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Çağatay Türkçesi, Belirtme Durumu Eki

Abstract

Accussatives in old Turkish are **+g/+g; +I; +n** and **+nI**. They have many forms and also they have many functions and meanings. These are in the form of **+I; +n** and **+nI** in Chagatay Turkic from historical Turkish dialect. Thus, these have their functions carried on the same as in Old Turkic.

Key Words: Old Turkic, Chagatay Turkic, Accussative

Türk dilinde belirtme durumu, geçişli fiil taşıyan bir cümlede, fiilin etkisi altında kalan adın içinde bulunduğu durumdur. Türk dilinde belirtme durumu, ekli veya eklessiz ifade edilebilir (Korkmaz 2003: 277). Türk dilinin en eski metinlerini içeren Eski Türkçe döneminde belirtme durumu için birden fazla ek kullanılmıştır. Bunlar, özellikle Orhun Türkçesi metinlerinde yaygın olarak kullanılan ve doğrudan doğruya adlara getirilen **+g/+g; iyelik** eklerinden sonra kullanılan **+n**, teklik kişi zamirlere getirilen **+I** ve çokluk kişi zamirlere getirilen **+nI**'dir. Bu yönüyle, belirtme durumu ekleri, şekil açısından değişiklik gösterir (Gabain 1988: 64; T. Tekin 2000: 108-111; Canpolat 1992: 9-11).

Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu belirtme durumu ekleri, **+g/+g** dışında bütün tarihî Türk lehçelerinde kullanılmış olup, günümüz Türk lehçelerinin çoğunda varlığını sürdürmektedir. Bu ekler, Eski Türkçe döneminde, şekil açısından farklılıklar gösterdiği gibi anlam ve işlev açısından da farklılıklar göstermiştir. Bu farklılıklar, hem Orhun hem de Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu ekin Eski Türkçede farklı anlam ve işlevlerde kullanımına gelince; *1. yönelme durumu, 2. çıkma durumu, 3. tamlayan durumu, 4. araç durumu* biçimindedir. Bunlar içerisinde, en yaygın kullanım ise, yönelme ve çıkma durumu işlevidir:

1. Yönelme durumu işlevindeki kullanımları

Bu işlevde **+g/+g; +I** ve **+n** belirtme durumu ekleri kullanılmaktadır. Hem Orhun hem de Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkar. **+I** belirtme durumu ekinin bu işlevde kullanımlarına ise, yalnızca zamirlerde rastlanır:

+g/+g ile:

Añ ilki Tadıgıñ Çoruñ boz atıg binip tegdi (MEOA: 20).

İlk önce Tadıg'ın, Çor'un boz atına binip hücum etti.

Edremlig kişilerig ayagıl (Gabain 1988: 238).

Erdemli kişilere saygı göster.

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Sansarig irmemek erser ... (Kaya 1994: 190).

Acılarla dolu olan bu dünyaya ulaşmamamak ise ...

Yek içkekig kirtgünmez ertiler (Eraslan 1980: 60).

Şeytana ve vampire inanmaz idiler.

... ben özüm bilge Tonyukuk ötüken yirig konmuş tiyin ... (MEOA: 68).

... ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye ...

+I ile:

Örtde yalinta yörgeü kolların örü kötürüp ulıy siktayı mini tapa ... (Ş. Tekin 1976: 141).

Alevler içine sarılıp, kollarını yukarı kaldırıp inleyerek ağlayarak bana doğru ...

Olar mini tapa kelip kılmış yazukların kşanti kıltılar (Ş. Tekin 1976: 144).

Bunlar, bana doğru gelip işledikleri günahlardan af dilediler.

Mini tapınıp udunup ulug edgüke tegdeçiler (Ş. Tekin 1976: 144).

Bana tapınıp büyük üstünlüğe ulaşacaklar.

+n ile:

Yerin tapa bardı (T. Tekin 2000: 152).

Ülkelerine doğru gittiler.

Alp Şalçı ak atın binip tegmiş (MEOA: 22).

Alp Şalçı beyaz atına binip hücum etmiş.

Tegin körklerin tañlap: sizler luular kanı kunçuyı mu sizler (HNO: 45).

Prens güzelliklerine hayran kalıp: sizler ejderler hanının karısı mısınız?

Utru iki yılıg kişi oğlın sokuşmuş (Ercilasun 2004: 238).

Karşıda iki çekingen insan olguna rastlamış.

2. Çıkma durumu işlevindeki kullanımları

Bu işlevde, **+n** ve teklik kişi zamirlere getirilen **+I** belirtme durumu eki kullanılmakta olup, **+n** belirtme durumu ekinin kullanımları daha yaygındır. **+I** ise, yalnızca bir örnekte karşımıza çıkar:

+I ile:

Ögüm kañım içim tiginke sever, mini aklayur erti (HNO: 36).

Annem, babam ağabeyim prensi sever, benden nefret ederdi.

+n ile:

Munda abipirayın sözlelim (Barutçu-Özönder 1998: 57).

Burada manadan söz edelim.

Okın yürekimke ursukmuş teg sıkılır men emgekin (Gabain 1988: 247).

Oku yüreğime saplamış gibi acısından eziyet çekerim.

Olar mini tapa kelip kılmış yazukların kşanti kıltılar (Ş. Tekin 1976: 144).

Bunlar, bana doğru gelip işledikleri günahlardan af dilediler.

3. Tamlayan durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede bu işlevde, **+I**, **+g/+g** ve iyelik eklerinden sonra gelen **+n** belirtme durumu eki kullanılmıştır. **+g/+g** ve **+n** belirtme durumunun tamlayan durumu işlevinde kullanımları Köktürk Yazıtlarına özgüdür ve yalnızca birkaç örnekte görülür. **+I** belirtme durumunun kullanımı ise, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkar:

+g/+g ile:

Türük bodunıg atı küsi yok bolmazun tiyin ... (T. Tekin 2000: 108).

Türk halkının adı sanı yok olmasın diye ...

+I ile:

Anı üçün inçe sakınu tegintimiz (Ş. Tekin 1976: 39).

Onun için biz aciz kullar şöyle düşündük.

Anı üçün ilig ança tutmuş erinç (T. Tekin 2000: 54).

Onun için devleti öylece ellerinde tutmuşlar hiç şüphesiz

Beş balık anı üçün ozdı (T. Tekin 2000: 54).

Beşbalık (şehri) onun için (yıkılmaktan) kurtuldu.

+n ile:

İgidmiş bilge kaganının sabın almatın ... (T. Tekin 2000: 108).

(Seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanlarının sözlerini dinlemeden ...

4. Araç durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede bu işlevde Uygur Türkçesi metinlerinde bir örnekte **+g/+g** belirtme durumu ekinin kullanımlarına tanık oluyoruz:

+g/+g ile:

Körklüg altı kızlarag kişilenti erti (Ş. Tekin 1976: 47).

Güzel altı kızla evlenmiş idi.

Eski Türkçede **+g/+g**, **+n**, **+I**, **+nI** biçiminde karşımıza çıkan belirtme durumu ekleri, **+g/+g** dışında tarihî Türk lehçelerine aktarılmış ve bunlar Çağatay Türkçesinde de kullanımlarını sürdürmüşlerdir. Çağatay Türkçesinde, Eski Türkçede daha ziyade çokluk kişi zamirlere gelen **+nI** genel belirtme durumu eki haline gelmiştir (Eckmann 1988: 63-64). Bu tarihî lehçede, belirtme durumu eklerinin şekil açısından olduğu gibi işlev ve anlam açısından da Eski Türkçe ile örtüştüğünü görüyoruz. Eski Türkçede, yönelme, çıkma, tamlayan ve araç durumu işlevinde kullanılan bu ekler, Çağatay Türkçesinde hem bu dört işlevi devam ettirmiş hem de bulunma durumu işlevinde kullanılmaya başlamıştır:

1. Yönelme durumu işlevindeki kullanımları

Çağatay Türkçesinde bu işlevde, **+I**, **+n** ve **+nI** belirtme durumu ekleri kullanılmış olup, **+I** belirtme durumu tıpkı Eski Türkçedeki gibi teklik kişi zamirleri üzerinde bu anlam ve işlevde kullanılmaktadır:

+I ile:

İllig altmışka yakın it anı irişip andın ayrılmas irdi (NM: 264).

Elli altmış kadar köpek ona ulaşıp, onun yanından ayrılmazlardı.

Mini urdı ve iligimdin rekveni alıp taşıladı (NM: 357).

Bana vurdu ve elimden ibriği alıp attı.

Aña didim mini bir dua kıl (NM: 84)

Ona dedim bana bir dua et.

+n ile:

Ve Ebû Sa'id-i Harraz'ın kördüm ki anıñ üçün avuçın kakadur irdi (NM: 138).

Ve Ebû Sa'id-i Harraz'ı gördüm ki bu yüzden avcuna vuruyordu

Yaş oğlanlar ve su'al ehli muhtacları ileyin tüşüp ve kiniçe yügürüp nime tilerler irdi (NM: 338).

Genç oğlanlar ve soru sormak isteyenler, önüne gelip ve ardı sıra koşup bir şeyler isterlerdi.

+nI ile:

'Alî-i Şirazî her kün anıñ dersini kulak tutsun (NM: 312).

Alî-i Şirazî her gün onun dersine kulak versin.

Şeyh ol cema'atnı ziyafet kıldı (NM: 426).

Şeyh o topluluğa ziyafet verdi.

...dağı Ebu Ca'ferga ayttı kim kil bu atnı min ! (NM: 104).

... ve Ebu Cafer'e söyledi ki gel bu ata bin !

Min dağı alarnı irişe barur irdim (NM: 226).

Ben de onlara yetişmek için gidiyordum.

2. Çıkma durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede yaygın olarak bu işlevde, +n belirtme durumu eki kullanılırken, Çağatay Türkçesinde, +n ve +nI belirtme durumu ekleri kullanılmıştır:

+n ile:

Ebu Bekr-i Varraknıñ şagirdi aña utru kilip rikâbın öpti (NM: 87).

Ebu Bekr-i Varrak'ın öğrencisi ona doğru gelip boynundan öptü.

Ebu Süleyman-i Nilî Kırafığa kıldı ve anıñ mañlayın öpti (NM: 144).

Ebu Süleyman-i Nilî, Kırafî'ye geldi ve onun alnından öptü.

+nI ile:

Ol vakt şeyh Abdullahnı zaman pâdşâhı çerig teklifi kıldı (NM: 289).

O sırada Şeyh Abdullah'tan devrin padişahı asker istedi.

Maña merhaba didi ve başımın öpti (NM: 366).

Bana merhaba dedi ve başımdan öptü.

3. Tamlayan durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede bu işlevde +I, +g/+g ve iyelik eklerinden sonra gelen +n belirtme durumu eki kullanılırken, Çağatay Türkçesinde +nI belirtme durumu eki bu işlevi sürdürmüştür:

+nI ile:

Ol tarihte ol digenlerni barçasın aña kıldılar (NM: 94).

O tarihte onun dediklerinin tamamını ona yaptılar.

Bir kırgavulnı iskenesi (Eckmann 1988: 57)

Bir sülünün butu

Yıglamakıñnı sebebi (Eckmann 1988: 57).

(Senin) ağlamanın sebebi

4. Araç durumu işlevindeki kullanımları

Eski Türkçede, +g/+g belirtme durumu eki bu işlevde kullanılırken, Çağatay Türkçesinde +nI belirtme durumu yaygın olarak bu işlevi sürdürmüştür; bir örnekte ise, teklik kişi zamirlere gelen +I, bu anlam ve işlevde kullanılmıştır. Ekin bu anlam ve işlevi, Çağatay Türkçesinde oldukça işlektir:

+nI ile:

Didi kim nefsnı meşgul kılatur-min (NM: 170).

Dedi ki nefisle meşgul oluyorum.

Ol kabûl kılıp alarnı nikâh kıldı (NM: 154).

O kabul edip onlarla nikâh kıydı.

Şeyh Said didi ki her kişi bizni koparsa, biz anı ortalı (NM: 372).

Şeyh Said dedi ki her kim bizimle ayağa kalkarsa, biz onunla oturalım.

5. Bulunma durumu işlevinde kullanımları

Yaptığımız taramalarda, Eski Türkçede örneğine rastlamadığımız bu işlev, oldukça canlıdır. Bu işlevde, +n ve +nI belirtme durumu ekleri kullanılmıştır:

+n ile:

Anıñ tarîfin kalem tili ‘âcizdür (NM: 356).

Onun tarifinde kalem dili acizdir.

+nI ile:

Ve bir pare kak iti bar irdi, kazanga saldı ve tuz salıp kazannı kaydattı (NM: 150).

Ve bir parça kuru eti vardı, kazana koydu ve tuz atıp kazanda kaydattı.

Ve Mekke ‘azîmeti kıldı, tevekkül kademi bile ol yolnı bardı (NM: 403).

Ve Mekke’ye doğru yöneldi, tevekkül adımlarıyla o yolda yürüdü.

Sonuç

Belirtme durumu, Türk dilinde, Eski Türkçe döneminden başlayarak, canlı bir biçimde kullanılmıştır. Bu ekler, bu dönemde şekil açısından çeşitlilik gösterdiği gibi işlev ve anlam açısından da çeşitlilik göstermiştir. Bu işlevler, *yönelme*, *çıkma*, *tamlayan* ve *araç durumu*dur. Belirtme durumu ekleri, +g/+g dışında, tarihî Türk lehçelerine de geçmiş; bu lehçelerden Çağatay Türkçesinde Eski Türkçedeki işlevlerini aynen sürdürmüştür. Ayrıca bu tarihî lehçede, Eski Türkçede rastlamadığımız bulunma durumu işlevinde kullanılmaya da başlamıştır. Bu yönüyle, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi büyük benzerlikler göstermektedir.

Kısaltmalar

- 📖 HNO. Orkun, H. Namık (1940), Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası, İstanbul: Alaeddin Kırıl Basımevi
📖 MEOA. Ergin, Muharrem (2004), Orhun Abideleri, 32. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yay.

- 📖 NM. Eraslan, Kemal (1996), *Ali-şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yay.

Kaynaklar

- 📖 Barutçu-Özönder, F. Sema (1998), *Üç İtigsizler –Giriş-Metin-İndeks XXX Levha-*, Ankara: TDK yay.
- 📖 Canpolat, Mustafa (1992), “Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt X, S. 1, Ankara: ss. 9-11
- 📖 Eckmann, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay.
- 📖 Eraslan, Kemal (1980), *Eski Türkçede İsim-Füller*, İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay.
- 📖 Eraslan, Kemal (1996), *Ali-şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I Metin*, Ankara: TDK Yay.
- 📖 Ercilasun, A. Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.
- 📖 Ergin, Muharrem (1985), *Türk Dil Bilgisi-* 15. Baskı-, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- 📖 Ergin, Muharrem (2004), *Orhun Abideleri*, 32. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- 📖 Gabain, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- 📖 Karahan, Leyla (1996), “Yükleme (accusative) ve İlgi Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Dil Kurumu*, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı-*, ss.605-611, Ankara: TDK Yay.
- 📖 Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk-Giriş, Metin ve Dizin-*, Ankara: TDK Yay.
- 📖 Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- 📖 Orkun, H. Namık (1940), *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası*, İstanbul: Alaeddin Kural Basımevi
- 📖 Tekin, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II.- Maytrisimit, Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram-*, Erzurum: Atatürk Ü. Yay.
- 📖 Tekin, Şinasi (1992), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: TKAE. Yay.
- 📖 Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara : Sanat Kitapevi.

ER TÖŞTÜK DESTANINDAKİ STEREOTİP MOTİFLERİN ANALİZİ

Analysis of Stereotype Motives in “Er Töştük” Epos

*Fikret TÜRKMEN**

Özet

Sosyolojik bir kavram olan *stereotip*, milletlerin kalıplaşmış değer yargılarını, zihniyetlerini, dünyayı algılayış biçimlerini ifade eder. Yaşanılan devir, mekân ve ilişkiler her milletin farklı *stereotiplere* (kod klişeleri) sahip olmasına neden olur. Bu durum yalnızca toplumsal ilişkilerde değil edebî ürünlerde de görülür. Bu makalede Kırgız Türklerinin meşhur destanlarından Er Töştük destanındaki stereotype özellikler taşıyan motifler ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Stereotip, Kırgız Destanları, Er Töştük Destanı

Abstract

As a sociological term, stereotype explains the mentalities, types of perception toward life and standard judgments of nations. The notions of era, places and relationships have resulted in having different stereotypes (cod clichés) for each nation. This situation has been observed not only in societal affairs but also in literary products. In this paper, the motives of the famous epos of Krygyz “Er Töştük”, which possess stereotypic characteristic, will be picked up and analyzed.

Key Words: Stereotype, Krygyz Eposes, Er Töştük Epos

Konuya girmeden önce, stereotip kavramının anlamı üzerinde durmakta fayda vardır. Özellikle bu kavramdan ne anlaşıldığını ve folklorik eserlerde hangi anlamıyla kullanıldığını açıklamak gerekmektedir. Sosyologlar, bu kavram için “İnsanları bir takım türlere ve tiplere bölmeyi ifade eden zihinsel eserlerdir ki bunlar belli özelliklerin, muayyen insanlarda mevcut sanılmasını ifade ederler.”¹ demektedirler. Bu özellikler her zaman gerçeğe veya müspet kanıtlara dayanmaz. Olması gerektiği gibi düşünürler. Basmakalıp, ancak ön yargılı basmakalıp düşüncelerdir. Stereotiplerin ayırt edici bir takım özellikleri vardır. Alelade bilgiye dayanırlar ve sözlü kültür ürünü olarak kabul edilirler. Toplumda sözlü yolla yayılırlar.²

Bazı bilim adamları stereotiplerin sözlü olarak, bilinçsiz bir şekilde ve rastgele elde edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Bunlar, tecrübeden çok, kulaktan kulağa aktarılarak öğrenilen, zaman zaman gerçek ve faydalı da olabilen bilgilerdir. İnsanlar çevrelerini değerlendirirken her zaman aklı davranmazlar; duyguların, antipati ve sempatilerinin etkileriyle düşünür ve değerlendirilirler.

Stereotiplerin bir başka özelliği de tahmini ve duygusal durumu ifade eden değer yargıları olmasıdır. Ancak yargılar, gerçek olaylar arasında hüküm verme şeklindedir. Buradaki yargılar ise belki ön yargı diyebileceğimiz, gerçek belli olmadan ortaya çıkan, içeriği objektif bir gerçekle uzlaşım sağlamadığı kontrol edilmemiş olan bilgiler şeklindedir. Bu bakımdan ön yargı demek daha doğru olacaktır. Yargılar ve ön yargılar, kuşaktan kuşağa miras olarak geçerler. Kültürün muhtevasında da mevcudiyetleri mutlak olan ve kaçınılmayan değerlerdir. Rasyonel ve bilimsel düşünen bir toplumda yargı sayısı artarsa, ön yargı sayısı azalır. Yani, yargı ve ön yargı daima ters orantılıdır.

Stereotipler, toplumun gelenek ve göreneklerinden meydana gelirler. Bu yüzden toplumsal inanışlar yaratırlar. Genel olarak yanlış olsalar da bu özelliklerini kaybetmezler. Hatta çoğu zaman stereotiplerde gerçeğin payı oldukça azdır. Bu yüzden haberleşme süreçlerine ve insanların

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Mehmet Tezcan, **Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Değerler) ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme**, Ankara 1974, s. 9 (Joseph Fichter'in *Sociology*, U.S.A. 1966, s. 7'den naklen).

² Roger Brown, **Social Psychology**, London 1965, s. 5, 179-181'den naklen; M. Tezcan. age. s. 9.

kavramlaştırma eğilimlerine göre tutumlar ve kanaatler, sosyal stereotip haline gelirler. Stereotip terimi ilk defa Walter Lippmann tarafından “kafamızdaki resim” anlamında ve standardize edilmiş kalıp yargılar, basmakalıp fikirler, düşünce klişeleri ve kafamızdaki tasavvurları basitleştiren bir takım zihinsel ameliyeler olarak, muayyen olayları ve hareket tarzımızı ayarlayan davranış kurallarının tümünü, bizim muayyen olayları nasıl ve ne şekilde gözleyebileceğimizi tayin eden hazır kalıplar anlamında kullanılmıştır.³

Bütün bu görüşler, stereotiplerin ilerleyen doğrultuda ya genelleştirme ya da özelleştirme eğilimine göre gelişmekte olduğunda birleşmektedir. İlkinde, tanıdığımız, aynı kategoride bulunan birkaç kişinin veya olayın özelliklerini bütüne teşmil ederiz. Mesela; bir etnik gruptan tanıdığımız birkaç kişiye ait ortak özelliklere bakarak, bütün etnik grubu aynı kategoriye sokarız. İkincisinde ise bir kategori hakkındaki fikrimizi ve kanaatlerimizi kişi ve olaylara atfederiz. Mesela; bazı etnik grupları peşin olarak (ön yargıyla) iyi veya kötü kabul eder ve o gruba mensup olan bütün fertleri de aynı kanaatle değerlendiririz. Bu değerlendirmelerden birincisinde özelleştirme, ikincisinde genelleştirme söz konusudur.

Biz, bu incelememizde stereotipi, çoğunluğun kabul ettiği ve ciddiye aldığı, değer olarak saygı duyduğu kavram olarak düşünüyoruz. Bunlar, sosyolojide stereotip fert ve toplum için neyse bizde de herhangi bir eserde, fert yerine bir olay, cemiyet yerine de yaratılan edebî tür aynı şeydir. Bu çalışmamızda olayların eserin bütünlüğü içinde kategorilerini tayin etmeyi, diğer olaylara göre hangi fonksiyona sahip olduğunu öğrenmeyi ve rolleri belirlemeyi deneyeceğiz.

Konumuz olan Er Töştük destanındaki stereotip olarak ele alacağımız olayları belirlemek için, önce Er Töştük destanı hakkında kısa bir bilgi verip ardından eserin özetini vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bilindiği gibi, Er Töştük, büyük Manas dairesinin halkalarından biridir. Kahraman Er Töştük de Manas Destanı'nda onun arkadaşı olarak birkaç defa geçer, hatta mücadelelere de katılır. Fakat Er Töştük'ün maceralarında Manas'ın katılımı söz konusu olmaz. Böylece Er Töştük, döneminden ayrı olarak, kendi varlığı ile yaşayan, etkileyici şamanistik içerikli bir hikâyedir. Eserin kahramanının karakterini belirlemek oldukça zordur. Özetinde de belirteceğimiz gibi, yeraltına gitmeden önce aile bağları çok kuvvetli bir tip olan kahraman, kaçırılan sürülerini geri getirir, ailenin bütün problemleri ile ilgilenir. Kardeşlerini akrabaları ile bir araya getirir vb. Ancak daha sonra yeraltına sürgün gitmesi sırasında ve sonrasında, karısını, kardeşlerini ve diğer yakınlarını bir daha hatırlamaz görünür. Bu durum Anadolu halk hikâyelerinde de sık karşılaşılan bir karakter karmaşasıdır. Bir bakıma stereotiptir. Mesela Aşık Garip Hikayesi'nde, Garip gunbette bulunduğu 7 yıl süresince sevgilisini, annesini ve kız kardeşini hatırlamaz.⁴

Er Töştük'ün bizim incelememizde kullandığımız Sayakbay Karalayev anlatmasında, Manas sahneye çıkmaz. Er Töştük, Kırgızlara komşu olan Kazaklarda “Er Töstik”, Tümen Tatarlarında “Yir Töştük” adıyla varyantları olan, ancak Kırgızlarda nazım-nesir karışık diğer varyantlarda sadece nesir halinde anlatılan geniş yayımlı bir destandır.

Kırgız Sayakbay Karalayev varyantı, 1938 yılında ünlü bir manasçıdan derlenmiş, 1956 yılında J. Taş-Temirov'un önsözünü yayımlanmıştır. Bu varyant daha sonra P. N. Boratav ve Louis Bazin tarafından diğer iki varyantla tamir edilerek, Fransızca olarak yeniden yayımlanmıştır.⁵

Bu kitaptaki metni, Boratav, Radloff'un 1869'da Yolay adlı bir Manasçıdan derleyip 1885'te yayımladığı metni de kullanarak eksik epizotları tamamlamış ve eklediği kısımları belirten açıklamalar yapmıştır.⁶

³ Nermin Abadan, **Türk Halk Oyunu Yanıltıcı Klişeler**, Cumhuriyet, 8 Ağustos 1965'ten naklen; M. Tezcan, age. s. 11.

⁴ Bkz. Fikret Türkmen, **Aşık Garip Hikayesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma**, Ankara 1974.

⁵ Pertev Nailî Boratav, “Aventures merveilleuses sous terre et ailleurs de Er Töştük”, **Le Geant des steppes**, Col. Unesco, Paris-1965.

Bu tasnife göre, Er Töştük'ün konusu kısaca şöyledir:⁷

1. Eleman, sekiz çocuklu yaşlı bir adamdır. Hayatının son demlerinde dokuzuncu çocuğu doğar ve adını Er Töştük koyarlar. Çocuk, sürüleriyle birlikte kaybolan ağabeylerini bulur ve getirir. Böylece ilk kahramanlığını göstermiş olur.

2. Eleman, dokuz oğlunu dokuz kız kardeşle evlendirmek ister ve gelinleri aramak üzere yollara düşer. Sonunda Sarabay'ın dokuz kızını bulur ve onları alıp ülkesine dönerken, yedi başlı ejderha olan ihtiyar cadı Zelmogus'a rastlar. Zelmogus, ondan hayatlarına karşılık olarak Er Töştük'ün canının ve gücünün içinde saklandığı sihirli kutuyu ister ve alır.

3. Er Töştük kutuyu geri almak için cadının peşine düşer. Karısı Kenyeke'nin armağan ettiği olağanüstü atına binerek, sihirli kutuyu kurtarır. Ancak cadı onu takip eder ve Er Töştük'ü yeraltına sürgüne gönderir.

4. Er Töştük, yeraltında her birinin ayrı bir olağanüstü gücü olan dört Mamit'e rastlar. Bunlardan biri geyikten hızlı koşar, biri uzakları işitir, biri uzağı görür, biri de denizlerin suyunu içerek bitirebilir.

5. Er Töştük, yeraltında kaplanın, ayının ve karıncanın da arkadaşı olur. Onlara iyilik eder. Onlar da sıkıştığı anda Er Töştük'e yardım edeceklerini vadelerler.

6. Er Töştük, yeraltı dünyasının padişahı olan Kök Döö (Gök Dev)'nün küçük kızı Kül Ayim'e rastlar. Er Töştük'ü, daha önce rüyasında gören bu kız, ona âşık olmuştur. Kahramanımızı zorlamak ve Kök Döö'nün ülkesine getirmek için cadıyı da zaten o göndermiştir. Kül Ayim, bir plan yaparak Er Töştük'ün çoban kılığında babasının hizmetine girmesini sağlar.

Kök Döö, üç kızına, artık evlenme yaşına geldiklerini ve beğendikleri gençleri elma atarak seçmelerini söyler. Kül Ayim, elmayı kel çoban kılığındaki Er Töştük'e atar. Hükümdar memnun olmamasına rağmen, onların evlenmelerine razı olur.

7. Kök Döö'nün kızların seçtikleri damat adaylarından bir takım istekleri vardır. Bunlar:

- Doksan adet yaban eşiği sıpası avlamak.
- Esrarengiz şekilde kaybolan benekli kırsığın olağanüstü taylarını bulmak.

Damat adaylarından ilk ikisi başarısız olurlar. Avdan dönerlerken Kel Çoban'a dert yarılar. Çoban, kızgın demir üzerine oturdukları takdirde, başarının sırrını onlara vereceğini söyler.

İkinci olarak, dev bir kartalın yavrularını ejderhadan kurtarır. Bu kartalın kaçırdığı tayları geri alır ve bunları iki damat adayına verir. Fakat damat adayları, toplanan kalabalığa, tayları kendilerinin kurtarıp getirdiklerini söylerler. Tam o sırada, Er Töştük gelip arkalarını kalabalığa döndürerek, yanıklarını göstererek yalanlarını ortaya çıkarır.

Kök Döö, bu damadın tehlikeli kahraman Er Töştük olduğunu öğrenir ve onu da sınımadan geçirmek için;

- Kızgın demirden bir başlık giymesini ister,
- At yarışını kazanmasını ister,
- Koşuyu kazanmasını ister,
- Saçılmış tanelerin kısa bir sürede toplanmasını ister,
- Kaplanla ve ayıyla mücadele etmesini ister,
- Dönüşü olmayan ülkeden kırk kulplu kazanı getirmesini ister.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Pertev Naili Boratav, Louis Bazun, **Er Töştük** (Yukarıdaki kitabın girişinin Türkçe çevirisi); F. Türkmen, **Manas Destanı Üzerinde İncelemeler-I Çeviriler**, s. 230 vd.

⁷ Pertev Naili Boratav, **age**, s. 252 vd.

Er Töştük, olağanüstü güçleri olan dostları dört mamit (Muhtemelen Muhammet'ten, inanmış, ermiş, kutsal kişi gibi bir anlam ifade eder) ile kaplan, ayı, karınca ve atının yardımcılarıyla bütün sınavları başarır.

Yedi başlı cadı, atın suyun dibinden çıkardığı kırk kulplu kazanla öldürülür.

8. Bu sınav sırasında dört arkadaşını öldüren ve kendisine de sandık getirme denemesini yaptıran Kara Döö'yü, sonra da Kök Döö'yü öldürür.

9. Er Töştük, iki karısı (Kül Ayim ve Biyti-Kung) ile birlikte ülkesine dönmek üzere yola çıkar. Ancak önce yeryüzüne çıkmaları gerekmektedir. Bu görevi dev kartal yüklenir. Çıkış sırasında yiyeceği tükenen kartala Er Töştük baldırından keserek bir parça et verir.

10. Yeryüzüne çıktıktan sonra da bir çok sınamadan geçen kahramanlarımız, yolda yaralı halde bir çukura atılan Coyun-Kulak'a rastlar. Onu yanına alır, fakat kısa sürede Coyun Kulak'ın hain olduğu anlaşılır. Coyun Kulak, Er Töştük'ü öldürür ve iki karısını alıp kaçar. Ancak dev kartal, Er Töştük'ü diriltir. Töştük, Coyun Kulak'ı bulur. Onun yedi canlı olduğunu ve canlarının yedi kuşun vücudunda saklı olduğunu, ikinci karısı olan, (Kök Döö'yü sığırtmacı Tek Gözlü Döö'yü kurtaran prenses) Biyti Küng'un yardımıyla öğrenir. Yedi kuşu da öldürünce Coyun Kulak da ölür.

Sonunda Er Töştük ülkesine döner ve sadakatini isbat için hamile olarak, yedi yıl doğurmayı bekleyen Kenyeye'ye kavuşur.

Bu iskelet yapısı içinde, epik hikâye, kahramanın doğumu, evlenmesi, kayıp sürülerin ve kardeşlerin aranması, vb. bir seri stereotip motif ve sahneler ihtiva etmektedir.

Olağanüstü masallarla, hatta Anadolu halk hikâyeleri ile ortak olan pek çok motif bu kompleks destanı süslemektedir. Hatta bazı stereotip motifler, uluslararası masal repertuarlarında da yer almaktadır.

Biz bu destandaki stereotipleri W. Eberhard ve P. N. Boratav'ın hazırladıkları TTV'deki Türk Masalları⁸ ile ayrıca A. Aarne-S. Thompson'un "The Types of The Folktale"⁹ ve S. Thompson'un Motif İndeks'indeki dünya masalları ile karşılaştırmayı ve analiz etmeyi deneyeceğiz.¹⁰

"Yeraltı dünyasına inme", "prensesin kaçırılması", "olağanüstü arkadaşların tâbi tutulduğu sınavlar", "sihirli bir kuşun kanadında yer yüzüne çıkma" motifleri Aarne-Thompson'un tip katalogundaki masal tipleri arasında yer alan uluslararası stereotiplerdendir. (Aarne-Thompson No: 8. 301 A, 301 B) Aynı şekilde Türk masal tipleri arasında da TTV deki 72,77 ve 207 (III. Motif 3-5)'e uygun düşmektedir.

Er Töştük'ün yeraltı dünyasında rastladığı dev, Ay Kulak'tır. Bu kelimenin Ayı Kulak'tan bozma olduğu açıktır. Ayı Kulak, pek çok masalda karşımıza çıkan önemli bir motiftir (TTV. 146, III, 77 III, Motif I, Aath, 301 B).

Ayının, ay şeklinde bozulmuş hali, Töştük'te ikinci dev, Kun (Gün) Kulak'ın yaratılmasına yol açar. Aynı şekilde yeraltı dünyasında iki hükümdarla karşılaşır. Bunların isimleri Kırım Han ve Urum Han'dır. Er Töştük, Kırım Han'ın kızı Akçenem ve onun hizmetçisi Kuytu Küng ile evlenecektir. Karalayev versiyonunda bu isimler, Kül Ayim ve Biyti Küng olmaktadır.

Urum Han ve Kırım Han, Kök Döö'nün dünyası olan tarihî bir lokalizasyon stereotipi olarak düşünülebilir.

Karalayev varyantında Kök Döö'nün yerine Er Töştük'ten Demir Han'ın kızını getirmesini Yılanlar Kralı Jılan-Bapıt Han ister. Buna karşılık kendi kızını ona verecektir. Bu hikayelerde Küng'e adı

⁸ Eberhard, Wolfram - Perteve Naili Boratav, **Typen Turkischen Volksmarchen**, (İncelemede TTV şeklinde kısaltılmıştır) Wiesbaden-1953.

⁹ Aarne Antti - Stith Thompson, **The Types of The Folktale**, Helsinki-1966 (Aath olarak kısaltılmıştır.)

¹⁰ Stith Thompson, "Motif Index of Folk Literature", **Tomel, I-V**, İndiana - London, 1955-58 (Motif olarak kısaltılmıştır).

Kuytu Kün/Biyti Küng'ten gelmektedir. Olağanüstü kuşun adı da mitolojik bir kuş olan Simurg'dan gelen Samirik'tir. TTV'deki 72. tipteki Zümrütüanka'nın bozulmuş şeklidir.

Bütün bunlar bize stereotip olayların metin içinde veya türler arasında nasıl kullanılabildiğini göstermektedir.

“Olağanüstü arkadaşlar” stereotipi de TTV'de 215. III tipe uyar. Burada, en genç oğul ayının ayağına batan diken çıkarır. Karalayev varyantında ayının yerini kaplan almaktadır.

TTV 175'teki evlilik isteğinin bir meyve ile belirtilmesi motifi 175. III-Motif 6 da üç prensesin kavun göndererek evlilik isteklerini belirtmeleri şeklindedir. Karalayev varyantında, biri çürümüş, ikincisi olgunlaşmış, üçüncüsü ise henüz tam olgunlaşmamış meyveler, üç kızın da evlenme yaşlarına geldiklerini sembolize etmektedir.

Bu ve benzeri stereotipler, hem Er Töştük destanının kompozisyonunda hem de Orta Asya ve Anadolu halk masallarında yaygın olarak yer almaktadır. “Olağanüstü bir vasıta ile mekan değiştirme”nin Aşık Garip Hikâyesi'nde kahramanın Halep'ten Tiflis'e bir göz yumup açma süresinde gelmesinde olduğu gibi.¹¹

Bir başka stereotip de “vahşi hayvanların kahramana yardım etmesi”dir. Yeraltı dünyasında Er Töştük'e yardım eden hayvanların benzerleri Anadolu'daki “Melikşah ile Güllühan” hikâyesinde karşımıza çıkar (TTV 37 ve 72. tipler). Melikşah'tan kurtulmak için, hastalanmış gibi yapan annesi, ondan vahşi aslanların bekçiliğini yaptığı bir bahçeden nar getirmesini ister. Melikşah o bahçeye gider, aslanları öldürür fakat yavrularına kıyamaz. Daha sonra yatıp uyur. Haramiler onu öldürmek istediklerinde aslan yavruları kahramanımızı kurtarır.¹²

Er Töştük'te yer alan pek çok motif bize epik hikâyenin halk masalına dönüşmesini, yeni ve ileri bir evreyi göstermektedir. Aath'deki 301 A ve 302 B'deki masalların dünyada çok yaygın olduğunu görmekteyiz, Avrupa, Asya, Hindistan, Çin, Kuzey Afrika, Amerika yerlileri arasındaki anlatımları bilim adamlarınca tahlil edilmiştir.¹³ Bu tahliller, mukayeseli masal incelemeleri için de çok önemli bilgiler vermektedir.

Elbette bu kısa incelemede, bütün varyantları epizotları ve motifleriyle, stereotipleri ile incelememiz mümkün olmadığı için sadece bazı örnekler vererek dikkati çekmekle yetindik.

Sonuç olarak, Er Töştük, Kırgızların ve bütün Türk boylarının folklorundan kaynaklanan motif ve stereotiplerden oluşmuştur. Epik bütünlük, değişik kaynaklı karmaşık elemanları, özellikle masallardaki elemanları çeken “manyetik bir merkez” durumundadır. Aslında Er Töştük'ün anlatımında epik ve epiko-romanesk elemanlar birbirlerine girmiş durumdadır. Anlatımda iki ihtiyaç, anlatıcıyı yönlendirmektedir. Bunlardan ilki epik düzenin ihtiyacıdır. Metin içinde yan yana bulunmak yerine iç içe girerek, bazen genişleyen bazen daralan metin içi bir yayılma göstermektedirler. İkincisi ise anlatıcının, anlatım üslûbunu normalleştirdiği ve kendine has kalıplaşmış (stereotip) formüllerle anlattığı, yani anlatıcının duyduğu ihtiyaçtır. Zincirleme masallarda veya epik dairelerde anlatım sırasında, her anlatım türü, kendine has özellikleri korur. Destanlar içinde, Er Töştük destanı bu bakımdan başarılı bir sentez örneğidir.

¹¹ Fikret Türkmen, **Aşık Garip Hikâyesi**, Ankara 1974.

¹² Otto Spies, **Türk Halk Kitapları** (Çev. Behçet Gönül), İstanbul 1941, s. 120 vd.

¹³ Pertev Naili Boratav, **Er Töştük ve Halk Masalı**, (F. Türkmen, **Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler I)** Ankara, 1995, s. 257.

ÇEVİRİLER - AKTARMALAR

ARAP MI YOKSA LÂTİN ALFABESİ Mİ?

Bir Harp Gemisi Fiyatına Reform

1926 'da Bakû'da Yapılan Birinci Türkoloji Kongresi'ndeki Müzakereler*

Jala GARİBOVA

1926'da Bakû, Türkiye'den ve Sovyetler Birliği'ndeki Türkçe konuşan cumhuriyetlerden (Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Azerbaycanlılar ve Tatarlar) temsilcileri biraraya getiren Birinci Türkoloji Kongresi'ne ev sahipliği yaptı. Kongreye yine Rus coğrafyasında bulunan aralarında Çuvaşlar, Sakalar (Yakutlar), Hakaslar ve Balkarlar'ın da bulunduğu Türkçe konuşan daha küçük grupların temsilcileri de davet edildi.

Herkesin kafasındaki temel soru şu idi: Türk dillerinin ses özelliklerini tam olarak ifade edecek şekilde mevcut Arap alfabesini mi düzenlemeliyiz, yoksa tamamen yeni bir alfabe mi (değiştirilmiş Lâtin alfabesi) benimsemeliyiz. Ayrıca ortak olarak kullanabileceğimiz tek bir alfabe üzerinde mutabakat sağlayabilir miyiz? Bu konuda 26 Şubat, 5 Mart tarihleri arasında 8 gün boyunca hararetle tartışmalar yaşandı. Allah'tan Kongre'nin stenografileri hâlâ mevcut; bu şekilde Arapçı ve Lâtinciler arasındaki bazı tartışmaların yoğunluğunu anlayabiliyoruz.

Tartışmaların bazıları meselenin esasını kavramaya yönelik olarak bilimsel ve linguistik bilgilere dayanmakla birlikte bazıları ön yargılarla dolu idi. Bu konudaki belgeleri okumak, bu reformist şahsiyetlerin tarihte böylesine önemli bir kararı verirken ne kadar bilinçli olduklarını takdir etmemizi sağlamaktadır. Ancak onlar, Sovyetlerin, İslâm ile olan bağlantıların koparılması için Arapça'yı tamamen ortadan kaldırmayı hedefleyen asıl planının sadece birer piyonu olacaklarını fark etmemişlerdi. Nitekim daha on sene geçmeden lâtinleştirme yönündeki bütün bu gayretler boşa çıkarılacak ve Sovyetler Birliği'ndeki bütün Müslüman topluluklar için Kiril alfabesi zorunluluk haline getirilecekti. Herşeye rağmen o birkaç yıl içinde (1922-1939) Azerbaycan'da Lâtin alfabesine geçiş konusunda alınan mesafe, görünüşteki başarısızlığa rağmen, 50 yıl sonra yani Azerbaycan 1991'de bağımsızlığını kazandığı zaman önemli bir faktör olmuş, meclis sadece birkaç hafta içinde resmî alfabe olarak Lâtin alfabesini kabul etmiştir.

1926'daki Kongre'de neler olup bittiğinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından, aşağıda, oldukça çarpıcı bazı tartışmalara yer veriyoruz:¹

Ruslar Öğrenebilsin Diye

Peskov: (Sovyetler Birliği'nde yer alan) milletler arasında iletişim kopukluğu bulunmaktadır. Bu problemi bir an evvel ve kökünden halletmek için, eğitim açısından daha ileride olan biz Ruslar geri kalmış Türk kardeşlerimize daha çok dikkat etmeliyiz. Ortak bir dil ve ortak yazı sistemi olmadan bunu yapamayız. Arap alfabesini kullanarak Türk dillerini öğrenmenin, Ruslar ve diğer milletler için son derece zor olduğu ortadadır.

* Makale, Jala Garibova, tarafından, "Azerbaijan International (8.1) İlkbahar 2000, Los Angeles, s. 58-61" adlı dergide yayınlanmıştır.

¹ Bu pasajlar Bakû'daki Birinci Türkoloji Kongresi'ndeki konuşmalardan Jala Garibova tarafından 1926'daki Kongre'nin başlıksız Rusça stenografi transkripsiyonlarından derlenmiş ve çevrilmiştir. Bize bu nadir belgeleri sunduğu için Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar (Rezayev)'e derin şükranlarımızı sunarız.

Cahil İnsanları Fikrinden Döndürmek Kolaydır

Yakovlev: Alfabe reform projelerini uygularken her bir milletin sosyal ve kültürel şartlarını göz önüne almalıyız. Lâtin alfabesini kolaylıkla benimsemek, millet hayatında okur-yazarlığın gelişmişlik derecesi ile ters orantılıdır. Okur- yazarlık seviyesi ne kadar yüksekse reformları gerçekleştirmek o kadar zor olacaktır.

Bugüne kadar Azerbaycan'da yapılan reformlar oldukça başarılı oldu. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi okur-yazarlık seviyesi ülke çapında o kadar yüksek değildir. İkincisi millî proleterya (işçi sınıfı) bir tek yerde – Bakû'da toplanmıştır. Müslüman toplulukların bölgelerine baktığımızda da, Arap alfabesinin belli bölgelerde tarihî rolünü kaybettiğini görürüz.

Estetik İçin Arapça (Arap Alfabesi)

Jirkov: Bugün Lâtin alfabesini benimseme yönündeki eğilimler yanında Arap alfabesini reforme etme eğilimleri de vardır. Şurasını unutmamalıyız ki, Arap alfabesi, estetik prensipleri yerine getirecek şekilde tasarlanmıştır. Bu nedenle o sadece el yazısı için uygundur. Arap alfabesinin muhteşem güzelliği, teknik açıdan onun geliştirilmesini imkânsız kılmaktadır. Bir alfabe için ana prensip, açıklığı ve ayırt ediciliğidir. Ancak Arap alfabesi daha çok estetik değer açısından takdir edilmelidir.

Arap Alfabesi Gözlük Nedeni Değil

Qelimcan Şeref: Arap alfabesinin, Türk dilinin bütün fonetik imkânlarını karşılamadığına katılıyorum. Ancak Lâtin alfabesi de tamamen karşılamaz. Bütün sesleri yansıtmak için Türk toplulukları semboller icat etmeli, ya da Lâtin alfabesinde mevcut sembollere, çizgiler ya da noktalar eklemelidir. Yoldaş Ağamalıoğlu Lâtin alfabesini benimseme meselesini ortaya getirdiğinde, Yoldaş Lenin sordu:

-Halkın bu konudaki yaklaşımı ne olacak?

Ağamalıoğlu şöyle cevap verdi:

-Onlar buna tamamen hazırlar.

Lenin:

-Bu Doğu'da bir devrimdir.

Ancak bence Ağamalıoğlu Azerbaycan halkının Lâtin alfabesini benimsemeye hazır olduğunu düşünürken yanılıyordu.

Arapça sembollerin göz açısından zorlayıcı olduğu ifadesi doğru değildir. Doğu'da çokça okuyup yazanlar arasında bile kaç kişi gözlük takar? Gözlük takmamızın asıl nedeni Rus harf sistemidir.

Ayrıca, Arap yazı sistemi elin saat yönüne doğal hareketine tekabül eder. Ancak Lâtin ve Kiril'de sık kullanılan "o", "e", "b" gibi harfleri yazarken saat yönünün aksi yönünde hareket etmek zorundasınız.

Arapça'nın Zorluğu

Umar Aliyev: İlerici Araplar bile Arap yazısının zorluğundan şikayet ederler ve şöyle derler: "Avrupa'da kelimeler onları okuyup anlayabileceğiniz şekilde yazılır. Arapça yazıda onu doğru şekilde telâffuz etmeden önce anlamını çıkarmalısınız. Zira kısa sesliler belirtilmez. Örneğin "gazanfar" (aslan) kelimesini yazdığınızı farz edelim. Arapça'da sadece sessizleri, "ğ", "z", "n", "f", "r" harflerini yazarsınız. Türkçe'deki 12 sesliyi ve diftongları (iki seslinin bir hece halinde kaynaşması) mümkün olabilen bütün pozisyonları ile düşündüğünüzde, bu kelimeyi en az 60 değişik şekilde okuyabilirsiniz.

Arapça yazının hiyeroglif tabiatının kelimeleri okumayı hızlandırdığı doğrudur. Fakat bu avantajlar okumayı henüz öğrenen sıradan bir insan için değil, sadece âlimler içindir. Ayrıca Arapça yazmakta yetenekli değilseniz ve bir noktayı belirli bir harften biraz öteye ya da olması gerekenden daha yakın bir yere koyarsanız, bu okuyucu için büyük karmaşa yaratabilir.

Arap alfabesi sadece elle yazılmak için tasarlanmıştı. Bu nedenle harflerin uzantıları (kuyrukları) var. Bu, el yazısının gerektirdiği bir şeydi. Fakat şimdi teknoloji bu uzantıların atılmasını gerektiriyor. Dolayısı ile Arapça yazı bir ikileme karşı karşıya. Yazma ve okumada harflerin ayırt edilebilmesi bu uzantıları gerektirirken teknoloji bu uzantıları istemiyor. Uzantıların kesilmesi Arap alfabesinin okunmasını zorlaştıracaktır.

Qelimecan Şarifov Arap alfabesinin elin tabîî hareketine tekabül ettiğini söylüyor. Fakat saat yönüne aksi hareketle yerleştirilen noktalara ne demeli? Ve soldan sağa yazılan rakam problemini de düşünün – Bu, Arapça harfleri yazma yönüne tamamen ters düşmektedir.

Minimum Masraf

Sultan Mecid Efendiyev: Lâtin alfabesinin bazı muhalifleri, projenin çok masraf ve çaba gerektireceğini söylüyorlar. Fakat geri adım atmamalıyız. Reformun değeri ile karşılaştırıldığında bu masraf hiçbir şey değildir. Daha önceki dönemdeki lâtincilerden biri olan Mirze Mülküm Xan, Yakın Doğu'daki bütün edebî mirası yeniden basmanın bir harp gemisi inşası ile aynı tutarda olacağını söylemiştir. Arapça'yı tamamen kaldırmamız gerektiğini söylemiyorum. Edebî belgelerin araştırması için çalışmalarda Arapça kullanılabilir. Örneğin Almanya'yı ele alalım. Onlar Lâtin alfabesinin yanında Gotik'i de kullanıyorlar.

Değişikliğe Gerek Yok

Baytursun: Alfabe sadece semboller setidir. Biz, alfabenin var olmadığı ya da ihtiyaçları karşılamadığı durumlar için alfabe konusunu gündeme getirmeliyiz. Ancak bizim böyle bir güçlüğümüz yok. Alfabe için ana ihtiyaçlar (alfabeden beklenen temel şeyler) şunlar olmalı:

1. Sesleri yansıtma becerisi
2. Teknik uygunluk (elverişlilik).

Eğer sesliler yoksa, onları Arap alfabesini baz alarak biz yapmalıyız.

Bugünlerde kitap basımı, sözlük derleme, dilbilgisi kitapları yazma gibi pek çok problemimiz var. Enerjimizi bu hayati projelere yöneltmeliyiz. Halkımız yerin altına yapılmış evlerde mal(sığır)ları ile birlikte zorlukla yaşıyor. Eğer bize yardım etmek istiyorsanız, somut bir şey yapın.

Birisi müzik partilerinin soldan sağa, Arapçanın ise sağdan sola yazıldığından bahsediyordu. Ancak Türk dünyasında o kadar çok şarkıcı mı var ki alfabemizi onların uğruna değiştirelim. Bundan 10 yıl sonra neler olacak bakalım. Şu an böyle şeyler için uygun zaman değil.

Mirasa Fazla Önem Veriliyor

Ağamalıoğlu: Arap alfabesinin taraftarları şöyle diyorlar: “500 yıllık kültürel mirasımız var. Onu kaybetmek istemiyoruz.” Evet, Fuzulî ve Nevaî'miz var. Ancak O dönemlerde toplumun kültür seviyesi ne idi? Bu kişiler kültürel açıdan zayıf olduğu bir çağda münferit olarak meydana çıkan isimlerdi. Bugün bazı Türk aktrislerimiz şöyle diyorlar: “Tiyatromuzun 50 yıllık bir tarihi var” Fakat bana söyler misiniz? Erkeklerin kadın rollerini oynamak zorunda kaldığı bu tiyatro ne çeşit bir tiyatro idi ?

Arap alfabesi sadece hatlardan oluşmuştur. Eğer noktaları kaldırılırsa, sadece hatlar kalır elinizde. Sadece hatları olan bir alfabe nasıl reforme edebilirsiniz? Lâtin alfabesinin çok geniş sayıda kombinasyon (modifikasyon) yaratmanıza imkan veren hatları ve daireleri vardır.

Ortak Alfabenin Prensipleri

Umar Aliyev: Lâtinleştirilmenin temel prensipleri aşağıdakiler olmalıdır:

1. Her bir ses birimini özel, tek bir sembol temsil etmeli.
2. Semboller Lâtin alfabesinden olmalı veya Lâtin harflerinden türetilmiş olmalı.
3. Rusça harflerden kaçınılmalı.

4. İlgili dilin doğal olmayan sesleri için semboller yaratılmamalı. Diğer bir deyişle o alfabede söz konusu sesler yoksa ilâve harfler konulmamalı. (Not: Kiril empoze edildikten sonra Azerî alfabesine eklenen 4 Kiril karakterinin Azerice için hiçbir ses değeri yoktu.)

5.Sembollerin tekrarından kaçınılmalı. (Arapça'da dört adet vardı).

6.Fonetik işaretlerden (noktalar gibi) kaçınılmalı.

7.Diftonglardan (iki seslinin bir hece halinde kaynaşması, tek bir ses için 2 veya 3 harf kullanımı: "ou", "ae", "sh", "ch" gibi) kaçınılmalı.

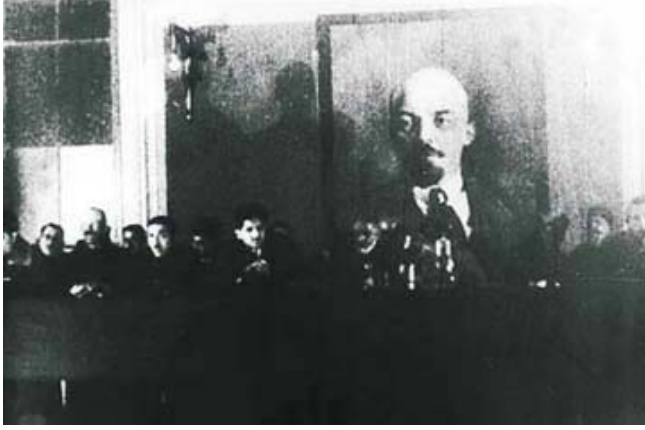
8.Yumuşak ya da sert ünsüzleri veya uzun seslileri göstermek için özel işaretlerden kaçınılmalı.

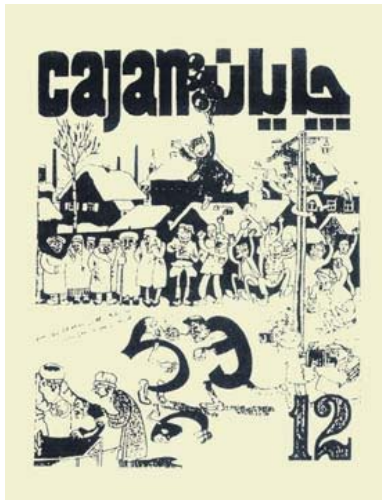
Fotoğraf 1: Türkçe için Arap ya da Lâtin alfabesini müzakere etmek üzere Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'nin delegeleri. Stalin 1930'ların sonunda Kongre'nin katılımcılarının çoğunu tutukladı, idam ettirdi ya da sürgüne gönderdi. (Foto: Millî Arşivler).

Fotoğraf 2: Türkiye'den Orta Asya'ya kadar Türkçe konuşan uluslardan Türkoloji Kongresi'ne gelen delegeler. (Foto: Millî Arşivler)

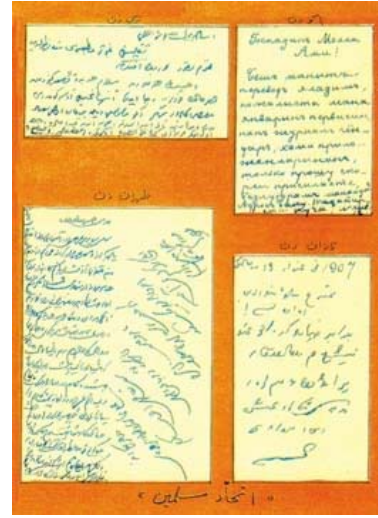

Fotoğraf 3: İki yıl önce Lenin'in öldüğü İsmailiyye Sarayı'nda toplanan Türkoloji Kongresi, (Foto: Millî Arşivler).

Fotoğraf 4: Stalin, bütün Türkçe konuşan toplulukların Kril alfabetini benimsemesine karar verdi. (Tataristan Yayını, Şayan,1928) Karikatür aynı sesin Arap (sol) ve Kril (sağ) temsilini gösteriyor. Seyirciler neşeleniyor ya da ağlıyor ve basın bu mücadeleyi fotoğraflıyor. Azerbaycan 1923'de Latin Alfabetini benimsedi ancak 1939'da Kril'e geçmeye zorlandı.

Fotoğraf 5: Çeşitli Türk dillerinden birbirine uzak Arapça alfabe (yazı) örnekleri, (Molla Nasreddin Dergisi)

Fotoğraf 6: Samedâğa Ağamalıoğlu, 1926 Türkoloji Kongresi Başkanı

Çeviren: Ali EROL*

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

AHMET YESEVİ YOLU VEYAHUT NAMIK KEMAL ZEYBEK HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ*

Şakir İBRAEV**

Kendi halkının zamanın değişimine ayak uyduramayıp geride kaldığını en önce sezenler; uyku halinin mahmurluğundan, şüursuzluklarından dolayı iyi olarak görünen ama aslında kötü olan zamanın farkına vararak halkı silkeleyip uyandırarak, kendilerine gelmesini sağlayanlar; o halkın gözü açık, akıllı insanlardır. Onlar başkalarından her bakımdan daha da ileridedirler. Yüzyılın başında büyük yazar, mücadele adamı Mirjakıp Duvlatov "Uyan Kazak! demişti. Uyumanın Kazaklar için ölüme eşit olduğunu tüm çıplaklığıyla sezdiğinden böyle bir ihtarda bulunmuş, halkı silkeleyip uyandırmaya, kendine getirmeye çalışmıştı.

Kanaatimce, "uyanma" kavramı zamanın ilerlemesi ve tarihî şartların değişimine göre farklılık göstermektedir. Günümüzden çeyrek asır önce geçerli olan bazı fikirler ve görüşler bile zamanımızda geçerliliğini yitirmiştir. Kazakistan kendi bağımsızlığını kazanıp ruhanî ve medenî zenginlikleri yeniden göz önüne alındığında, uyanma kavramının bir başka safhasını gördük. Uyanmak, millî ve manevî zenginliklerimize dayanarak, bunlardan güç alarak her bakımdan yeniden zenginleşmenin ilk ve tek şartıdır. Kazak medeniyetini dünya medeniyetinin ulaştığı seviyeye çıkarmak; eski kabulleri, önceleri hiç kullanmadığımız, girmedığımız sahalara yönlendirerek değiştirmek; etno-siyasî şartları yeniden değerlendirmek; ekonomik ilişkileri kökten ve yeniden kurmak; işte, bunların hepsi Kazakların yeniden uyanışını tekrar gündeme getirdi.

Bu uyanmanın büyüklüğü ve çeşitli yansımaları toplumun bütün kesimlerine, bütün sosyal ilişkilere; bürokrata da memura da, başkana da, işçiye de tam anlamıyla tesir etti. Yeniden uyanış; tarihî, siyasî, sosyo ekonomik ve kültürel değişiklikleri beraberinde getirdi. Bu şekildeki silkinmenin, köklü uyanışın en başından beri önderliğini Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev yapmıştır.

Memleketimiz bağımsızlığına kavuştuğundan bu yana ki on yıl içinde (2002 yılı itibarıyla) biz ne kadar uyanık; genel manada zamana ayak uydurabildik mi? Kazancımız ne oldu? Neleri kaybettik? Türlü türlü konulara varıp dayanan bu soruların cevabı, toplumumuzun uyanma kabiliyetine; medenî, ruhanî ve ekonomik potansiyeline bağlı meselelerle ilişkilidir. Bu soruların cevabını burada vermek mümkün olmadığından bunlar üzerinde daha sonra duracağız. Genellikle buna hakem olan şey vakittir. Hangi sahada olursa olsun on yıl içindeki düşünce ve psikolojimizde, toplumsal ve sosyo-siyasî hayatımızdaki olumlu gelişmeleri sezmek, eski ile karşılaştırarak anlamamak mümkün değildir.

Kazakların yeni devirdeki anlayışını değiştirip, uyanmaya başlamasına sebep olan bir başka husus ise akraba Türk halklarının yakınlaşması ve onlarla yeniden dostça ilişkiler kurulmasıdır ki böylece önceleri hayalini bile kuramadığımız şeyler gerçeğe dönüşmüştür. Köklü sosyo-siyasî değişiklikler bu alanın büyük şahsiyetlerini de tarih sahnesine çıkarmıştır. Türk dünyasının gerçek anlamdaki gönüldeşleri, değerli, aydın temsilcileri, akraba halkların birbiriyle; devlet ve devletlerin, devlet ile topluluğun kültürel, ruhanî yakınlığını bayrak edip göklerde dalgalandırdı; birçok başarılı faaliyeti gerçekleştirdi. Gelecekte yapılması gerekenler hakkında fikirlerini söylediler. Bunlara gerçekten inanarak hamle yaptığımızda da birçok başarıya imza atacağımıza kanaat getirdik. Hamle yapmak zorundayız ve bunu yaparken de birbirini canı gönülden destekleyen dostlarımızın desteğinin olması şarttır.

Böyle şahsiyetlerin içinde, Türkiye'nin meşhur devlet adamı ve ileri gelenlerinden olan Namık Kemal Zeybek'i, Türk halklarının içinde özellikle Kazakların, kendilerine yakın görerek değer vermelerinin gerekli olduğunu, söylememiz lüzumlu diye düşünüyorum. Büyüklerin sevdikleri akrabalarını "benim" diyerek paylaşamamaları gibi Namık Kemal'i de, yani Naken'i de, kendimizin bir parçası gibi, bizden biriymiş gibi görüp ona sahiplensek aşırı bir hassasiyet göstermiş olmayız. Elbette ki

* Bu makale Şakir İbraev tarafından Türkiye'de, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünde görev yaptığı 2001-2002 öğretim yılında kaleme alınmıştır.

** Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi / TÜRKİSTAN.

bu, onun Türk dünyasına yönelik çalışmalarından ve bütün işlerini bir kenara koyarak bu alandaki olağanüstü gayret ve çabalarından kaynaklanmaktadır. Evrensel ölçülerde değerlendirdiğimiz zaman Namık Kemal için, Türk Dünyasının en büyük uyandırıcılarından birisidir dersek fazla bir şey söylemiş olmayız. Onun kendi sözlerine bakacak olursak: “Bazen büyüklerimiz, böyle bir fırsat yüz yılda bir gelir, diyorlar. Hayır! Böyle bir fırsat bize binlerce yıldan beri ilk defa geldi... İki oluşum bir arada geldi. Büyük bir geleceği yakalamanın fırsatı geldi. Geldi ve bütün kapılarımızı dövüyor, ‘Uyanın ne olur, bu fırsatı kaçırmayın!...’ diyor. Uyandık mı? Hayır daha uyanmadık. Ama bir gün mutlaka, diyorum, uyanacağız ve bu bir devin uyanışı olacak...” (Zeybek 1997:190).

Hepimize yönelik söylenen bu sözlerin gerçek manasının ardında, "Ben uyanayım, siz uyumaya devam edin, ben güçlü olayım, sen olduğun yerde say" şeklinde bir anlam var mı? Aksine, hepimiz birlikte uyanalım, bir amaca ulaşmak için uyanalım, birbirimizi uyandıralım" şeklinde samimi ve sıcak duygular ve kucak açış vardır.

Konuyu bu yöne doğru çekişimin sebebini şu şekilde açıklamam gerekli sanıyorum. “Daha geçenlerde bir ağa halktan kurtulduk, şimdi yeniden bir ağa halka mı bağlanacağız, şeklindeki sözleri seyrek de olsa hâlâ işitiyoruz. Bana sorarsanız ben bu sözlerle bir türlü anlam veremiyorum. Bu şekildeki düşüncümün sebebi; ilk önce sömürge edip, ardından hiç kıpırdanmaya bile fırsat vermeyen komünizm ideolojisinin demir mengenesinde kısıp duran halkları irili ufaklı parçalayarak, ideolojinin kefilleri olarak tutan sistemle, siyasî-sosyal ve ekonomik açıdan merkezi otoriteye bağlı devletler olarak yaşamakla, ne tür bir benzerliği olabilir. Aradaki farkı anlamamak imkânsızdır sanırım.

Halbuki iki denizin ardından ve iki üç memleket öteden kucak açan kardeş bir halkın “Bir olalım, birlikte gelişelim, birlikte çağdaş medeniyet seviyesine ulaşalım, bunun için sen de, ben de, hepimiz de uyanalım” demesinden niçin bu kadar tedirgin oluyoruz? Geçmişte, kaderimizin bizim ata- babalarımızı, dilimizi, dinimizi bir yaratmasından dolayı bu şekildeki kucak açışın, yakınlaşmanın nasıl bir kötülüğü olabilir? Veya Türkiye’nin ekonomik refaha ve çağdaş medeniyet seviyesine bizden daha önce ulaşmasından mı şüpheye kapıldık? Aslında bu şüphelenecek bir şey değil, tam aksine Türkiye’nin bundan sonra da güçlenmesi Allah’tan tek dileğimiz olmalı.

Tekrar Naken’in sözlerine dönelim: “... Türk dünyasının geleceği için doğan fırsat konusunda uyanmalı, birbirimiz uyarmalı ve bu fırsatı kaçırmamalıyız.

Hangi fırsatı mı?

Dünyada lider ülkelerden biri olma fırsatını...

Kültür fırsatını... Kültür hazinemizi birden bire on katına çıkarma fırsatını...

Yani tarihimizin yüceliğini geleceğe taşıma fırsatını...(Zeybek 1997:191)

Bizleri hep beraber uyanmaya çağıran bu haykırıştaki gerçekleri görmemek mümkün değildir. Genel olarak bir kimseye bağımlı olmak, birisinin hâkimiyeti ve kollaması altında yaşamak; uyandırmak değil tabii ki; aksine bunun, uykusunu bölmeyip, uyanmaya başladığında ise onu tekrar uyutmaya çalışmakla aynı şey olduğunu bütün insanlık tarihi her zaman gözler önüne sermiştir.

Namık Kemal ile hangi konuda konuşursanız konuşun Türklük bilincimize ışık saçan, birbirimizin manevî akrabalığımızı temel teşkil eden değerlerimizden bahsetmeden edemez. Fakat onların hepsinin içinde mutlaka babamız Ahmet Yesevi’nin adı geçer; hatta onun fikirleri söyleşinin odağı haline gelir. Abay, Muhtar, Kanış gibi şahsiyetler de var değil mi? Onlardan da bu şekilde sık sık bahsetmek gerekli değil mi diye içimden hep düşünmüşümdür. Fakat bu durum, Naken’in iç dünyasının manevî varlığıyla birleştiği ayrı bir dünya. Oysa Abay, Muhtar, Jambıl, Cengiz Aytmatov vb. gibi büyük şahsiyetlerimizin anısına düzenlenen kutlama veya anma törenleri Türkiye’de yapıldı. Aynı zamanda onların kitapları Türkiye Türkçesine aktarılarak bunlarla ilgili araştırmalar yapıldı; böylece cilt cilt kitaplar yayımlanmış oldu. Abay’ın adı Ankara ve İzmir’de Sokak ve parklara verildi, Muhtar’ın adı başka büyük bir bulvara verildi. Magjan’ın heykeli yapıldı. Bunlardan başka “Manas”, “Alpamis”, “Korkut Ata Kitabı” gibi bütün insanlık için önem arz eden eserler ile ilgili konferanslar düzenlendi,

toplantılar yapıldı. Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Türksoy, TİKA, Ahmet Yesevi Vakfı gibi kurumlar ve kuruluşların bu yıllarda gerçekleştirdikleri faaliyetleri burada sıralamak mümkün değildir. Bu gibi faaliyetler sayesinde Türkiyeli kardeşlerimiz bu konularda daha da bilinçli hale geldi.

Bu gibi çok önemli faaliyetlerin önemini anlatmaktan başlayarak bunların organizasyonuna kadarki zaman içinde işlerin başında her zaman; önceleri Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanı, daha sonra Devlet bakanı, hemen hemen her dönemde milletvekili olan ve başbakanlık danışmanı olan Namık Kemal Zeybek bulundu. Elbette bu gibi millî veya uluslararası ilişkilerin içinde başka da önemli devlet ve memleket adamları ve bilim adamlarının olduğunu da söylemek gereklidir. Reşat Genç, Fikret Türkmen, Ethem Ruhi Fığlalı, Sadık Tural, Abdülkadir Yuvalı, Osman Fikri Sertkaya, Öner Kabasakal, Ziya Yılmaz, Alaaddin Korkmaz v.b

Evet, şimdi de Babamız Ahmet Yesevi'yi Namık Kemal Zeybek'in niçin dilinden düşüremediğinden bahsedelim. 6 Nisan 1991 tarihinde Cumhurbaşkanımız Nursultan Nazarbayev'in emriyle Türkistan şehrinde Uluslararası Türk – Kazak Üniversitesi kuruldu ve bu üniversiteye Hoca Ahmet Yesevi adı verildi. Bu olaya o zamanlar, gerçeğini söylersem fazla anlam verememiştim. Bununla ilgili olarak o zamanlar bizler, Kazak - Türk kardeşliğinin, akraba iki halkın dostluğunun sembolik bir ifadesi olacağını düşüncesindeydik. Aslına bakarsak bu doğrudur da. Özbekistan'dan, Kırgızistan'dan¹, Azerbaycan'dan önce niçin ilk olarak Kazakistan'da bir üniversite açılmıştı? Buradaki amacım diğer akraba memleketleri küçümsemek değil, sadece bir olayı daha iyi açıklamak içindir.

Sovyetler Birliği döneminde Ahmet Yesevi hakkında bildiklerimiz onun dini – mistik bir şair olduğu, tasavvufi edebiyatın bir temsilcisi, ömrü daha ziyade efsanevileşmiş olan bir aziz, evliya oluşuyla sınırlıydı. Onun eserlerini okuyup inceleyen hiç olmamıştı. Elimizde onun hakkında bilgi alabileceğimiz eserler de yoktu ve açıkçası bunu o kadar da önemsemiyorduk.

Memleketimiz bağımsızlığına kavuştuktan sonra da sayılı bir kaç eser dışında bilim adamlarımız bu konuya yeteri kadar önem vermemişlerdi. Aslında düşüncelerimize sinip kalan ideolojik değerlerin tamamıyla kaldırıp atılacak kadar hafife alınacak şeyler olmadığını ve zihinlerimizin bir köşesinde silik de olsa izlerinin hâlâ saklı olduğunu gizlemek mümkün değildir. Sanırım bu yüzdendir ki, bu şahsiyetin kadir kıymetinin o zamanlar farkına varamayan Türk âlemi, onun uyanma devrinin başında duran en önemli gayret ve düşünce adamı, lider olduğunu hâlâ daha anlamış değil.

Ahmet Yesevi İslam'ı kabul eden bütün Türklerin İslam'a ait dünya görüşlerini millî düşüncelerimiz üzerine oturtturarak, İslam'ı millî varlığımızla bütünleştiren, bağdaştıran bir insandır. Onun tarihteki başka bir adı da “Türklerin Piri”, “Hazret Sultan”dır.

Namık Kemal Zeybek Ahmet Yesevi'nin hizmetlerini üç sahaya ayırarak anlatmaktadır: Birinci hizmeti olarak, XII. Yüzyıldaki Türk aydınlarının tamamen Arapça ve Farsça yazdığı bir dönemde onun eserlerini yazarken Türk dilini tercih etmesini göstermektedir. Ana dilimiz olan Türkçe ile İslamî eserler verme geleneğini başlatmış olan Ahmet Yesevi böylece hem Türklük bilinci ve Türk kültürünün koruyucusu, hem de bunların bizlere ulaştırıcısı oldu. İkinci hizmeti ise kendi yetiştirdiği öğrencilerini, öğretici ve eğitmen olarak Türk dünyasının her bir köşesine göndererek buralarda da İslam'ın öğrenilmesini sağladı. Yeni bir ruh ve güçle donanan nesillerimizin de dinî inanç ve dünya görüşlerinin gelişmesinde etkili oldu. Timurluların, Osmanlıların da dayanağı Ahmet Yesevi ruhaniyetidir. Üçüncü hizmeti olarak da İslam'ın dosdoğru yolu olan “İslam'ın Türk yorumunu” ortaya çıkarmasını gösterebiliriz. Onun dünya görüşü ve hayata bakış açısı Türk halkının geleneksel dünya görüşünün tohumlarıdır. Bu tohumlar daha sonraki nesillerde filizlenerek Türk medeniyetinin bir bütünlük içinde kesintisiz olarak devamı sağlamıştır.

Ahmet Yesevi'nin şahsiyeti bunların hepsinin merkezi, odağı ve çıkış kaynağıdır. Milletinin dini ile dili, genel anlamda manevi varlığı için zamanında çok zor bir mücadeleye girişen büyük fikir

¹ Daha sonraları Bişkek'te Uluslararası Türk – Kırgız Manas Üniversitesi açıldı.

adamıdır. Bir yandan dinimizi millî benliğimiz üzerine oturtmuş; öte yandan da dilimizi koruyarak onun kullanım alanlarını genişletmiştir. İnsanoğlu için bundan daha iyi tarihî görev olur mu? Unutulan, unutturulan böyle bir büyük bir şahsiyet ile şu sıralar tekrar kavuşmak ne kadar büyük bir mutluluk olurdu. Onsuz geçen günlerimiz için ne kadar pişmanız.

Ulu babamız ile tekrar kavuşmamıza aracı olup, gidebildiği her yerde halka üşenmeden onu anlatıp duran da Namık Kemal'dir. Türkistan'da, yani eski Yesi şehrinde ne için Türk Dünyasının ilk üniversitesi açıldı? Ancak şimdi bunu anlayabildik. İşte Namık Kemal Zeybek bütün bunları bizden daha önce gördüğü ve kavradığı için olsa gerek, bu üniversite için elinden geleni ardına koymadı.

Ahmet Yesevi Yesi şehrinde yaşadığı için bu şehir Türkistan Pirinin Şehri" Şehr-u Pir-u Türkistan" olarak anılmaya başladı. Daha sonraları sadece Türkistan olarak anılmaya başlanan bu şehir gerçekten de bütün Türklerin ruhanî merkezi idi. Şimdi bu merkezi yeniden canlandırıp, eski günlerdeki kutsiyetini ve itibarını kazandırmak, milletimize, dilimize, dinimize Ahmet Yesevi'nin bakış açısıyla bakmak gereklidir. Böyle yaparsak ancak o zaman dünya medeniyeti kervanına kendi benliğimizden hemen hemen hiç ödün vermeden katılmış olacağız. İşte, Namık Kemal Zeybek'in söyleyip durduğu "uyanma, millî ve manevî uyanış" budur.

Allah'a şükür ki Türkistan şehrinin 1500. yıldönümü kutlaması hazırlanan büyük törenlerle kutlandı. Harabeye dönüşmeye yüz tutan küçücük şehrin yıldızı UNESCO'nun programına alınmasıyla yeniden parladı. İki memleket, Türkiye ve Kazakistan'ın cumhurbaşkanları bu faaliyetlerin gerçekleşmesi için ellerinden geleni yaptılar.

Namık Kemal'e soruyorum: "Biz, yani Türk Dünyası uyandı mı?"

Onun cevabı, -"Hayır." "Niçin?" diye sorduğumda o şöyle cevap veriyor: "Ahmet Yesevi yolunda gerçekleştireceğimiz hâlâ daha çok işimiz var."

Geleceğimiz için bu söze ben de katılıyorum.

Kaynaklar:

Zeybek, Namık Kemal, *Türk Olmak*, Ankara 1997.

Aktaran: Metin ARIKAN*

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDE OĞUZ TÜRKÇESİ UNSURLARI VAR MI?*

L. S. LEVİTSKAYA

Oğuz-Çuvaş morfolojik ve leksik paralelliklerinden Türkoloji araştırmalarında hiç bahsedilmemiştir. A. N. Samoyloviç kelime içinde ünsüzlerden ve kelime sonunda dar ünlülerden sonraki gırtlaksız yitimler gibi sınıflandırma ölçütlerini göz önünde bulundurarak şöyle der: “*Bulgar grubunun Türkmen Türkçesiyle ilişkisi dikkate değerdir.*”¹ N. N. Poppe çağdaş Çuvaş Türkçesindeki çekimlemenin güney tipine dikkat çekmiştir.² Çuvaş-Oğuz kelime benzerlikleri E. V. Sevortyan’ın³ ve M. Räsänen’in⁴ etimolojik sözlüklerinde kaydedilmiştir. Bazı morfolojik eş şekillilik tarafımızdan “**İstoriçeskoy Morfologii Çuvaşskogo Yazıka**” (Çuvaş Dilinin Tarihi Morfolojisi) adlı eserimizde değerlendirilmiştir.⁵ Sonunda “*Sovetskaya Tyurkologiya*” dergisinde M. R. Fedotov’un Çuvaş Türkçesinin fiil, isim şekillerini ve bunların Oğuz Türkçesindeki karşılıklarını incelediği “*O Nekotorih Oguzskih Çertah Çuvaşskogo Yazıka*”⁶ (Çuvaş Dilindeki Bazı Oğuz Türkçesi Özellikler Hakkında) adlı makalesi yayımlandı.

Bu şekilde, bu çalışmada ortaya koyulan probleme cevap verilmiştir. Fakat Oğuz-Bulgar (Çuvaş) sorunu üzerine hala pek çok kapalı nokta bulunmaktadır. Fonetik, morfolojik ve leksik benzerlikler konusundaki kayıtlar onların kaynakları ve kronolojisi hakkında hemen hemen hiçbir şey söylemiyor. Ayrıca, Oğuz dil özellikleri birçok konuda belirsizliğini korumaktadır.

Bu şekilde G. Doerfer⁷ gereklilik –*sok* ve gelecek - *DaçI*’yi gerçek Oğuz Türkçesi özelliklerinden sayıyor. A. N. Kononov⁸, Kaşgarlı Mahmut’un verdiği bilgilere dayanarak Oğuz Türkçesini içine alan batı grubunun şu karakteristik morfolojik özelliklerini veriyor.:

–*ası*, –*daçı*, –*an* ve –*duk*. E. R. Tenişev⁹ –*mış*, –*duk* eklerini Orhun yazıtlarındaki Oğuz Türkçesi ağızlarının belirtileri olarak kabul eder ve –*daçı* şeklinin Uygurca olduğunu düşünür.¹⁰ N. A. Baskakov¹¹ Oğuz Türkçesinin morfolojik özellikleri içine –*ası*, –*malı*, –*mış*’ı dahil eder.

Muhakkak ki, farklı özelliklerin terkihi ve onların oranı Oğuz Türkçesinin tarihi gelişimi süresince değişir. Bunlar arasında XI. yüzyıla kadar var olan Oğuz şiveleri döneminin özellikleri, genel Oğuz Türkçesinin zenginliği ve daha sonraki dönemlerde şekillenerek daha arkaik unsurların yerini alan yeni yapılar vardır. Oğuz grubu ağızlarının akraba ana kitleden mesela Kıpçakçadan ayrılma derecesi görünüşe göre günümüze kadar giderek artmıştır.¹² Günümüz Oğuz Türkçesi bu şivelerin temelinde belirlenmiştir.

Oğuz-Bulgar (Çuvaş) dil eş şekilliliği, kesinlikle, Oğuz-Bulgar ve onların mirasçısı Çuvaş Türklerinin dil ilişkilerinin şu devrelerini yansıtmaktadır:

1. Oğuz-Bulgar ortaklığının erken dönemleri.
2. Büyük Bulgar ve Hazar İmparatorluğu dönemi Bulgar-Oğuz ilişkileri. (VII-X. yy.)

* L. S. Levitskaya, “İmeyutsa Li V Çuvaşskom Yazıke Oguzskie Elementi?”, *Chuvash Studies*, Wiesbaden 1982, s.97–103.

¹ A. Samoyloviç, *Nekotorie Dopolneniya k Klassifikatsii Turetskih Yazıkov*, Petrograd 1922, s.14.

² N. Poppe, *Türkisch-Tschuvassische Vergleichende Studien*, “islamica”, Bölüm 1, Fase 4, Lipsine 1925, s.414 vd.

³ E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar Tyurskih Yazıkov* (Obşetyurskie İ Mejtyurskie Osnovi Na Glasnie), Moskova 1974.

⁴ M. Räsänen, *Versuch Cines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki 1969.

⁵ L. S. Levitskaya, *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*, Moskova 1976.

⁶ M. R. Fedotov, “O Nekotorih Oguzskih Çertah Çuvaşskogo Yazıka”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, N. 1, 1977, s.25-32.

⁷ G. Doerfer, *Das Vorosmanische, Türk Dili Araştırma Yıllığı, Belleten 1975–1976*, Ankara 1976, s.83.

⁸ A. N. Kononov, *Mahmut Kaşgarlıy i ego “Divanu Lugat it-türk”*, No: 1, S. Petersburg 1972, s. 15.

⁹ E. R. Tenişev, *Otrajeniye Dialektov V Tyurskih Runičeskih İ Uygurskih Pamyatnikov*, No: 1, S. Petersburg 1976, s.58–60.

¹⁰ *age.*, No: 6, S. Petersburg 1973, ss. 58-60.

¹¹ N. A. Baskakov, *Vvedenie V İzüçeniye Tyurskih Yazıkov*, Moskova 1969, s. 244.

¹² G. Doerfer, *age.*, s. 83.

3. Bulgar-Kıpçak İlişkileri.¹³
4. Çuvaş-Mişer ilişkisi.

Bahsedilen Oğuz tesiri sözde paralel gelişmelerin sonuçlarıdır. İşlev olarak aynı şekiller benzer yapılardan, bazen de benzer unsurlardan meydana gelmektedir. Örnek olarak Çuvaş Türkçesinden *-malla* ve aynı kaynaktan çıktığı düşünülen Azerbaycan Türkçesindeki *-malı* şekillerini göstermek mümkündür.

Eğer araştırmacılar tarafından Oğuz Türkçesinin tarihi boyunca ortaya çıkarılan temel morfolojik özellikleri dikkate alınırsa aşağıdaki Oğuz-Çuvaş eş şekillilik konusunda daha fazla açıklamaya ihtiyaç duyulacaktır:

1. Çekim (Bulunma, yönelme ve belirtme halleri)
2. Oğuz Türkçesi şekli *-dik* Çuvaş Türkçesi *-rı*;
3. Oğuz Türkçesi şekli *-an* Çuvaş Türkçesi *-an*
4. Oğuz Türkçesi şekli *-mış* Çuvaş Türkçesi *-mıl* ve *-miş*;
5. Oğuz Türkçesi şekli *-ası* Çuvaş Türkçesi *-arı*;
6. Oğuz Türkçesi şekli *-ısar* Çuvaş Türkçesi *-arı*;
7. Oğuz Türkçesi şekli *-daçı* Çuvaş Türkçesi *-daş*
8. Oğuz Türkçesi şekli *-malı* Çuvaş Türkçesi *-mala*, *-malla*.

-daçı Kaşgarlı, Mahmud tarafından Batı Türkçesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu eki Oğuzlar, Türkmenler, Kıpçaklar, Yağmalar, Utraklar, Suvarlar ve Peçenekler kullanıyorlar.

Günümüz Çuvaş Türkçesinde *-daşı* kullanılmaktadır. Bu şekil, N. İ. Aşmarin'in sözlüğünde (Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, C. 9, s.282) model sözcük "*pulpaş*" (ihtimal, olasılık) olarak karşımıza çıkmaktadır. Tatar Türkçesi ağızlarında *buldaç(i)* *buldaç* ve *buldasi* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu eş şekilliliği nasıl açıklamalı?

-daçı sıfat-fiiline Eski Tatar edebi dili aracılığıyla ulaşmak mümkün. Birçok güney (Oğuz) elementleri önce Tatarlara onlardan da Çuvaşlara geçmiştir. Bu ek, Oğuzlardan Kıpçaklara¹⁴ onlardan da Çuvaşlar'a geçmiş Oğuz Türkçesi şekiller olabilir. (Bkz. Kıpçakça *tuvardaçı*, *jendeçi*, *qulqardaçı* vb.)

Oğuz-Çuvaş morfolojik benzerlikleri üzerine ilgi az değildir. Bu dillerde leksikolojik paralellikler tespit edilmiştir. Onların kronolojisi ve kaynakların ortaya çıkışında aşağıdaki kriterler mevcuttur.

1. Belli konu gruplarında kelimenin düz anlamlılığı
2. Kelimenin fonetik, gramerlik ve semantik özellikleri
3. Kelimenin yayılma alanı.
4. Bütün bu sözcüklerin bu ve diğer kaynaklarda, leksikolojik tutarlılıkların düzenliliği
5. Dil gruplarının karşılıklı sözcük varlığı.
6. Diğerleri ile karşılaştırıldığında bir kaynaktan çıktıklarını büyük oranda kanıtlayan tarihi kültürel bağlam.

Kural olarak, bu kriterler bir bütün olarak hesaba katılmalıdır.

Bulgar (Çuvaş)-Oğuz leksikolojik paralelliklerini değerlendirebilmek için, şu veya bu sözlük birimini Oğuz Türkçesi olarak sınıflandırabilmek için Türk şivelerinin günümüz güney-batı grubuna ait

¹³ Oğuz Türkçesinin Kıpçakçaya tesirleri ile ilgili olarak bkz. "Dokumenti na polovetskoy yazıke XVI v. (Sdebnie aktı Kamenets-Podolskoy Obşını), Moskova 1967, s. 101; N. A. Baskakov, *age.*, s.243.

¹⁴ *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden, s. 69.

bütün özelliklerini (bölgesel olanlar dışında) belirlemek gereklidir. Mesela *örken* (halat) farklı araştırmacılar tarafından Oğuz Türkçesi olarak da Kıpçak Türkçesi olarak da değerlendirilmektedir ki bunlar hiç de seyrek değildir.

Genel Türk söz varlığı dairesinde eş şekillilik hakkında genel izahlardan önce bahsedilen yazılı kaynaklara (özellikle de Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğüne) ve kısmen de (melez karakterleri de göz önünde bulundurularak) günümüz Kıpçak, Oğuz vb. şivelerin ayırıcı özelliklerine bakmak gerekmektedir.

Bazı Oğuz-Çuvaş sözlüksel eş şekilliliklerini ele alalım.

Vücut bölümlerinin adlandırılmaları çoğunlukla arkaik kelimelere gider. Bunlar arasında alıntı kelimelere rastlamak mümkündür. Bu gruptaki kelimeler araştırmacılar tarafından Çuvaş-Oğuz lehçeleri arasında dört sözcüksel benzerlikle tespit edilmiştir. (*tuda, kīvaba, xis, xiş*). Örnek olarak "*tuda*" (dudak) sözcüğünü inceleyelim. Çuvaş Türkçesi "*tuda*"; Türkçe, Gagauz Türkçesinde "*dudak*"; Türkmen Türkçesinde "*dodag*"; Azerbaycan Türkçesinde "*dodag*" (bu kelimeyi Türk lehçeleri arasında ezici bir şekilde yayılmış olan "*irin*" karşılıyor.). "*Dodag*" Türkmen Türkçesindeki kaydıyla Houtsma'da Turk. Ar. GI (s. 74) ve bu farklı bir kayıtlı Codex Cumanicus'ta (Codex Cumanicus, s.250: *totag*) yer almaktadır. Çuvaş Türkçesinin fonetik özellikleri bu eş şekilliliğin erken karakteri konusunda kelime sonundaki gırtlaksız yitimi bilgi vermektedir. Bu etabın kronolojisi Oğuz Türkçesindeki "*gö:bek, köbek*" Houtsma'da "*Çuvaş Türkçesi*" "*kivana*" (Turk. Ar. GI)'ya uygundur.

Kaşgarlı'da ele alınmış sözcük grupları Oğuz Türkçesindeki kaydıyla Çuvaş Türkçesinde paralelliklere sahiptir: "*ev, örgen, kat, seçe*" (Houtsma'da Türk. Ar. GL. Türkmencede serçe şeklinde) "*sok-*" (sokmak), "*tölek*" (İşsiz, hareketsiz), "*us*" (akıl), "*utan-*". Bütün bunlar günümüz Oğuz Türkçesinde ve ağızlarında bulunmaktadır. *Ev, örgen, kat, utan-* Codex Cumanicus'ta, Karaim Türkçesinin kırım ağızında "*us*" ise onun bütün ağızlarında kaydedilmiştir.

Araştırmacılar, Kıpçak ve diğer Batı-Kıpçak şivelerinde leksik unsurlarla birlikte birçok Oğuz Türkçesi unsuru bulmuşlardır.

İdil Bulgarları sınırında Kıpçak-Bulgar ilişkileri daha XI-XII. yüzyıllarda oluşmuştu.¹⁵ Fakat Oğuz Türkçesine ait kelimeler Bulgar diline Altın Orda'nın son dönemlerinde, Çuvaşlara ise Kıpçakların varisleri sayılan Mişerlerden girmiş olabilir.

Kaşgarlı Mahmut'un eserinde *bitig* (muska, tılsım) anlamındaki Oğuz Türkçesi kelime veriliyor. Onun Kumuk Türkçesinde "*bitik*", Tatar Türkçesi ve onun ağızlarında "*böti, betek, bötey*", Başkurt Türkçesi Türkçesi ve onun ağızlarında "*bötöy, bölöy*" ve Çuvaş Türkçesinde "*pedi*" paralelleri vardır. Kelimenin yayılışı ve fonetik özellikleri farklı ağızlarda¹⁶ mesela, Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki *öy-, öv)-ig* sanki Oğuz Türkçesi tesirinin Çuvaş Türkçesine Mişerler aracılığıyla girdiğini söylemektedir.

Çuvaş Türkçesindeki *avlan-* (evlen-) fiilindeki *av* (ev) kelimesi daha eskiden "eb, ev" her şeyden önce fonetik olarak Kaşgarlı'daki "ev" Codex Cumanicus'taki "*ev, iv*"e yakındır. Kelime genel Türkçe sözcüğü olduğu için ve eski Çuvaş Türkçesinde sesli+b,v genellikle saklandığı için¹⁷ eski fonetik eş şekillilik hakkında düşünmek mümkündür.

Oğuz-Çuvaş semantik eş şekilliliği ilgi çekicidir. *Kök* sözü (Kaşgarlı'ya göre Oğuz-Kıpçak) soy, kök, köken mecaz anlamlarına da sahiptir. "*Kökün kim, soyun kim*" (Houtsma, Türk, Ar. GI., Battal, İbnü-Müh., Zayackovski, *bulgat*) Sözcüğün anlamı *kökü kesilen* deyiminde korunmuştur. Türkmen Türkçesi *kökün* (Ortaya çıkış yeri). Çuvaş Türkçesi *këk* (kök) ortaya çıkış köken anlamlarıyla bilinmektedir. (Aşmarin, VII, s. 105). Mesela *këkran këga* (kökten köke/soydan soya, nesilden nesile)

¹⁵ Bkz. Mesela, "O Proishojdeni", **Çuvaşskogo Naroda**, Çeboksarı 1957, s.114-115.

¹⁶ Krş., Osm. bitı "Muska, tılsım".

¹⁷ Bkz. Räsänen, **Materiali po İstorıçeskoj Fonetike Tyurskix Yazıkov**, Moskva 1955, s. 110 vd.

Semantik paraleli ısırmak sokmak anlamındaki *soq-* (Kaşgarlı'da Oğuz Türkçesi) ve Çuvaş Türkçesi *sāh-* fiilinde aynı anlamda görülür. Aynı anlam Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde de bilinmektedir.

Oğuz-Çuvaş leksik eş şekilliliğin ortaya çıkışı, bunların genetik ve kronolojik ayrılışı henüz araştırılıyor. Oğuz-Bulgar (Çuvaş) dil ilişkileri sadece dillerin tarihi açısından değil aynı zamanda Türk dilli halkların (Türk milletinin) oluşumunda da önemli bir yeri olan etnogenetik gelişimin ortaya çıkışı açısından da önemlidir.

Son olarak tarafımızdan tarihi açıklamaya ihtiyaç duyulan birkaç Oğuz-Çuvaş leksik paralelliğe değinelim:

Kaşgarlı, Oğuz Türkçesinde *örġen* (Urgan, halat), Codex Cumanicusta *örken* (Urgan), Karaim Türkçesinde (Kırım) *örken* (Uzun halat), Karaim Türkçesinde *örken* (Halat, örme), *Karaim Gal.*, *erken* (Halat, urgan), Azerbaycan Türkçesinde *örken* (Geniş at bağı), Türkmen Türkçesi ağızlarında *örken*, *örġen* (Koyun yününden yapılmış urgan), Çuvaş Türkçesinde *veren* (Urgan, halat) (Mari dilinde *vüren* - hayvanları merada bağlamada kullanılan kalın ip-, bkz. Räsänen, Tschuv, Lehnv 124)

Sözcük türemiş fiil olarak ortaya çıkıyor. *(h)ö:r-* (Örmek) (bkz. Räsänen, Etym. Wörterb., 373b-374a; E. V. Sevortyan Etimologičeskiy Slovar' Turetskogo Yazıka, 546, Egorov Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka, s.52) O. Pritsak *örken* sözcüğünün karşısına Oğuz Türkçesi *uryan* (Fundamenta, I, 80) sözcüğünü koyarak onu Kıpçakça sözcük olarak düşünüyor.

Kaşgarlı, Oğuz Türkçesi *qat* (yan, ön), Codex Cumanicus, Karaim Kırım Kbal., bkz. Osm. Mukaddimet'ül Arab¹⁸, Gulistan¹⁹, Muhabbetnâme²⁰, Nehcü'l Ferâdis²¹ *qat* (yön, taraf), sug. *q'a't* da, Özbek Türkçesi arh. *qa ʔ*-Çuvaş Türkçesi *kut*.

Çuvaş Türkçesinde *q* değişimi kelimenin alınma sözcük karakterini göstermektedir. (Räsänen, Etym. Wörterb. 241a, b, Egorov Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, 121).

Kaşgarlı, Oğuz Türkçesi *tölġk* (işsiz, aylak, sakın), Türkmen Türkçesi ağızlarında, Battal, *İbnü-Müh. dölek* (sakin, sessiz), bkz. Türkmen Türkçesi *dülek* (Rahat, sakın, güvenilir), LST²² 318: *tülaklık* (sakinlik) ~ Çuvaş Türkçesi *tülek* (sakin, sessiz), *tülek*, *tülex*, *tülekle*, *tülexle* (sözün son varyantını Aşmarin (Sl. XIV, 209), “çoğaltılmış, üremiş” kelimelerinin mecaz anlamları olduğunu ve bu kelimelerin Çuvaş Türkçesinde *tüle-* “çoğalmak, üremek” (Tatar Türkçesi. ağızlarında *tüle-* “doğurmak”) kelimesinden türemiş olabileceğini belirtmektedir. (Kaşgarlı'da kuzulamak'tan “yavrulamak”)

Çuvaş Türkçesindeki sözcüğün kaynağı (eski yazı dilinden alıntı mı?) bizim için açık değil. (Räsänen, Etym. Wörterb., 504b; Egorov Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka, 264; Z, Gambocz²³ 279)

Kaşgarlı, Oğuz Türkçesi *us* “iyiyle kötüyü ayırt eden, akıl”, Codex Cumanicus, Houtsma, Türk. Ar. Gl., Zayaezkowski, *bulgat*, Dede Korkut Kitabı²⁴ Karaim *us* (akıl), Türkiye Türkçesi *us*, (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagauz Türkçesinde *uslu* . Fakat Gagavuz ve Azerbaycan Türkçelerinde sadece sessiz, sakın anlamlarında), Çuvaş Türkçesinde *ās* (akıl)>Mari dilinde *us*, *ēs* (akıl) (Räsänen, Etym. Wörterb, 516b; Sevortyan Etimologičeskiy Slovar Turetskogo Yazıka, 606-607; Egorov Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, 42) Mari dilinde *s* hala korunduğuna göre eş şekillilik XIII. yüzyıldan önce ortaya çıkmıştır.

¹⁸ İ. N. Poppe, **Mongolskiy Slovar' Mukaddamat al-arab**, B. 1. Moskva-Leningrad, 1938.

¹⁹ E. N. Hacıp, “Tyurkoyazıçnıy Pamyatnik XIV. Veka Gülistan”, **Seyfa Sarai i Ego Yazık**, 2. B. Alma-Ata, 1975.

²⁰ Horezmi, **Muhabbat-name**, İzdanie teksta, transkripsiya, perevod i issledovanie E. İ. Nacıpa, Moskva 1961.

²¹ J. Eckman, **Nehcü'l-feradis**, I. Tıpkıbasım, Ankara 1956.

²² A. K. Borovkov, **Leksika Srednoaziatskogo Tefsira**, Moskva 1963.

²³ Z. Gambocz, **Az altaji nyelvek hangtörtenehez** (To the Historical Phonology of the Altaic languages), NuK 35 (1905), ss. 241-282.

²⁴ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, II, Ankara 1963.

Kaşgarlı Oğuz Türkçesi *sag* (sağ), Battal, İbnü-Müh., Türkmen, Azerbaycan, Kırım (Radlov) *sag*, Türkmen, Gagavuz Türkçelerinde *sa*, Salar Türkçesinde *sah*, *sāh*, Codex Cumanicus'ta *sag*, *saq* (sağ taraf), Zajanszkowski, *Bulgat sagda* (sağda) ~Çuvaş Türkçesi *sıltım* ~*sivdim* (sağ, sağ taraf) <*sudim*<*saydın* (fonetik olarak krş. Çuvaş Türkçesi *siv*~*su* 'sağlık', morfolojik olarak Türkmen Türkçesi *sagdın* 'sağlıklı, sert')

Kaşgarlı Oğuz Türkçesi *keçe* (keçe), Houtsma, Türk. Ar. GI. Türkmen Türkçesi, *keçe*, Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi *keçe* (Keçe, yün halı), Gagauz Türkçesi *keça*, Azerbaycan Türkçesi *keçe*, Radloff Sözlüğü (Osm., Azerbaycan) *kiça*~Çuvaş Türkçesi *kisse*, *kise* (Räsenen, Etym. Wörterb., 245b-246a; Egorov Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka, 110)

Kaşgarlı Oğuz Türkçesi *kelesü* (konuşma) bkz. Osmanlı Türkçesi *keleci* (söz, konuşma), Leksika Srednoaziatskogo Tefsira'da *kalaci* (konuşma, sohbet), Dede Korkut Kitabı *keleci* (söz), Kırgız Türkçesi *kep-keleçe* *kep-keleç*, *Keleç-söz* (konuşma), Kumuk Türkçesi *geleş-* (uymak, denk gelmek), Karaim Kırım Türkçesi *keliş-* (istemek-, kız istemek), Karaim Trok., *kel'eşin* '- (nişanlamak), Karaim Trok, Kırım *kel'eş* (nişanlamak)²⁵, Kumuk Türkçesinde *geleçi* (çöpçatan), Balkar Türkçesinde *keleçi* (Gönderilmiş, çöpçatan), *ilçi-keleçi* (elçi) (XV. yüzyıl Ulug Muhammed yazmasında) ~ Çuvaş Türkçesinde *kala-* (söylemek, demek), *kalaş-* (konuşmak, söyleşmek), kız istemek (Räsenen, Etym. Wörterb., 248b; Egorov Etimologičeskiy Yazık Çuvaşskogo Yazıka, 85-86; bkz. V.M. İliç-Svitiç, Opıt Sravneniya Postratičeskix Yazıkov. Vvedenie. Sravnitelny Slovar' (V.K.). Moskova 1971, 346-347; A. N. Samoyloviç, Neskol'ko Popravok i İzdaniyu i Perevodu Yarlıkov Toktamış-Hana, İzvestiya Tavričeskogo Obşestva İstorii, Arheologii i Etnografii" 1927, 1, 58, 143.)

Kaşgarlı, Oğuz Türkçesi *seçe* (serçe), AF²⁶, (Zayanszkowski, *Bulgat serçi*, Houtsma, Türk. Ar. GI. Türkmen Türkçesi, *El-İdr.*, İzbudak²⁷ Battal, İbnü-Müh., *serçe*, Ettuhfet²⁸ *serşe*, *sirşe*, Türkmen, Türkiye Türkçesi *serçe*, Salar Türkçesinde *siça*, *seçe*, *seçi*, *seje*, *siçe*, Azerbaycan Türkçesinde *serçe* Çuvaş Türkçesinde *sersi* (Räsenen, Etym. Wörterb., 412a; Egorov Etimologičeskiy Yazık Çuvaşskogo Yazıka, 209).

Çeviren: Bülent BAYRAM*

²⁵ E. R. Tenişev

²⁶ P.M. Melioranskiy, *Arab Filolog o Turetskom Yazıke*, Sain Petersburg 1900.

²⁷ V. İzbudak, *El-İdrak Haşiyesi*, İstanbul 1936.

²⁸ *Ettuhfet-üz-zekiyye 'fil-lûgat-it-türkiyye*, Çeviren Besin Atalay, İstanbul 1945.

* *Arş. Gör.*, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

KÜLTÜR TARİHİNDE ATEŞ SEMBOLÜ

S. A. TOKAREV*

Ateşin Kökeniyle İlgili Mitolojik Görüşler

Ateşi elde etme ve kullanma yeteneği, insanı hayvanlardan ayıran, açık, yalın ve tartışma götürmez işaretlerden biridir. Hiçbir hayvan bu yeteneğe sahip değildir. Gerçekte insanlar arasında da istisnaların olduğu kabul edilmektedir. Andaman¹ adaları halkında ateşin elde edilmesinde kullanılacak herhangi bir araç yoktur. Fakat bu durumun bir açıklaması bulunmaktadır. Onlar her seferinde ateşi yeniden elde etmek için yanmış veya köz haline gelmiş kütükleri bir yerden başka yere taşıyarak ateşi korumayı tercih ederler.

Arkeolojik veriler insanın ateşle çok eski bir zamanda tanıştığını kanıtlamaktadır. Alt paleolit katmanlarda - Asya'da Çjoukoudyan, Kiik- Koba, Avrupa'da Krapina- belirgin kül katmanları bulunmuştur. Mağaralarda çağlarca ateşle desteklenmiş hayat izleri bunu göstermektedir.

Atalarımızın ateşle tanışması nasıl oldu? Eski "mitoloji" ekolünün (XIX. yüzyılın ortaları) taraftarları ilk insanları gök ateşi (yıldırım) ve yer, doğal ateşi (birbirine sürtünen kuru ağaçların kendiliğinden yanışı) kendi hayal güçlerinde oluşturduklarını düşündüler. İnsanlar bu doğal oluşumu taklit ettiler, buradan iki kuru ağaç parçasını birbirine sürtmek yoluyla ateşin elde edilmesi olan eski tarz ortaya çıktı. Bu tür eski mitolojik görüşlere zaman içinde diğerleri de katıldı: Ağaçların yanmasından tekerlek, ateş kuşu, kutsal içecek, hatta insanın kendisi oluştu. Bu bakış açısını XIX. yüzyılın ortasında Alman etnograf Adalbert Kuhn ayrıntılı bir şekilde açıkladı. Kuhn çalışmasını şu sözlerle bitirmiştir:

"Burada incelenen bütün mitik dünya görüşleri için ilk ve temel olan insanların yeryüzünde olduğu gibi bulutlarda da kutsal ateş ve kutsal içkinin aynı şekilde oluştuğunu düşündüklerini kabul etmek gerekir; üstelik bütün bu görüşün merkezi kıvılcımın elde edilmesidir; ancak daha sonra buna içkiyle ilgili görüş de katılmıştır"².

Bu şiirsel tablo uzun zaman bilim adamlarını etkiledi. Fakat daha sonra ilkel çağın toplum bilinci bu yönelimi "Göksel ateşin yeryüzüne inişiyile" ilgili ilkel mite götürdü, buradan da çeşitli inançlar, törenler çıktı ve bu görüş kendi çekiciliğini yitirdi. İş daha karmaşık oldu. Birbirinden uzak olsa da her şeyi tek bir köke, ateşe (bazı durumlarda göğe ve güneşe) götürmek bilimin taleplerine cevap vermemektedir.

Kendi içinde bazı eksiklikleri olmasına karşın Rus araştırmacı Vera Nikolayevna Haruzina'nın "K voprosu o poçitanii ognya" (Ateşe Saygı Sorunu)³ adlı makalesinin yazılmasından yarım yüzyıl sonra bu çalışma artık bilimsel analizin daha üst noktasında durmaktadır. Örneğin bu makalede resmi ve milli ateş kültürünün üst formlarıyla ilgili olarak hiçbir şey söylenmemiştir. Buna karşılık yazar ateşle bağlantılı halk inançlarının, törenlerin ve yasaklamaların hemen hemen her yerdeki yaygınlığını ortaya koyan etnografik olguları sistemli bir şekilde belirtmiştir. Fakat Haruzina şimdiye kadar tartışmalı kalmış olan ateşi elde etme pratiğinin kökeniyle ilgili soruna sadece üstünkörü değinip geçmiştir.

Eski atalarımızın ateşle ilk tanışıklığı ne zaman ve hangi nedenlerle olmuştu?

Başta arkeologlar olmak üzere pek çok bilim adamı bu sorunu bir kenara koymuştur. Çoğunluk (ateş kuşu, ilahî içecek gibi) şiirsel motiflerden arındırdıkları Kuhn'la aynı görüşlere meyillidirler. Çoğunluğun düşüncesi en basit şekildeki üç aşamalı değişime uygundur: 1. Başlangıçta insanlar ateşi bilmiyordu; 2. Daha sonra onlar doğal ateşi kullanmayı öğrendiler (yıldırım, bozkır yangını, kuru

* S. A. Tokarev'in "Simvolika ognya v istoričeskoj kulture" adlı bu makalesi i **Priroda** dergisinin 1984, 9. sayısında 75- 79. sayfalar arasında yayımlanmıştır.

¹ Hindistan'ın Andaman ve Nicobar bölgesine bağlı adalar grubu.

² Kuhn A. **Die Herabkunft des Feuers und des Gottertranks**, B., 1895, s. 253.

³ Haruzina V. N., "K voprosu o poçitanii ognya", **Etnografičeskoe obozrenie**, 1906, no 3- 4, s. 68.

ağaçların kendiliğinden yanışı), fakat daha ateşi yakamıyorlardı; 3. Kuru ağaç parçalarının birbirine sürtülmesi veya iki taşın birbirine çarptırılmasıyla ateşi elde etme becerisi.

Maalesef bu sonuncusu tartışmaları başlatmıştır.

Sürtünme veya Çarpma? Ağaç veya Taş?

Çakmak taşının yardımıyla ateşi elde etme şimdi de pek çok yerde yaygın olmasına karşın arkeologların çoğu bunun en eski şekil olmadığını düşünmektedirler. Kavın alacağı “sıcak” kıvılcımın elde edilmesi için iki taşın olması yeterli değildir, pirit (kalkopirit) de gerekmektedir. Bu maden katmanlarına oldukça az rastlanmaktadır ve üstelik çelik de daha geç ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bu konuda yazanların hemen hemen hepsi ateşi elde etme şekli olarak sürtünmenin daha yaygın olduğunu düşünmektedirler.

Fakat dünyanın pek çok bölgesinden veri toplayan ve bu verileri kendi tecrübeleriyle tamamlayan B. F. Porşnev kısa zaman önce bu şemayı yıkmayı denedi. İki taşın yardımıyla ateşin elde edilmesi, ona göre en eski şekildi; fakat bu da bilinçli olarak belli bir amacı olan eylem değildi. Alt paleolit dönemde, taş silahların işlenmesinde yan ürün olan kıvılcım kendiliğinden elde ediliyordu. İnsanın, yanan kuru otlardan faydalanmasını öğreninceye kadar çok zaman geçti⁴.

Ateşin kökeninin iki temel versiyonu bu şekildedir. Bu iki versiyon için ikna edici kanıtların artık olmadığını söylemek gerek. Birbirlerinden farklı olmasalar da her ikisi hipotez olarak kaldı. Bölge koşullarına bağlı olarak ya “ağaç” ya da “taş” ateşi kullanıma sokmuş olabilir. Şimdi de Eskimolarda taşların sürtülmesi, Kızılderililerde delme, Hindistan’da taşların birbirine çarptırılmasının yanı sıra, çakmak tozunun kullanılması söz konusudur.

Atalarımız tarafından ateşin elde edilme şekli nasıl olursa olsun, belirgin olan bir şey var. Onun benimsenmesi (kullanımı) insan ve geri kalan hayvan dünyası arasına bir sınır koymuştur. Bu da sadece anlayışta, sınıflandırılmış tablolardaki bir sınır değildir. Bu, yaşam değil, ölümüne gerçek bir mücadeledir.

Mitik Kahramanlar

Bizim Neandertal atalarımız büyük hayvanlar (tırnaklılar ve vahşi hayvanlar), ayrıca küçük hayvanlar (kemirgenler, yılan, kertenkele) avladılar. Bu av sadece etin elde edilmesi değil, aynı zamanda barınak ve mağara için bir mücadeleydi. Soğuk dönemde mağaralar yaşam için gereklidi. Burada, mağaralardan büyük ve tehlikeli hayvanların kovulma mücadelesinde insanlara yanan kütükler de yardımcı oldu. Bozkırdaki sürek avlarında da onların yararı görülüyordu.

Ateşin kullanılma süreci toplum bilincinde, özellikle mitik yaratıcılıkta ilginç bir şekilde anlamını değiştirmişti. Başta ilkel olmak üzere mitlerin her zaman “karşı olma” şemasına göre kurulduğu iyi bilinmektedir. “Böyle bir şey nereden oluştu?” sorusuna mit şu cevabı verir: “O daha önce yoktu veya ona karşıt bir şey de yoktu” ve saf mitolojik bilinç bu cevaba memnun olur. Ateşin kökeniyle ilgili en ilkel mitler Avusturalya Aborjinlerinde korunmuştur. Eğer şimdi ateş hayvanlar değil de insanlar sahipse o zaman daha önce, mite göre, bunun tersi söz konusudur. Bir hayvan ateşin tek sahibiydi, bunu da insanın ondan alması gerekiyordu. İşte çalma motifi buradan doğmuştur.

Örneğin Viktorya (Avusturalya) yerli kabilelerinden birinde kaydedilmiş basit bir mit. Eski zamanlarda ateşin tek sahibi, onu kimseyle paylaşmak istemeyen iki rahimli bir bandikut’tur. Ateşe sahip olmak isteyen diğer hayvanlar bir araya gelir. Bu işi güvercin yapmaya çalışır, fakat başarılı olamaz, onun ardından şahin bu işi yapar. Bandikut’un attığı kütüğü, uçarken yakalar. Bu kütükten kuru bir ot yanar, böylece ateş insanlar tarafından öğrenilir⁵.

⁴ Porşnev, B. F. *Sovetskaya etnografiya*, 1955, No 1, s. 7.

⁵ Gennep, A. Von., *Mythes et legendes d’Australie*, P., s. A., P. 64- 83.

Bu tür mitler, Kuzey Amerika yerlileri gibi, tarihi gelişimin daha üst düzeyinde bulunan halklarda da vardır.

Bu tip mitlerde ana karakter ateşi çalıp insanlara verendir. Dünyanın pek çok halkında iyi bilinen bu mitik şahıs “kültür kahramanı” olarak adlandırılmıştır. Çeşitli geleneklerin oluşumu ve kültürel faydalar ona aittir. Mitlerde ateş, çalınan ve insanlara verilen temiz bir madde olarak tasvir edilir. Ateşin tanrılaştırılması veya bir şekilde kişileştirilmesi burada yoktur.

Mitlerin bu tipi, yerleşime geçmemiş avcı hayata, eski düzene cevap vermektedir.

Farklı, artık insansı bir mitolojik şahsın şekillenmesi yerleşik aşamaya uygundur. Bu tipi şimdi de Sibiryaya ve kuzey halkları “ateşin anası, ateşin kadın sahibi veya ocağın anası” olarak adlandırmaktadırlar.

Kuzey Avrasya'nın üst paleolit çağının pek çok katmanında (özellikle Orinyak döneminde) arkeologlar taştan veya kemikten oyulmuş heykeller, çıplak kadın figürleri buldular. Orinyak Venüsleri olarak adlandırılan, cinsiyetleri belirgin ifade edilmiş bu heykeller ilk kadını sembolize eden “kadın ataların” tasvirleri olarak kabul edilmiştir. Onlara daha geç dönem katmanlarda (neolit, mezolit) bulunan daha şematize kadın figürleri de katılmaktadır. Heykellerin bulunduğu yerlere (ocak çukurlarının yakınları) bakarak onları “ata” değil, “ocağın anası” veya “ateşin kadın sahibinin” tasvirleri saymak daha doğrudur⁶.

Bu tipin temelinde bir gerçek yatmaktadır. İlkel çağda ateşin elde edilmesi ve korunmasında kadının rolü çok büyüktür.

Haruzina haklı olarak bu konuda şöyle yazmıştır; “İnsanlığın hayatının şafağında kadın ocaktaki ateşin sürekli veya geçici doğal koruyucusu değil miydi? Avcı erkek bazen uzaklara giderdi; kadın da sürekli olarak mülkiyetini azaltmak zorunda kalmıştı. Eğer ateşin temin edilmesi ve onun desteklenip korunması güçlüğünden hareketle bunu kadına bırakmak mümkün olmasaydı, kadına bulunduğu yerdeki ateşi korumak dışında ne kalırdı? Kadın erkekten daha fazla ateşle uğraşmak, onun özelliklerini, alışkanlıklarını öğrenmek imkanına sahipti... Kadın ateşin neden kızdığını, neden çatırdadığını ve kıvılcımlar çıkardığını anladı, onun dilini yukarı kaldırmasını ve kendisine atılan yiyeceği aç gözlülükle ısıtmasını sağladı. Kadının dikkati doğaya odaklanmıştı, onun desteği bu yüzden önemliydi. Kadının aklında bir sürü batıl görüş yerleşti, o ateşle ilgili inanılır işaretlerin bütün sistemini oluşturdu”⁷.

Haruzina haklı olarak günümüz köylü hayatında da bu çizgilerin korunduğunun altını çizerek; “İyi bir ev hanımı olan kadın Rus köylü ailesinde ateşi yakmak, güçlendirmek için yapılması gereken bütün tedbirleri bilir. Kadının ateşe saygısızca yaklaşımı yüzünden ateş bütün evi yangınla cezalandırır”.

Bu yüzden ateş, özellikle de ev ocağıyla ilgili inançlar, batıl yasaklar yayılmıştır. Ateşe tükürülmez, işenmez, pis şeyler atılmaz. Yeni ateşin yakılması belirli kurallara göre yapılmalıdır.

Bütün bunlar ateşin temiz ve temizleyici bir doğal oluşum sayıldığını kanıtlamaktadır. Bu düşüncenin temelinde gerçek olgular yer alır. Ateş ve özellikle kamp ateşi ve ocağın dumanı insanların evlerini her türlü parazitten (sinek, sivrisinek, böcek) kurtarmalarına yardım etmektedir.

Aynı gerçek halk hekimliğinde ateşin (bütün halklarda) kullanılmasına da yansımıştır. Ateşin bütün tedavi edici fonksiyonlarını sıralamak zordur: Hastalıklı yerin soba közüyle yakılması, tütsüleme, isleme, tedavi araçlarını kutsama vb.

Dinî saygının bir objesi olan “ateş ruhunun” karmaşık tipi herhalde sınıf öncesi ve erken dönem sınıflı toplum yaşamının sınırında oluşmuştur. Temelde kadın olan bu tipler Sibiryaya halklarında da (ateşin kadın sahibi, ateşin anası) yer almıştır. Onlarda anaerik kabile yapısının yansımış olması elbette tesadüfi değildir. Sadece iki istisna vardır : Yakutlarda “Uot- iççite” ve Buryatlarda “Gali- ejin (ateşin erkek sahibi), zira bu iki halk ataerik kabile yapısını aynı zamanda yaşamışlardır.

⁶Gennep A. von., *age.*, s. 76- 77..

⁷Haruzina, *age.*, s. 79.

Sınıflı toplumun eşiğinde “ateşin erkek sahibi” mitolojik tipinin çizgileri boy ve ailenin ataları-koruyucularının tipleriyle karışmaktadır. Slav halklarında (mesela Rus Domovoy’u), Doğu Fin halklarında (Vorşud u Udmurtov) da böyle olmuştur. Fakat boy veya aile ata kültürüyle ateş kültürünün aynışması sorununa bu kadar basit yaklaşmamak gerekir, çünkü her ikisi de farklı tarihi köklere sahiptir.

Ateş kültürünün, toprağın işlenmesi ve ürünün toplanmasıyla bağlantılı tören zemininde gelişmiş güneş kültürüyle yakınlaşmasına da daha dikkatli yaklaşmak gerekir. Birbirlerine benzemelerine karşın (örneğin yanmış tekerlekleri tepeden veya bir dağdan yuvarlama geleneği her iki kültürde de aynıdır) onların farklı kökenleri vardır.

Ateş İlahı

Klasik Doğu ve antik dünya devletlerinin çoğunluğunda ateşin ideolojik ve sembolik anlamı karşılıklı olarak birbiriyle kaynaşmıştır. En belirgin örnek Hindistan Veda mitolojisindeki tanrı Agni’dir. Bu ikili bir kişiliktir. Her şeyden önce Agni maddesel bir ateş, alevin dilidir (Sanskritçedeki agni etimolojik açıdan Slavcadaki ogn’la akrabadır). Fakat bu çoğunlukla kurban edilenin alevini ve bu alevin dumanını göksel tanrılara ulaştıracak habercinin kült fonksiyonunu yerine getiren kurban ateşidir. Ayrıca kendisi de büyük tanrılardan biridir. Veda’daki iki yüz kadar ilahi ona adanmıştır ve ilahlar listesinde Agni yıldırım ilahı İndre’yi geride bırakarak ikinci sırada yer alır. İlahileri hazırlayanlar kutsal ateşi övmek için hiçbir renkten kaçınmamışlardır. İlahilerden birinde şöyle denilmektedir: “Ah Agni, kutsal ateş, temizleyici ateş, sen ağaçta uyuyansın, sen parıltılı alevinle yükselensin, sen ilahi kıvılcımsın, Güneş’in şanlı ruhu ve her yerde gizlenensin!”. Hindistan’ın daha sonraki dinlerinde Agni geri plana itilmiş, fakat ritüellerde ateşin fonksiyonu, özellikle de cenazelerde kalmıştır. Her inançlı Hindu eğer vücudu kutsal Ganj kıyısında ateşe verilirse bunu kendisi için özel bir nimet sayar.

Hintlilere akraba İran mitolojisinde ateşin canlanışı olan tanrı Atar doğal bir konum almıştır. Fakat bütün İran kabilelerinde ateş sadece temiz bir oluşum olarak görülmüştür. Hintlilerde ve İranlılarda gömme ritüelinde ateşin kutsallığı düşüncesinin yer almış olmasından karşıt bir sonuca gidilmesi oldukça ilginçtir. İranlılar ölüleri sadece yakmamakla kalmazlar, aynı zamanda cesedin ateşle birleşimini bu oluşum için hakaret sayarlar, bu ağır bir günahdır.

Ateşin temiz olduğu düşüncesi günümüze değin “ateşperestlerin”- Zerdüşter, İranlılar, Yezidler-bütün taraftarlarında korunmaktadır. Arkeolojik kazılardan da anlaşılacağı gibi “ateş tapınakları” Orta Asya ve Kafkasya’da da vardır.

Ateş kültürünün antik örneklerinden en karakteristiği Roma’daki ilahe Vesta’dır. Onun şerefine bir tapınak yaptırılmıştır. Bu tapınaktaki ocakta (kurban ocağı) Roma devletinin sağlamlığının sembolü olan sönmeyen ateş yansımıştır. Kutsal ateşi bakirelik ve evlenmeme andı içen küçük veya genç kız rahibeler korur (bu andı yerine getirmeme ölümle cezalandırılırdı). Vestalkalar (ve özellikle onların başkanı) bir dizi ayrıcalığa sahipti. Bu ayrıcalıklardan biri suçluları idam cezasından kurtarmaktı. Vesta’nın ateşi her takvim yılının başında yenilenirdi. Vesta’nın sunakları evlerin girişinde, holdeydi.

Yunan sitelerinin devlet kültürleri sisteminde ev ocağının ilahesi Gestiya da benzer bir konuma sahiptir. Fakat kutsal Olimpos ilahlarına Gestiya’nın da katılımıyla ilgili herhangi bir mitolojik yapıt konusu yoktur.

Roma’nın Vesta’sı ve Yunan Gestiya’sı gelişmiş sınıf ve devlet toplumlarının dinlerinde anaerkil öğelerin korunmuş olduğunun en belirgin örnekleridir. Fakat antik dünya ateşin diğer bir ‘karakterini’, yıkıcılığını da bilmektedir. Onu Yunanistan’da Ares, Gefest ve Roma’da Vulkan olarak kişileştirilmişlerdir. Fakat bu tiplerde farklı çizgiler de bulunmaktadır: Ares, acımasız ve yıkıcı savaşın ilahıdır. Gefest, demircilerin ilahıdır. Vulkan, sadece ateşin yıkıcı ilahı değil, aynı zamanda insanların yangınlardan koruyucusudur.

Ateşin Sosyal Doğası

Ateşin sembolleştirilmesiyle ilgili olarak verilen bütün olgularda insanın ateşle olan ilişkisinin tarihini ortaya koyan tek bir çizgi vardır. Bu, ateşin sosyal doğası ve sosyal aracılığıdır.

Bu nasıl ifade edilir?

Gerek maddi gerekse ruhsal olsun kültürün her oluşumu gibi ateş de insanın hizmetinde temel ve üretim fonksiyonlarını yerine getirir. Ateşin temel fonksiyonları vahşi hayvanlarla mücadele, barınağın ısıtılması, aydınlatılması ve yiyeceklerin hazırlığıdır. Üretim fonksiyonları nedir?

Avcı ekonomisinin egemen olduğu eski çağda emek organizasyonu hemen hemen bilinmemektedir. Bu konuda sadece hipotezler vardı. Elbette süre avları bir organizasyon gerektirmiştir. Kadınlar ateşi hazırlamış, onu korumuş ve erkekler de süre avlarında bu ateşi kullanmışlardır. O zaman ateşin (ocağın) koruyucusu kadınlar topluluğunun sabit merkezini, erkekler bu topluluğun daha hareketli çevresini oluşturmuşlardır. Ocağın ateşi, kadınları ve çocukları erkeklerden ayırarak birleştirmiştir. Bu çağda kabilenin aileye bölünmesi gerçekleşmiştir. Böylece her ateşin iyi olmadığı görüşü ortaya atılmıştır. Ateş, “bizim olan” ve “bizim olmayan, yabancı” ateş olarak ayrılır. Bu ayrımın izleri yeryüzünün bütün halklarında korunmamış olabilir. Elbette komşusuna bir kütük veya bir avuç kömür borç vermek ekonomiye bir zarar getirmez; fakat bu konuda pek çok sınırlama ve yasaklama oluşmuştur! Komşuya belirli günlerde ateş verilmez, çok cömert olunmaz vb. Daha XIX. yüzyılda Belorus köylüleri için şöyle yazmışlardı: “Kimse asla komşusuna sıcak kömür vermez, mutluluk gider ve tarladaki ekine zarar gelir”. Bazı köylüler “... kendi ocaklarındaki közleri yabancılara, başka bir eve vermekten korkarlar; eğer verirlerse de bu istemeyerek olur ve sönmüş de olsa kömürleri geri getirmek şartıyla. Eğer kömürler geri gelmezse, artık onlara ihtiyaç olmamasına karşın başkalarını bu komşuya sıcak kömür almaya yollarlar”⁸.

Aşırı katılıktaki benzeri yasaklar Kuzey- Doğu Asya halklarında da vardır. Çukçilerin inançlarını ve törenlerini ayrıntılı bir şekilde inceleyen V. G. Bogoraz onlar hakkında şöyle yazmıştır. “Her ailenin kendi ateşi vardır. Aileler, çok uzun yıllar birlikte yaşadıkları atalardan kalan ateşi yabancı ateşten özenle korurlar. Komşulardan ateşin ödünç alınması büyük günah sayılır”. Ya da “Çukçi kadını komşusundan kibrit, çakmak taşı veya çakmağı memnuniyetle alır, çünkü bunlar aile ocağıyla bağlantılı değildir, fakat hiçbir zaman söğüt çubuğu almaz, çünkü onunla kömür karıştırılır, onu alınca yabancı ocaktan kömür de almış olacaktır...”. “Benim Çukçiler arasında bulunduğum zamanda ateş yüzünden kadınlarla pek çok tartışmaya girdim. Onlardan çoğunun çaydanlığı yoktu ve çaydanlığında su ısıtmama izin vermiyorlardı, çünkü bu çaydanlık daha önce yabancı bir ocakta durmuştu. Bu nedenle pek çok kere sıcak çay içemedim”⁹.

“Bizim” ve “yabancı” ateşin bu karşıtlığı kutsal kitaplara da yansımıştı. Kutsal Kitap’ta genellikle kurban ateşi ritüeli defalarca ve bütün ayrıntılarıyla zikredilmektedir. “Levit” kitabında kurbanın tasvirinde şu epizod yer almaktadır. “Nadov ve Aviud, Aaronların oğulları kendi kandilini aldı ve ateşe koydular, ona günlük (buhur) koydular ve tanrının karşısına onun emretmediği yabancı ateşi getirdiler. Ateş, Tanrıdan çıktı ve onları yaktı, onlar da Tanrının karşısında öldüler”. Görüldüğü gibi kurban ritüelinin önemsiz herhangi bir detayı yoktur, onda da “bizim” ve “yabancı” yaklaşımı vardır.

Ateşin önemli sosyal fonksiyonlarından biri de temizliğidir. Sınıf öncesi toplumda bu özellik tam belirginleşmemiştir. Hem her birey kendi için temizlenme törenleri yapmış ve hem de her toplum bunları herkes için uygulamıştır. Eski devletlerde temizlik kurbanları sistemi en ince ayrıntısına dek geliştirilmiştir. Orta Çağ’da ateşin temizlik fonksiyonu tamamiyle kiliselere aittir. Büyük suçlarda olduğu gibi, herhangi bir kuralın yıkımı, genelde ateşin belirli bir derecede katılımıyla sağlanan “ateş” temizlenmesini talep etmiştir.

Katolik kilisesi bu sistem içinde günahkar ruhların öbür dünyada günahlarından temizleneceği bir araf (dinde temizlik) öğretisi kurmuştur, üstelik arafta bulunma süresi kilise tarafından belirlenecektir. Kilise tarafından dinden sapmışların toplu ateşe atılması “autodafe” pratiği de oluşturulmuştur.

⁸ Afanasyev, A., *Poyetiçeskie vozreniya slavyan na prirodu*, c. 2, M., 1968, s. 13.

⁹ Bogoraz, V. G., *Çukçi*, c. II, L., 1939, s. 54- 55.

Aynı yobaz düşünce XVII. yüzyıl Rusya'sında eski gelenekçiler tarafından desteklenmiştir. "Kendini yakanlar", bu korkunç yolla gökyüzü krallığına gideceklerine inanmışlardır.

Birleştiren ve Ayıran Ateş

Günümüz yapısalcı etnolojide ateşe saygın bir yer verilmektedir. Bu ekolün başkanı K. Levi Strauss için ateş ham ve pişmiş gıda arasında bir "mediator" (aracı), "ateş- su" veya "oyma- sürtme" gibi karşıtlık üyelerinden biridir¹⁰.

Tarihi bakış açısına göre ateş, insan ilişkilerinin aracı formu, erkek ve kadın faaliyetinin sınırı, başta kabilenin, daha sonra ailenin ayrılma biçimidir. Kabile ve aile, kendilerini ateşle ilgili katı kurallarıyla sınırlamıştır. Ateş, akraba ve aile üyelerinin zinciriyle çevrelenmiştir.

İlişki formlarının daha sonraki genişleme sürecinde ateşin sembolik anlamı küçülmekte, fakat yok olmamaktadır. Kabile, daha sonra millî ve sınıf ayrımı uzun zaman boyunca korunmuş, daha farklı, daha az uysal formların katılmasına karşın kapitalizm çağında kesinleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. İşsiz ve evsiz fakirler grubunu büyük banka şirket üyelerinden ayırmak ateş kullanmaksızın da mümkündür. Fakat bazen bu sembol, halk çıkarlarının ifadesi görevini de görür, özellikle bu durum keskin sosyal kriz zamanları için söz konusudur. Barış taraftarlarının, özgürlük ve demokratik haklar için savaşanların mezarlarındaki sönmeyen ateş, ateşin eski ayırıcı rolünü andırmaktadır. Bu sembolün üst formu olan, geniş halk kitlelerinin barış isteğini ifade eden spor oyunlarında olimpiyat ateşinin kendi ülkesinden başka bir ülkeye taşınması ise yeni bir gelenektir.

Çeviren: Muvaffak DURANLI*

¹⁰ Bkz. Levi- Stross, K., **Strukturana antropolojiya**, M., 1983, s. 133; Levi- Strauss C. **Du miel aux cendres**, P., 1966, P. 208, 211.

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

DEĞERLENDİRMELER

Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı (Editörler: Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN – Yard. Doç. Dr. Metin ARIKAN), Kanyılmaz Matbaası, İzmir, Aralık 2005, XLIX + 863 s.

Türkoloji; Türk dili, Türk edebiyatı, Türk sanatı, Türk folkloru vd. bilim dallarıyla Türk tarihinin puslu devirlerinden geleceğin aydınlık devirlerine uzanan bir sonsuzluk ağacı gibi tüm Türk coğrafyasını ulu gölgesiyle serinletmektedir. Tarihin her devrinde bu ağaca su veren, aşılıyan ve yetiştiren birçok Türkolog olagelmıştır. İlk Türk soylu Türkolog ve folklorist olan Nikolay Federoviç Katanov¹'dan günümüze dek çok geniş Türk coğrafyasında binlerce Türkoloji sevdalısı bilim adamı yetişmiş, gerek saha gerekse masa başı mesailerıyla Türklük bilimine sayısız eserler kazandırıp bu ana disiplinin içindeki ara disiplinlerin muhteva ve biçimini de zenginleştirmişlerdir.

Türk folkloru alanında önemli hizmetlerde bulunup onlarca eserle bu bilime katkıda bulunanlardan biri de 2005 yılı itibariyle 60. yaşını kutladığımız Prof. Dr. Fikret Türkmen'dir. Altmışıncı doğum yıl dönümü nedeniyle Fikret Türkmen adına "*Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*" adlı hem şekil hem de muhteva bakımından hacimli bir eser meydana getirilmiştir.

Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı 2005 yılının Aralık ayında basılmış olup son kısmındaki fotoğraflarla birlikte 912 sayfadır. Armağan, öğretim üyelerinden olan ve Prof. Dr. Fikret Türkmen'in dostu ve mesai arkadaşı olan Türk Dil Kurumu'nun eski başkanı Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un bir "*Sunuş*" yazısıyla başlamakta ve yazıda Prof. Dr. Fikret Türkmen'in gerek ilmi gerekse insanî özelliklerine bir dost gözüyle temas edilmektedir.

Bir diğer bölümde, Prof. Dr. Fikret Türkmen'in kurucusu ve müdürü bulunduğu Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olan Ferah Türker ve yine aynı enstitüde doktora öğrencisi olan Bibigül Ospanalievayevanın Prof. Dr. Fikret Türkmen ile yaptıkları söyleşi bulunmaktadır. Bu söyleşiden sonra Prof. Dr. Fikret Türkmen'in tüm yayınları kronolojik sırayla verilmiştir. Prof. Dr. Fikret Türkmen'in yayınlanmış 10 kitabı, Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış 97 makalesi, sempozyum-kongre-konferans-kolokyumlarda sunulan yine Türkçe ve yabancı dilde kaleme alınmış 113 bildiri, muhtelif ansiklopedilerde yazdığı 13 ansiklopedi maddesi ve kendisinden bahseden 7 kaynak eser bulunmaktadır. Bu bahsettiğimiz yayın listesinden sonra enstitü araştırma görevlilerinden Ferah Türker'in hazırlamış olduğu ve Prof. Dr. Fikret Türkmen'in yönettiği tezlerin ve özetlerinin bulunduğu bir diğer kısım gelmektedir. Prof. Dr. Fikret Türkmen'in danışmanlığında 1983 yılından itibaren 22 doktora tezi, 1979 yılından itibaren ise 29 yüksek lisans tezi yapılmıştır.

Bu tanıtım kısmından sonra "*Makaleler*" kısmını görmekteyiz. Armağan kitapta 84 makale bulunmaktadır. Türkolojinin farklı dallarında kaleme alınmış olan bu makalelerin ekserisi takdir edilecektir ki halk bilim (folklor) üzerinedir. Bunlardan başka Yeni Türk Edebiyatı, Türk Dili, Türk Tarihi, Türk Sanatı ve Türk Dünyası Jeopolitiği üzerine yazılmış makaleler de bulunmaktadır. Aşağıdaki sıralayacağımız makale isimleri Armağan kitaptaki sırasıyla verilmiştir. Halk bilimi üzerine kaleme alınmış makaleler ve yazarlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Doç. Dr. Mehmet Aça, *Türk İnanış ve Düşünüş Sistemlerinde Meyve* (s.11–22)

Ulanbek Alimov, *Kırgız Sözlü Kültür Geleneği ve Bu Geleneğin Temsilcileri* (s.29–43)

¹ Fikret Türkmen, "75. Ölüm Yıldönümünde Türk Soylu İlk Türkolog Nikolay Federoviç Katanov", *Türk Dili*, TDK Yayınları, S. 545, Ankara 1997, s.483–490.

- Dr. Minara Aliyeva Esen, *Lobnor ve Lobnorlar Üzerine* (s.45–47)
- Yard. Doç. Dr. F. Reyhan Altınay, *Yozgat Halk Müziği Hakkında Notlar* (s.49–54)
- Yard. Doç. Dr. Metin Arıkan, *Kahramanın Dönüşümü* (s.55–63)
- Yard. Doç. Dr. Mustafa Arslan, *Türk Destanlarında Evren Tasarımı* (s.65–74)
- Sarah G. Moment Atış, *A Young Âşık Yaşar Reyhanî Explains His Development As an Artist in a Traditional Oral Genre* (s.75–87)
- Arş. Gör. Bülent Bayram, *Kazak Folklorunda Ölüm ve Abay Yolu Romanına Yansımaları* (s.111–120)
- Prof. Dr. V.Y. Butanayev-Prof. Dr. İ.İ Butanayeva, *Hakas Halk Bilimi Araştırma Tarihi* (Akt. Ulanbek Alimov, s.143–147)
- Prof. Dr. Mustafa Cemiloğlu, *Çevreyi Algılama, Yorumlama, Adlandırma ve Sahiplenme Bağlamında Bursa Köy Adları* (s.149–154)
- Doç. Dr. İsmet Çetin, *Küroğlu'dan Köroğlu'ya Destan Kahramanı* (s.161–165)
- Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu, *Uluslararası Yüzyılyarısı Halkbilimi Sempozyumlarında Bir Türk Halkbilimci: Profesör Ahmet Adnan Saygun ve Tesirleri* (s.167–176)
- Dr. Aygerim Dıykanbayeva, *Türklerde Kısmet Açma Geleneği* (s.177–183)
- Arş. Gör. Pınar Dönmez Fedakâr, *Karakalpak Türklerinin Sözlü Halk Edebiyatında Bazı Şekil ve Türler Üzerine* (s.197–205)
- Yard. Doç. Dr. Muvaffak Duranlı, *Saha Türklerinde Halk Hekimliği İle İlgili Pratikler ve Bu Pratiklerin Değerlendirilmesi* (s.207–213)
- Prof. Dr. Ali Duymaz, *Kerem ile Aslı Hikâyesi ve Köroğlu Hikâyelerindeki Ortak ve Benzer Şiirler Üzerine Bir Değerlendirme* (s.215–223)
- Prof. Dr. Metin Ekici, *Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış* (s.225–229)
- Yrd. Doç. Dr. Selami Fedakâr, *Prof. Dr. Hadi Tillayevîç Zarifov (Hayatı ve Eserleri)* (s. 249–258)
- Burak Gökbulut, *Kazakistan Sahası Köroğlu Destanı İle Koblandı Batır Destanı'nda Aile ve Kadın Tipler* (s.259–275)
- Prof. Dr. İsmail Görkem, *Tahir Alangu'nun Folklor Anlayışı* (s.293–302)
- Prof. Dr. Nevzat Gözaydın, *Türk Folklorunda İletişimle İlgili Bazı Olaylar Üzerine II* (s.311–331)
- Arş. Gör. Mustafa Gültekin, *Uygur Halk Edebiyatında Fıkra Türü ve Seley Tohti Fıkraları* (s.337–348)
- Prof. Dr. Abdurrahman Güzel, *Birey, Toplum, Devlet İlişkisi ve Kutadgu Bilig* (s.357–360)
- Doç. Dr. Alimcan İneyet, *Naziğim Destanının Teşekkül Süreci Üzerine* (s.369–381)
- Dr. Gülnara İsmailova, *Türk Boylarında Ortak Mizah Türleri* (s.383–388)
- Hayrettin İvgin, *Bulgaristan Türk Halk Kültürünün Bir Sîması: Haydar Baba (Haydarî)* (s.389–401)
- Dr. Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnançlarında Kurtla İlgili Yeni Tespitlerimiz* (s.403–407)

- Osman Karatay, *Kuzey Kafkaslardaki “Vlendur Bulgar” Halkı Üzerine* (s.419–428)
- Prof. Dr. Seyit Kaskabasov, *Kozi Körpeş Bayan Sulu* (s.429–432)
- Prof. Dr. Sulayman Turduyevič Kayıpo, *Van Kırgızlarının Ölöñ ve Dürö Türküleri Üzerine* (s.433–449)
- Doç. Dr. Serikkazı Korabay, *Duvlat Babatayulı ve Edebî Gelenek Devamlılığı* (Akt. Kairiya Sarkanbayeva, s.467–469)
- Prof. Dr. M. Öcal Oğuz, *Değişim: Kültürler ve Disiplinler* (s.475–477)
- Bibigül Osmanaliyeva, *Alpamış Destanının Başkurt, Kazak ve Özbek Varyantlarında Kadın Tipi* (s.479–486)
- Arş. Gör. Âdem Öger, *Alpamış ve Alıp Manas Destanlarında Kadın Tipleri ve Aile* (s.487–502)
- Öğr. Gör. Gürol Pehlivan, *Manisa Şehrinde Hidrellez* (s.537–567)
- Öğr. Üyesi Abdükerim Rahman, *Uygur Halk Şiirindeki Kalıplaşmış Semboller ve Anlamları* (Akt. Alimcan İneyet, s.569–583)
- Doç. Dr. Hayrettin Rayman, *Azerbaycan Kartalı Koca Azaplı’nın Poetikası* (s.585–600)
- Prof. Dr. Karl Reichl, *Edigü: Tarihî Kişilik, Destanların Kahramanı ve Ulusal Özleşmenin Karakteri* (s.601–608)
- Prof. Dr. Rahımjan Sağımbekulı, *Ustalık Sırları* (Akt. Kairiya Sarkanbayeva, s.609–610)
- Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu, *Küçük Prens ve Peri Masalları* (s.631–633)
- Ahmet Süleymanov, *Kurdun Putlaştırılması ve Başkurt Etnoniminin Menşei Hakkında Rivâyetler* (s.635–638),
- Arş. Gör. Halil İbrahim Şahin, *Türk Destanlarında Kahramanın “Bahadır” Atıyla Buluşması ve Sınaşması* (s.639–647)
- Nail Tan, *Âşık Şeref Taşlıova Hayatı, Şâirliği ve Hikâyeciliği* (s.655–666)
- Edit Tasnádi, *Macar Şair János Arany’nin Üç Şiiri ile Nasreddin Hoca Fıkralarının Yakınlığı* (s.667–677)
- Yard. Doç. Dr. Mehmet Temizkan, *Bektaşî Edebiyatının Birinci Dönemi ve Bu Dönemdeki Hâkim Temaları Üzerine Bir İnceleme* (685–693)
- Edward Tryjarski, *Chuvash and Buriats Depicted by Rev. Faustyn Ciecirsky at the Begining of the 19th Century* (s.695–701)
- Yard. Doç. Dr. Rabia Uçkun, *Gagauz Kaynaklarında Nasreddin Hoca* (s.707–713)
- Prof. Dr. Fatih Urmançe, *Tatar Mitolojisi Sözlüğü Üzerine* (Akt. Bülent Bayram s.715–725)
- Öğr. Üyesi Bi Xun, *Hoca Nasrettin ve Hint Hikâyeleri* (Akt. Alimcan İneyet, s.727–736) Dr. Hüseyin Yaltrık, *Rumeli’nin Türkleşmesi ve Serhat Türküleri* (s.737–745)
- Mustafa Yeniasır, *Mahtumkulu’nda Yeralan Dinî ve Tasavvufî Unsurlar* (s.747–750)
- Prof. Dr. Dursun Yıldırım, *XVIII. Yüzyıl Üçüncü Boyut Hikâyeciliği ve Beğ Böyreğ Hikâyesi Üzerine Notlar* (s.751–762)
- Prof. Dr. Kemal Yüce, *Türk Mitolojisi İle İlgili Bir Tabir; Tapduk* (s.763–766)

Görüldüğü üzere Türk Halk Bilimi ile ilgili yazılan makaleler çoğunluğu oluşturmakla birlikte diğer alanlarda da kaleme alınan makaleler bulunmaktadır. Yeni Türk Edebiyatıyla ilgili olanlar da şunlardır:

Dr. Tarana Abdullayeva, *Güney Azerbaycanlı Hiciv Ustası M.A. Mö'cüz Şebusteri ve "Molla Nasreddin" Geleneği* (s.3–10)

Arş. Gör. Ekrem Ayan, *Abay Yolu Romanı Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar* (s.89–91)

Prof. Dr. Bilge Ercilasun, *Tutsak Romanında İç Gözlem* (s.231–237)

Yard. Doç. Dr. Ali Erol, *Türk Kültür Dünyasına Hizmetleri İle Abdulla Şaik Talıbzade* (s.239–247)

Arş. Gör. Baki Bora Hança, *Şiirlere Akseden Kazak Millî Uyanışı* (s.361–368)

Arş. Gör. İsmail Turan Kallıncı, *Bir Kırgız Aydını: Kasım Tınıstanoğlu* (s.409–418)

Prof. Dr. –Emekli Öğretim Üyesi -Zeynep Kerman, *Gönül Hanım Romanına Göre Türk Coğrafyasının Yeniden Keşfi* (s.457–460)

Prof. Dr. Serik Kıyraev, *Özgürlük ve Kahramanlık Şairi* (Akt. Bibigül Ospanaliyeva, s.461–465)

Kairiya Sarkanbayeva, *Muhtar Avezov'un "Jetim" Hikâyesinin Tahlili* (s.621–626)

Prof. Dr. – Emekli Öğretim Üyesi - Umay Türkes Günay, *Yirminci Yüzyıl ve Ârif Nihat Aşya* (s.703–706)

Türk Dili üzerine yazılan makaleleri ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov-Fikret Cahangirov, *Modallığın İfadesinin Analitik ve Sintetik Üsulları* (s.23–27)

İmre Baskı, *Macaristan'daki Türk Hâkimiyeti Zamanından Kalma Osmanlı Türkçe Özel Adlar Üzerine* (s.93–109)

Doç. Dr. Şerif Ali Bozkaplan, *Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örnekleme Modeli* (s.135–141)

Prof. Dr. – Emekli Öğretim Üyesi - Manfred Götz, *Dilbilgisel Ulamların İşlevleri Üzerine Bir Deneme* (s.303–310)

Prof. Dr. Gürer Gülsevin, *Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlar (I): "bu+ra" mı, "bu ara" mı?* (s.333–335)

Prof. Dr. – Emekli Öğretim Üyesi -Zeynep Korkmaz, *Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri* (s.471–474)

Prof. Dr. İsmail Parlatır – Prof. Dr. – Emekli Öğretim Üyesi György Hazai, *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Türkçe El Yazmaları Kataloğu ve Eski Bir Ferec Ba'de's-Şidde Nüshası Üzerine* (s.523–536)

Öğr. Gör. Erdoğan Saracoğlu, *Bir Kıbrıs Masalında Kıbrıs Ağız'ının Fonetik Özellikleri* (s.611–619)

Doç. Dr. Hatice Şahin, *Türkçede Zaman Belirleyicileri İle Kip ve Zaman Eklerinin Uyumu* (s.649–654)

Armağan kitapta dil ve onun oluşturduğu edebiyat ürünleriyle ilgili yazılan makalelerin yanı sıra Türk Tarihi ile alakalı yazılar da bulunmaktadır:

Dr. M. Vedat Gürbüz, *Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Azerbaycan ve Türkistan'daki Ermeni Tedhiş Hareketleri* (s.349–355)

Doç. Dr. Turan Gökçe, *Anadolu'da "Kadı" İle İlgili Yer Adlarına Dair* (s.277–291)

Doç. Dr. Sándor Papp, *First Ottoman-Hungarian Contacts In The Balkans* (s.509–521)

Türk Sanatı ve Türk Jeopolitiği üzerine yazılmış makaleler ise şu şekilde sıralanmaktadır:

Doç. Dr. Yüksel Sayan, *Azerbaycanlı Bir Bilim İnsanı: Rasim Efendi ve Türk Sanatı Tarihine Katkısı Hakkında Düşünceler* (s.627–629)

Yard. Doç. Dr. Hülya Taş, *Bursa'da Kumaş ve İpekçiliğin Tarihi Gelişimi Üzerine Bir Araştırma* (s.679–684)

Uzman Kenan Doğan, *Dünya Petrol Kaynaklarının Kullanım Dağılımı Bağlamında Hazar Havzası Petrol Rezervlerinin Önemi* (s.185–196)

Arş. Gör. Bahadır Bumin Özarslan, *Avrupa Birliği'ne Katılım Süreci ve Türkiye* (s.503–507)

Prof. Dr. Mirfatih Zekiyev, *Millî Hareketin Amacı: Milleti Ayağa Kaldırma, Koruma ve Büyütme* (Akt. Bülent Bayram s.783–792)

Bu makalelerin ve yaptığımız tasnifin dışında Romanya'da bulunan bir Türk okulunun da tanıtımı bir makale şeklinde düzenlenmiştir:

Necati Çayırılı, *Kemal Atatürk İlahiyat ve Pedagoji Lisesi (Mecidiye-Romanya)* (s.155–159)

Yurtdışındaki Türkoloji çalışmaları ve tarihiyle ilgili de;

Uzman Zofie Yüksel, *Çek Cumhuriyeti'nde Türkolojinin Tarihi* (s.767–782) adlı bir makale mevcuttur.

Makalelerden sonra birçok bilim adamı ve yazarın Prof. Dr. Fikret Türkmen hakkındaki düşüncelerinin bulunduğu "*Prof.Dr. Fikret Türkmen Hakkında*" bölümü gelmektedir ki burada yazısı bulunan isimler sırasıyla şu şekildedir: Doç. Dr. Mehmet Aça, Dr. Minara Aliyeva Esen, Anar, Yard. Doç. Dr. Mustafa Aslan, Öğr. Gör. Kemal Boz, Prof. Dr. Mustafa Cemiloğlu, Dr. Harid Fedai, Prof. Dr. Gurbandurdu Geldiyev, Yazar Mustafa Gökçeoğlu, Prof. Dr. Figen Gürdöl, Prof. Dr. Toftiq Hacıyev, Doç. Dr. Alimcan İnyet, Okt. Yakup Kavas, Doç. Dr. Timur Kocaoğlu, Prof. Töre Mirzayev, Doç. Dr. Cabbar İşankul, Okt. Hayati Özbek, Prof. Dr. Murat Penjiyev, Dr. Fayzula Rahmankulov, Prof. Dr. Hayrettin Rayman, Prof. Dr. Karl Reichl, Okt. Sıtkı Sağlam. Bu değerli akademisyenlerin duygu ve düşünceleri yanında Prof. Dr. İsmail Yakıt, Prof. Dr. Fikret Türkmen'in altmışıncı yaşına şu tarihi düşmüştür:

*Dostumuzdur, kendisini pek severiz,
Altmışa gelmiş yaşı tebrik ederiz.
Dedi Yakut ona hem dilek, hem tarih:
"Fikret Türkmen, nice yıllar dileriz"*

Armağan kitabın son bölümü ise "*Prof. Dr. Fikret Türkmen'in Albümünden*" adını taşımakta; Prof. Dr. Fikret Türkmen'in 1960'daki Bursa Işıklar Askerî Lisesi'ndeki günlerinden 2005 yılına kadar olan 45 yıllık süreyi ölümsüzleştiren farklı coğrafyalardaki görüntüler bulunmaktadır.

Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı hakkında genel mahiyetli bilgiler verdikten sonra Armağan'da yer alan ve mekân darlığı nedeniyle sadece bazılarını değinebileceğimiz makalelere kısaca göz atmayı uygun bulduk.

Üzerinde durmaya çalışacağımız ilk makale Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu'nun "Uluslararası Yüzyılları Halkbilimi Sempozyumlarında Bir Türk Halk Bilimci: Profesör Ahmet Adnan Saygun"² adlı makalesidir. Çobanoğlu, bu makalesinde Türk kamuoyu tarafından daha çok bestekâr yönüyle bilinen Ahmet Adnan Saygun'un halk bilim konusundaki faaliyet ve görüşleri üzerinde durmakta; bunu yaparken de Saygun'un Indiana Üniversitesi'nin 21 Temmuz - 4 Ağustos 1950 tarihleri arasında tertip etmiş olduğu "Mid-century International Folklore Conference" (Uluslararası Yüzyılları Halkbilim Konferansı) katılmasını temel almaktadır. Bununla birlikte böylesine önemli bir konferansa katılan tek Türk olma sıfatına rağmen, bestekârimız için yapılan bibliyografyalarda bile bu bilgiye rastlanmadığını ve bunun çoğunlukla atlandığını belirtmektedir. Yukarıda ismini zikrettiğimiz konferans, birbirinden bağımsız dört sempozyum şeklinde gerçekleştirilmiş ve bu konferanslar topluluğuna Stith Thompson, Ake Campbell, Alan Lomax, Wolfram Eberhard, Sean O'Suilleabhain gibi devrinin ve zamanımızın önemli bilim adamları iştirak etmişlerdir.³ Bu önemli konferansa tek Türk olarak Ahmet Adnan Saygun katılmakla birlikte Türkiye'den Prof. Dr. Saygun ile birkaç yıl önce kaybettiğimiz meşhur Türkolog Andreas Tietze katılmıştır. Gerçekleştirilen sempozyumların ilki "Folklorun Derlenmesi"ne, ikincisi "Folklorun Arşivlenmesi"ne, üçüncüsü "Folklorun Kullanıma Hazır Hale Getirilmesi"ne, dördüncüsü ise "Folklorun Çalışılması"na ayrılmıştır. Ahmet Adnan Saygun ilk sempozyumda hiç söz almasa da ilk olarak ikinci sempozyumda söz alır. Bu sempozyum ve onun bünyesindeki seksiyonlarda devamlı surette görüşlerini bildiren Saygun, bahsedilen sempozyumlardan başka üniversitenin oditoryum salonunda verilen halka açık konferanslarda da görülmüş ve "Türk Halk Türküleri ve Halk Müziği" adlı bir konferans vermiştir.⁴ Özkul Çobanoğlu, Adnan Saygun'un tüm konferanslar boyunca tutanaklara geçmiş yedi konuşmasının olduğunu söyleyerek, Saygun'un fikirlerini iki başlık altında değerlendirir. Bunlardan ilki günümüzde geçerliliğini yitiren "otantiklik", "derlenen malzemenin radyoda yayınlanıp yayınlanmaması" ve "kitle iletişim araçlarından etkilenme" gibi tartışma konularıdır. İkinci başlıkta ise Özkul Çobanoğlu'nun değerlendirmesiyle, Adnan Saygun'un çağın son derece ilerisinde olan ve "Bağlam" (contex) ve "Sosyal zemini içinde folklor" (folklore in social base) şeklindeki fikirleridir ki bu fikirler dünyaca meşhur Amerikalı folklorist Alan Lomax'ın şöhret sahibi olduğu projesinin nüvesini oluşturmaktadır.⁵ Sonuç olarak ise, böylesine yoğun bir teorik birikimin neden daha geniş açılımı bir halkbilim çizgisine dönüştürmediğini sormakta ve bunun cevaplarından birini de acabasıyla birlikte, körler ülkesinin müthiş Türkleri olarak, her zaman yapıldığı gibi bir gözü görenin "kral" değil de "özürlü" veya "deli" muamelesiyle alaşağı edildiğini belirterek vermektedir.⁶

Kısaca tanıtmaya çalışacağımız bir diğer makale meşhur Hakas folklorist, tarihçi ve etnograf Prof. Dr. Viktor Yakovleviç Butanayev ve eşi Prof. Dr. İ.İ. Butanayeva'ya ait olan "Hakas Halk Bilimi Araştırmaları Tarihi"⁷ adlı makaledir. Butanayev bu makalede Hakas folkloru araştırma tarihini iki devre ayırmaktadır ki bunların ilki Rus Çarlığı Dönemi (18.-20. yüzyıl), ikincisi ise Hakas eyaletinin kurulmasından günümüze de olan süredir. Butanayev'in, birinci dönem içinde saydığı araştırmacılar İ.G. Gmelin, Y.İ. Lendenav, G.F. Miller ve H.E. Fischer gibi isimlerdir. Bir diğer isim de aslen Finlandiyalı olup Rus Çarı'nın emriyle 1840 yılında Sibiry'a gönderilen M.A. Kastern adlı araştırmacıdır

Kendisi "Hanza Beg" adlı efsaneyi derlemiştir. Ancak Butanayev bu ürünün, çarın emri altında çalışan biri tarafından derlenmiş olduğu için yerli halkın hayatıyla paralellikler taşımadığını düşünmektedir.⁸ Bir diğer grup araştırmacı ismi olarak da G.İ. Spasskiyy, A.P. Stepanov, N.S. Şukin ve N.A. Kostrov'u sayan Butanayev, Minusinsk Bölgesi müdürü ve prensi olan N.A. Kostrov'dan,⁹ bahderken, "Kızıl Tatarları" ve "Minusinsky Tatarlarının Yaşam Tarzı" adlı eserlerinde Hanza Beg ve Taganah Matır efsanelerinin özetlerini eksik metinler şeklinde olsa da bulunduğunu söylemiştir.

² Özkul Çobanoğlu, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, s.167-176.

³ Özkul Çobanoğlu, agm., s.168.

⁴ Özkul Çobanoğlu, agm., s.174.

⁵ Özkul Çobanoğlu, agm., s.174.

⁶ Özkul Çobanoğlu, agm., s.176.

⁷ Viktor Yakovleviç Butanayev, ve İ.İ. Butanayeva, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, s. 143-147 (Akt. Ulanbek Alimov).

⁸ Viktor Yakovleviç Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, agm, s.143.

⁹ Viktor Yakovleviç Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, agm, s.143.

Butanayev, Sibirya bölgesi araştırmaları için önemli bir isim olan V.V. Radlov'dan da bahsetmektedir. Butanayev onun için; onun yapmış olduğu Sibirya araştırmalarının bilimsel değerini ölçmek mümkün değildir, demektedir.¹⁰ Hakas Türkleri başta olmak üzere birçok Sibirya boyundan derlemeler yapan Radlov'un 1863'te Hakasya'da yapmış olduğu saha araştırmalarının zengin folklor ürünleri 1868'de "*Güney Sibirya ve Cungar Bozkırlarında Yaşayan Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler*" adıyla yayınlanmış olan Radlov ilk defa folklor ürünlerinin temelini dayanarak Yenisey Kırğızlarıyla Sayan Altay ve Tanrı Dağları Türklerinin akraba olduklarını ortaya atmıştır.¹¹

Butanayev'in bu makalesinde ismini andığı ve bizim de bildirimizin başında ismini özellikle zikrettiğimiz Nikolay Federoviç Katanov bulunmaktadır ki Butanayev, Katanov için; günümüzde Hakas halk bilimi alanında araştırma yapmak için ilk başvurulacak çalışmalar ünlü Türkolog ve aydın olan Nikolay Federoviç Katanov'un çalışmalarıdır, demektedir.¹²

Sibirya halklarının birçok hususiyetinin araştırılmasında rejim muhalifi ve halkçı aydınların da payının büyük olduğunu söyleyen Butanayev, bu kişilerin içinde D.A. Klemens, F.Y. Kon, E.K. Yakovlev gibi isimleri saymaktadır.

Butanayev ve Butanayeva Hakas halk bilimi araştırma tarihinin ikinci safhasını Sovyetlerin iktidara gelerek Hakasya ilinin kurulmasıyla (1923) başlatır. Bu dönemde yaşayıp Butanayev'in bahsettiği isimler arasında şu isimler bulunmaktadır: 1920–1930 yıllarında N.P. Dırenkova Sayan-Altay Türklerinin folklor, filoloji ve etnografisi ile ilgili geniş bir malzeme toplamıştır.¹³ Dırenkova bir halkın tarihini öğrenmenin en iyi yolunun halk bilimi ürünlerine başvurmak olduğunu söylemektedir.

1944 yılı Hakas kültürünün tarihi seyri için önemli bir dönüm noktasıdır ki bu senede "*Hakas Dili, Edebiyatı ve Tarih İlmî Araştırmaları Enstitüsü*"nde yetenekli anlatıcılar tespit edilmeye, folklor ürünlerinin belirlenmesi için heyetler kurulmaya, kaynak kişiler ile ilgili toplantılar düzenlenmeye başlanmıştır ki günümüze gelinceye dek V.İ. Domojakova, M.İ. Borgoyakov, D.İ. Çankov, T.G. Taçayeva, U.N. Kirbijakova, K.M. Pataçakov, V.E. Maynagaşeva, P.A. Troyakov, V.Y. Butanayev gibi isimler önemli çalışmalara imza atmışlardır. Butanayev bu isimlerden özellikle V.İ. Domojakova'dan bahsederek onun "*Alptıg Nımahtarı*" (Kahramanlık Anlatıları)ve "*Hakas Çonnın Nımahtarı*" (Hakas Halk Masalları) adlı kitaplarını ve diğer makalelerinden bahseder.¹⁴ Bu isimlerden bir diğeri olan Türkolog M.İ. Borgoyakov'un "*XVII.-XVIII. Asır Hakasların Ortaya Çıkışı ve Tarihi Efsaneler*" adlı eserinde geçen: "Yerli Hakas halkının kültürel mirasının kaynağı orta asır Kırğızları ile sıkı bağlantılıdır."¹⁵ ifadesinden, Butanayev özellikle bahseder. Bu bağlamda Butanayev'in değindiğı bir diğer araştırmacı ise M.A. Ungviskaya ve 1972'de yayınlamış olduğu "*Hakas Halkının Poetik Geleneği*" adlı monografik çalışmasıdır. Bu çalışmadaki "*XIII-XVII. Yüzyıl Moğol-Cungar İstilaları Dönemindeki Tarihi Kahramanlık Destan ve Efsaneleri*" kısmında bulunan ve Tasha Matır, Sibdey ve Sibe, Koten Han, Abahay Pahta ve İr Tohçın gibi efsanelerin incelenmesinden sonra varılan sonuç Hakasların Yenisey Kırğızları ile genetik bir bağı olduğudur.¹⁶ Butanayev'in bu makalede son olarak üzerinde durduğu, M.A. Ungviskaya'nın mezkûr eserinde geçen tür ve şekil meselesidir. Ungviskaya, türleri "*Tarihi kahramanlık efsaneleri*" (nazım-nesir karışık) ve "*Kısa tarihi efsaneler*" (genelde nesir) olarak vermektedir. Ancak Butanayev halk arasında böyle bir tasnifin bilinmediğini ve her ikisine de "*Kipçoooh*" yani efsane adının verildiğini söyler ve Hakas tarihi kahramanlık destanlarının varlığını kesin olarak kabul etmeyip Ungviskaya'nın ikiye ayırdığı efsaneleri nesir şeklindeki masalsı anlatılar olarak kabul eder.

¹⁰ Viktor Yakovleviç Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, **agm.**, s.144

¹¹ Viktor Yakovleviç Butanayev, ve İ.İ. Butanayeva, **agm.**, s.144

¹² Viktor Yakovleviç Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, **agm.**, s.144

¹³ Viktor Yakovleviç Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, **agm.**, s.145

¹⁴ Viktor Yakovleviç Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, **agm.**, s.145

¹⁵ Viktor Yakovleviç Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, **agm.**, s.146

¹⁶ Viktor Yakovleviç Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, **agm.**, s.146-147

Son olarak bahsedeceğimiz makale ise emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a aittir. Sayın Korkmaz, Armağan'da yer alan *Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri*¹⁷ adlı makalesinde öncelikle Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi adı verilen yazı dilinin mekân ve zaman belirlemesini yapmış; Eski Anadolu Türkçesi'ne kadarki Oğuzcanın tarihi devrini *VI-XI yüzyıllar arasındaki dönem* ve *XI-XIII. yüzyıllar arasındaki alt dönemler* olarak iki ana başlık altına almıştır.¹⁸ Bahsedilen ilk tarihi devirde Oğuz Türklerinin yerleşim bölgelerini verdikten ve tarih sahnesinde Anadolu'ya gelinceye kadar önemli bir yere sahip olmalarına rağmen Oğuzcanın aynı vurucu etkiyi gösteremediğini belirtmiştir. XI-XIII. yüzyıllara gelindiğinde ise Oğuzların Orta Asya'daki varlıklarını daha da güçlendirdiklerini söyleyen Korkmaz, Oğuzların yerleştikleri şehirleri önemli birer kültür merkezi haline getirdiklerini Divanü Lûgati't-Türk'ün müellifi Kaşgarlı Mahmud'un aynı adlı eseriyle delillendirmektedir. Bahsedilen yüzyıllar aynı zamanda Oğuz Türklerinin doğudan batıya doğru hareketlenmelerinin de başlangıç tarihlerini oluşturmaktadır. Bu hareketlenmelerin önemli bir yer teşkil ettiği, Kaşgarlı Mahmud'un mezkûr eserinde Oğuzlardan ve Oğuz Türkçesinden sıkça bahsetmesinden de anlaşılmaktadır.¹⁹ Oğuz Türkçesinin geçirdiği ikinci tarihi gelişme süresini, Zeynep Korkmaz, XII-XIII. yüzyılları kapsayan devir olarak gösterir ki yazılış tarihleri kesin olmayan ancak dil yapıları bakımından yukarıda bahsettiğimiz asırlar içerisinde değerlendirilebilecek eserler Oğuzcanın XII-XIII. yüzyıllarda Karahanlı yazı dilinden Oğuzca temelinde bir yazı diline doğru yol alma mücadelesi gösterdiğini söylemektedir.²⁰ Bununla birlikte eserler temel alındığında görülen ve o devir Oğuzcasının "*Olga bolga dili*" şeklinde karışık dillilik özellikleri göstermesi konusunda ihtiyatlı yaklaşan Zeynep Korkmaz, bazı araştırmacıların bu görüşü kabul ederken bazılarının kabul etmediğini söyledikten sonra kendi düşüncelerini yine bir makalesine²¹ gönderme yaptığı için uzun uzadıya belirtmemiştir.

Sayın Korkmaz üçüncü dönemi ise Oğuzların Orta Asya'dan uzak bir coğrafi bölgede, yani Anadolu'da bağımsız bir devlet kurduktan sonra (M.S. 1077), XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak oluşturdukları Eski Anadolu Türkçesi dönemi olarak alır.²² Bu dönemde din, bilim, diplomatik ve medrese dilinin Arapça, edebiyat ve divan dilin ise Farsça ağırlıklı olduğunu söyleyerek Türkçenin, bu diller arasında bir kurtuluş mücadelesi verdiğini söylemektedir. Ancak bu durum Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından ve Anadolu Beylikleri döneminin başlamasından sonra tersine dönmüş, özellikle Karamanoğlu Mehmet Bey'in meşhur fermanı Türkçenin kullanılması konusunda resmi bir dayanağa ve güvenceye kavuşmuştur. Bu devirden itibaren vuku bulan sosyal ve siyasi olayların neticesinde Sayın Korkmaz, Oğuz Türkçesinin VI. Yüzyıldan XIII. yüzyıl sonlarına kadar uzanan birbirinden farklı iki sürecin oluşturduğu belirsizlikten ve tarihin sisli perdesi altında eriyip kaybolmaktan kurtulduğunu; Doğu Türkçesinden ayrı, kendine özgü şekil ve işlev dallanmalarına uğramış zengin bir dil yapısı ile dil tarihindeki özel yerini aldığını söyler.²³

Makalenin sonuç bölümünde ise Eski Anadolu Türkçesi'nin bağımsız ve zengin bir dil haline gelmesinden sonra Oğuz-Türkmen kolunun dallanmalarında çığır açmış, Osmanlı Türkçesi, Kırım Osmanlıcası, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi gibi kolları içine alan Güney-Batı Türk lehçeleri grubuna kaynaklık etmiştir. Bunun yanında fonetik, morfolojik, leksikolojik açıdan klâsik Doğu Türkçesinden büyük ölçüde ayrılmıştır. Anadolu'ya olan göçler sırasında Oğuz'un 24 boyundan 23'ünün ve bunun yanında Kıpçak vb. etnik unsurlarının da yer alışı birtakım ağız ayrılıklarına da neden olmuştur.²⁴

¹⁷ Zeynep Korkmaz, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, s. 471-474.

¹⁸ Zeynep Korkmaz, **agm**, s.471.

¹⁹ Zeynep Korkmaz, **agm**, s. 472.

²⁰ Zeynep Korkmaz, **agm**, s.473.

²¹ Zeynep Korkmaz, "Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri ve Divanü Lûgati't-Türk", **Türk Dili**, S.570, Haziran 1999, s.459-470.

²² Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri", **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, s.473.

²³ Zeynep Korkmaz, **agm**, s.473.

²⁴ Zeynep Korkmaz, **agm**, s.474.

Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı'ndaki makalelerin isim ve muhtevalarına baktığımızda Türk Dünyası'nın bir bütün içinde ele alındığını görmekteyiz. Balkanlar'dan Anadolu'ya, Kafkaslar'dan Türkistan'a, İdil-Ural'dan Sibiryaya coğrafyasına dek tüm Türk kültürü unsurlarına ait örnek ve çalışmaları edebiyat, dil, tarih ve sanat penceresinden izleyebilmekteyiz. Zaten Prof. Dr. Fikret Türkmen'in kurucusu bulunduğu Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde yapılan tüm çalışmalar da Türk Dünyası'nın kültürel birliğinin sağlanması yönünde ilerlemektedir.

Yukarıda genel hatlarıyla içeriğinden ve bazı makalelerinden bahsettiğimiz *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı* gerek Türk Dünyasındaki gerekse diğer dünya ülkelerindeki Türkologların değerli makaleleriyle bezenmiş bir eserdir. Armağan, aynı zamanda, Türkiye'de çıkarılan diğer armağan kitaplara nazaran zengin içeriği ve hacmi bakımından farklılık göstermektedir.

Erhan AKTAŞ*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

M. Öcal Oğuz - Selcan Gürçayır, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2, Geleneksel Yayınları: 2, Ankara 2005, 511 s.*

Gerek Osmanlı Türkiye'sinde gerek Cumhuriyet Türkiye'sinde birçok âlim ve akademisyen folklor konusunda çalışmalar yapıp ürünler vermiştir. İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ziya Gökalp, Mehmet Fuat Köprülü, Rıza Tevfik¹ gibi isimler çalışmalarını daha çok Osmanlı İmparatorluğu devrinde vermekle birlikte Cumhuriyet Türkiye'sinde de eserler meydana getirmişlerdir. Cumhuriyet dönemine geldiğimizde ise Pertev Naili Boratav, Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın, Muhan Bali, Fikret Türkmen, Bilge Seyidoğlu, Saim Sakaoğlu, Umay Günay, Sedat Veyis Örnek, Şükrü Elçin, Abdurrahman Güzel, Nevzat Gözaydın, Özkul Çobanoğlu, Metin Ekici ve M. Öcal Oğuz gibi akademisyenler halk biliminde birçok faydalı çalışmalarda bulunmuşlar, eserleri ve fiili çalışmalarıyla gerek profesyonel gerekse amatör araştırmacılara, halk bilimi sevdalarına ve üniversitelerdeki lisans, yüksek lisans ile doktora eğitimi gören öğrencilere ışık tutmuşlar ve tutmaktadırlar.

Avrupa'da ortaya çıkan ve Türkiye dahil birçok ülkede kullanılagelen “*folklor*” terimi bilindiği üzere 22 Ağustos 1846 tarihinde William John Thoms (1803-1885) tarafından “*Athenaeum*” adı dergide “*popüler antikler*” ve “*popüler edebiyat*” kavramlarını karşılamak için kullanılmıştır.² Thoms bu makalesinde folklorun konusunu geçmiş zamanların âdetleri, gelenekleri, görenekleri, bâtil inançları, balladları, atasözleri ve başka şeylerini çalışma konusu yapma olarak açıklamaktadır.³ Yine Thoms'dan bir süre önce Alman Jacob Ludwig Karl Grimm (1785-1863) ve Wilhelm Grimm (1786-1859) kardeşler köylerden yaptıkları masal derlemeleriyle ileride ortaya çıkacak “*Difzyon*”, “*Göç*”, “*Kültürel Ödünçleme*” ve “*Karşılaştırmalı Kuram*” gibi folklor kuramlarının ortaya çıkmasına önyak olmuşlardır.⁴

Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2, adından da anlaşılacağı gibi bir devam niteliğindedir.⁵ İlk kitap, takdir edileceği üzere aynı adla bundan iki yıl önce yayınlanmış; “*Bu kitap yayına hazırlayanların, hocaları Prof. Dr. Umay GÜNAY'a bir armağanıdır.*” ithaf cümlesiyle okurlarla buluşmuştur.⁶ İlk kitabı yayımlayanlardan sadece M. Öcal Oğuz, ikinci kitabın yayımına katılmıştır.

Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2, eseri de; “*Bu kitap, R.M. DORSON'un 'Günümüz Folklor Kuramları' ve Julius Kaarle KROHN'un 'Halkbilimi Yöntemi' adlı kuram kitaplarını Türkçe'ye kazandıran Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN'e öğrencilerinin armağanıdır.*” şeklindeki bir ithaf cümlesiyle okuyucuları karşılar. İlkinde olduğu gibi bu kitapta da “*Önsöz*” kısmı M. Öcal Oğuz'a aittir. Oğuz, kitabın halkbilim çalışmalarını daha akademik bir düzlemde ve uluslar arası birikimden yararlanarak yürütme çalışmalarına katkı sağlamak üzere oluşturulmuş bir ürün⁷ olduğunu dile getirir.

Kitapta toplam otuz altı makale bulunmaktadır. Bir makale haricinde ki o da bir değerlendirme niteliği taşımaktadır, (Şerif Oruç “*Avrupa Masallarının Üslup Özelliklerini İnceleyen Bir Masal Araştırmacısı: Max Luthi*”, s. 421-429) tüm makaleler tercümedir ve bazı yazarların birden fazla makalesi kitapta bulunmaktadır.⁸ Makaleler 13. ve 503. sayfalar arasında yer almaktadır. Makalelerin

¹ Şinasi'nin “*Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*”si, Ziya Paşa'nın “*Şiir ve İnşa*” makalesindeki görüşleri, Ahmet Vefik Paşa'nın “*Müntahabat-ı Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye*”si, Ziya Gökalp'ın Halka Doğru dergisindeki “*Halk Medeniyeti*” başlıklı yazısı, Fuat Köprülü'nün İkdâm Gazetesindeki “*Yeni Bir İlim: Halkiyat Folk-lore*” adlı yazısı, Rıza Tevfik'in Peyam'da yayınlanan “*Folklor-Folk lore*” adlı yazılar ve eserler Türkiye'deki ilk folklor çalışmaları açısından önemlidir.

² Metin Ekici, **Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri**, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2004, s. 2.

³ William John Thoms, **Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2**, Geleneksel Yayıncılık, s.13-15, The Study of Folklore USA: Prentice-Hall s.4-6'dan (Çev. Serpil Aygün Cengiz).

⁴ Kaarle Krohn-John Krohn, **Halk Bilimi Yöntemi**, çev. Günseli İçöz, Yayına hazırlayan Prof. Dr. Fikret Türkmen, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

⁵ **Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2**, Geleneksel Yayıncılık, Yayına Hazırlayanlar: M. Öcal Oğuz-Selcan Gürçayır, Ankara 2005, 511 s.

⁶ **Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar**, Millî Folklor Yayınları 17, Yayına Hazırlayanlar: Gülin Öğüt Eker, Metin Ekici, M. Öcal Oğuz, Nebi Demirci, Ankara 2003, 508 s.

⁷ M. Öcal Oğuz, **Selcan Gürçayır**, age, s. 7-8

⁸ Alan Dundes, (**Folklor Nedir?**, s.16-20, çev. Gülay Aydın, **Halkbilimi Çalışma Yöntemleri**, s.98-107, çev. Ayşenur Nazlı), William R. Bascom, **Halkbilimi, Sözlü Sanat ve Kültür**, s.63-73, çev. Nilgöl Aytuzlar, **Folklorun Dört İşlevi**, s.125-151,

bitiminden sonra ise sekiz sayfalık bir “Kişi Adları Dizini” (s. 503-511) gözümüze çarpıyor. Birinci kitaptan farklı olarak makalelerin yazarlarının kısa bir biyografisi makale başında verilmiş, daha sonra makaleye geçilmiştir. Makale başlıkları ise 1) Makalenin ismi 2) Makale yazarının ismi 3) Makale çevirmeninin isminden oluşmaktadır. Kitabın arka kapağında ise ilk kitapta olduğu gibi kitapta makaleleri bulunan yazarların ve bu makaleleri tercüme edenlerin isimleriyle birlikte kitabı yayına hazırlamış olan M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır’ın kısa biyografileri okuyucuya verilmiştir.

Kitapta makaleleri bulunan yazarlar ve bu yazarların makaleleri sırasıyla şu şekildedir: Richard M. Dorson-W.J. Thoms “Folklor” (s. 9-15, çev. Serpil Aygün Cengiz), Alan Dundes “Folklor Nedir?” (s. 16-20, çev. Gülay Aydın), Francis Le Utley “Folklorun Tanımı” (s. 21-32, çev. Tuba Saltık Özkan), “William S. Fox “Folklor ve Fakelore: Bazı Sosyolojik Düşünceler” (s. 33-50, çev. Tolga Tanyel), Don Yoder “Halk Yaşamı” (s. 51-62, çev. Ayça Yavuz), William Bascom “Halkbilimi, Sözlü Sanat ve Kültür” (s. 63-73, çev. Nilgül Aytuzlar), Richard Bauman “Halkbiliminin Farklı Kimliği ve Sosyal Tabanı” (s. 74-88, çev. Feridun Çotra), Roger D. Abrahams “Halkbilimini Etnolojik ve Sosyolojik Yönleriyle Açıklamak” (s. 89- 97, çev. Ayça Yavuz), Alan Dundes “Halkbilimi Çalışma Yöntemleri” (s. 98-107, çev. Ayşenur Nazlı), Carl Wilhelm von Sydow “Coğrafya ve Masal Ekotipleri” (s. 108-124, çev. Tuğçe Işıkhhan), William R. Bascom “Folklorun Dört İşlevi” (s. 125-151, çev. Ferya Çalış), J. Kimberley Lau “Dizileştirme Mantığı: Folklor ve Çok Kültürlü ‘Kendini İyi Hisset’ Dönemindeki Farklılıklar” (s. 152-167, çev. Güneş Yılmaz), Roger D. Abrahams “Halkbiliminin Retorikal Teorisi İçin Giriş Sözleri” (s. 168-190, çev. Ayşe Yavuz-Nilgül Aytuzlar), M. Trefor Owen “Folklor ve Popüler Kültür” (s. 191-198, çev. Selcan Gürçayır), Peter Burke-Roy Porter “ ‘Jargon’ Kavramı Hakkında ” (s. 199-203, çev. Kerim Demirci), José E. Limon “Batı Marksizmi ve Folklor” (s. 204-232, çev. Necdet Hasgül), Alexander H. Krappe “Folklor ve Mitoloji” (s. 233-245, çev. Umay Günay), Lauri Honko “Miti Tanımlama Problemi” (s. 246-259, çev. Nezir Temür), G.S. Kirk “Mitleri Tanımlamak Üzerine” (s. 260-270, çev. Kadriye Türkan), Percy. S. Cohen “Mit Kuramları” (s. 271-290, çev. Evrim Ölçer Özünel), Jan de Vries “ ‘Doğa Mitolojileri’ Hakkında Teoriler” (s. 291-304, çev. Gülten Küçükbasmacı), Lord Raglan “Tarih ve Mit” (s. 305-317, çev. Levent Soysal), Lord Raglan “Mit ve Ritüel” (s. 318-331, çev. Evrim Ölçer Özünel), John Andrew Boyle “Mitte ve Gerçekte Tavşan -Bir İnceleme Yazısı-” (s. 332-341, çev. Feridun Çotra-Hüseyin Taşdemir), Linda Degh “Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı” (s. 342-353, çev. Selcan Gürçayır), Linda Degh “Hikâye Anlatıcılar” (s. 354-375, çev. Adem Koç), Ursula Ewig “Masal, Masal Araştırması ve Masal Derlemesi Üzerine” (s.376-389, çev. Zeki C. Arda), Carl Wilhelm von Sydow “Halk Masalı İncelemeleri ve Dilbilimi Üzerine Bazı Görüşler” (s. 390-420, çev. Kürşat M. Korkmaz), Şerif Oruç “Avrupa Masallarının Üslup Özelliklerini İnceleyen Bir Masal Araştırmacısı: Max Luthi” (s. 421-429), Bruce A. Rosenberg-John B. Smith “Bilgisayar ve Tarihî-Coğrafi Fin Metodu” (s. 430-438, çev. Ayşenur Nazlı), Heda Jason “Metin ve Folklor Bağlamı İndekslemeye Karşı” (s. 439-444, çev. Orhun Yakın), Ruth Finnegan “Sözel Şairler Anonim Midir?” (s. 445-454, çev. Mustafa Sever), Ruth Finnegan “Bireysel Yetenek Olarak Şair” (s. 455-459, çev. Mustafa Sever), Ruth Finegan “Gâipten Haber Veren Kişi / Kâhin Olarak Şair” (s. 460-465, çev. Mustafa Sever), Joan Lawson “Avrupa Halk Dansları Millî ve Müzikal Karakterleri” (s. 466-486, çev. Kürşat Korkmaz), Leonard Feinberg “Mizahın Sırrı” (s. 487-502, çev. Ali Çelik-F. Gül Özyağcıoğlu Koçsoy) .

Makalelerin sonlarında bunların hangi kaynaktan alındığı belirtilmiştir. Diğer yandan, bütününde olmasa da çoğu makalenin sonunda yine birtakım belirtme notları bulunmaktadır. Ancak kaynakça, kaynaklar ve bibliyografya gibi notlar aynı anlamları taşımalarına rağmen farklı şekilde isimlendirilmişlerdir. Bu belirtme notlarını da 1) *Dipnotlar* (s. 48, s.124, s.146, 418-419-420), 2) *Notlar* (s.166, s.190, s.202, s.229, s.258, s.304, s.317, s.330, s.388-389, s.502), 3) *Referanslar* (s.166, s.290), 4)

çev. Ferya Çalış), Roger D Abrahams, **Halkbilimini Etnolojik ve Sosyolojik Yönleriyle Açıklamak**, s. 89-97, çev. Ayça Yavuz, **Halkbiliminin Retorikal Teorisi İçin Giriş Sözleri**, s. 168-190, çev. Ayşe Yavuz-Nilgül Aytuzlar-Emine Aydoğan), Lord Raglan, (**Tarih ve Mit**, s. 305-317, çev. Levent Soysal, **Mit ve Ritüel**, s.317-331, çev. Evrim Ölçer Özünel), Linda Dégh (**Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı**, s. 342-353, çev. Selcan Gürçayır **Hikâye Anlatıcılar**, s. 354-375, çev. Adem Koç), Ruth Finnegan, (**Sözel Şairler Anonim Midir?**, s.445-459, çev. Mustafa Sever, **Bireysel Yetenek Olarak Şair**, s.460-465, çev. Mustafa Sever, **Gâipten Haber Veren Kişi / Kâhin Olarak Şair**, s.466-486, çev. Mustafa Sever)

Kaynakça (s.230-231-232, s.245, s.454) 5) *Bibliyografya* (s.389) ve 6) *Kaynaklar* (s.459, s.465) olarak altı farklı gruba ayırmamız mümkündür.

Kitaptaki ilk ona altı makale (*Folklor, Folklor Nedir?, Folklorun Tanımı, Folklor ve Fakelore: Bazı Sosyolojik Düşünceler, Halk Yaşamı, Halkbilimi, Sözlü Sanat ve Kültür, Halkbiliminin Farklı Kimliği ve Sosyal Tabanı, Halkbilimini Etnolojik ve Sosyolojik Yönleriyle Açıklamak, Coğrafya ve Masal Ekotipleri, Halkbilimi Çalışma Yöntemleri*) folklor kuramları üzerine iken on altıncı makaleden itibaren (*Folklor ve Mitoloji, Miti Tanımlama Problemi, Mitleri Tanımlamak Üzerine, Mit Kuramları, 'Doğa Mitolojileri' Hakkında Teoriler, Tarih ve Mit, Mit ve Ritüel, Mitte ve Gerçekte Tavşan -Bir İnceleme Yazısı, Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı, Hikâye Anlatıcılar, Masal, Masal Araştırması ve Masal Derlemesi Üzerine, Halk Masalı İncelemeleri ve Dilbilimi Üzerine Bazı Görüşler, Avrupa Masallarının Üslup Özelliklerini İnceleyen Bir Masal Araştırmacısı: Max Luthi, Bilgisayar ve Tarihî-Coğrafi Fin Metodu, Metin ve Folklor Bağlamı İndekslemeye Karşı, Sözel Şairler Anonim Midir?, Bireysel Yetenek Olarak Şair, Gâipten Haber Veren Kişi / Kâhin Olarak Şair, Avrupa Halk Dansları Millî ve Müzikal Karakterleri, Mizahın Sırrı*) folklor teorileri bakımından halk edebiyatı ürünleri ele alınmıştır. Bu bahsedilen halk edebiyatı ürünleri ise şu şekildedir: 1) Mitler (*Folklor ve Mitoloji, Miti Tanımlama Problemi, Mitleri Tanımlamak Üzerine, Mit Kuramları, Doğa Mitolojileri' Hakkında Teoriler, Tarih ve Mit, Mit ve Ritüel, Mitte ve Gerçekte Tavşan -Bir İnceleme Yazısı*), 2) Efsane (*Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı*), 3) Halk Hikâyesi (*Hikâye Anlatıcılar*), 4) Halk Masalları (*Masal, Masal Araştırması ve Masal Derlemesi Üzerine, Halk Masalı İncelemeleri ve Dilbilimi Üzerine Bazı Görüşler, Avrupa Masallarının Üslup Özelliklerini İnceleyen Bir Masal Araştırmacısı: Max Luthi*), 5) Şiirler ve onların müellifleri olan şairler (*Sözel Şairler Anonim Midir?, Bireysel Yetenek Olarak Şair, Gâipten Haber Veren Kişi / Kâhin Olarak Şair*), 6) Halk dansları

(*Avrupa Halk Dansları Millî ve Müzikal Karakterleri*) ve 7) Mizah (*Mizahın Sırrı*).

M. Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır'ın yayına hazırlamış olduğu bu eser, halk biliminin uzmanları tarafından kaleme alınmış makalelerin Türkçe'ye kazandırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı adlı birinci kitabın da tamamlayıcısı olarak düşünüldüğünde eserin kıymeti daha fazla anlaşılacaktır.

Erhan AKTAŞ*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

TÜRK DÜNYASINA DEĞERLİ HİZMET

Türk dünyasının ünlü bilim adamı, Baku Devlet Üniversitesi Türkoloji kürsüsünün müdürü, Azerbaycan Millî Elmler Akademisinin muhbir üyesi, filoloji ilimleri doktoru, profesör, emektar ilim hadimi Tofik İsmail oğlu Hacıyev'in bu sene yetmiş yaşı tamam oluyor. T. Hacıyev dil bilimi ve edebiyatçılığın çeşitli problemlerine ait 29 kitap ve 300'den fazla bilimsel makalenin müellifi gâib sadece Azerbaycan Cumhuriyetinde değil, onun sınırları dışında da ilim alanında çok iyi tanınan görkemli Türkolog âlimdir. Dil tarihi, diyalektoloji, mukayeseli-tarihî Türkoloji, üslubiyet ve edebiyatçılık meselelerine dair bilimsel eserleri, ilmî pedagoji kadroların hazırlığı alanındaki verimli faaliyeti Türk dünyasında ona şöhret kazandırdı.

T. Hacıyev 1 Mayıs 1936 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Cebrail ilçesinin Soltanlı köyünde doğdu. 1958 yılında Baku Devlet Üniversitesinin filoloji fakültesini temayüz diploması ile bitirdi. T. Hacıyev'in ilim faaliyeti filoloji ilimleri adayı âlimlik derecesi almak için 1962'de savunduğu "Azerbaycan Dilinin Cebrail Şivesi" konusundaki tezi ile başlıyor. Azerbaycan dilinin şivelerinin monografik usûlle öğrenilmesine hasredilen en güzel eserlerden biri olan bu araştırmada Cebrail ilçesi şivelerinin geçit karakterde olması bilimsel açıdan esaslandırıldı. Türkoloji için ilginç olan birçok faktör ilk defa aşkara çıkarıldı. T. Hacıyev sonraları bilimsel incelemelerini yeni istikamette devam ettirdi ve 1969 yılında 33 yaşındayken "XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan Edebî Dili" mevzuunda doktora tezini savundu. Azerbaycan millî edebî dilinin gelişme spesifikasının geniş biçimde tahlil olunduğu bu eser Azerbaycan filolojisini yeni müddealarla zenginleştirdi.

1962 yılında, Azerbaycan Pedagoji Harici Diller Enstitüsü'nün Azerbaycan dili ve Edebiyatı kürsüsünde çalışan T. Hacıyev 1970 yılından beri faaliyetini Baku Devlet Üniversitesi Türkoloji kürsüsünde devam ettiriyor. O, 1965'te Doçent, 1972'de Profesör adını alıyor ve 1985 yılından bu güne kadar Baku Devlet Üniversitesinin Türkoloji kürsüsünün müdürü görevinde çalışıyor. T. Hacıyev bir süre (1993) Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim bakanı görevinde de çalıştı.

T. Hacıyev'in bilim faaliyeti çok dallı olsa bile onun dil bilimi istidadı kendini edebî dil problemlerinin öğrenilmesinde daha parlak bir biçimde gösterdi. T. Hacıyev Türkolojide Azerbaycan edebî dili tarihi üzere nüfuslu bir uzman sayılıyor. O, 1973 yılından Kişinyov şehrinde "Dilcilik Coğrafisi, Dialektolojiya ve Dil Tarihi" mecmuasında basımlanan "Azerbaycan Edebî Dili Tarihinin Devirleştirilmesi Problemine Dair" (Rusça) makalesinde Azerbaycan edebî dili tarihinin yeni dönemlerini veriyor. O zamandan itibaren âlimin esas ilmî faaliyeti "Azerbaycan Edebî Dili Tarihi" eserinin yazılması üzerinde cemleniyor. T. Hacıyev 1976 yılında "Azerbaycan Edebî Dili Tarihi"nin birinci bölümünü (Teşekkül devri) ders kitabı gibi yayımlıyor. Şimdi ender nüshaları kalan bu eser o zaman Azerbaycan Cumhuriyetinde büyük yankı kopardı. 1987 yılında onun "Azerbaycan Edebî Dili Tarihi, II Bölüm" eseri yüksek okullar için ders kitabı olarak yayımlanıyor.

T. Hacıyev'in Azerbaycan edebî dili tarihine dair mülahazaları K. Veliyev ile birlikte hazırladığı "Azerbaycan Dili Tarihi" (Bakı, 1983) ders vesaitinde, Azerbaycan Millî Elmler Akademis'nin Dilcilik Enstitüsü'nde hazırlanan "Azerbaycan Edebî Dili Tarihi" (Baku,1991) adlı kitapta (şu kitabın esas bölümü T. Hacıyev tarafından yazıldı) ve Z. Budagova ile birlikte yazdığı "Azerbaycan Dili" (Bakı, 1992) eserinde daha da geliştiriliyor. T. Hacıyev günümüzde "Azerbaycan Edebî Dili Tarihi" eserinin tekmilleştirilen varyantı üzerinde çalışıyor. Meslektaşları bu eser üzerinde işin tamamlanmasını sabırsızlıkla bekliyorlar.

T. Hacıyevin bir kaç araştırması Azerbaycan dilinin tarihi üslubiyeti dalındadır. Araştırmacının zengin faktlar ve derin ilmî tahlil esasında yazdığı "Satira Dili" (Baku,1975), "Yazıcı Dili ve İdeya Bedii

Tahlil” (Baku, 1979), “Molla Nesreddin’in Dili ve Üslubu” (Baku, 1983), “Fuzulî: Dil Senetkarlığı” (Baku, 1994) kitapları Azerbaycan filolojisinde bu yöndeki araştırmaların klasik örnekleri sayılabilir. Bu mesele ile alakadar şunu kaydetmeğin vacip olduğu görüşümdedir: Klasik Azerbaycan edebiyatının Azerbaycan Türkçesi ile yazan öyle görkemli temsilcisi yok ki, T. Hacıyev onun dil ve üslup hususiyetlerini araştırmasın.

Bedii dili bütün derinliği ile duyan, onu tüm incelikleri ile tahlil etmeği başaran üstat âlim, modern edebî bedii dil prosesini her zaman takip ediyor, çağdaş şair ve yazarların yaratıcılığına ve bedii lisanına hasredilen makaleler yayımlıyor. Bu bakımdan onun “Şiirimiz, Nesrimiz, Edebî Dilimiz” (Baku, 1990) eseri bedii dilin sırlarını öğrenmek isteyen araştırmacıların masaüstü kitabı olabilir.

T. Hacıyev orta öğretim kurumu okulları için Azerbaycan Türkçesinin programının ve ders kitaplarının hazırlanması işinde de iştirak etti. O, liseler için Azerbaycan dili ders kitabının esas müellifidir.

T. Hacıyev’in ilim alanı dil bilimi ile sınırlanmıyor. O, edebiyatçılık meselelerinin öğrenilmesi ile de uğraşır. 1988 yılında yayımlanan “Azerbaycan Sovyet Edebiyatı” ders kitabında “Ali Kerim” denemesi onun kalemine mahsustur. T. Hacıyev’in “Sabir: Kaynaklar ve Selefler” (Baku, 1980), “Şiirimiz, Nesrimiz ve Edebî Dilimiz” (Baku, 1990), “Dede Korkut: Dilimiz, Düşüncemiz” (Baku, 1999) kitapları daha çok edebiyatçılık dalındadır.

T. Hacıyev 1996 yılında yayımlanan “Üzeyir Hacıbeyov” Ansiklopedisinin müelliflerindedir. Görkemli Türkolog iki ciltlik “Dede Korkut Kitabı” Ansiklopedisinin önder müelliflerinden ve birinci cildin (Baku, 2000) redaktörüdür. Azerbaycan Millî Elmler Akademisi’nin Folklor Enstitüsü’nde 2001 yılından yayımlanan “Dede Korkut” bilimsel edebî toplunun da baş redaktörü T. Hacıyevdir.

T. Hacıyev son yıllar Türkoloji için ilginç olan bir kaç eseri - Murat Adcı’nın “Kıpçak Çölünün Yovşanı” kitabını, B. A. Serebrennikov ve N. Z. Hacıyeva’nın “Türk Dillerinin Mukayeseli-Tarihî Grammatikası”nı ve IX. Asır Bulgar şairi Mikail Baştu’nun “Şan Kızı Destanı” manzumesini Rusçadan Azericeye çeviri yaparak yayımladı. T. Hacıyev’in 2005 yılında basılan Mikail Baştu’nun “Şan kızı Destanı” ve Poetikası” kitabında manzumenin tercümesi ile beraber mütercimim bu eser hakkında yüz sayfalık araştırması da yer alıyor.

T. Hacıyev ilmî konferanslarda muntazam olarak iştirak ediyor. O, Sovyet döneminde Baku, Kişinyov, Yerevan, Almata, Duşanba, Nalçik, Bişkek, ve Ufa şehirlerinde yapılan dil bilimi müşaverelerinde, sonralar Kayseri, Tehran, Antalya, Baku, Ankara, Urmiya, Bursa, Konya, Tebris ve İzmir şehirlerinde yapılan bilimsel kongre ve kurultaylarda birçok değerli konuşma yaptı.

T. Hacıyev’in Türkoloji bilimi ve Türk dünyası önündeki hizmetleri sadece Azerbaycan Cumhuriyetinde değil, Türkiye Cumhuriyetinde de yüksek değerlendiriliyor. O, 1995 yılında Türkiye Cumhuriyeti Atatürk Dil, Tarih ve Kültür Kurumu’na fahri üye seçildi. 1998 yılında Türkiye Cumhuriyetinin “Liyakat Nişanı” ile ödüllendi. Türkiye’nin Sanatçılar ve Yazarlar Vakfı’nın 2002 yılı üzre “Türk Dünyasına Hizmet” ödülünü aldı. 2004’te Karaman Türk Dili Mükâfatına, yine aynı yılda Atatürk Dil Kurumu’nun Üstün Hizmet Beratına layık görüldü.

Prof. Dr. T. Hacıyev ilmî pedagoji faaliyetini günümüzde de gençlik hevesi ile devam ettiriyor. Arkadaşları ve meslektaşları ebedî ve sonu gözükmeyen bu bilim yolunda ona sıkı can sağlığı, yeni yeni yaratıcılık uğurları diliyor.

Elbrus AZİZOV

HOCALARIN HOCASI KAMAL TALIBZADE’NİN ARDINDAN

*Dünyada bextiyardır ekdiyini biçenler,
Bu heyat sehnesinden vicdan ile köçenler.
Biz her zaman içerken keçmişî yad éyledik,
Bizi de yad éylesin bizden sonra içenler.
A. Şaik Talibzade*

Hatırlıyorum.... Yıl 1997. Bakû’ya ilk gidişim ve Kamal Talibzade ile ilk karşılaşmam.

Kapıyı çaldığımda “Refika! Refika Hanım koş, koş! Bak Türkiye’den konağımız var!” sözleri ile sanki beni yıllardır tanıyormuşcasına sevgi dolu gözlerle içeri buyur eden samimi bir ses: Kamal Talibzade.

Benim için başlangıçta Abdulla Şaik hakkında bilgi alabileceğim bir akademisyen. Ancak kendisini tanıdıkça kişiliği, bilgi ve görgüsü ile hayranlık hissi uyandıran tam bir beyefendi. Yer yol bilmediğim Bakû’da “Otel ne kelime; evimiz senin evin, sen de bizim oğlumuzsun” diyerek henüz beni tanımadığı halde Türkiye’den geldiğim için bağına basan bir baba.

Her telefon konuşmamızda Türkiye’nin dağına taşına selam gönderen Kamal Talibzade’yi Ocak ayında kaybettik. Çalışmaları ile Türk dünyasına büyük hizmetlerde bulunan bu değerli bilim ve kültür adamını, kelimelerle anlatmanın imkansızlığı içerisinde, rahmetle anıyoruz.

XX. yy Azerbaycan edebiyatının güçlü siması Abdulla Şaik’in oğlu Kamal Talibzade 14 Ağustos 1923’te dünyaya geldi.

İlk ve orta tahsilinin ardından bir ömür sürecek olan bilimsel çalışmalarına başlayan Talibzade, Azerbaycan “Edebiyatşünaslıq” sahasının gelişmesinde, Azerbaycan tenkit tarihi ve nazariyesinin yazılmasında ve tenkitşinaslığın ayrı bir bilim dalı olarak gelişmesinde büyük rol oynadı.

1952’de henüz 25 yaşında iken “Nizamî Adına Edebiyat Enstitüsü XIX-XX Eserler Edebiyatı” şubesine müdür tayin edilen Talibzade, 1960-1981 yılları arasında enstitünün bilimsel çalışmalar müdür muavinliği ve müdürlüğü görevinde bulundu. Muhtelif yıllarda “Azerbaycan Yazıcılar Birliği”nin idare heyeti üyesi oldu; 20 yıl kadar kurumun “Tenqid ve Edebiyatşünaslıq” birimine başkanlık etti.

1980 yılında “SSRI Elmler Akademiyası”nın kararı ile “Sovet Türkoloqları Komitesinin Uzvu” seçildi. 1988’de “Musteqil Azerbaycan Respublikası’nın Onur Madalyası” Haydar Aliyev tarafından kendisine bizzat takdim edildi.

Hayatı boyunca üretmeyi ve öğretmeyi ilke edinmiş olan Kamal Talibzade yurt dışında çok sayıda bilimsel toplantılara katılmış, Türkiye, İtalya, Hindistan, İran gibi ülkelerde uluslar arası kongrelerde tebliğler sunmuştur. Yazarın klâsik edebiyat ve Sovyet edebiyatı ile ilgili dört yüzün üzerinde bilimsel makalesi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Moskova’da “Muxteser Edebiyyet Ensiklopediyasi”, “Muxteser Sovet Ensiklopediyasi”, “Teatr Ensiklopediyasi” ve Bakû’da “Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasi,”, “Azerbaycan Ensiklopediyasi” gibi çalışmalara dahil edilmiştir.

“Abbas Sehhet (1955,1963,1986)”, “Qorki ve Azerbaycan (1959)”, “XX Esr Azerbaycan Tenqidi(1966)”, “Tenqidimiz Haqqında Qeydler (1967)”, “Edebi İrs ve Varisler (1974)”, “Senetkarin Şexsiyyeti (1978)”, “Azerbaycan Edebi Tenqidi’nin Tarixi (1984)”, “Tenqid ve Tenqidciler (1989)” gibi otuzu aşkın bilimsel kitabı bulunan Talibzade’nin “Azerbaycan Edebi Tenqidinin Tarixi” adlı eseri, 1986’da “Respublika Devlet Mükafatı”na layık görülmüştür.

Azerbaycan edebiyatı klâsiklerinden Abbas Sehhet, Süleyman Sani Axundov, Firudun Köçerli, Samed Vurgun, Abdulla Şaiq gibi isimlerin eserlerinin değerlendirilmesi ve yayınlanması projesini de yürütmüş olan Talibzade, 3 ciltlik ve daha sonra 6 ciltlik Azerbaycan edebiyatı tarihlerinin yazılması projesinde de danışman ve müellif olarak görev almıştır.

Edebiyat sahasında bilim dünyasına pek çok isim kazandıran Kamal Talıbzade hakkında, henüz hayatta iken “hocaların hocası” sıfatı ile bazı çalışmalar yapılmış olması da yine onun bilim dünyasındaki önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Prof. Dr. Şamil Salmanov’un “Akademik Kamal Talıbzade”, Prof. Dr. Nizameddin Şemsizade’nin “Türk Tefekkürü Mecrasında”, Terane Rehimli’nin “Böyük Neslin Layıqlı Davamçısı” gibi eserler bu çalışmalardan sadece birkaçını teşkil etmektedir.

1991 yılında babası Abdulla Şaik adına müze kurulmasını sağlayan Talıbzade 1994’de Unesco’nun nezdinde “Beynelxalq Müzeler Şu’rası Azerbaycan Komitesi’nin Uzvu” seçilmiştir.

“Azerbaycan Millî İlimler Akademisinin Hakiki Uzvu” Akademik Prof Dr. Kamal Talıbzade 20 Ocak 2006 tarihinde vefat etmiştir. Ruhu şâd olsun.¹

Ali EROL*

¹ Bilgiler Kamal Talıbzade’nin kızı, öğretim üyesi Ülker Talıbzade’den alınmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

EGE ÜNİVERSİTESİ TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ **I. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR KURULTAYI'NDAN İZLENİMLER**

Kültür, toplumların var olmasını ve bu varlığı sürdürebilmesini sağlayan maddî ve manevî pek çok değeri kapsayan bir olgudur. Bu değerler her toplumda kendini şu veya bu şekilde gösterir. Modern çağın ortaya koyduğu teknolojik gelişmeler de kültürel ürünlerin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Dil, halk bilimi, sanat, edebiyat ve tarih gibi konular bu kapsamda yer almakta ve bir milletin can damarını oluşturmaktadır.

Köklü bir kültüre sahip olan Türk milleti, yaşadığı topraklarda sözlü ve yazılı pek çok kültür ürünü ortaya koymuştur. Bu ürünler her dönemde, birçok zorluğa rağmen, değer görmüş ve korunmaya çalışılmıştır. Bir Türk Cumhuriyeti olan ülkemizde de özellikle 1923'ten itibaren, cumhuriyetin kurulmasıyla, kültürümüzü koruma ve yaşatma alanındaki çalışmalar hız kazanmıştır. Ulu önderimiz Atatürk'ün şuurlu ve planlı çalışmalarının ışığında çeşitli kurumlar oluşturulmuş ve kültürel çalışmalar bilimsel bir düzlemde yürütülmeye başlanmıştır. Bu çalışmalar, cumhuriyet tarihimizin ilk büyük atılımlarıdır. İkinci büyük atılım ise 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin parçalanmasının ardından Orta Asya'da Türk devletlerinin kurulmasından sonra devletimizin, diğer Türk devletleriyle kültürel bir ilişki içine girmesiyle gerçekleşmiştir. Özellikle dil, tarih ve halk bilimiyle ilgili konularda ortak çalışmalar yürütülmüştür.

Prof. Dr. Fikret Türkmen'in kurucusu olduğu ve 1992'de faaliyete geçen Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü ise Türk kültürü adına yapılan çalışmaların yürütülmesindeki önemli kurumlardan biridir. Enstitü tarafından, aynı zamanda Ege Üniversitesi'nin 50. kuruluş yılına denk gelen ve 9-15 Nisan 2006'da İzmir'in Çeşme ilçesinde düzenlenen *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, sözünü ettiğimiz alanda ses getirmiş ve Türk dünyasının kültürel alanda birleştirilmesi fikrine önemli katkılar sağlamıştır. Kurultayın gerçekleştirilmesinde Cumhurbaşkanımız Sayın Ahmet Necdet Sezer başta olmak üzere, T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu, TİKA, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İzmir Valiliği, Aliğa ve Buca Belediye Başkanlıkları, İzmir Esnaf ve Sanatkarlar Odası, Ege Bölgesi Sanayi Odası, Türk Eğitim Sen İzmir Şubesi, Anemon Otelleri, Başarı Okulları ve Yazgan Şarapçılık gibi pek çok kurum ve kuruluşun katkıları olmuştur.

Kurultaya, bağımsız Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve KKTC'den, özerk Türk topluluklarından Çuvaş, Başkurt, Tatar, Saha (Yakut), Hakas, Altay, Uygur ve özerklik hakkı olmayan Kırım Türklerinin temsilcileri; Almanya, Hollanda, ABD, Arnavutluk, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Slovakya, Finlandiya, Litvanya, Polonya, Moldova, Kosova, Bulgaristan, Rusya, Tayvan, Ukrayna, Gürcistan, Çin Halk Cumhuriyeti, Japonya ve Irak gibi ülkelerden bu alanda çalışmalar yapan 357 bilim adamı katılmıştır.

Kurultayın gerçekleşmesi için düzenleme kurulu başkanı olarak enstitü müdürümüz Prof. Dr. Fikret Türkmen, Kurultay Sekreteri ve aynı zamanda kurul üyesi olan Prof. Dr. Gürer Gülsevin; kurul üyeleri Prof. Dr. Zeki Kaymaz, Prof. Dr. Metin Ekici, Doç. Dr. Turan Gökçe, Doç. Dr. Yüksel Sayan ve ayrıca Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü akademik ve idarî personeli yoğun mesai harcamışlardır.

Bir hafta süren kurultayda Türk Dili ve Lehçeleri, Türk Halk Bilimi, Türk Dünyası Edebiyatları, Türk Tarihi, Türk Sanatı ve Türk Dünyası Sosyal, Siyasî ve Ekonomik İlişkileri sahalarında bildiriler sunulmuştur. 10 Nisan 2006 Pazartesi başlayan kurultayın açılış konuşmalarını ise "Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri, Türkiye'nin Avrupa'ya Kültürel Katkıları" konu başlığıyla Prof. Dr. Faruk Şen ve "Türk Dünyasını İlgilendiren Ortak Meseleler" başlığıyla da Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu yapmıştır. Bildirilerin sunulduğu salonlara ise Türk dünyasının manevî havasını tam olarak yansıtmak için çeşitli Türk büyüklerinin adları verilmiştir. Böylece, Türk Dili ve Lehçeleri ile ilgili bildiriler "Kaşgarlı Mahmut", Türk Tarihi ve Sanatı ile ilgili bildiriler "Kutlualp", Türk Halk Bilimi, Türk Dünyası Edebiyatları ve Türk Dünyası Sosyal, Siyasî ve Ekonomik İlişkileri ile ilgili bildiriler "Dede Korkut" ve "Manas" salonlarında sunulmuştur. Bu sunumların tümü eş zamanlı olarak gerçekleştirilmiş

ve kurultaya katılanların sunumları takip edebilmeleri için programlar hem salonlara asılmış hem de tüm katılımcı ve konuklara kurultay programı ayrıca verilmiştir.

Kurultayın açılış törenine pek çok devlet adamı katılmış ve Türk dünyası adına gerçekleştirilen proje ve çalışmaların destekleneceğine dair görüşler bildirilmiştir. Daha sonra Ege Üniversitesi Müzik Topluluğu güzel türkülerimizle katılımcılarımıza bir müzik ziyafeti vermiştir. İlerleyen günler içinde bildiriler devam etmiş, bilim adamları meslektaşlarının çalışmalarını izleme imkânı bulmuş, öğrenciler de alanlarında uzman bilim adamlarını dinleme ve onların tecrübelerinden faydalanma şansını elde etmişlerdir. Asıl bildirilerin yanı sıra ana salona yerleştirilen panolarda 47 poster (askı) bildiri de sunulmuştur.

Kurultayda yalnızca Türk dünyası ile ilgili bilimsel konular yer almamış, kurultayın adından da hareketle Türk kültürü çok yönlü olarak sergilenmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan Türk gölge oyunu Karagöz'ün usta oyuncularından Yaşar Kurt, kurultayın sosyal programına katılarak izleyicilere güzel bir şölen sunmuştur. Ayrıca, önemli âşıklarımızdan olan Ali Rıza Ezgi, Nevruz Ali Çiçek, İrfan Erdağı sazları ve sözleriyle âşıklık geleneğimizin güzel örneklerini sergilemişlerdir.

Türk dünyasını pek çok yönden kucaklayan, ilişkilerin daha da sıkı bağlarla güçlenmesini sağlayan kurultayın sonunda bir "Sonuç Bildirgesi" hazırlanmış, bu bildirge katılımcılara ve basına duyurulmuştur.

TRT televizyonu da kurultayı yakından takip etmiş, canlı yayınlar düzenleyerek I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı'nın akışını ve hedeflerini halkımıza iletmeye çalışmıştır.

"Sonuç Bildirgesi" Türk dünyası için çok önemli kararların yer aldığı bir belge niteliğini taşımakta ve şu maddeleri içermektedir:

1. Türk kültürü araştırmalarının kurumsallaştırılarak bütün ülkelerle işbirliği halinde geliştirilmesi,

2. Türk kültürünün tanıtılması için dünyanın belli bölgelerinde Türk Kültür Merkezlerinin açılmasını özellikle bağımsız Türk devletlerinin görev edinmesi,

3. Yüzyıllardan beri eğitim, bilim, yayın ve kültür dili olan Türk dilinin bu özelliğinin aksamadan devamı için, bütün Türk devlet ve topluluklarının gerekli duyarlılık, bilinç, kararlılık ve hareket içinde olması; Türk dilinin yasaklanması teşebbüslerinin önüne geçilmesi,

4. Bundan 80 yıl öncesi I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda alınan Latin esaslı ortak Türk alfabesi kararının Türk dili ve Türk dünyasının geleceği için hayati ehemmiyet taşıması dikkate alınarak bu yoldaki çalışma ve uygulamaların tamamlanması ve sonuca bağlanması,

5. Türk dil, lehçe ve şivelerinin her birinin zengin varlığının devamı yanında, Türk topluluklarının her seviyedeki ilişkilerinde kullanılmak üzere ortak iletişim dili olan Türkiye Türkçesinin geliştirilmesi,

6. Türk dünyasının ve insanlığın ortak noktası olan tarih, kültür ve sanat değerlerinin korunması ve geliştirilerek gelecek kuşaklara aktarılması için gerekli çalışmaların yapılması ve tedbirlerin alınması,

7. Türk dünyası ortak tarih bilincinin geliştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması,

8. Türklük bilimi araştırmalarında çağdaş metot ve kaynakların kullanılması yanında, Türk dünyasının kendi ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni, orijinal bakış ve metotların da geliştirilmesi,

9. Teklif edilen bütün bu görüşlerin hayata geçirilebilmesi için, Türk devlet ve toplulukları yöneticilerinin göreve çağırılması,

I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı delegeleri, yukarıdaki hususların dünya kamuoyuna duyurulmasına oy birliğiyle karar vermiştir."

Sonuç olarak, Türk kültürünü yaşatmanın önemi ve bu yolda atılacak adımlar kurultayın ana meselesi olmuş; ancak tüm bu programlar bilimsel bir düzlemde ve insanlığın ortak paydası olan kültüre

hizmet etmek için düzenlenmiştir. Ümit ediyoruz ki milletlerin yaşama özgürlüğünü en iyi şekilde temsil eden bu tip çalışmalar, ülkemize ve Türk dünyası coğrafyasına değerli katkılar sağlayacaktır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün ileri görüşlülüğü sayesinde çok önceden işaret ettiği Orta Asya'daki Türk kardeşlerimizin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle ülkemizde hız kazanmış kültürel çalışmaların son yıllardaki bir simgesi olan bu kurultay, bize gelecek yıllar içerisinde de yapılacak çalışmaların bir planını sunmaktadır. Ulu önderimizin, *“Benim, Türk milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden sonra, beni benimsemek isteyenler, bu temel mihver üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini kabul ederlerse, manevî mirasçılarım olurlar.”* sözünü en güzel şekilde yerine getirmeye çalışan Türk evlatları olarak, kültürümüzü yaşatma ve koruma yolunda gerçekleştirilmiş olan I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı'nın önemini daha da iyi idrak edebiliyor ve bu çalışmaların devamlılığını temenni ediyoruz.

Gülcan GÜLMEZ*

* *Yüksek Lisans Öğrencisi; Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*

Mustafa Gökçeoğlu, Toplu Masallar I-II, Gökçeoğlu Yayınları, Lefkoşa, Mayıs 2005, I. Cilt (537 s.)- II. Cilt (543 s.)

Masal deyince çoğumuzun aklına devler, ateş saçan ejderler, prensesler, köyün yoksul; ama akıllı delikanlıları ve daha nice ilginç ve etkileyici unsurlar gelir. Bir topluluğu, milleti ve hatta dünyayı sarıp sarmalayan bu sihirli anlatı türü insanları çocukluk dönemlerinden başlayarak etkisi altına alır. Bu etki, çocukluk dönemimizle sınırlı kalmayıp bizi ömrümüzün sonuna kadar sarıp sarmalar. Sanıyorum bu güçlü etki masalın, insanoğlunu baskı altında tutan zaman ve yer kavramından uzaklaştırmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de bir varmış bir yokmuşta yaşanan sihirli hayatlar çocukların hayal güçlerini geliştirirken, biz yetişkinleri de bir anlık olsun çocukluk dönemlerimize götürüp rahatlatır.

Üzerinde önemle durulması gereken nokta ise, sözlü edebiyat ürünü olan masalların hayatımızda her zaman var olmalarının gerekliliğidir. Eski zamanlarda her anlatmada yenilenerek yaşanan ve yayılması daha kolay olan masallar günümüzde ne yazık ki unutulmakta ya da çok daha az bir anlatıcı ve dinleyici kitlesi bulabilmektedir. Modern çağın gerekleri ve hayat tarzı bizi bu noktaya getirmektedir. Fakat son dönemlerde, özellikle bizim edebiyatımızda, bu alanda yapılan derleme çalışmaları ümit ediyoruz ki masallarımızın korunmasını ve geniş kitlelere ulaşmasını sağlayacaktır. Burada tanıtmaya çalışacağımız eser de bu yolda yapılan önemli çalışmalardan biridir.

Mustafa Gökçeoğlu tarafından hazırlanan “Toplu Masallar I-II” adlı çalışma 2005 yılında, Lefkoşa’da, Gökçeoğlu Yayınları arasından çıkmıştır. Elimizdeki çalışma, kitabın 1.baskısıdır. Bu eser iki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte, “Yazarın Öteki Kitapları” (s.3), “İçindekiler” (s. 4-6), “Önsöz” (s. 7-23), “İkinci Önsöz” (s.24) , 62 adet masal ve bunların künyeleri bulunmaktadır. Bu önsöz 11. 8. 1999’da Gönyeli’de kaleme alınmıştır. İkinci ciltte ise “Yazarın Öteki Kitapları” (s.3), “İçindekiler” (s. 4-6), 79 adet masal ve künyeleri bulunur. İkinci önsöz ise 16.3.2005’te Gönyeli’de yazılmıştır.

Kitabın “Önsöz” (s. 7-23) kısmında yazarın üzerinde durduğu konular şunlardır: 1.Masalların insanlar üzerindeki etkileri: Yazar bu konuda, özellikle masalların çocuklar, anlatıcılar ve dinleyiciler üzerindeki etkisinden söz etmektedir. Masallar çocukluk düşlerimizi süsleyen çiçeklere benzetilmiştir. Masal anlatanların dilleri baldan tatlıdır ve bizlere hoşça vakit geçirirler. Dinleyiciler ise kendilerini bir anda olağanüstü bir dünyada bulur ve zamanın nasıl geçtiğini anlamazlar.

2. Masal araştırmalarının dünyadaki ve bizdeki tarihçesi: Dünyada masallar üzerinde yapılan ilk ciddi çalışma, 19. yüzyılda Wilhelm Grimm’e aittir.Daha sonra Max-Müller gibi kişiler ise masalla ilgili konuların ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Sigmund Freud, halkbilimci Hegen, psikologlardan Bruno Bettelheim ve Carl Jung gibi önemli isimler de masalların doğuşuyla ilgili teoriler sunmuşlardır. Türk masalları hakkında ilk çalışma ise 1781’de M. Digeon tarafından yapılmıştır. Ardından Radloff “Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatından Örnekler”adlı 10 ciltlik çalışmasını yayımlamıştır. Bunların yanında yazar İ. Kunoş, Prof. Dr. Pertev Naili Boratav, Eflatun Cem Güney, Ziya Gökalp, W.Eberhard, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu gibi önemli araştırmacılardan söz etmiştir. Bu araştırmalardan en önemlisinin ise Prof. Dr. Pertev Naili Boratav’la W. Eberhard’ın yapmış oldukları inceleme olduğunu belirtir.

3. Masal sözcüğü hakkında: Sayın Gökçeoğlu burada masal sözcüğünün bizde ve dünya dillerindeki kullanımı ve anlamları üzerinde durur. Bu sözcük İngilizce’ de “tale”,Fransızca’da “cante”, Almanca’da “meorchen”şeklinde adlandırılmaktadır. Ayrıca bu sözcüğü Azeriler “nağıl”, Kerkük Türkleri “matal”, Başkurtlar ve Tatarlar “akiyat”, Kazaklar “şabuu”, Kırgızlar “at çabu”, Özbekler “ertak”, Türkmenler “erteke”, Uygurlar “çöçak”, Teleütler “çerçok”, Şozlar “libak”, Yarken ve Kaçkar Türkleri “çöçek”, Çağlayan Türkleri “tumtak” ve Kıbrıs Türkleri “mesel” olarak adlandırmışlardır. Bunların dışında Kamus-i Osmani, Kamus-ı Türki, Türkçe sözlük, Büyük Sözlük, İslam Ansiklopedisi ve Prof. Dr. Pertev Naili Boratav’a göre masal tanımını bize aktarmıştır.

4. Masallardaki yer, zaman ve kişiler: Masallarda zaman genellikle belirsizdir. “Bir varmış, bir yokmuş.” sözü de bunu ifade eder. Gökçeoğlu masalların geçtiği yerlerin günlük yaşamımızdaki yerleşim birimlerinden biri olabileceği gibi otu, hayvanı haşatı bilinmeyen bir düş ülkesi de olabileceğini bildirmektedir. Masallardaki kişileri ise iki tipe ayırmıştır. Bunlardan birincisi, bakkal, kasap, işçi, tüccar gibi yaşadığımız çevrede karşılaşılabileceğimiz kişilerdir. İkincisi ise, dervişler, devler, canavarlar , periler, cinler, Hızır gibi doğüstü kahramanlardır.

5. Kıbrıs masallarındaki biçim özellikleri: Yazar, dünya ve Kıbrıs masallarının biçim olarak masal başı, masalın kendisi ve masalın sonu şeklinde üçe ayrıldığını belirtmektedir. Masalın baş kısmında ise, “Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde”, “Bir zamanlar bir ülkede...”, “Bir varmış, iki yokmuş” gibi kalıp sözler bulunur. Masalların son kısmında da “Ben de bıraktım da geldim.”, “Gökten üç elma düştü, birini meseli toplayıp söyleyen yedi. Birini gelinle güveyi yedi. Birini de sizlere getirdim.” vb. formeller bulunur. Ayrıca masalların bazıları da tekerlemelerle başlamaktadır.

6. Masalların Türk dili açısından önemi: Masallar dilimiz açısından da büyük önem arz etmektedir. Buna dikkat çekmek isteyen yazar, masalın akışı içerisinde günlük yaşamda nerdeyse hiç kullanmadığımız eklerin varlığından söz etmektedir. Bu masalarda olumsuzun olumsuzu, olumluyu karşılamak için kullanılmıştır. Örneğin; “Git gitmemecesine, yap yapmamacasına...” Bunun dışında ikilemelerin ve yansıma seslerin de epeyce kullanıldığı ifade edilmektedir.

7. Kıbrıs masalları ve çalışmalar: Mustafa Gökçeoğlu , Kıbrıs ’ta kendi kitabıyla birlikte beş masal çalışması olduğunu bildirmektedir. Kıbrıs masallarını ilk kitaplaştıran Prof. Dr. Saim Sakaoğlu olmuştur. Kitap, “Kıbrıs Türk Masalları” adıyla 1983’te Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları arasından yayımlanmıştır. Kıbrıs’ta derlenip orada basılan ilk masal kitabı “Cihan Şah”tır. Daha sonra ise “Bir Varmış, Bir Yokmuş” ve Yorgancıoğlu’nun “Masallarımız” adlı kitabı yayımlanmıştır. Yazar bunların dışında derlemeye dayanmayan, kurgu nitelikli masal kitaplarının da bulunduğunu bildirmektedir.

8. Yazarın çalışmaları ve izlediği metodlar: Yazarımızın elimizdeki eseriyle birlikte 18 çalışması bulunmaktadır. Kendisi bunlardan “Tezler ve Sözler 3” adlı çalışmasında masalları Kıbrıs ağzıyla yazdığını söyler. Ayrıca derleme sırasında, yazımla ilgili tutumunu da bildirir. Gökçeoğlu, masalların bazılarının birden fazla varyantının bulunduğunu; ancak bunları kitaba almadığını da belirtmektedir.

Gökçeoğlu kitabında, masalların önemini “Çocuklarımız yıllar boyu yabancı masalları okumak zorunda bırakılmıştır. Pinokyo, Sinderella, Kırmızı Başlıklı Kız, söylediklerimin en güzel kanıtıdır. Oysa bizlerin de evrensel nitelikli çok sayıda masamız var.” sözleriyle vurgulamıştır. Yazara göre masallar çocukluk düşlerimizi süsleyen çiçeklerdir. Masalda, insanlar adeta yaşadıkları zaman ve mekândan sıyrılıp başka bir dünyaya yolculuğa çıkarlar.

“İkinci Önsöz” (s .24) kısmında ise, yazar daha çok basım aşamasından bahsetmiştir. Ayrıca kitabın yayımında çok büyük katkıları bulunan Vakıflar Bankası’na da teşekkürlerini sunmuştur.

Yazar, masalları (I. cilt - 62 adet, II. cilt – 79 adet) Türkiye Türkçesi ile kaleme almıştır. Masalların sıralanışında alfabetik sıra gözetilmemiştir. Her masalın sonunda ise masalın derlendiği yer, zaman, kaynak kişi ve bu kişinin işi, eğitim durumu ve yaşı belirtilmiştir. Sayın Gökçeoğlu bu eseriyle Kıbrıs Türk masallarıyla ilgili önemli bir çalışma sergilemiştir. Daha önceden de 18 eseri bulunan yazar, sözlü kültürümüze yapmış olduğu katkılarla bu sahada bir örnek teşkil etmektedir. Değerli araştırmacı Mustafa Gökçeoğlu’ na “Toplu Masallar I-II” adlı eserde bizi Kıbrıs Türk masallarıyla buluşturduğu için, teşekkürlerimizi sunuyoruz. Bu sahadaki çalışmalarının devamlı olmasını temenni ediyoruz.

Gülcan GÜLMEZ*

* Yüksek Lisans Öğrencisi; Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of Turkish World Studies

YAYIN İLKELERİ

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki defa yayımlanan ortak bir kitaptır. Her yıl bir cilt oluşturulur ve yılın kış sayısına dizin konulur. İlgililerine yayım tarihini izleyen 20 gün içinde gönderilir.

Amaç: a) Türkiye ve Türk Dünyasındaki sosyal bilimler alanındaki çalışmalarını yayımlamak, bunları ulusal düzeyden boylar arası ve uluslar arası düzeye taşımak, b) Bu alandaki çalışmalarını izlemek c) Bu alanın kuramsal ve yöntemsel gelişmesine katkı sağlayacak her türlü çalışmayı -Türkçe (Latin harfli olmak kaydıyla öteki lehçeler) veya uluslar arası dillerden birinde yayımlamak, d) Türk dünyası alanında bir köprü görevi görecektir çalışmaların ve araştırmaların yayımlanmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamak.

Konu: Türkiye ve Türk dünyasındaki araştırmaya, incelemeye veya derlemeye dayanan bu alanla ilgili her türlü kuram ve yöntem sorunlarına yer veren yazılar.

İçerik: a) Alanında bir boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler b) Alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları c) Türk dünyası alanındaki çalışmalara kuramsal ve yöntemsel açıdan katkı sağlayacak çeviri yazıları ç) Alandan veya yazılı kaynaklardan yapılan derlemeler d) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanacak yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olma şartı aranır. Nerede sunulduğu belirtilmek kaydıyla, bildiriler yayıma kabul edilebilir.

Gelen Yazıların Değerlendirilmesi: Yayımlanması için dergimize gönderilen yazılar öncelikle Yayın Kurulu tarafından amaç, konu, içerik ve yazım kuralları açısından incelenir. Bu yönleriyle uygun bulunanlar, Yayın Kurulu'nun onayı ile, bilimsel bakımdan değerlendirilmek üzere, alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Katılmadıkları noktaları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor halinde Yayın Kurulu'na sunabilirler. Yayına kabul edilmeyen yazıların birinci nüshası, istek halinde yazarına verilir.

Yazım Dili: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir. İletişim zorlukları hariç, bütün yazışmalar bu dille yapılır. Ancak, yayımlanacak makalelerde bu şart aranmaz. Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygın kabul edilen diğer dillerde yazı yayımlanabilir.

Genel Kurallar: Makalelerde uyulması gereken genel kurallar şunlardır:

A) Başlık: 12 kelimeyi geçmemeli, bold ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı bold ve küçük harflerle başlığın altında yer almalıdır.

B) Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta ve soyadı büyük harflerle siyah ve italik yazılmalı, ünvan, adres ve e-mail adresi italik olarak bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek, ilk sayfanın altında verilmelidir.

C) Özet: 50 kelimedenden az olmayacak ve 150 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge, nota vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en az üç en fazla beş anahtar kelime verilmelidir. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve ikinci dilde hazırlanmalıdır.

Ç) Makale Metni: Yazılar A4 boyutundaki kağıtlara bilgisayarda 1,5 satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 7000 kelimeyi (20 sayfa) geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman veya Arial yazı karakteri ile yazılmalıdır. Makale, Giriş bölümüyle başlamalı, burada yazının hipotezi ortaya atılmalı, Gelişme bölümü (ara ve alt başlıklarla desteklenebilir) veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalardan oluşmalı, Sonuç bölümünde varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

D) Kaynak Gösterme: Kaynaklar kesinlikle dipnot şeklinde ve Türk Dil Kurumu yayımlarında tavsiye edilen şekillerde yapılmalı, metin içinde parantezle verilmemelidir. Kaynaklar, ayrıca metin sonunda kaynakça kısmı oluşturularak da verilebilir. Kaynakça verilecekse yine Türk Dil Kurumu yayımlarında tavsiye edilen şekillerde hazırlanmalıdır. Dipnotlar ve Kaynakça kısımlarında asıl metinden iki punto küçük (9 punto) karakter tercih edilmelidir.

Yazıların Gönderilmesi: Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanan yazılar, disketi ve üç nüsha çıktısı (2. ve 3. çıktılarda yazar adı yer almayacaktır) ile yazışma adresimize gönderilir. Eğer hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı yeni bir disketi ve bir çıktısını aynı adrese en geç bir ay içinde gönderir. Yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Yazı İşleri tarafından yapılabilir. Yayımlanan yazıların düşünsel ve bilimsel, çevirilerin ise hukuki sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.